ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ II

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ II

(ВІД ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ)

1966

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» — Мюнхен

«ГЛОБУС» КИЇВ 1992

ББК 63.3 (2 Ук)
Д 69

Репринтне видання

Передрук з першого видання, що вийшло в УНІ у Варшаві 1933 року.
Перше видання зредагував проф. Роман Смаль-Стоцький.

Д $\frac{4702640101 - 018}{206 - 92}$ Б3-24-5.92

ISBN 5-7707-1420-4 (укр.) (т. 2)
ISBN 5-7707-1694-0 (укр.)

I

ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ІСТОРІОҐРАФІЇ. ПОЛЬСЬКА РІЧ ПОСПОЛИТА НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПРИЧИНИ ПОВСТАННЯ. ОСОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ. ПЕРШІ УСПІХИ. КАМПАНІЯ 1649 РОКУ Й ЗБОРІВСЬКИЙ ТРАКТАТ.

Весною 1648 року вибухло на Україні під проводом Богдана Хмельницького грізне повстання, яке в своїх наслідках основно змінило політичні відносини на сході Европи і в діях українського народу зробилося моментом переломового значіння.

Доба, звязана з діяльністю Хмельницького й охрещена його іменем «Хмельниччина», порівнюючи з іншими моментами української історії, дуже багата на історичні джерела і має значну наукову літературу. Зробивши переворот у політичних відносинах на сході Европи і залишивши глибокий слід у житті України, Польщі й Москви, вона вже в XVII столітті викликала появу численної літератури історичних записок, мемуарів, політичних памфлетів і навіть віршованих творів, — особливо багато було написано того всього у Польщі. Українські козацькі літописці: «Самовидець», Величко, Грабянка, а за ними й автори пізніших хронік та компіляцій XVIII в. аж до «Исторіи Русовъ» і далі, вважали Хмельниччину за основний момент нової української історії, а самого Богдана Хмельницького за її центральну постать. Відповідно до того вони присвятили їй особливу увагу і старалися змалювати з як найбільшою докладністю. В кінці XVIII ст. почалися й спроби наукового дослідження Хмельниччини: за першу таку спробу вважають працю німецького історика Йогана Енґеля „Geschichte der Ukraine" (1796), який використав майже всі друковані польські та інші джерела і мав також один український літопис. Та проте дійсне наукове дослідження історичної діяльности Богдана Хмельницького було переведено лише протягом XIX ст., в міру того, як опубліковувались або взагалі робилися доступними документальні джерела: дипльоматичні й взагалі урядові акти, офіційне та приватне листування. В 1822 р. Бантиш-Каменський видав свою «Историю Малой Россіи», оперту головно на актах із московських і українських архівів. В ній добі Б. Хмельницького присвячено велику увагу, хоч викладено її доволі сухо й освітлено в надто офіціозному дусі. З далеко живіше написаної й зогрітої українським патріотизмом історії Ол. Мартоса опубліковано було всього два уривки, саме з історії Хмельниччини (1822—23). «Исторія Малороссіи»

Мик. Маркевича (1842), основана головно на «Исторіи Русовъ» і теж у патріотичному українському дусі складена, не принесла в порівнянні з Енґелем і Бантишем-Каменським нічого нового з фактичного погляду. В 1857 році появилася моноґрафія Мик. Костомарова «Богданъ Хмельницкій», написана переважно на основі польських друкованих джерел і народніх українських пісень, які автор уважав за джерело не меншої ваги, ніж літописи й документи, бо вони показували, як сам народ дивився на історичні події і як їх оцінював. Книга Костомарова, дуже талановито й мистецьки написана, припала до смаку української публіки, відповідаючи її народньо-романтичним настроям, і здобула собі велику популярність. Одначе наукова критика в особі М. Максимовича («Письма о Б. Хмельницкомъ», 1859—60) вже тоді зазначила багато фактичних неточностей і не досить критичне відношення автора до своїх джерел. Костомарів пізніше переробив свою моноґрафію, значно очистивши її від леґендарних прикрас і використавши новий актовий матеріял, але все ж таки й останнє авторове видання (в 3 томах, 1884 р.) залишилося скоріше епічним оповіданням про великий народній рух половини XVII століття та про його героя, ніж строго науковим твором. Дехто з новіших українських істориків уважає моноґрафію Костомарова просто за історичний роман.

Трохи пізніше від Костомарова виступив із працями про Хмельниччину П. Куліш, який підійшов до неї з зовсім іншими поглядами, ніж Костомаров: стоячи під впливом польських джерел і польської історіоґрафії і сам уважаючи козаччину взагалі за неґативне явище, за «пустоцвіт» у нашій історії, Куліш старався представити Б. Хмельницького, як руїнника, який даремно залив Україну кровю й знищив у ній «діло европейської цивілізації». Спочатку в окремих статтях і популярних нарисах, а пізніше в тритомовій «Исторіи отпаденія Малороссіи отъ Польши» (1888—89). Куліш виклав свій різко неґативний погляд на Хмельниччину, погляд, що був опертий не стільки на широкому вивченні джерел, як на однобічному й тенденційному розумінні нашого минулого. Одначе «Исторія отпаденія» не зробила того враження, як, наприклад, Кулішева ж таки «Исторія возсоединенія Руси» (1873—77), й українська історіоґрафія прийняла її лише як історичний памфлет.

Розвиток опозиційних настроїв серед свідомої національно частини українського громадянства в останніх десятиліттях XIX віку, в зв'язку з постійним підкреслюванням з боку офіційних і русофільських кругів ролі Богдана Хмельницького як «возсоединителя» Руси (саме в 1888 році поставлено Хмельницькому памятник у Київі в імені «єдиної-неділимої Росії») — не міг сприяти популярності Хмельницького й заохочувати до студій над його добою. М. Грушевський справедливо зазначив факт, що, наприклад, одинокий український історичний журнал «Кіевская Старина» за всі 25 років свого існування приніс мінімальне число статтей і матеріялів про Хмельниччину. До цього можна додати, що й те, що було надруковане, належало здебільшого не українським авторам.

Лише в самім кінці XIX століття, з нагоди 250 ліття повстання Хмельницького (в 1898 році), оживилися студії над Хмельниччиною, й історики звернули увагу на позитивні сторони діяльности «козацького батька». Початок поклав нарис М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина» (1898), потім пішли розвідки Ст. Томашівського про народні рухи в Галичині в 1648 році (1898), М. Кордуби: «Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р.» (1907), «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» (1908), «Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV» (1911) та інші праці.

В 1912 році появилися моноґрафії молодого тоді історика Вячеслава Липинського про Станислава-Михайла Кричевського й про участь української шляхти в повстанні Хмельницького, видані разом з меншими його працями у великій збірці „Z dziejów Ukrainy". Вони зробили справжню епоху в студіях над Хмельниччиною. Липинський дав загальний огляд політики Хмельницького, зясував послідовні її етапи від козацького автономізму до будови самостійної української держави, яскраво підкреслюючи її державницькі змагання. На основі величезного дослідженого ним архівного матеріялу він зясував визначну участь у державному будівництві Хмельницького української шляхти, з якої вийшли майже всі його важніші співробітники. Звертаючи увагу на творчі, конструктивні моменти в діяльності Хмельницького, Липинський вияснив увесь розмах його міжнародньої політики й широту політичних плянів. У студіях Липинського сама постать гетьмана явилася в зовсім новому світлі: замість творця нещасливої унії з Москвою Липинський дав образ могутнього орґанізатора української держави, великого політика й патріота. Пізніше свою загальну оцінку Хмельниччини та її головних діячів розвинув Липинський у моноґрафії «Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (1920).

Писання Липинського мали великий вплив на українську історіоґрафію Хмельниччини. В дусі його поглядів були написані нові студії Ст. Томашівського «Один момент під Зборовом 1649 р.» (1913) і «Перший похід Хмельницького в Галичину» (1914), «До історії перелому Хмельниччини» (1927). З інших нових праць про Хмельниччину треба назвати розвідки І. Каманіна: «Походження Б. Хмельницького» (1913), «Участіе южно-русскаго населенія въ возстаніи Хмельницкаго» (1914) і «Договоры Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей» (1916). Новознайдені й опубліковані протягом останніх двох десятків років матеріяли з архівів Відня, Берліна, Риму та інших міст дали змогу дослідникам зясувати такі сторони міжнародньої політики Хмельницького, які до цього часу були дуже мало, а то і зовсім невідомі.

Синтезою всіх дотеперішніх дослідів і наукових оброблень Хмельниччини явилися VIII. і IX. томи «Історії України-Руси» М. Грушевського (1916—1931), цілком присвячені добі Хмельницького. По широті обхопленого джерельного матеріялу (в тім і зовсім нового з московських архівів) та використансі наукової літератури

праця Грушевського далеко залишає за собою все, що досі було писане про Хмельниччину, хоч автор у своїх остаточних висновках і оцінках доби та її діячів значно відійшов від своїх попередніх поглядів (наприклад — у нарисі «Хмельницький і Хмельниччина»), поставившися з більшим скептицизмом і критицизмом до козацького батька» та його політики; та проте праця Грушевського має велике наукове значіння і на довгі часи залишиться багатющим джерелом відомостей про Хмельницького та його добу.

В порівнянні з українською історіоґрафією російська уділила Хмельниччині дуже небагато уваги. Окрім уступів у загальних працях або курсах, наприклад, у С. Соловйова (т. X. «Исторіи Россіи», 1860), В. Ключевського («Курсъ русской исторіи» т. III, 1905), Д. Іловайського («Исторія Россіи», т. V, 1905), М. Покровського («Русская исторія», т. III, 1911 або пізніша «Русская исторія съ древнѣйшихъ временъ» т. II, 1923, розділ «Борьба за Украину»), — можна згадати хіба праці Г. Карпова («Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великороссіей», 1871, «Начало историческихъ дѣяній Б. Хмельницкаго», 1873, «Въ защиту Б. Хмельницкаго», 1889), в яких він виступав, між іншим, проти поглядів Куліша й обстоював традиційну в російських наукових кругах оцінку Хмельницького, як діяча «возсоединенія» Руси. Спробою розвінчати Хмельницького як супроти поглядів російських учених, так і українських (головно Костомарова) була розвідка П. Буцінського «О Богданѣ Хмельницкомъ» (1882), не стільки наукова, як претенціозна. Автор силкувався виставити Хмельницького людиною безідейною, яка в своїх учинках кермувалася виключно особистими й клясовими еґоїстичними мотивами.

Далеко більше значіння для наукового дослідження Хмельниччини має історіоґрафія польска, хоч і в ній панує велика розбіжність у поглядах і оцінках доби та її головного героя. Польські історики минулого століття здебільшого дивилися на Хмельниччину очима учасників боротьби XVII віку, і рідко хто з них спромігся підійти до неї з спокійною, безсторонньою оцінкою, незалежно від своїх національно-політичних переконань та симпатій. Глибші наукові студії над добою Хмельниччини розпочав К. Шайноха своєю моноґрафією „Dwa lata dziejów naszych. 1646—1648“ (1862—63). Його праця, оперта на багатому джерельному матеріялі, написана дуже живо, представляла повстання Хмельницького, як природну реакцію лицарської козацької верстви проти поневолення її шляхтою й маґнатами. Шляхта не хотіла зрозуміти широких плянів короля Володислава і за свій еґоїзм та політичну короткозорість понесла заслужену кару Божу в формі кривавого козацького повстання. Пізніші польські історики, які писали спеціяльно про Хмельниччину (Й. Роллє, А. Яблоновський, Т. Корзон) здебільшого неґативно оцінювали особу й діяльність Богдана Хмельницького й цілому козацькому рухові відмовляли якоїсь національно-політичної мети й навіть якоїсь ідейности взагалі. З цього погляду особливо характеристичні своєю примітивно-ворожою оцінкою руху Хмельницького писання Фр. Равіти-Ґавронського

„Bohdan Chmielnicki" (1905—1909), „Sprawy i rzeczy ukraińskie" (1913) та інші.

Зате зовсім інакший характер носять праці львівського історика Л. Кубалі: „Szkice historyczne" (1873—1907), „Wojna Moskiewska" (1910), „Wojna szwedzka" (1913) та інші. Бувши результатом надзвичайно пильних архівних студій і вивчення величезної літератури, багаті змістом і талановито написані, праці Кубалі визначаються строгою науковою обєктивністю і, поруч писань Грушевського та Липинського, являються найціннішим із усього, що дала про Хмельниччину історична наука взагалі.

*

Історики не раз підкреслювали надзвичайно вигідне становище польської Річи Посполитої — назовні і всередині — саме напередодні фатального для неї 1648 року, коли вибухло козацьке повстання під проводом Хмельницького. Всі сусіди Польщі були ослаблені й переживали в тій чи іншій формі кризу. Німеччина була розбита й знесилена внаслідок 30-літньої війни; Угорщина гнулася в турецькому ярмі; Швеція була виснажена своєю участю в 30-літній війні; Московщина ще не загоїла своїх ран із «Смутного часу» й тямила добре лекцію під Смоленськом із 1632 року; нарешті Туреччина була ослаблена частими династичними переворотами й також ще не позбулася вражінь від Хотинської кампанії 1621 року. Козаччина була приборкана й, здавалось, на цей раз уже остаточно.

Глибокий мир назовні сприяв блискучому економічному добробутові всередині. Джерелом цього добробуту були головно українські провінції Річи Посполитої. За короткий, розмірно, час були скольонізовані широкі задніпрянські простори — теперішня Полтавщина, до якої прилучилася ще й багата на лісові промисли Сіверщина — теперішня Чернігівщина, повернута від Москви. На лівому березі Дніпра, так само, як перед тим на правому, виростали сотні міст і містечок, тисячі сел і хуторів, де було осаджене хліборобське населення, яке працювало на безмежних маґнатських лятифундіях і своєю працею приносило власникам цих лятифундій величезні прибутки. Безконечні маси пшениці та іншого збіжжя, ґурти волів та іншої худоби, табуни коней, продукти лісового господарства: смола, поташ, ліс, звірячі шкіри й футра, усе це йшло через Ґданськ та інші балтійські порти за кордон, а натомісць, як еквівалент, плило в кишені власників українських лятифундій чужоземне золото, привозилися вироби тодішньої европейської індустрії й предмети люксусу. В звязку з експлуатацією природних багатств і накопиченням капіталу розвивалися торговля й промисел, зосереджені головно по великих містах, таких, як Варшава, Краків, Вільно, Львів, Камянець, Київ. Покажчиком зросту багатства держави міг служити розвиток будівництва в тодішній Польщі: ціла Річ Посполита вкрилася величезними будинками костелів, кляшторів, замків, панських палаців. На далекій Полтавщині, в глибині степів, виростали пишні ґотицькі будівлі костелів і манастирів, не кажучи про розкішні палати, які ставили по своїх резиден-

ціях Вишневецькі, Потоцькі, Калиновські, Пісочинські та інші земельні магнати.

Релігійні суперечки, які ще так недавно потрясали цілим життям Річи Посполитої, особливо на її українських та білоруських землях, тепер майже затихли після компромісу 1632 року. Над усім цим принадним образом спокійного й забезпеченого життя панувала золота шляхетська свобода й цвіло буйне політичне життя. Але цей, здавалось, такий блискучий стан держави ховав у собі внутрішні укриті хвороби, які непомітно, але безупинно підточували державний організм. Спостережливі чужинці, які придивлялись уважно до життя в Польщі, помічали, що ця величезна й така назверх сильна держава мала в собі багато небезпечних внутрішніх болячок. Вони помічали, наприклад, що золота шляхетська свобода, яка створила для Польщі славу одної з найвільніших у світі держав, спиралася на повному безправстві й пониженні робочих мас; що поруч із необмеженою свободою шляхти — міщанство ниділо, позбавлене участи в політичному житті й обмежене в своєму економічному розвитку. В державі процвітав парляментаризм, але поруч із ним впадала в очі повна безсилість виконавчої влади; фактично панувало право сильного. Королівська влада була зовсім обмежена, і все в державі вирішувала правляча й пануюча шляхетська верства. Але ця верства явно вже хилилася до упадку. Вона позбулася помалу колишнього лицарського войовничого духа, переймалася пацифізмом, тратила свою колишню активність, виявляючи її хіба що в обороні своїх привілеїв від дійсних або уявлених зазіхань з боку королівської влади. В сфері освіти і взагалі духового життя все більший вплив здобували єзуїти й виховували по своїх численних школах молоде покоління шляхти в дусі релігійної виключности й нетолеранції. Не зважаючи на проголошений в 1632 році мир, підготовлявся новий наступ проти протестантів і православних і наростав новий вибух релігійних пристрастей.

В цей час на польському престолі сидів король Володислав IV, син короля Жиґимонта III Вази. Особисто це була дуже симпатична постать. Володислав був щирий польський патріот, хоч і не міг ніяк забути свого втраченого шведського престолу. Він був гуманний і толерантний, любив військове діло і любив воювати. Свою молодість він провів у бурхливих пригодах шведської та московської війни. Володислав був прихильний до козаків, яких цінив за хоробрість і відвагу, відомі йому на ділі.

Войовничий король носився з плянами війни проти турків у коаліції з іншими християнськими державами. В цих плянах піддержувало Володислава правительство Венеційської республіки, для якої боротьба з турками була насущним питанням життя. На стороні короля був і державний канцлер Юрій Оссолінський. Знаючи, що шляхта не хоче ніякої війни і що сойм не згодиться ухвалити коштів на військо, король рішив провадити справу потай і, спровокувавши самих турків на військову акцію, поставити сойм перед довершеним фактом. У 1646 році в довірочному гуртку біля короля виник проєкт ужи-

ти для викликання війни козаків. Вони мали б виступити на морі і своїм походом примусити турків почати війну. Весною 1646 року прибула до Варшави козацька делеґація: військові осаули Іван Барабаш і Іляш Караїмович та сотники Нестеренко й Богдан Хмельницький. Вони мали таємні наради з відпоручниками короля. Сам король прийняв козаків потай уночі, дав їм грошей, прапор, грамоту на побільшення реєстру до 12.000 й велів бути готовими до морського походу. Покищо цілу справу козаки мали тримати в як найбільшій таємниці.

В той самий час король на свої власні кошти почав вербувати наємне військо, і вже влітку 1646 року того війська було зібрано коло Львова 16.000 людей. Але вся справа розбилася через рішучий опір сойму. Дехто з панів, викривши участь канцлера в королівських проєктах, зробив на нього натиск, і Оссолінський зрадив королівські пляни. Сойм, який зібрався в жовтні 1646 року, зажадав негайного розпусту навербованого війська. Всі королівські пляни й проєкти розлетілися як дим. У 1647 році король стратив свого одинокого малого сина, і це було для нього остаточним ударом. Він утратив інтерес до своїх войовничих плянів, скорився перед домаганням сойму, і небезпека турецької війни була зліквідована.

Як каже один із новіших польських істориків, «брак зрозуміння й почуття сильної монархічної влади у шляхетського загалу й вельмож-оліґархів, перебільшене поняття про громадські свободи, самолюбство й самоволя маґнатів, надмірна прихильність до миру, брак політичної вироблености й ширшого погляду на справи Річи Посполитої, а також короткозорість не могли жадним способом бути підложжям для зреалізування плянів, які вимагали скоординованого зусилля цілого шляхетського загалу».

*

Але цей епізод із турецькими плянами Володислава мав інші наслідки. Він знайшов глибокий відгук серед української козаччини. Вже й раніше, виступаючи проти уряду та проти панів, козаки заховували глибоку льояльність супроти королівської особи. Тепер ця прихильність до короля ще побільшилась: короля в козацьких кругах стали вважати немов за спільника проти маґнатів і шляхти. Одержані від Володислава грамоти й клейноди зберігала козацька старшина в великій таємниці, немов запоруку королівських симпатій до козаччини, симпатій, які надавали козацьким змаганням неначеб то леґальну санкцію. Конспірації короля з козаками, замість викликати турецьку війну, прискорили вибух козацького повстання проти маґнатсько-шляхетського режиму в Річі Посполитій.

Новий козацький рух, який наростав непомітно, серед загального, здавалося, спокою, мав свої коріння насамперед у незадоволенні козацької маси з режиму, заведеного після погрому козаччини в 1638 році. Призначені для реєстрових козаків замісць виборної старшини полковники зпоміж шляхти держали козаків в залізних руках.

За порядком доглядала залога Кодака, складена з німецьких жовнірів, котрих, як каже один польський історик, усі зненавиділи за їх здирства. На самій Січі стояла залога з реєстровців і жовнірів. Ні одна козацька чайка не могла просмикнутися в Чорне море. Козаків, невзятих до реєстру (т. зв. «випищиків»), обертали в хлопів. Кругом виростали фільварки й замки маґнатів і «королевят» Вишневецьких, Потоцьких, Конецпольських, Каліновських, а поруч із цим старости й державці королівщин відбирали в козаків, що мешкали по тих маєтках, хутори, левади, луки, млини й стави, вимагали чиншів, десятин, усяких данин і податків, відбирали в козаків польову здобич, гнали козаків та їх жінок до роботизни. Це ширило серед козаків глибоке незадоволення.

Хоч селянська людність на козацькій Україні жила в більших достатках, як деінде на українських землях Річи Посполитої, й сама панщина була тут не така важка, але власне саме тут, серед багатих степових просторів, у сусідстві з козаччиною, селяни були особливо вражливі на всякі, навіть дрібні утиски й причепки. Особливо дошкуляла й дратувала експлуатація з боку жидів, які стали невідмінними посередниками й помічниками в панському господарстві. Як орендарі маєтків, млинів, винокурень, шинків, річних перевозів, вони вигадували все нові податки й оплати, все нові способи визиску селянського майна й праці. Не малою причиною незадоволення народніх мас були й ріжні насильства з боку жовнірів коронного війська, розміщеного на Україні. Коли взагалі в тих часах розбещена солдатеска була справжньою карою Божою для мирного населення власної ж країни, то тим більше давали себе в знаки ексцеси жовнірів, які перебували на далекому пограниччі держави, серед тільки що приборканого й втихомиреного населення, в атмосфері самоволі й безкарности.

Довший час у старій українській історіоґрафії за одну з головних причин козацького повстання вважався мотив релігійний: мовляв, козаки «боролися за віру». Ближчі досліди над справою виявили, що в дійсності було не зовсім так. Православне українське духовенство дуже цінило ті придбання, які вдалося осягнути при вступі на престол короля Володислава і які були закріплені в добу митрополита Петра Могили. Через те воно, особливо на своїх верхах, ставилося зовсім льояльно до польської влади й не тільки не спочувало козацьким розрухам, але навпаки — осуджувало їх. Так, наприклад, ректор київської колеґії Ігнатій Старушич публично вихваляв переможців під Кумейками і під Куруковим за те, що вони вгамували «козацьку ребеллію» й «на милю услали поле бездушним трупом козацьким». Але нижче, сільське духовенство, зазнаючи разом із народом ріжних кривд і зневаги до «хлопської віри», було настроєне, безумовно, більш опозиційно. Гасло боротьби «за віру» було дуже зручно використане від початків повстання, як дуже популярний клич, і домагання більших прав для православної церкви було вставлене, як побачимо, до козацької політичної праґрами.

Незадоволення, яке жевріло серед козаччини, побільшене розчаруванням у військових плянах короля, дуже легко могло перейти

в отвертий рух, а кожен рух серед козаччини так само легко міг знайти відгук серед селянської маси, яка готова була піддержати козацьке повстання навіть незалежно від того, чи хотіли цього провідники повстання, чи ні. І так воно справді й сталось.

Для орґанізації повстання бракувало лише відважного й енерґійного провідника. І ось такий провідник знайшовся в особі чигиринського сотника Богдана Хмельницького, того самого, що брав участь у таємних зносинах із королем. Хоча він і був звісний у своїх козацьких кругах, але в широких колах суспільства Річи Посполитої був до того часу майже невідомий. Через те й біоґрафічні відомості про нього аж до того часу, як він відразу здобув собі широкий розголос, дуже скупі. Зіновій-Богдан Хмельницький походив із дрібної української шляхти; народився він, як думають, у 1595 році. Батько його, Михайло Хмельницький, служив підстаростою в Чигирині і дістав від старости Даниловича маєток — хутір Суботів біля Чигирина. Будучий козацький гетьман учився в єзуїтській колеґії у Львові в Галичині. Разом із своїм батьком Хмельницький узяв участь у знаменитому поході Станіслава Жолкевського на турків у 1620 році. Тут, під Цецорою, де було знищене польське військо, старий Хмельницький наложив головою, а Богдан попав у турецький полон. Визволившися з полону, Хмельницький служив у козацькому реєстровому війську. В 1637 році він займав уряд військового писаря. Хоча він і брав участь у козацьких повстаннях 1637—38 років, але, видко, не дуже був скомпромітований перед урядом, бо після приборкання повстання 1638 року був призначений чигиринським сотником і залишився на цій посаді десять років.

Був це заможний, хазяйновитий козак, який завів дуже значне господарство в своїм Суботові. Він був жонатий із Ганною Сомківною, сестрою пізнішого наказного гетьмана Якима Сомка. Мав кілька синів і дочок. Перед повстанням уже повдовів, і в його домі жила на правах жінки й господині якась шляхтянка Єлена. Здавалося, що цього солідного й немолодого вже сотника трудно було підбити на якусь непевну авантюру. Одначе в умовах шляхетської самоволі сталася подія, яка й цього статечного та льояльного козака прилучила до гурту найбільш покривджених і незадоволених, примусила поставити на карту саме життя й зробитися ватажком повстання. Справа виникла через сварку з новим чигиринським підстаростою, на імя Чаплінським. У 1646 році цей Чаплінський у відсутності Хмельницького напав на його хутір, спалив млин, забрав готове збіжжя й пасіку, а малого синка Богданового так немилосердно побив канчуками, що той помер. Мало того — Чаплінський забрав із собою ще й Богданову жінку Єлену. Цей ґвалт сам по собі був ділом доволі звичайним за тих часів, коли не тільки люди світські, але й духовні особи на чолі узброєних ватаг робили наїзди на своїх сусідів. Та тільки, коли Хмельницький кинувся шукати суду на свого кривдника, то ніде його не знайшов, навіть у Варшаві. Тимчасом Чаплінський і зовсім заволодів хутором на тій підставі, що Хмельницький у свій час не виправив документів на право володіння Суботовом і тримав

його з формального боку ніби безправно. Енерґійні заходи Хмельницького в обороні своїх прав тільки роздратували місцеву адміністрацію, яка почала косо дивитися на нього, як на людину неспокійну. Не обійшлося без доносів з боку неприхильників Хмельницького зпоміж своїх таки козаків у тім, що він бунтує козаків та аґітує проти уряду. Кінець-кінцем Хмельницькому й справді не залишалося нічого іншого, як іти за порадою, яку йому начебто дав король Володислав: як каже історична леґенда, король нібито сказав Хмельницькому, що він, як вояк, носить шаблю і цією шаблею може сам себе оборонити. Чи дав король таку пораду, чи ні, але Хмельницький зробив так, ніби таку пораду дійсно від короля дістав. Можна думати, що він повернувся з Варшави вже з пляном козацького повстання. Та в очах місцевої адміністрації на Україні він уже був підозрілою особою і з наказу Чигиринського старости Ол. Конецьпольського був арештований і посаджений у Черкасах у тюрму. Сталося це в кінці 1647 року. Але звідси випустив його черкаський полковник Станислав Кричевський, якому було доручено пильнувати вязня. Хмельницький доводився Кричевському кумом, і цей поміг йому втекти.

Втік Хмельницький на Запоріжжя, й не один, а з цілим гуртом своїх однодумців. Він прибув туди в самому початку 1648 року, укріпився на малім Дніпровім острові Буцьку й почав купчити біля себе незадоволені козацькі елементи, аґітуючи за повстанням. Збереглися відомості, що при тім він покликався на бажання самого короля приборкати за допомогою козацького повстання шляхту й панів. Спочатку біля нього було всього 250—300 козаків. В кінці січня він опанував Січ, де залога з реєстрових козаків корсунського полку перейшла на його бік. Після цього справа пішла легше. Хмельницький вислав посольство до Криму просити допомоги й дістав звідти обіцянку, що поміч буде прислана. Козацька рада на Запоріжжі проголосила Хмельницького гетьманом.

Звістка про втечу Хмельницького на Запоріжжя викликала зрозумілу тривогу серед польських властей на Україні. Коли начальники коронного війська, що стояло на Київщині, між Корсунем і Черкасами, гетьмани Микола Потоцький і Мартин Калиновський упевнилися про повстанчі замисли Хмельницького, то вирішили зразу ж, як тільки почнеться весна, йти на Запоріжжя й там здавити бунт у самому зародку, не допускаючи, щоб він перекинувся на Україну. Хоча король, повідомлений про втечу Хмельницького, й радив полагодити справу переговорами, «без проливу крови», але Потоцький твердо вирішив приборкати рух силою й в квітні місяці розпочав військову акцію. Частину реєстрових козаків під проводом полковників Кричевського, Вадовського й Гурського та військових осавулів Іляша й Барабаша і відділ німецької піхоти, вислано на байдаках Дніпром: вони мали злучитися коло Кодака з відділом, який рушив 21 квітня н. ст. «полем» під проводом гетьманового сина Стефана Потоцького. В цьому відділі була решта реєстровців — коло 2500 людей під проводом комісара Шемберґа, й коло 1500 жовнірів

із кварцяного (королівського) війська. Це був аванґард, слідом за яким рушило за кілька день зпід Корсуня й головне військо, в якому було одначе не більше 5.000—6.000 людей.

Відділ Стефана Потоцького пройшов степом тиждень і вже наближався до порогів, коли 29 квітня напав на нього коло балки Жовті Води Хмельницький з запорожцями. Потоцький заложив табор і боронився два тижні, дожидаючи, що надійде головне військо та реєстрові козаки. Але реєстровці, які плили Дніпром, збунтувалися коло Камяного Затону, замордували свою старшину (крім Кричевського), побили німців і перейшли на бік повстання. Коли звістка про це дійшла до табору під Жовтими Водами, то й ті козаки, що були з Стефаном Потоцьким, передалися на бік Хмельницького. Горстка польського війська не могла боронитися і почала 16 травня відступати, але на неї вдарили козаки разом із татарською ордою під проводом Тугай-бея, і за кілька годин цілий відділ був знищений. Тяжко поранений Потоцький із кількома іншими офіцерами попав у полон, де скоро й помер. З цілого відділу врятувався лиш один челядник, який добіг до обозу гетьманів і сповістив про катастрофу, що сталася в степу.

Гетьмани дійшли були аж до Чигирина, але тут зупинились. Простоявши якийсь час і не маючи звісток від передового війська, а натомість почувши про зраду реєстровців, які плили Дніпром, гетьмани почали 13 травня помалу відступати назад. Дійшовши до Черкас, довідалися про загибіль аванґарду й тоді вже стали поспішно відступати до Білої Церкви. Але по дорозі під Корсунем наздогнав їх Хмельницький і 26 травня цілком розгромив коронне військо. Обидва гетьмани попали в полон. Їх віддано було татарам, і ті повезли їх у Крим. Саме в часі боїв під Корсунем помер король Володислав IV.

Не можна описати, каже Шайноха, тої тривоги, страху й загального переполоху, які обхопили цілу Польщу на звістку про Жовті Води та Корсунь. Бачили, що Річ Посполита опинилася відразу без короля, без війська, без гетьманів перед лицем потужного ворога, всі думали, що вже настала загибіль для держави. Та ще страшнішим для шляхти й для панів був ефект, який справили перші успіхи Хмельницького на населення наддніпрянської України. Ціла Київщина спалахнула, як суха солома від вогню. Селяни кинулися бити панів, їх прислужників і жидів. Повстання перекинулося за Дніпро й обхопило теперішню Полтавщину. По смерті короля влада, згідно з конституцією, перейшла тимчасово до примаса, архієпископа ґнезненського, старенького Мартина Лубєнського. Фактично справами кермував канцлер Юрій Оссолінський, хоча по конституції він мусів би зразу податися до димісії. Були вжиті надзвичайні заходи для оборони держави. В поле вислано королівську ґвардію, скликано шляхетські соймики, які цим разом виявили велику жертволюбність і ухвалили значні кредити на вербування нового сімдесяттисячного війська, настановлено нових начальників війська: князя Домініка Заславського, Миколу Остророга й Олександра Конецпольського. Рівно-

часно розвинуто дипльоматичну акцію: вислано послів до Туреччини, щоб та стримала татар, до Москви — щоб звідти було зроблено диверзію проти Криму, а популярному оборонцеві православної віри Адамові Кисілеві доручено ввійти в безпосередні зносини з Хмельницьким, щоб стримати його від дальших ворожих кроків.

Хмельницький тимчасом дійшов до Білої Церкви й не поспішав розвивати дальшої воєнної акції. Він і так зразу досягнув значно більше, ніж можна було сподіватися. Як дотепно каже Грушевський, козацький гетьман опинився в ролі того казкового їздця, що молився до всіх святих, щоб допомогли йому сісти на коня, й ті помогли так, що він аж на другий бік через коня перескочив. Можна думати, що народнє повстання в таких широких розмірах і в такій страшній формі поголовного вирізування шляхти й жидів зовсім не входило в його пляни. Знов же таки й татарська поміч, на яку він оперся, зразу ж дала себе відчути неґативними сторонами: татари розпустили свої загони аж до північної Київщини й грабували та брали в полон не тільки шляхту, але й українських селян. Це все утворювало дуже складну ситуацію. Ми не знаємо докладно, які пляни мав Хмельницький на початку свого повстання, але до нас збереглися чутки, які поширилися серед польського суспільства під враженням перших успіхів Хмельницького. Вже в кінці травня 1648 року, себто того самого місяця, як сталися Жовтоводський і Корсунський погроми, Адам Кисіль писав до примаса Лубенського, що Хмельницький формує нове князівство, проголошує, що вся Україна здобута його шаблею і що Київ має бути столицею того нового князівства. Якийсь невідомий нам польський шляхтич писав із України до Львова, ніби Хмельницький титулує себе «князем Руси». А викуплений із татарського полону слуга Потоцького Яскульський приніс до Польщі вістку, ніби татарський мурза Тугай-бей (начальник допомогового татарського відділу) заявив у розмові з полоненим польським гетьманом Потоцьким, що козаки хотять мати свою незалежну державу аж до Білої Церкви. І таких звісток збереглося чимало. Вони цікаві для нас із того погляду, що свідчать, як міцно ще держалася стара традиція про колишню незалежну українську державу князівських часів.

Але в дійсності, можна думати, сам Хмельницький виставляв далеко скромніші побажання, принаймні, в своїх офіціяльних заявах. У той час перших своїх успіхів він далеко ще не був принципіяльним ворогом польської держави, не хотів її руйнувати й назавжди сепарувати від неї Україну. Зпід Білої Церкви він висилає посольство до короля, ще не знаючи або, може, удаючи, що не знає про його смерть, і дає своїм послам інструкцію, яка зводиться до вимоги 12.000-го козацького реєстру, вимоги охоронити прав православної віри й повороту православним віднятих у них церков на Західній Україні, Білорусі й Литві та заплати реєстровим козакам невиплаченої їм за останні пять років платні. До інструкції був долучений спис кривд, яких зазнавали козаки від польської влади, а також і окремий лист Хмельницького до короля, де він скаржився на само-

волю й кривди з боку адміністрації та дідичів, козацьке повстання малював як акт вимушеної самооборони й запевняв короля в своїй вірности і льояльности до його особи, при чім натякав на спільний інтерес короля й козаків: увільнитися від панської тиранії.

Тимчасом Кисіль вступив у зносини з козацьким гетьманом, і його інтервенція мала успіх. Хмельницький і старшина рішили припинити покищо військові дії, дожидаючи висліду свого посольства з Варшави. Татари повернулися до Криму, ведучи з собою 200.000 ясиру, здебільшого українських селян. При Хмельницькому залишився тільки невеликий татарський відділ, і сам він з усім козацьким військом відступив до Чигирина. Це було в кінці червня 1648 року.

Невимовна радість запанувала в шляхетських кругах на вість про таку миролюбність Хмельницького. Тепер можна було спокійніше занятися вибором короля. Воєнний запал значно прохолонув. Конвокаційний сойм прийняв козацьких послів, і їм було заявлено, що козаки дістануть амнестію, якщо розірвуть свій союз із татарами, повернуть узятих у полон і усмирять своєвільні купи бунтівників. До козаків мають бути вислані високі комісари, які й полагодять справу. З тим козацьких послів і відправлено. Тимчасом ухвалено продовжувати воєнні приготовання, а покищо вислати комісарів із Киcілем на чолі з інструкцією: полагодити справу на умовах десяти або дванадцятитисячного козацького реєстру й можливого заспокоєння спеціяльно козацьких жадань.

Стихійний розвиток народнього повстання на Україні помішав усі карти як польської, так і козацької дипльоматії. Поки йшли оці переговори, народній рух прибирав щораз грізніші форми й обхоплював щораз ширші простори. Селяни палили панські маєтки, грабували панське майно, вбивали дідичів, їх службу, орендаторів, при чім із особливою злобою мордували жидів. Останні, як уже було сказано, викликали до себе ненависть народу, як шинкарі, орендарі панських маєтків і відкупці деяких натуральних повинностей і податків, особливо докучливих своїм дрібязковим характером. Жертвами народнього гніву падало також і римо-калотицьке та уніятське духовенство. Повстанці сходилися в окремі купи, вибірали собі ватажків і під їх проводом виконували своє криваве діло. Різні катеґорії бродячого, неосілого люду творили головні кадри повстанських куп: сільські наймити, пастухи, робітники по броварах та винокурнях та інший неспокійний люд — були першими учасниками руху, який потягав за собою й спокійних та домовитих селян-господарів.

Повстання обхопило насамперед Київщину. Вже в перших місяцях руху на просторі від Чигирина до Чорнобиля, себто від степової гряниці до поліських лісів, не залишилося ні одного коронного жовніра, ні одного пана, ні одного орендаря. З Київщини рух перейшов на Поділля. Вже в червні один за другим переходять до рук повстанців Немирів, Тульчин, Брацлав, Винниця, Красне, при чім здобуття цих міст супроводилося страшною різнею жидів, які тисячами збігалися з сел та містечок до цих міст, шукаючи захисту й по-

рятунку. Жидівський мемуарист Натан Ганновер, свідок цієї руїни, залишив нам потрясаючі картини страшного погрому жидівського населення в ці трагічні літні місяці 1648 року.

Майже одночасно спалахнула й Задніпрянщина — теперішня Полтавщина й Чернігівщина. Вже в кінці травня вона вся палала повстанням. Князь Ярема Вишневецький опинився в своїх Лубнях, як на острові серед океану розбурханої революційної стихії. З своїм кільтисячним військом він мусів збройною рукою пробиватися через повстанські купи, і вже не прямою дорогою, а далеким обхідним рухом через Сіверщину й Полісся. В кінці літа ціла Сіверщина була очищена від усього, що тільки нагадувало пансько-шляхетський режим. Серед населення переводилася козацька орґанізація, формувалися полки, які поспішали на скріплення армії Хмельницького.

В половині літа Вишневецький вийшов із поліських лісів на Волинь. Скорим марщем поспішив він на Поділля й кинувся усмиряти повстанчий рух серед народу. На прояви селянської жакерії він відповідав кривавими репресіями. Повстанські ватажки кинулися йому на відсіч, і один із них, відомий своєю жорстокістю Кривоніс (сам шотляндець родом), після впертих боїв примусив його до відступу. Слідом за ним повстанський рух перекинувся на Волинь. Виступи Вишневецького та його безпощадна розправа страшенно роздратувала козаків і народ. Розвиток повстанчого руху й страх перед утратою своєї провідної ролі примусили Хмельницького перервати миролюбну політику й знову взятися до збройних виступів. Уже в перших днях липня він переводить мобілізацію й стягає до себе лівобережні полки. Він знову закликає на поміч татар. 20-го липня Хмельницький з своїм штабом стояв уже в Паволічі на північній Київщині. Він вислав листа до князя Заславського, де мотивував зірвання перемиря провокуючими вчинками Яреми Вишневецького, які, мовляв, обурили й роздратували ввесь український народ. Так розпочалася нова кампанія.

*

Властиво кажучи, обидві сторони, і українська, і польська, підчас своїх мирових переговорів не перепиняли воєнних приготовань. Можна думати, що Хмельницький за два місяці мирового стану (від половини травня до половини липня 1648 року) не змарнував часу: перед ним лежало дійсно дуже поважне завдання — перетворити своє, з різних елементів складене, повстанське військо в правильно орґанізовану й дисципліновану армію, забезпечену зброєю, амуніцією й запасами. Своїм орґанізаційним і стратеґічним ґенієм він розумів, що сповнення навіть скромних козацьких домагань у дорозі мирових пертрактацій можливе лише тоді, коли він опиратиметься на реальну силу, якою завжди можна буде в разі потреби свої домагання підкріпити. Найближча осіння кампанія показала, що Хмельницький дійсно майстерно перевів своє воєнно-орґанізаційне завдання.

Польський уряд теж використав час, але польська армія не була ще зовсім укомплетована, коли Хмельницький почав наступати на Волинь. І тільки в вересні, коли всі польські сили злучилися докупи, польські вожді вирушили з Галичини назустріч українській армії. Число польського війська означують різно: від 40 до 100 тисяч при ста гарматах. Ця армія мала величезний обоз аж на сто тисяч возів: пани, як завважає один сучасник вибиралися на війну, неначе на весілля, й забрали з собою масу річей: шатра, дорогоцінний посуд, силу одежі й запаси всякої живности. Козацького війська рахують на 118.000 людей, але серед них було тільки 70.000 реґулярного війська, решта були легко узброєні повстанські відділи. Ворожі армії зустрілися коло села Пиляви на межі сучасної Волині й Поділля. Після кількох днів легких дрібних сутичок Хмельницький заатакував 13 вересня н. ст. поляків із головними своїми силами. В той самий час Кривоніс обійшов польський табор і вдарив на нього ззаду. Польська армія понесла великі втрати, особливо в своїй кінноті. Вночі розійшлася чутка, що на поміч козакам наближаються татари. Ввесь польський табор обхопила паніка. Розійшлася чутка, ніби вожді покинули військо напризволяще й утекли. Тоді всі кинулися тікати. На ранок табор із усім обозом був порожній і дістався в добичу козакам. За кілька годин блискуча сильна армія перестала існувати, обернувшися в безладні купи утікачів. Хмельницькому дісталося 80 гармат і десятки тисяч возів, повних усякого добра. Його здобич оцінювано на десять міліонів золотих, сума кольосальна для тих часів. Козаки й татари, які дійсно надійшли за три дні після Пилявецького погрому, кинулися доганяти утікачів. Татари спершу не брали в полон, а рубали всіх, хто попадав їм у руки. Під Костянтиновим королівська ґвардія спробувала боронитися й стримати ворожий наступ, але була майже вся знищена. Шлях у глибину Польщі лежав тепер відкритий.

Що мав тепер чинити Хмельницький? Скоро після битви, в його штабі відбулася нарада, на якій, як переказують документи, думки поділилися. Одні радили заняти лінію річки Случі, укріпити її, а татар відпустити, оплативши здобиччю, захопленою під Пилявою. Більшість козацьких полковників була за цим пляном. Другі, в тім і татарський мурза Тугай-бей, радили йти просто на Львів. Хмельницький послухався цеї останньої поради. Звичайно в історичній науці панує погляд, що Хмельницький рушив далі під натиском стихійного народнього руху. Навіть Грушевський уважає, що «Хмельницький під натиском цього стихійного руху мусів плисти все далі й далі, обережно керуючи своїм кораблем на розбурханих хвилях повстання». Але, здається, більше рації має Томашівський, котрий пояснює дальший наступ Хмальницького причинами тактичного й практичного характеру: цим наступом Хмельницький хотів спаралізувати діяльність тих польських відділів, які не брали участи в пилявецькій кампанії, й не допустити до загальної мобілізації шляхти в ближчих до терену війни воєвідствах; він хотів своїм дальшим походом налякати шляхту й зробити її уступливішою на козацькі домагання, а також здо-

бути вплив на вибір нового короля, маючи на увазі брата покійного Володислава, королевича Яна-Казимира. Та головний мотив дальшого походу лежав у огляді на татар, які прибули в великій масі вже після пилявецького бою й мало могли поживитися добичею. Союзна умова з козаками забороняла їм брати в полон українську людність, польської ж та жидівської в занятих козаками областях уже майже не було. Тому Тугай-бей і домагався дальшого походу, щоб його люди могли захопити якнайбільше ясиру в місцях, ще незачеплених війною. Хмельницький, не хотячи зраджувати собі своїх союзників та виставляти власні землі на татарський грабіж, мусів вести їх далі в тій надії, що там знайдеться заплата татарам за їх службу. Такий грізний характер мала ця спілка з татарами.

Оттак із Волині Хмельницький переніс кампанію до Галичини. Вже як тільки розійшлася перша чутка про погром коронного війська під Пилявою, українське населення в Галичині почало ворушитися. Не тільки селяни, які вважали, що настає пора увільнитися зпід панщини, але заворушилася й дрібна українська шляхта, й міщани, невдоволені своїм національно-релігійним упослідженням. Як і на Україні, почали збіратися тут повстанчі купи й нападати на панські маєтки й замки, вбиваючи представників адміністрації, панів та їх службу. Особливо сильний рух виявився на Покутті, де під проводом якогось Семена Височана зібралося ціле військо з повстанців-селян, до якого вступали також і місцеві шляхтичі-українці. Було в тому війську 15.000 людей. Одначе, як показалося, Хмельницький дуже мало використав цей народній рух: він іще не мав тоді наміру включати західньо-українські землі в сферу своїх безпосередніх впливів, і його похід до Галичини носив скоріше характер військової демонстрації.

Першим обєктом операцій був Львів, недзвичайно важний пункт із погляду політичного та економічного. Це місто, лежачи на перехресті торговельних шляхів, мало велике значіння в економічному житті цілої тодішньої Польщі і було дуже багате. Його населення було мішане: тут жили поляки, українці, жиди, вірмени, німці. Ще в кінці XVI віку Львів з його заможним і патріотичним українським міщанством, з його братствами, школами, друкарнями, був осередком українського культурного життя. Але перехід на латинство й спольщення українських панів і шляхти, скріплення церковної унії й католицької реакції взагалі, значно ослабило культурний рух серед львівського міщанства. Підупало воно й економічно, хоча все-таки ще грало значну ролю в торговельному житті міста. Польське правительство розуміло значіння Львова й небезпеку від його втрати. Вже влітку 1648 року один із польських головнокомандувачів, Остророг, занявся укріпленням Львова. Після пилявецького погрому польські начальники, в тім і Ярема Вишневецький, утекли до Львова й спішно почали збирати сили для його оборони. Але на вістку про наближення козаків вони покинули місто, щоб провадити далі організацію оборони самої столиці держави, і Львів був залишений на його власні сили. Незабаром появилися козаки й татари й почалася облога Львова, яка тяглася 6 тижнів. Облога ця провадилася дуже мляво. Є певні

підстави думати, що Хмельницький не хотів здобувати Львова й віддавати це багате, напівукраїнське місто на руїну своїм диким союзникам. Він задоволився контрибуцією в 200.000 червінців і крамом на півміліона. Частину татарської орди він відіслав назад і в половині жовтня вирушив із головними своїми силами далі на північ, у напрямку до Варшави. Але він зупинився під Замостям і тут припинивши військову акцію, вдовольнився контрибуцією та вступив у переговори з польським урядом. Він, видко, рішив кінчити війну й головну увагу присвятив справі вибору нового короля, піддержуючи кандидатуру королевича Яна-Казимира. Польща лежала перед ним майже безборонна, але він не хотів її руйнувати, бо ще не мав думки відділятися від неї: він хотів тільки закріпити за козацькою верствою як найбільше здобутків від успішного повстання, а це він надіявся досягти тільки від новообраного короля. Трудно сказати, чому Хмельницький настоював саме на кандидатурі Яна-Казимира, людини дуже невисокої інтеліґенції (Грушевський називає його просто психопатом), а не на кандидатурі другого брата покійного короля — королевича Карла; не піддержав він і кандидатури семигородського князя Юрія Ракочія, котрий завів із ним про це переговори. З цілим натиском підпирав він через своїх послів зпід Замостя кандидатуру Яна-Казимира, і це рішило долю виборів: Ян-Казимир справді був вибраний на елекційному соймі в Варшаві в початку листопада 1648 року. Хмельницький поставив новому королеві умови, на яких він згоджувався припинити війну: загальну амнестію для усіх учасників повстання, привернення давніх вольностей козацького війська, безпосередню залежність козацького гетьмана тільки від самого короля і скасування церковної унії. Щодо козацьких вольностей, то це поняття вияснялося тим способом, що козаки мали одержати свого роду територіяльну автономію, число реєстрових козаків значно побільшувалося й вони діставали право вільного виходу в Чорне море. Король обіцяв, що постарається по змозі задовольнити козацькі домагання, що визначить спеціяльну комісію, яка має на місці виробити порозуміння з козаками, й прохав тільки скоріше ліквідувати воєнний стан та відвести козацьку армію на Україну. Хмельницький виконав королівське бажання й почав відворот.

Питання, чому Хмельницький у зеніті своїх успіхів раптом зупинився й, здаючи цілу свою справу на ласку короля, обмежився такими скромними вимогами, здавна вже цікавило істориків, і вони не находили іншої відповіді, як те, що Хмельницький у тому часі ще не думав зовсім розривати з Польщею. До цього ще треба додати теж немаловажний мотив: труднощі зимової кампанії й перенесення її на терен етноґрафічної Польщі, де ціле населення інакше могло поставитися до козацько-татарської інвазії, ніж це було на українських землях Річи-Посполитої. Здається, що в сполуці цих двох мотивів і лежить розгадка дійсної причини політики Хмельницького восени 1648 року.

Але ця політика дуже швидко радикально перемінилась. Хмельницький віхав до Київа напередодні Різдвяного свята і був надзвичай-

но врочисто зустрінутий цілим населенням столиці як тріюмфатор, «новий Мойсей», як визволитель України «з лядської єгипетської неволі», як говорено йому в часі зустрічі. Його вітало православне духовенство з митрополитом Сильвестром Косовим на чолі, студенти київської Академії вітали його співами й панеґіричною деклямацією. Блиск зустрічі збільшувався ще присутністю єрусалимського патріярха Паїсія, що саме перед тим прибув зі Сходу на Україну й тепер вітав козацького гетьмана на чолі православного духовенства. В Києві ж дожидали Хмельницького й посли від молдавського та волоського господарів, від турецького султана й від семигородського князя. Україна ставала міжнароднім чинником, і її ближчі сусіди старалися втягнути її до ріжних політичних комбінацій. Різдвяні свята, проведені Хмельницьким у Києві, становлять перелім у його політичних настроях та в його політиці. Грушевський підкреслює важливість його розмов із вищими представниками православного духовенства, з тодішньою українською інтеліґенцією: вони піддавали гетьманові гадку, що він уже не просто ватажок збунтованих козаків, який думав використати свій успіх в інтересах лише самої козацької верстви; вони казали йому, що він став вождем цілої української нації, і що на ньому лежать тепер далеко ширші обовязки. Він мусить дбати про інтереси всього українського народу, забезпечити його національну й релігійну свободу. Патріярх Паїсій, який привіз із собою до гетьмана дипломатичні доручення від молдавського господаря, намовляв його використати свій успіх і свою силу в інтересах усього східнього православія, розвивав перед ним пляни союзу православних держав: Москви, України, Молдавії й Волощини, котрий би мав оборонити права православних християнських народів, поневолених турками. Те, що Хмельницький міг почути в довірочних розмовах з патріярхом, з українським духовенством, з освіченими українськими людьми, те знаходило своє підкріплення в грізній поставі українських народніх мас супроти тільки що скасованих порядків пансько-шляхетського режиму.

Хмельницький зобовязався перед королем, що селяни, які взяли участь у повстанні, повернуться до своєї роботи у панів, і тільки вимовив для них амнестію. Але не так міркували самі селяни: вони ані в думці не мали вертатися до свого колишнього становища панських підданих; вони вважали, що своєю участю в повстанні купили собі свободу й стали вільними людьми. Ні в яку панську амнестію вони не вірили й були певні, що пани тільки того й дожидають, щоб помститися на них за всі заподіяні їм шкоди. Хмельницький дуже скоро зрозумів, що мир, якого він хотів, може бути тільки коротким перемиpям; обидві сторони, і польська, і українська, не могли бути задоволені з становища, яке витворилось, і знайти якийсь компроміс було майже неможливо. Польський уряд не міг задовольнити навіть тих вимог, які був поставив Хмельницький під Замостям, а український народ не можна було примусити, щоб він добровільно повернувся в те становище, в якому був перед повстанням. Отже можна було сподіватися неминучої нової війни, і з дипльоматичної акції, яку розвиває

в цьому часі Хмельницький, ми бачимо, що він хоче забезпечити себе на випадок такої нової війни ріжними політичними союзами.

Несамперед він старється розірвати вічний мир, до якого зобовязалася Москва у відносинах до Польщі полянівським трактатом 1634 року. Він виряджає до Москви патріярха Паїсія, до котрого прилучає свого власного посла й обом дає доручення вести в Москві акцію в тому напрямі, щоб посварити Москву з Польщею: він пропонує Москві окупувати Сіверщину, уступлену Польщі по полянівському миру; він просить дозволити донським козакам прийти на поміч проти Польщі; в крайності він просить хоча б дипльоматичної інтервенції Москви перед Польщею. З Ракочієм Хмельницький умовляється про координацію військової акції на випадок можливої війни. Коли б українська армія вдарила на Польщу зі сходу, Ракочій мав повести наступ з Мукачева, заняти Галичину й Краків. В той самий час розпочав Хмельницький зносини з князем Янушем Радивилом, литовським гетьманом і вождем литовських протестантів. Взагалі від миролюбного настрою під Замостям у козацького гетьмана не лишилося ані сліду.

При таких змінених обставинах прибули королівські комісари. Більша частина цих комісарів були православні українські шляхтичі; на чолі їх поставлено Адама Киселя, який уже мав за собою тверду репутацію провідника льояльної до польської держави української шляхти. Вже підчас своєї подорожі по Волині й Київщині комісари бачили надзвичайно ворожий настрій населення. Вони з великими труднощами й з небезпекою для життя могли відбути свою подорож. Гетьман призначив місцем для переговорів не Київ, а Переяслав, куди комісари й прибули на початку лютого 1649 року. Вже при першій зустрічі Кисіль і його товариші могли сконстатувати радикальну переміну в настроях і в плянах козацького гетьмана. Хмельницький не схотів вести серіозно ніяких переговорів, грозив війною й отверто заявив комісарям, що його плян тепер — створити українську незалежну державу і визволити ввесь український народ зпід польського панування. Всі спроби Киселя навязати мирові переговори на основі заяв, які сам Хмельницький робив під Замостям, не мали ніякого успіху. Одиноке, що йому пощастило досягти, це було точне означення демаркаційної лінії між українським і польським військом і встановлення перемиря до початку літа. З тим мусів вернутися Кисіль до Польщі.

Обидві сторони почали готуватися до нової кампанії. В початку травня король видав наказ про загальну мобілізацію шляхти й реґулярного війська. Так само переведено мобілізацію і на Україні, де ця мобілізація відбувалася серед нечуваного ентузіязму народу. З усіх боків ішли до війська люди всіх станів: міщани, селяни, студенти; загальний ентузіязм захопив навіть останки православної української шляхти, яка масами зголошувалася на службу в козацькому війську. На поміч Хмельницькому прийшов сам кримський хан Іслам-Ґірей із своєю ордою. Польські сили були зґруповані в три армії: одна під проводом Фірлея, Лянцкоронського й Вишневецького була сконцентрована на границі Галичини й Волині; друга під проводом самого короля, яка

складалася головно з посполитого рушення, себто з мобілізованої шляхти, йшла їй на поміч; з півночі мала наступати на Україну третя армія — литовська.

Хмельницький на початку липня 1649 р. скорим рухом наблизився до границь Галичини і обложив першу армію в укріпленому таборі під Збаражем. Залишивши тут частину своїх сил, він рушив із головними своїми силами й з татарами назустріч королеві, щоб не допустити злуки обох ворожих армій. Для оборони України з півночі був висланий окремий корпус під проводом полковника Кричевського. Кричевський дав бій литовській армії коло містечка Лоєва над Дніпром. Цей бій козаки програли, й сам хоробрий Кричевський поляг у ньому головою, але й литовська армія понесла такі сильні втрати й була так ослаблена, що мусіла відступити і вже до кінця кампанії залишалася пасивною.

В половині серпня Хмельницький непомітно наблизився до королівської армії під Зборовом і оточив її з усіх боків. Несподіваним наступом він відтягнув підчас переправи через річку Стрипу частину польської армії від головних її сил і цілком її знищив. На другий день розпочався ґенеральний бій, який прийняв дуже некорисний для польської сторони зворот і грозив закінчитися неминучою капітуляцією короля з усією його армією. Але в найкритичніший момент канцлерові Оссолінському, який перебував у таборі короля, вдалося навязати зносини з ханом Іслам-Ґіреєм і щедрими подарунками та обіцянками схилити його на бік миру. В інтереси татар не входило, щоб одна з ворогуючих сторін взяла рішуче гору, і цим пояснюється легкість, з якою хан зрадив своїх союзників у рішаючу хвилину. Під загрозою, що татари звернуться проти його, Хмельницький був змушений припинити бій і теж приступити до переговорів. Тут же на полі битви заключена мирова умова, звісна в історії під іменем Зборівського трактату. Хан робив пресію на Хмельницького в часі переговорів і примусив його значно зменшити свої домагання.

Зборівський трактат із дня 18 серпня 1649 року не відповідав фактичному успіхові козацької зброї, ані тим широким надіям, які мали народні українські маси, що з таким одушевленням вступили в цю війну. Головні пункти умови були такі: козацького війська мало бути 40.000 і воно мало мешкати на території воєвідств Київського, Брацлавського й Чернігівського, при чому ця територія перебувала під управою козацького гетьмана й на ній не могло стояти коронне військо. На цій території всі уряди мали надаватися тільки шляхтичам православної віри. Жиди й єзуїти не мали права мешкати в цій області. Київський митрополит діставав місце в польському сенаті. Мала бути проголошена загальна амнестія, а крім того ще спеціяльна амнестія для шляхти, яка була прилучилася до козацького повстання. Всі ці умови мали бути потверджені на найближчому соймі.

Аналізуючи ці умови, доводиться прийти до висновку, що на підставі Зборівського трактату в межах польської держави утворювалася автономна область у границях теперішніх Київщини, Черні-

гівщини, Полтавщини й частини Поділля, та Волині. Ця область знаходилася під управою козацького гетьмана й мала своє власне військо. В межах цієї области православна віра діставала всі права нарівні з пануючою в державі римо-католицькою вірою. Але позатим залишався ввесь давній суспільний устрій: поза 40.000 реєстрових козаків уся маса українського селянства мусіла знову вертатися в становище панських підданих і відбувати панщину. Королівська адміністрація мала повернутися на свої давні місця так само, як і пани поверталися до своїх маєтків. Все це грозило таким вибухом незадоволення широких народніх мас, що сам гетьман мусів переховувати зборівські умови в таємниці й прохати польську сторону, щоб вона по змозі здержувалася і не поспішала з реставрацією колишніх порядків. Одначе це не могло перешкодити тому, що страшенне розчарування й незадоволення гетьманом обхопило широкі селянські маси. Це незадоволення збільшувалося ще через те, що татари, вертаючися на Крим, масами захоплювали по дорозі українське населення в полон і палили села. Народ проклинав Хмельницького, вважаючи його за винуватця свого нещастя.

Замість поновного увільнення цілого українського народу й створення своєї власної держави доводилося формально задовольнятися ніби національно-територіяльною автономією, і то властиво для самої тільки козацької верстви. Що таке становище не могло задовольнити керманичів української політики з гетьманом на чолі, це було ясно само собою, й тому нема нічого дивного, що Хмельницький дивився на Зборівську умову лиш як на тимчасову й старався фактично творити нову державну орґанізацію на території козацької України, не зважаючи на формальні умови. Він поводився так, неначе був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародньому полі для скріплення свого становища.

З своєї столиці Чигирину він провадив зносини з Москвою, Туреччиною, Семигородом, а тимчасом занявся доверщенням орґанізації занятої козацьким військом території. Цю територію було поділено на окремі округи-полки, на чолі яких стояли полковники, які одночасно були й головами адміністрації, й суду в своїй окрузі. Полки ділилися на сотні, в яких сотник виконував такі самі функції, як полковник у своїм полку. Край було поділено на 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький (пізніше Винницький) і Київський — на правому березі Дніпра; Переяславський, Кропивянський, Полтавський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський і Чернігівський — на лівому. Трохи згодом територія була переділена й число полків трохи побільшено. Всі урядовці, як центральної управи (ґенеральні старшини: писар, обозний, хорунжий і осавул), так і полкової та сотенної, носили військові ранґи й поруч чисто військових обовязків виконували ще цивільну службу щодо адміністрації, фінансової управи й суду. Край діставав немов би то воєнну орґанізацію й сама назва: Військо Запорозьке — на довший час зробилася офіціяльною назвою української козацької держави. На початку 1650 року складено «реєстр» козаків по всіх 16 полках у числі коло 40.000 людей.

ЛІТЕРАТУРА

Загальні праці про Хмельницького: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2. (Початки Хмельниччини 1638—1648), Київ-Відень 1922; т. VIII, ч. 3 (Хмельниччина в розцвіті, 1648—1650), Київ-Відень. Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій. Собраніе сочиненій, кн. IV (томи IX, X, XI), Петербургъ 1904, український переклад у «Руській Історичній Бібліотеці», тт. IX—XII, Тернопіль 1888—1889 (праця значно перестаріла). Крім того загальні курси: М. Грушевський, Ілюстрована історія України, Київ—Відень 1921; його ж: Очеркъ исторіи украинскаго народа, 3-тє вид. Петербургъ 1911: його ж: Нарис історії України в т. І. енциклопедії «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», Петербургъ 1914; Ол. Єфименкова, Історія українського народу, т. 2, Харків 1922; В. Антонович, Коротка історія козаччини, Коломия 1912. Біографії Б. Хмельницького: Б. Антоновичъ и В. Бецъ, Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, Київ 1885 (біографія Б. Хм-го написана Ор. Левицьким); Н. Костомаровъ. Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, Петербургъ 1881; Український переклад: Історія України в життеписах визначніших її діячів, 2. видання, Львів 1918. І. Каманін, Походження Б. Хмельницького, «Записки Укр. Наук. Товариства», т. XII, Київ 1913. Моноґрафії й розвідки про окремі моменти Хмельниччини та про діячів її часу: K. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych. 1646. 1648. 2 tt. Warszawa 1900 (також: „Dzieła" K. Szajnochy, tt. IX--X, Warszawa 1876). L. Kubala, Jerzy Ossoliński Warszawa 1924; його ж: Szkice historyczne, Serja I—II, Warszawa 1923. W. Lipiński, Z dziejów Ukrainy. Kraków 1912 (також окремо: Stanisław-Michał Krzyczewski, Kraków 1912); И. Каманинъ, Участіе южнорусскаго населенія въ возстаніи Б. Хмельницкаго. «Архивъ Юго-Западной Россіи», часть III, т. 4, Київ 1914. Ст. Томашівський, Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 23—24, Львів 1898; його ж: «Між Пилявцями і Замостям», «Жерела до історії України-Руси», т. VI, Львів 1913 й окремо під назвою: «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину», Львів 1914; його ж: Один момент під Зборовом, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 117--118, Львів 1914; М. Кордуба, Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV, «Жерела до історії України-Руси», т. XII, Львів 1911; його ж: Між Замостем і Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею), «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 133, Львів 1922. А. Востоковъ, Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой, «Кіевская Старина», 1887, кн. VII. Ks. Ludwik Frąś, Obrona Zbaraża w r. 1649, Kraków 1932; його ж: Bitwa pod Zborowem w r. 1649, „Kwartalnik Historyczny", 1932, zeszyt 3—4. Ів. Крипякевич, Учитель Богдана Хмельницького, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 133, Львів 1922. Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza, Львів 1906 (дуже тенденційне). W. Czermak, Plany wojny tureckiej Władysława IV, Kraków 1895. И. Новицкій Адамъ Кисель, воевода Кіевскій (1580—1653), «Кіевская Старина», 1885, IX—XII. А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе», там же, 1896, I—III і окремо Київ 1896. Wł. Tomkiewicz, Książę Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa 1933.

II

БЕРЕСТЕЦЬКА КАМПАНІЯ. БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ. МОЛДАВСЬКА ПОЛІТИКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. НОВА ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ. СОЮЗ ІЗ МОСКВОЮ 1654 Р. ЙОГО ОЦІНКА В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ 1654—1656 РОКІВ. ПОЛІТИЧНІ ПЛЯНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. СОЮЗ ІЗ ШВЕЦІЄЮ Й ТРАНСИЛЬВАНІЄЮ. СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ОЦІНКА ЙОГО ОСОБИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

В кінці 1649 року відбувся у Варшаві сойм. Хмельницький вислав на нього полковника Максима Нестеренка з двома товаришами й доручив їм домагатися скорішої ратифікації Зборівського трактату. Поїхав до Варшави й митрополит Сильвестр Косів, який на основі Зборівських статтей мав право засідати в сенаті. Сойм затвердив Зборівські статті в дуже загальних виразах. Пункт про скасування церковної унії викликав рішучу опозицію католицького духовенства й, щоб не загострювати відносин, Сильвестр Косів, за порадою Киселя, згодився не настоювати на своєму праві участи в сенаті; справу релігійну взагалі відкладено «до майбутнього сойму». Король видав низку універсалів, у яких оповіщав про затвердження соймом Зборівської умови. В одному з них говорилося про амнестію всіх учасників війни, про те, що Військо Запорозьке користуватиметься всіма своїми вольностями, що селяни мають залишитися «в звичайному своєму підданстві», а коли хто вчинятиме бунти, то проти таких виступатимуть спільно коронне військо й Запорозьке. В урочистому універсалі «до всього народу Руського» говорилося, що сполучення в одній Річі Посполитій трьох «шановних народів»: польського, литовського й руського служить найбільшою опорою їх спільного добра і що для задоволення народу руського повинна бути заспокоєна його грецька релігія через потвердження й поширення акту короля Володислава IV про рівноправність православних із уніятами. Православним признавалися права на єпископства луцьке, холмське, перемиське й вітебське, їм малося повернути низку манастирів і церков, оповіщалася повна свобода відправлювання православної служби Божої по всій Короні й Литві, дозволялися братства, школи, друкарні, за православними міщанами визнавалося право займати муніципальні уряди, за духовенством — усі вольності, присвоєні людям духовного стану. Тоді ж Адам Кисіль був призначений Київським воєводою.

Таким чином, задовольняючи козацьку верству й інтереси православної релігії, Зборівська умова привертала той самий соціяльний устрій, який існував перед повстанням. Селянська маса, яка взяла в нім участь і вважала себе тепер вільною, мусіла знову вертатися в підданство до своїх панів і робити зненавиджену панщину. Інтересів цієї маси ніхто не взяв у рахубу при політичних пертрактаціях і переговорах. Вона ж почувала себе тяжко покривдженою й обдуреною. Хоч пани, вертаючися до своїх маєтностей, старалися здебільшого завязати добрі відносини з селянами й поводилися з ними лагідно, але були й такі, що зразу ж починали вишукувати привідців та учасників повстання й жорстоко їх карали. Особливо вславився своїми репресіями князь Корецький на Волині. Проти нього вибухло повстання, й дехто з козацьких полковників піддержував це повстання. Чутки про ці селянські розрухи рознеслися далеко, й сучасники-чужоземці докладно оповідають про ці розрухи та їх приборкання. Сам Хмельницький мусів умішатися в справу й помагати втихомирювати народній рух. Проти нього вибухло повстання на Запорожжі, пішли чутки про вибір на Низу якогось нового гетьмана. Хмельницький мусів приборкувати цей рух суворими карами.

Взагалі Зборівський трактат не витворив певних і сталих відносин. Хмельницький був свідомий того, що раніше чи пізніше прийде до нового конфлікту й старався заздалегідь забезпечити себе союзами й різними політичними комбінаціями. Його становище було трудне, і не тільки з огляду на внутрішні відносини на Україні, на хвилювання селянських мас, на постійні конфлікти між козаками та королівською адміністрацією й шляхтою, на певну опозицію в рядах самої козаччини. Зовнішня політична обстанова також постійно приносила різні ускладнення й небезпеки. Хмельницький дуже тримався своєї спілки з татарами. Він навіть посилав свого сина Тимоша з військом на допомогу кримському ханові проти черкесів. Але татари намагалися втягти його в війну з Москвою, що зовсім не відповідало плянам гетьмана, який хотів бути в добрих відносинах із Москвою, рахуючи на її допомогу на випадок нової війни з Польщею. Тимчасом серед польських урядових кругів відродилися були пляни короля Володислава IV про війну з Туреччиною; гадали, що добре було би напустити козаків на турків і цим розбити козацько-мусульманську спілку. Саме тоді Венеція, яка перебувала в війні з турками, відновила свої проєкти анти-турецької коаліції, до якої думала притягти Польщу й українську козаччину. Літом 1650 року появився в Чигирині посол Венеційської републіки й намовляв Хмельницького до морського походу на Царгород. Гетьман дуже зручно поставив свою участь у війні проти турків у залежність від згоди на це польского короля й від позиції кримського хана, про якого ходила поголоска, ніби він хоче скинути з себе залежність від турецької Порти.

Але кримський хан із усією рішучістю налягав, щоб Хмельницький ішов разом із ним воювати Москву, грозячи, що інакше зірве з ним дружбу. Щоб ухилитися від цього, зовсім йому небажаного підприємства, та щоб дати татарам змогу поживитися десь в іншій стороні,

Хмельницький предложив їм похід на молдавського господаря Василя Лупула, на якого він мав гнів за його неприхильне становище до козаків в часі кампанії 1649 р. Так прийшло до спільного татарсько-козацького походу в Молдавію у вересні 1650 р., прославленого в відомій козацькій думі. В історіографії довго панувала думка, ніби цей поход був зроблений із метою примусити Лупула віддати свою дочку Розанду замуж за старшого гетьманового сина Тимоша. Грушевський у IX томі своєї Історії довів, що причина походу лежала в звязку з татарськими домаганнями воювати Москву, чого не хотів Хмельницький, який і спровадив татар у Молдавію. Вже тільки внаслідок свого погрому Василь Лупул, змушений заключити союз із Хмельницьким, як ґарантію цього союзу, приобіцяв віддати дочку за гетьманича. Тому, що друга дочка Лупулова була замужем за литовським гетьманом, князем Радивилом, фактичним господарем Литви, то це споріднення з домом Лупула давало Хмельницькому надію здобути вплив на Радивила: він сподівався відтягнути Радивила від Польщі або принаймні забезпечити собі через нього невтральність Литви в можливому новому конфлікті між Україною та Польщею.

Униклива відповідь, яку Хмельницький дав послові Венеції на пропозицію вступити в війну проти турків, пояснювалася тим, що він хотів забезпечити себе, коли не допомогою, то приязним невтралітетом з боку Порти. Вже в 1649 році завів він дипльоматичні зносини з Царгородом, виславши туди посольство з заявою про свою готовість «служити» султанові. В січні 1650 року він повторив свою заяву й у відповідь, у липні того ж року, прибуло до нього турецьке посольство, яке сповістило, що султан (Мухамед IV, що незадовго перед тим вступив на престол) обіцяє козакам свою поміч і просить вислати до нього посольство. Хмельницький вирядив посольство, на чолі якого стояв його родич Павло Яненко-Хмельницький і полковник київський Антін Жданович. Нарешті весною 1651 р. прибуло на Україну блискуче посольство від султана й привезло багаті подарунки й грамоту, в якій стояло, що султан бере гетьмана козацького Богдана Хмельницького, «славу князів народу християнського», в свою опіку й оборону, буде йому допомагати й хоче мати в себе постійних козацьких резидентів. Аналізуючи перші зносини Хмельницького з Туреччиною, Грушевський гадає, що Хмельницький вступив у підданство Порті й став васалом турецького султана. Але, здається, слова про «службу» й «підданство» мали тут скоріше умовне й формальне значіння, ніж дійсне підданство на зразок Молдавії або Волощини. Та й усі пізніші події не вказують на те, щоб Хмельницький уважав себе справді за турецького васала. Скоріше тут ішла мова про політичний союз. Тим більше, що в той самий час він старався про «протекцію» і в московського царя, вживаючи на нього пресії тим способом, що дав у себе на Україні притулок претендентові на московський трон, самозванцеві Тимофієві Акундінову.

В той час, як Хмельницький, сподіваючися нової війни з Польщею, розвивав таку інтенсивну дипльоматичну діяльність, щоб забезпечити собі прихильників і союзників серед сусідніх держав, польські правительствені круги також щораз більше схилялися до думки про

неминучість війни. Їм були добре відомі чужоземні зносини Хмельницького. Смерть канцлера Юрія Оссолінського (в серпні 1650 р.), що усе був прихильником мирного порозуміння з козаками, давала перемогу партії, яка стояла за приборкання козаків силою зброї й на чолі якої стояв непримиренний ворог Хмельницького, коронний гетьман Микола Потоцький. Він указав на те, що Хмельницький підготовляє проти Польщі коаліцію, до якої мають пристати Україна, Крим, Молдавія, Валахія, Трансильванія, Туреччина, а може ще й Швеція та Москва; він лякав короля тим, що Хмельницький хоче скинути його з престолу й посадити на його місце трансильванського князя Юрія Ракочія. Супроти того всього і з польської сторони робилися заходи, щоб забезпечити себе союзами в майбутній війні. З Москвою ще літом 1650 р. поновлено давній мировий договір; була зроблена спроба розірвати татарсько-козацький союз, але татари на це не пішли. В кінці року зібрався на надзвичайні наради сойм, і на ньому ухвалено побільшити втроє число коронного війська, ухвалено великі надзвичайні податки й дано королеві повновласть скликати в разі потреби посполите рушення шляхти. Про око ще продовжувалися ріжні переговори, але властиво війна була вже вирішена.

Весною почалися сутички на подільському пограниччі. Гетьман Каліновський напав несподівано на пограничне містечко Красне, і в сутичці поляг полковник брацлавський Данило Нечай, один із найпопулярніших у народі співробітників Хмельницького. Потім Каліновський напав на місто Винницю, але його відбив із великими втратами полковник Іван Богун, найкращий стратеґ у козацькому війську після самого ґетьмана. Тут розійшлася чутка, що на допомогу Винниці йде велике козацьке військо, й Каліновський мусів спішно відступити. Але ці всі бої були лише прелюдією. Справжня кампанія почалася аж улітку 1651 року.

Як польська, так і українська сторона хотіли в цій війні нанести своєму противникові рішучий удар, щоб знайти вихід із становища, яке в тій, і другій стороні було нестерпне. Тому обидві вони напружили цим разом усі свої сили й самій боротьбі старалися надати характер святої війни за віру. До польського короля прибув спеціяльний леґат від римського папи й поблагословив його, як борця за інтереси римо-католицької церкви. До українського гетьмана прибув із грецького сходу митрополит Йосаф Коринтський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на гробі Господнім: православний схід бачив у Хмельницькім борця за православну віру. Не покладаючися на свої сили, Хмельницький вирядив посольство до Царгороду, щоб звідти було наказано кримському ханові йти козакам на поміч. Хан цим разом не мав охоти воювати. Примушення до походу згори, через Царгород, викликало в ньому незадоволення. Він, правда, прибув із своїм військом, але особливого запалу до війни не показував.

Рішучий бій між обома противниками, як і в попередніх кампаніях, відбувся на галицько-волинському пограниччі. В половині серпня 1651 року козацько-татарська армія під проводом гетьмана й хана, й польська армія під проводом короля зійшлися коло містечка Бере-

стечка над річкою Стиром. Сили обох противників були величезні. Якщо брати мінімальні цифри, які наводять сучасні офіційні джерела, польського війська було понад 80.000 (в тім 20.000 німців, частинно нанятих, частинно присланих курфірстом бранденбурзьким), не рахуючи узброєної челяді, якої було приблизно стільки ж. Козаків було коло 100.000 та 50.000 татар. В число козацького війська входили не самі лишень козаки, але й повстанчі ватаги. Польська армія мала дуже сильну артилерію.

28—30 червня відбувся під Берестечком ґенеральний бій, який скінчився перемогою польської армії. Про самий перебіг бою збереглося багато звісток, але всі вони настільки розбіжні й мають у собі стільки прикрас і просто леґендарного елементу, що тяжко в них розібратися й скласти собі ясну картину триденних боїв. Звичайно до останнього часу панував погляд, що саме в часі боїв хан так, як і під Зборовом, зрадив козаків і не тільки сам кинувся тікати, відкривши ворогові лівий флянґ козацького фронту, але ще й захопив силоміць із собою гетьмана, який кинувся було його задержати. Новіші досліди показують, що причиною польської перемоги була не зрада хана, а перевага польської артилерії, участь 20.000 німецької піхоти, добре вишколеної в 30-літній війні, високі бойові прикмети польської кінноти, а головно — перевага польського пляну бою, виробленого німецькими ґенералами. Татари справді не витримали згубного гарматного вогню, сконцентрованого проти їх позицій, і почали в паніці відступати. Цим вони відкрили козацькі позиції з флянґу. Але козацький табор устиг замкнутися й успішно видержував завзяті штурми й облогу цілих десять днів. Самого Хмельницького в таборі вже не було, він виїхав збирати нові сили й орґанізувати оборону краю, а команду над табором перейняв Іван Богун. 10 липня Богун вночі потихеньку почав виводити своє військо з табору і вже вивів був значну частину артилерії й кінноти, але тут счинилася фальшива тривога, поляки спостерегли відступ і вдарили на табор. Почалася паніка: коло 30.000 людей, переважно обозної челяді і повстанців-селян, загинуло в болотяній річці Пляшевій, що прикривала козацький табор іззаду, або полягло під шаблями ворога. Загинув і митрополит Йосаф, який сміливо старався вгамувати паніку й зупинити втікачів. У руки поляків дісталася похідна канцелярія гетьмана з усіма дипльоматичними документами, 28 гармат і багато всякої зброї. Одначе більша частина розбитої армії встигла відступити в напрямку на Київщину. Але й польській стороні побіда дісталася недешево. Польська армія понесла також великі втрати й була дуже ослаблена через недостачу провіянту і хвороби. Вона не змогла навіть зразу орґанізувати погоню за розбитим ворогом.

В той час, як провадилася кампанія під Берестечком, із півночі на Україну наступала литовська армія під проводом Радивила. Вона розбила невеликі козацькі відділи, які охороняли границю, заняла Чернігів і наблизилася до Київа. Полковник Жданович, який мав боронити стару столицю, щоб зберегти місто від руїни, відступив без бою, й литовці окупували Київ. Але тоді козаки, за порозумінням із київськими міщанами, повели наступ із двох боків на місто. Самі

міщани запалили місто, жертвуючи собою й своїм майном, аби лиш погубити ворога. Київ, особливо його долішня частина — Поділ, майже вигорів. Але литовці відбили наступ. Та тому, що залишатися в зруйнованому місті було невигідно, вони покинули Київ і в кінці серпня злучилися біля Василькова з польською армією, яка надійшла від Берестечка. Король повернувся до Варшави, й військом командував Потоцький.

В цей критичний час Хмельницький виявив надзвичайну енерґію й присутність духа. За короткий час він зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня того самого 1651 року стояв супроти сполучених польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією. Населення знову скрізь піддержувало його, само палило свої оселі й нищило запаси, кожне місто, кожне село треба було здобувати в бою; люди йшли на вірну загибель, але не хотіли добровільно піддаватися ворогу. Це дуже утруднювало польському війську кампанію. Наблизилась осінь із її непогодою. Сили українського гетьмана зростали, звідусіль збіралися до нього свіжі відділи. Польське командування рішило почати переговори, які велися за посередництвом Адама Киселя.

28 вересня 1651 року заключено трактат, відомий в історії під назвою Білоцерківського. Він уявляв собою погіршене видання Зборівської умови: число реєстрових козаків зменшувалося до 20.000 Козацькою територією визнавалося тільки одне Київське воєвідство, а Брацлавське й Чернігівське верталися знову під королівську адміністрацію й мали бути евакуовані козаками. Гетьман зобовязувався розірвати свою спілку з татарами і взагалі не вести закордонних зносин. Підтверджувалися права православної віри й проголошувалася знову амнестія всім учасникам повстання.

Білоцерківська умова мала ще більш умовний характер і була ще менше тривка, як Зборівська. Але обидві сторони були такі виснажені, що потребували якогось компромісу, якоїсь хоча б тимчасової передишки.

Умову мав ратифікувати ближчий сойм. Одначе Білоцерківська умова мала свої безпосередні ближчі наслідки, тяжкі для української сторони. Польські відділи вмаширували на лівий берег Дніпра, а литовські окупували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і привертати попередні порядки. В деяких місцях селяни пробували повстати, але сам Хмельницький мусів приборкувати ці повстання. Доведений до відчаю, народ почав шукати порятунку в еміґрації. Тисячі людей кидали свої оселі й разом із родинами й рухомим майном тікали на схід за московську гряницю, де знайшли були собі притулок недобитки ще з повстання Остряниці. Там лежали величезні порожні простори, такий самий родючий чорноземний степ, як і на Україні. Це була теперішня Харьківщина й Вороніжчина. Московське правительство дуже радо дозволяло українським кольоністам селитися в цих пустинних тоді краях, давало їм повну свободу й тільки ставило умову, щоб вони становили військову козацьку орґанізацію для оборони від татарських наїздів. Так покла-

дено було початок заселенню так званої Слобідської України від слова «слобода», як називали кольоністи свої нові оселі.

Сойм не встиг затвердити Білоцерківської умови: він був уперше зірваний одним шляхтичем із Литви, який наклав своє «вето» на соймові ухвали й тим упровадив у практику цей фатальний звичай, що приніс польській державі стільки шкоди. Незатвердження договору розвязало Хмельницькому руки, й він почав поводитися так, наче не був звязаний ніяким договором. Він продовжував зносини із Москвою, Туреччиною, Кримом і літом 1652 року вирядив свого сина Тимоша з військом до Молдавії, щоб той нарешті взяв шлюб із молдавською князівною, батько якої Василь Лупул почав було затягати справу з шлюбом. Гетьман Каліновський, який сам належав до числа претендентів на руку прекрасної князівни, заступив було йому шлях коло села Батога на Поділлі, але на поміч синові поспішив сам старий Хмельницький і в кривавому бою 2 липня 1652 р. знищив цілком 20-тисячну польську армію. Каліновський поляг головою, 57 гармат і сила полонених дісталися до рук козацького гетьмана.

Погром під Батогом утворив дуже напружені відносини й зовсім непевну ситуацію — ні миру, ні війни. Велися переговори, Василь Лупул виступав із посередництвом, але все це без якихось практичних наслідків. Мирні переговори часом переривались кривавими сутичками, при чім обидві сторони виявляли велику лютість. На самій Україні, на звістку про погром коронного війська, населення почало знову вигонити панів та їх управителів, і польські військові відділи, які стояли на Лівобережжі, мусіли чим швидше забиратися до Литви. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Хмельницький, одруживши сина з Розандою Лупулівною, почав снувати широкі політичні пляни, які мали метою зробити молдавське й волоське князівства залежними від України. Малося на думці посадити на молдавський трон гетьманича Тимоша, а його тестя Лупула винагородити волоським князівством, а може й семигородським. Але ці пляни викликали коаліцію князів волоського й семигородського проти Лупула. Сам Лупул був скинутий із престолу, й на його місце сів колишній канцлер Стефан Ґеорґіца. Тиміш із українським військом поспішив на поміч тестеві. Він вигнав Ґеорґіцу з Яс, завоював частину Волощини, але, загнавшися з невеликими силами в глибину Волощини, потерпів невдачу під Терґовіште. Він мусів повернутися до Чигирина, куди за ним прибув і Лупул. Тимчасом Ґеорґіца завоював знову Молдавію й разом із помічним трансильванським військом обложив стару столицю молдавських господарів Сучаву в південній Буковині.

Козацька рада в Чигирині погодилася дати знову поміч Лупулові, але ніби не від українського уряду, а приватно через висилання добровільного війська. Тиміш на чолі 9000 козацького війська рушив визволяти Сучаву. Так само приватним способом король Ян Казимир вислав відділ коронного війська на поміч Стефанові Ґеорґіці. Тиміш пробився в Сучаву, але підчас облоги був поранений гарматною кулею й помер від рани. Козаки продержалися ще один місяць і на-

решті капітулювали на умовах вільного повороту на Україну з усією своєю зброєю, гарматами і з тілом свого гетьманича.

Крах балканської політики Хмельницького й загальне виснаження краю примусили його знову завязати ближчі зносини з Москвою й шукати в неї опори. В Москві вже літом 1653 року обмірковували справу, чи приймати Україну під протекцію царя. Тимчасом король Ян Казимир вирушив у кінці серпня в похід на Україну. Хмельницький проголосив мобілізацію козацьких сил, але вона цим разом відбувалася мляво, без усякого одушевлення, багато козаків дезертирувало за московську гряницю. В кінці вересня прийшов на поміч кримський хан. Тоді король, який із своєю армією посунувся був на Поділля до Бару, відступив назад і козацько-татарське військо обложило його коло містечка Жванець над Дністром, трохи на південь від Камянця. Значних боїв не було, але польська армія через пізню пору року дуже терпіла від холоду, хвороб та недостачі поживи. Їй уже загрожував голод і капітуляція, коли хан знову, як колись під Зборовом, виступив посередником і примусив Хмельницького помиритися на умовах відновлення Зборівського договору, при чім виговорив для себе в короля велику контрибуцію й право забирати при повороті ясир серед населення Галичини й Волині. Хмельницький мусів згодитися на це, але вислав свої полки громити татар і відбирати в них ясир. 15 грудня 1653 р. складено в Жванці мирову умову.

*

Та на цей час Хмельницький уже не надавав цій умові серіозного значіння: в його голові вже склався інший політичний плян, і він тепер брався до його зреалізування: це був плян союзу з Москвою й протекції, як тоді казали, царя над Україною, щоб за її допомогою остаточно увільнитися від Польщі. На Україну вже їхали посли московського царя, й Хмельницький поспішав закінчити переговори в Жванці, щоб розвязати собі руки й готовитися до нової акції.

Як було вже зазначено, Богдан Хмельницький перші роки своєї діяльности не думав поривати державного звязку України з Польщею. Наносячи Польщі тяжкі удари, завдаючи їй криваві рани, він усетаки ще не думав відриватися від неї й тільки хотів примусити її поробити як найбільші уступки українській козаччині, як передовій верстві українського народу. Він стояв, так би мовити, на ґрунті козацького автономізму. Але події привели до того, що він сам нарешті побачив, що його фактичні досягнення далеко переростають межі цього козацького автономізму, що змагання українського народу спрямовані в бік повного унезалежнення від Польщі, і що дійти до якогось компромісу тут неможливо. Як влучно висловився Липинський, Хмельницький, «змарнувавши величезну енерґію нації, витрачену в перших часах повстання на торги за цю автономію», був змушений стати на ґрунт цілковитого розриву з Польщею й творення самостійної української держави.

Коли припустити, що вже в початках повстання в Хмельницького серіозно виринала думка про «удільне князівство руське», як писали сучасники, то треба прийти до висновку, що дуже поважні перешкоди не давали змоги зразу ж братися до реалізації цієї думки про незалежну українську державу. Липинський бачить ці перешкоди ось у чому: коли Хмельницький почав своє повстання, то козаччина й уся маса селянства, що його піддержала, думали тільки про своє соціяльне визволення; вони ще не вміли скласти собі якоїсь державної ідеольоґії. Та й сама козаччина, як провідна верства в українському суспільстві, ще не придбала такої сили, щоб бути в стані перевести певні сепаратистичні пляни. Нарешті й сам гетьман ще не встиг придбати собі в народі потрібного авторитету. Але пройшло кілька літ боротьби, і всі мусіли багато чого навчитися. І козаки, і навіть селянські маси почали розуміти, що суспільного визволення не можна досягти без визволення політичного. Розвіялася леґенда про прихильного до козаків короля. Сконсолідувалася козаччина, до якої масово прилучилась українська шляхта й принесла з собою певні політичні й державні ідеали, певні звички до державного будівництва. Нарешті зміцнів авторитет самого гетьмана, признаний не тільки козаччиною, але й цілим українським народом.

Одначе відірватися від Польщі й заснувати свою власну державу здавалося Хмельницькому та його товаришам за річ неможливу без чужої допомоги. Спроба відбитися від Польщі за допомогою Туреччини не давала добрих наслідків: поміч турецького уряду реально виявлялася лише в присиланні татар, але татари показали себе дуже ненадійними союзниками, раз-у-раз зраджували, а крім того, вони гірше від усякого ворога руйнували край і забирали людей у неволю.

Зоставалася надія на Москву, яка мала свої власні порахунки з Польщею. Ми бачили, що вже від 1649 р. Хмельницький веде постійні зносини з Москвою й підбиває її на війну з Польщею. Він апелює до релігійного почуття московського царя, як оборонця православної віри, й вабить його певними вигодами від такої війни, насамперед — поворотом віднятих не так давно поляками Смоленська й Сіверської землі. Москва мала справді велику охоту взяти в поляків реванш за недавно заподіяні втрати, але боялася вплутуватися в таку війну. Внутрішнє становище в Москві було далеко не блискуче. А назовні відносини з найближчими сусідами: Швецією, Кримом і Туреччиною були дуже непевні. Тому то московський уряд, не пориваючи зносин із Хмельницьким, держався вижидальної тактики: аж поки обидві сторони, що боролися між собою, не знесиляться. В міру того, як успіхи козацької зброї завдавали Польщі нових ударів і знесилювали її, політика Москви супроти Польщі ставала щораз аґресивніша. Тон московських диплбоматичних нот ставав щораз гостріший, і московський уряд почав домагатися від Польщі сатисфакції за ріжні ніби-то кривди й зневаги, роблені поляками московському цареві.

Коли Хмельницький звернувся в 1653 році з конкретними пропозиціями тісного союзу України з Москвою проти Польщі задля повного звільнення України зпід польського панування, при чім цар мав обняти над Україною протекторат, у Москві зважилися на рішучі кроки. Земський собор у Москві на кількох сесіях протягом 1653 року радився про українські справи, і нарешті на сесії в жовтні місяці було винесене остаточне рішення. Обміркувавши справу «безчестія» царському імені з боку поляків, утиски православній вірі в Польщі, а також небезпеку, щоб Хмельницький, шукаючи помочі, не піддався Туреччині, Собор ухвалив: просити царя, щоб він прийняв Україну «під свою високу руку задля православної віри й святих Божих церков». Внаслідок цієї ухвали вислано на Україну спеціяльне посольство під проводом боярина Бутурліна, яке й прибуло саме під кінець 1653 року до Переяслава, де мало зустрінутися з гетьманом.

За кілька день прибув і гетьман. Він мав спочатку неофіціяльне побачення з Бутурліном (17 січня нового стилю), потім відбулася таємна рада гетьмана з ґенеральною старшиною й полковниками, де ухвалено прийняти царську протекцію, і того ж дня — 18 січня 1654 року відбулася публична церемонія: спочатку гетьман сказав зібраному на майдані народові промову, в якій закликав присутніх під царську руку, на що народ відповідав вигуками про свою згоду; далі Бутурлін передав гетьманові царську грамоту. По обіді, згідно з етикетою, привітами, всі удалися до соборної церкви, де мала бути складена присяга, але тут гетьман заявив, що присяга повинна бути взаємна, себто, щоб Бутурлін наперед заприсяг іменем царя, що цар оборонятиме Україну від польського короля й не порушуватиме вольностей і прав шляхти, козаків, міщан та взагалі всіх станів українського суспільства. Бутурлін на це не згодився, і ніякі умовляння з боку гетьмана й старшини не помогли. Вкінці українська сторона погодилась, що слово царя заступає присягу з його боку, і гетьман із старшиною присягли на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступно». Потім Бутурлін передав гетьманові корогву, булаву, кафтан і шапку. Присягу склали ґенеральна старшина, майже всі полковники, коло ста сотників і кілька десятків делеґатів від ріжних полків, усього коло 200 людей. Окремо присягли старшини й представники козаків переяславського полку, а також міщан Переяслава. Але з боку міщан виявилася опозиція до присяги, і їх силою мусіли гнати до церкви, а хорого війта понесли до присяги на ліжку, після чого він на другий день і помер.

Ті з старшини, що не встигли прибути на 18 січня, присягали пізніше, а 21 січня окремо присягала українська шляхта. Бутурлін дістав від гетьмана спис міст і містечок, які були під його владою, всіх було означено 177, з тим, щоб і там перевести присягу. Гетьман і старшина домагалися від Бутурліна хоча писаної декларації про те, що права й вольності України залишаться незмінними, але Бутурлін відмовився від сього так, як і від присяги. Взагалі ніякого писаного договору в Переяславі не заключено: докладне означення взаємин між Україною й Москвою відложено на пізніше. 24 січня Бутурлін

попрощався з гетьманом і виїхав до Київа. Все відбулося, як підкреслює Грушевський, сухо й формально, без проявів якоїсь радости чи вдоволення. Тактика царського посла, видимо, всіх розхолодила.

Бутурлін приводив до присяги Київ. Тут не пішло гладко. Міщани присягли, але митрополит із духовенством і шляхта, що жила при митрополиті, відмовилася присягти. Вкінці таки митрополит і духовенство склали присягу, але, присягаючи, як каже сучасник, «за слізми світу не бачили». Бутурлін особисто привів до присяги Ніжин і Чернігів і потім вернувся до Москви. По менших українських містах приводили населення до присяги московські урядовці. Не скрізь присягали охоче: була опозиція в Чернобилі на Київщині; в полках полтавському й кропивянському *московських урядовців побили киями*; не схотіли складати присягу відомий полковник Іван Богун та Іван Сірко й полки уманський та брацлавський. Але взагалі присягання пройшло спокійно й поважних виступів проти нього не було.

По відїзді Бутурліна козацька старшина з гетьманом взялася за *вироблення* умов договору, відбула наради в Корсуні й Чигирині, і результатом цих нарад був проєкт договору в формі петиції до царя в 23 пунктах, привезений у Москву в кінці березня спеціяльними послами: військовим суддею Самійлом Зарудним і полковником переяславським Павлом Тетерею. Проєкт був доволі безсистемний; історики пояснюють це тим, що він повстав не зразу, перероблявся, зазнав ріжних змін і вставок. Головними пунктами проєкту були: про права й привілеї Війська Запорозького, про невтручання царських представників до козацьких судів; про 60-тисячний козацький реєстр; про права української шляхти; про те, що урядовцями на Україні могли бути лиш місцеві люди, які самі б збирали податки до царського скарбу; про те, що гетьмана мало вибирати саме військо, тільки сповіщаючи царя про вибір; про установлення платні козацьким урядовцям і взагалі всім козакам; про право гетьмана приймати чужоземних послів; низка пунктів говорила про війну з Польщею й бажану для України форми участи в цій війні московських сил.

Два тижні йшли переговори з московськими боярами й нарешті поданий українською делеґецією проєкт був принятий у формі козацької петиції в 11 пунктах або «статтях» і царських на ті пункти резолюцій. Майже всі козацькі бажання були приняті царем, тільки в пункті про чужоземні зносини гетьмана поставлено обмеження: він *не мав зноситися з Польщею й Туреччиною.* Окремо від цих «статтей» була видана царська грамота з привілеями Війську Запорозькому, грамота про права й привілеї української шляхти, грамота гетьманові на володіння Гадяцьким староством. Окрім того Тетеря й Зарудний випрохали собі грамоти на маєтності, але прохали держати цю справу в таємниці, бо боялися гетьмана й війська. Одночасно з козацьким посольством прибула до Москви делеґація від переяславських міщан прохати підтвердження королівських привілеїв на маґдебурзьке право. Ця делеґеція клопоталася за свою справу незалежно від загальної делеґації, хоч і мала рекомендацію від гетьмана. Це було недобрим

прецедентом для незалежности українського гетьманського уряду. Московські аґенти вже з перших кроків на Україні спостерегли, що поміж козацтвом та міщанством існує певний антаґонізм, що міщани подекуди незадоволені козацькою адміністрацією, й збагнули, що від цього може бути користь для московських інтересів; через те московська влада уважно поставилася до міщанських прохань і щедро наділяла міста, насамперед Київ, привілеями. Їй удалося таким способом прихилити до себе міщан, які звикали помимо гетьманського уряду звертатися просто до Москви. Особливою опорою московських впливів зробився Ніжин, і це, як побачимо далі, відогравало не раз дуже шкідливу ролю в боротьбі за українську державність. За міщанами потяглося до Москви й духовенство. Літом 1654 року виїхала делеґація з архимандритом печерським Інокентієм Ґізелем на чолі. Вона зустрілася з царем уже на поході, в таборі під Смоленськом. Духовенство клопоталося, щоб залишитися під зверхністю царгородського патріярха, щоб усі відвойовані від Литви і Польщі православні епархії визнавали своїм головою київського митрополита, як було й раніше, щоб українська православна церква задержала свою колишню автономію та щоб цар потвердив за нею всі її маєткові права. Московський уряд дуже хотів, щоб українська церква підпорядкувалася патріярхові московському, але українське духовенство твердо стояло на своїм, і це дражливе питання лишилося відкритим. Цар обмежився потвердженням прав української церкви на її маєтності.

Тимчасом, як козацька делеґація їхала до Москви, в Київ вступало вже московське військо й зразу ж узялося будувати фортецю на землі, що належала київському митрополитові. Це викликало конфлікт із митрополитом. Але й взагалі факт, що москалі стають твердою ногою в Київі й робляться його фактичними господарями, зробив прикре враження на український уряд. Хмельницький сам прохав, і то не раз, щоб цар скоріше присилав своє військо, але він хотів його мати, як поміч для війни з Польщею, що от-от могла вибухнути, а не як постійну залогу в Київі. Взагалі ті способи, якими Москва з перших же кроків почала укріпляти свої впливи, стараючися скрізь стати твердою ногою і, що можна, прибирати до своїх рук, мусіла дуже розчарувати гетьманський уряд у протекції московського царя. Щоб зробити натиск на московський уряд і здержати трохи його апетити, гетьман і його ґенеральний писар Іван Виговський повідомили Москву, що з боку Польщі, Литви, Криму й Туреччини ведеться акція, щоб розірвати спілку козаків із Москвою й прихилити Україну на свій бік, що з польського боку робиться особливий натиск на Богуна, як на противника союзу з Москвою, що йому взагалі при такій ситуації небезпечно дратувати українське населення, заводячи чужі йому московські порядки. Ці арґументи вплинули на московський уряд. Він поки що відмовився збирати податки з українського населення, залишивши фінансову справу цілком у руках гетьмана, й обмеживсь утриманням воєводи з військом лише в самому Київі. Взагалі Хмельницький, побачивши, до чого хилиться з «протекцією» царя, поспішив поставити заборчим тенденціям моска-

лів певні межі й, дотримуючися в зносинах із царем вже раз прийнятої форми етикету, фактично задержав усю владу над Україною в своїх руках, не вяжучися ніякими грамотами й договорами.

Властиво кажучи, переяславський, чи як би було правильніше називати його, московський договір 1654 року був складений так неясно, обидві сторони явно вкладали в нього настільки ріжний зміст і кожна розуміла його настільки по своєму, що й досі історична наука не може прийти до скількинебудь одностайних поглядів, як кваліфікувати відносини, які цей договір мав утворити і які утворилися в дійсності. Наукова суперечка почалася насамперед про форму «договору». Річ в тому, що в оригіналі договір, складений у березні 1654 року у Москві в 11 пунктах, не зберігся, і довший час за цей оригінальний текст вважали статті в 14 пунках, які при переговорах у 1659 році кн. Трубецького з Юрієм Хмельницьким були предложені Трубецьким Юрієві Хмельницькому, як «статті Богдана Хмельницького». Московський учений Ґ. Карпов, що перший звернув увагу на це питання, гадав, що статті в 11 пунктах (які збереглися в московському архіві в чернетці) були лиш одним із проєктів тексту статтей, а в закінченому вигляді самий текст договору 1654 р. в 14 статтях був збережений Богданом Хмельницьким у таємниці й опублікований аж по його смерті в 1659 р. («Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великой Россіей», 1871). До думки Карпова прихилилися П. Буцінський, В. Антонович і деякі інші історики (недавно В. Щербина). Але другий московський архівіст (який уважав переяславську унію за федеративний звязок, та не аналізував його характеру) П. Шафранов довів, що статті ніби то 1654 року, які показав кн. Трубецкой Юрієві Хмальницькому в 1659 році при переговорах у Переяславі, були фальсифікатом, сфабрикованим у московських канцеляріях. За справжні ж «статті Б. Хмельницького» можна вважати лиш оту редакцію в 11 пунктах, що дійшла до нас у чернетці («О статьяхъ Б. Хмельницкаго», 1889). Думку Шафранова поділяють В. Ейнгорн, Б. Нольде, І. Розенфельд, а в останні часи А. Яковлів, М. Грушевський і М. Петровський.

Та найбільшу розбіжність викликала оцінка самої суті договору 1654 року й його історично-юридична кваліфікація. Відомий російський історик державного права В. Сєрґєєвич уважав договір 1654 р. за персональну унію, себто обєднання двох окремих держав у особі одного спільного монарха, на основі вибору, як це було з Польщею й Литвою в 1386 р., і що це обєднання мусіло існувати доти, поки існуватиме династія Олексія Михайловича («Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права»). До погляду Серґєєвича прилучився й другий російський історик державного права А. Філіппов («Учебникъ исторіи русскаго права»). Натомість проф. Н. Дьяконов убачав у договорі 1654 р. випадок т. зв. «реальної» унії, коли дві держави зливаються в одну, дістаючи спільні вищі установи («Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси»). Російські вчені: Н. Коркунов («Русское государственное право», т. І), В. Макотін («Очерки соціяльной исторіи Украины», т. І) й українські:

М. Грушевський, М. Слабченко, *почасти* Р. Лащенко, вбачали в договорі 1654 р. ознаки васалітету, себто, що договір установив васальну залежність України від Москви. Проф. Б. Нольде («Очерки государственнаго права») вважав, що Україна прилучилася до Москви на основі автономії. І. Розенфельд (у своїй праці «Присоединеніе Малороссии къ Россіи») бачив акт неповної інкорпорації України Москвою. Проф. В. Мякотін у своїй новішій праці «Переяславскій договоръ 1654 г.» (1929) доводить, що на основі договору мала бути уставлена не унія й не васальна залежність України, але інкорпорація України Москвою, з деяким поширенням прав окремих суспільних станів. Одначе на практиці, в житті договір не виконувався: московський цар затримав за *собою ніби найвищу владу над* Україною, але на її території безпосередньо не здійснював цієї влади в сфері фінансів, адміністрації й суду, задовольняючися тим, що Україна постачала йому допомогове військо. З свого боку гетьман, лишаючися вождем свого війська, заразом лишався звязаним присягою цареві правителем України, який держав під своєю владою ціле її населення, збирав із нього доходи до свого місцевого скарбу й мав у своєму розпорядженні підлеглі йому адміністраційні й судові орґани. Це була чисто васальна підлеглість. Подібного погляду додержується й російський дослідник Д. Одінєц у своїй праці «Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu» (1926). Він каже, що акти 1654 р. були складені без огляду на фактичний стан і зробилися нежиттьовими вже в часі їх затвердження. Проф. А. Яковлів уважає, що хоч московський цар іменував себе царем «Малыя России», але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсності Україна за життя Богдана Хмельницького була цілком незалежна від Московщини держава. Тому *проф.* Яковлів *уважає*, що взаємини України до Московщини можна назвати номінальною васальною залежністю; де юре її установив договір 1654 р., але de facto вона зовсім не існувала («Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654», 1927).

В. Липинський (у своїй моноґрафії «Україна на переломі», 1920) виступив із думкою, що умова 1654 р. була звичайним союзом України з Москвою, зверненим проти Польщі; це був мілітарний союз, подібний до тих, які Хмельницький заключав уже з Кримом або Туреччиною. Липинський підкреслює, що коли минула потреба для України в такому союзі з Москвою, то Хмельницький заключив подібний союз із Швецією, вигідніший для українських інтересів. Липинський указує *на те, що треба емансипуватися від* «переяславської леґенди», яку створила стара історіоґрафія, й твердив, що «ідеольоґічну правнодержавну суть переяславської умови творила абсолютна й леґальна емансипація від Польської Річи Посполитої як у поняттях самих українців, так і в поняттях сусідніх володарів».

Оцінюючи переяславську умову з того погляду, що вона реально давала Україні, М. Драгоманів писав (у 1876 році), що, не вважаючи на свої недостачі — головно ті, що в її пунктах нічого не говорилося про інтереси селянської маси, переяславська умова мала в собі й «добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого тепер

прямують скрізь освічені люди». Він підкреслював, що «як порівняти ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправієм, яке було в царстві московськім, то все таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більше подібен до устрою теперішніх вільних держав европейських, т. зв. конституційних, ніж московське царство і теперішня російська імперія».

Та як би не кваліфікувати й не оцінювати форму відносин, які утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна забувати одного: що обидві сторони, й Москва, й Україна, кожна по своєму розуміли суть цих відносин. Згодившися прийняти Україну «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків старались обернути протекторат у інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в звертаннях гетьмана до московського уряду, щоб зреалізувати яко мога ширше свій вплив на українське життя; особливо ж зручно використовувала Москва різні прояви суспільного антаґонізму на Україні. Власне на цім антаґонізмі й була побудована вся дальша політика Москви щодо України. З другого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лиш на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, яка давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за унезалежнення від Польщі: не вдалося цього добитися за допомогою татар і турків, — так робиться спроба досягти цього за допомогою Москви. Для українського уряду уявилось найважливішим втягнути Москву яко мога швидше в війну з Польщею.

Війна дійсно розпочалася вже весною 1654 р. Тепер сталося певне переґрупования сил: татари перейшли на бік Польщі і з союзників зробилися ворогами. Для України утворювався новий фронт боротьби — на півдні. Сам цар Олексій Михайлович вирушив у квітні 1654 року з військом на Смоленськ. Йому на допомогу висланий був 20-тисячний український корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, видатного вояка й політика. Похід був удатний. Здобуто Смоленськ, а за ним по черзі здалися Борисів, Мінськ, Вільно й Ковно. Більша частина Литви опинилася в руках москалів. Тимчасом Золотаренко окупував південну Білорусь. Але тут виникли непорозуміння: Золотаренко запровадив на Білорусі українську адміністрацію й переводив козацьку орґанізацію місцевого населення, ділячи край на полки й сотні. Очевидно, він дістав від гетьмана інструкції прилучити Білорусь безпосередньо до України. Московські ж воєводи хотіли, щоб вона була прилучена просто до Москви. З цього виник конфлікт, який значно погіршив обопільні відносини.

Тимчасом, як цар завойовував Білорусь і Литву, на західнім, польсько-українськім фронті довший час було тихо. Хмельницький цим разом виявив дивну пасивність і нерішучість. Тут ініціятиву перебрали до своїх рук поляки, які встигли підготовитися й заручитися із новим кримським ханом Магмет-Ґіреєм і восени 1654 року вирушили в похід на Україну. Хмельницький, який стояв із головними козацькими силами під Хвастовом і не рухався, сам пояснював свою пасив-

ність оглядом на татар: він не був певний, який напрям візьме кримська політика. Він зносився з Кримом, де була серед татарських мурз партія, що стояла за вдержання спілки з Україною. І тільки після того, як хан Магмет-Ґірей ультимативно зажадав від нього розриву з Москвою, він вийшов із своєї нерішучости й рушив із військом на захід. Але дійшов тільки до Бердичева й повернув назад: у козацькому війську почалося дезертирство й навіть бунти.

А тимчасом 30-тисячна польська армія під проводом гетьмана Потоцького ввійшла в жовтні 1654 р. на Брацлавщину. Населення, здане на свої власні сили, виявило завзятий опір: майже кожне місто й містечко боронилося проти цілої польської армії, воліючи загинути, ніж піддатися добровільно. І — гинуло. Душею цього наступу був Стефан Чарнецький, один із кращих польських ґенералів, але людина жорстока й до того ще озлоблена на козаків, з якими він воював, починаючи від Жовтих Вод. Чарнецький немилосердно винищував край, не даючи пощади ні старому, ні малому. Боротьба прибрала характер змагання на життя й смерть. Серед подій цієї боротьби найбільше враження зробила на сучасників геройська оборона містечка Буші: після того, як більшість оборонців полягла й замок був здобутий, жінка сотника Завістного, начальника Буші, підпалила бочку з порохом і висадила в повітря себе й решту оборонців. Під Брацлавом зустрів Чарнецький козацький відділ під проводом наказного гетьмана Василя Томиленка. Після упертого бою козаки запалили самі Брацлав і відступили, зачувши, що наближаються татари. Сам Томиленко поляг у бою. Дійсно, на поміч полякам прийшла 30-тисячна орда, яка зараз же занялася виловлюванням ясира. В результаті цього завоювання Брацлавщини, яке протяглося до весни 1655 року, цілий край обернувся в руїну. Як каже польський історик Л. Кубаля в своїй моноґрафії «Zaprzepaszczona kraina», «Брацлавщина стала пустинею. Згідно з реляцією польського гетьмана 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а 100.000 людей загнано в Крим. В березні спалено й пограбовано ще що найменше 60 міст, а 200.000 забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польської шаблі по ріжних містах, слободах і селах, яких 100.000, а також і тих, що згинули в битвах, з голоду і від огню». Ще літом 1654 р. переїздив через Брацлавщину сирійський архидіякон Павло з Алеппо. В своїх подорожніх записках він змалював східне Поділля — Брацлавщину, як багатий, цвітучий край, густо заселений і високо-культурний. Коли він вертався в 1656 році, то бачив уже самі згарища й руїни.

Тільки в січні 1655 року, коли польська армія облягала вже Умань, де зачинився хоробрий Богун, вирушив Хмельницький із українським і московським військом на відсіч. 29—30 січня на полі Дрижиполі під селом Охматовом на Київщині, серед лютих морозів, стався ґенеральний бій. Полякам вдалося прорвати фронт москалів і захопити частину їх артилерії. Але козаки встигли замкнути табор і відбити польські атаки. Проте становище українсько-московської армії стало дуже тяжке. З великими зусиллями, серед безугавних боїв

удалося Хмельницькому розірвати бльокаду польсько-татарських сил і вивести свою армію з небезпечної ситуації. На полі бою з обох боків полягло 15.000 людей. З того самих москалів 9.000. Багато людей замерзло. Обидві сторони були виснажені, й бойові дії на якийсь час припинились. Польське військо відступило на захід. Татари пішли до Криму, спустошивши середню Київщину й набравши там десятки тисяч ясиру. Так покінчився перший рік українсько-московської спілки, й це мусіло значно ослабити надії українців на московського царя, як на могутнього протектора, який, мовляв, принесе нарешті Україні свободу і спокій.

Як уже було зазначено, між московським урядом і Хмельницьким уже з перших днів союзу почалися непорозуміння. Гетьман хотів від Москви головним чином одного: скорої й сильної допомоги, щоб відбитися від Польщі й обєднати всі українські землі в одну самостійну державу. Сатисфакцію Москві він гадав дати коштом білорусько-литовських земель. Інакше дивилися на справу в Москві: там хотіли передовсім, щоб протекторат царя над Україною мав реальне значіння і щоб за допомогою українського війська завоювати Білорусь і Литву, та домагалися, щоб гетьман у своїй політиці і в стратеґії кермувався виключно наказами і вказівками з Москви. При такій ситуації Хмельницькому довелося дуже скоро розчаруватися в московській протекції й знову шукати інших політичних комбінацій, щоб забезпечити українській державі самостійність і незалежність.

Протягом весни й літа 1655 року гетьманський уряд розвиває надзвичайно живу дипльоматичну діяльність: до гетьмана приїздять посли від семигородського князя Юрія Ракочія, від Туреччини, від шведського короля Карла X, від Польщі, яка робить спробу прихилити українського гетьмана на свій бік, ідучи на як найширші політичні й навіть суспільні уступки. Нарешті завязуються зносини з курфірстом бранденбурзьким Фридрихом-Вільгельмом. Досі курфірст, як васал польського короля (по східній Прусії), помагав Польщі, і ми бачимо бранденбурзькі полки не тільки під Берестечком, але й у останнім поході Потоцького на Україну зимою 1654—55 років. Тепер під загрозою для своїх пруських володінь від Швеції й від Москви курфірст став шукати порозуміння з Україною. Із усіх цих зносин для гетьмана найбільше значіння мали переговори з Швецією. Ще в році 1650 завів Хмельницький зносини з шведським урядом, пропонуючи йому союз проти Польщі. Але королева Христина не хотіла воювати. Тільки з року 1654, коли Христина зреклася престолу на користь свого небожа Карла-Ґустава, шведська політика змінила свій напрям. Король Карл-Ґустав X увійшов у порозуміння з українським гетьманом і весною 1655 року розпочав із Річчю Посполитою війну. Тоді Хмельницький, уже восени того року, відновив військову акцію. З українським військом і допомоговим московським корпусом Бутурліна він вирушив у похід, вибив поляків із Поділля й переніс кампанію в Галичину. Польське військо було розбите під Городком, і Хмельницький удруге обложив Львів. Але його вязала присутність москалів,

які вимагали, щоб усі міста, які здобували союзники, вважалися за здобуток московського царя й присягали йому на вірність. Щоб не допустити цього й щодо Львова, Хмельницький умисне не штурмував його й обмежився невеликою контрибуцією з міста. Його непорозуміння з Москвою прибрали вже настільки очевидний характер, що про них знали і в польських кругах, і король Ян-Казимир вислав до гетьмана свого посла з листом, де пропонував розірвати союз із Москвою, забути всі взаємні урази й злучитися знову з Польщею, обіцяючи як найвигідніші умови. Королева від себе долучила листа й дарунки для гетьманші (Хмельницький одружився знову з Ганною, вдовою одного знатного козака), прохаючи її заступитися перед своїм чоловіком у інтересах миру. Хмельницький був особливо зворушений листом королеви, але щодо можливости порозуміння висловився дуже скептично. Умовою свого замирення з Польщею він ставив, щоб Польща відступила українській державі «Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем», але тут же додав, що не вірить у можливість такої уступки, бо «коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілім королівстві, вони ніколи не пристануть на це добровільно, а козаки, мовляв, від своїх домагань не відступлять». Одначе заявив, що готовий вести переговори.

8 листопада 1655 р. Хмельницький, одержавши звістку, що наближається хан із татарами, відступив ізпід Львова. 20 листопада коло містечка Озірної стався бій, в якому москалі понесли особливо сильні втрати. В результаті бою, який скінчився для українсько-московської сторони некорисно, хоч вона й удержала свої позиції, був договір між ханом і гетьманом: татари обіцяли не помагати Польщі проти козаків і не виступати проти москалів; козаки зобовязувалися не воювати татар. Були ще якісь неясні для нас зобовязання на користь Яна-Казимира.

Шведський король у своїй війні проти Польщі мав великий успіх. Уже в липні 1655 року Познань і ціла Велика Польща були в його руках. Багато панів і шляхти переходило на його бік. Скоро по тому він здобув Варшаву, а восени мав уже й Краків. Польща опинилася в критичному стані. Король утік на Шлеськ. Але звістка про татарсько-українську угоду під Озірною підбадьорила короля й ті круги, що його піддержували. Ян Казимир повернувся до Польщі й знову почав засилати до Хмельницького послів, пропонуючи замирення. Тимчасом відносини в Хмельницького з Москвою щораз погіршувались. Головною причиною для непорозумінь був спір за Білорусь, де гетьманський уряд поширював українську окупацію все далі на північ. Місцеве населення приймало українську зверхність далеко охітніше, ніж московську. Присланий замість Золотаренка вбитого при облозі Старого Бихова, полковник Іван Нечай продовжував організацію Білорусі на козацький зразок. У Старому Бихові, який присягнув українському гетьманові, було оповіщено «вільний порт» на Дніпрі. На бажання власників Слуцького князівства Ради-

вилів, гетьман перейняв протекторат над Слуцьком, і до міста була введена українська залога.

Ще більше незадоволення в українських кругах викликала зовнішня політика Москви, яка з весни 1655 року вступила в переговори з поляками. Польські політики висунули проєкт вибору царя Олексія Михайловича на польський престол по смерті Яна Казимира. Але натомісць цар мав оборонити Польщу, як своє насліддя, від шведів. У травні 1656 р. цар оповістив Швеції війну, а в серпні почалися в Вільні, за посередництвом посла австрійського цісаря, переговори між Польщею й Москвою. Українських делеґатів не допущено до участи в цих переговорах, які закінчилися лиш установленням перемиря. Але вже саме поставлення під дискусію питання про поворот України під владу короля й недопущення українських делеґатів до переговорів, викликало в Чигирині велике обурення. Поводження московського уряду було прийнято як зраду. Гетьман у перший момент гніву хотів навіть зразу ж розірвати спілку з Москвою. Але далі, не розвиваючи формально московської спілки, всю енерґію звернув на утворення коаліції проти Польщі без Москви і всупереч усяким її плянам.

Віленський договір приніс тимчасове замирення й на польсько-українському фронті, але з тим більшою енерґією розвинулась дипльоматична діяльність українського уряду, як підготовлення до нових далекосяглих політичних виступів. Насамперед треба було сконсолідувати власні сили, щоб бути готовим на всяку можливість. У жовтні 1656 року відбулася в Чигирині ґенеральна рада або сойм, як його називали сучасники, й тут «усі полковники, осаули й сотники склали собі взаємно проміж себе присягу, що коли хто небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть». Якщо серед тодішніх українських політиків були щирі прихильники союзу з Москвою, то заключення нею, понад головами українців, перемиря з Польщею з перспективою дальших торгів за українські землі, мусіло ґрунтовно захитати їх віру в користь союзу з Москвою, й це розвязувало гетьманові до певної міри руки.

Головною метою Хмельницького тепер, як каже Липинський, було: унезалежнити себе від аґресивної політики Москви; відібрати від Річи-Посполитої ті західньо-українські землі, що ще не ввійшли в склад української держави; зробити нешкідливим для України татарський Крим і, нарешті, здобути міжнароднє признання для своїх династичних замірів, які полягали в тім, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити спадковість верховної влади в новій українській державі. Задля здійснення цих плянів гетьман з усією своєю енерґію приступив до утворення коаліції з Швеції, Семигороду, Бранденбурґу, України, Молдавії, Волощини й Литви. Ця коаліція була звернута з одного боку проти Москви, а з другого проти Польщі й Криму. «Відтягнути момент рішучої оружної розправи з Москвою можливо до часу закінчення боротьби з Польщею й добитися невтралітету Туреччини», — таке було, на дум-

ку Липинського, завдання української політики й диплъоматії в цій коаліції. Під проводом гетьмана й його канцлера, ґенерального писаря Івана Виговського, виробилася ціла школа талановитих українських дипльоматів, серед яких видатну ролю грали Данило Грек (Олівеберґ), Силуян Мужиловський, Іван Груша, Іван Ковалевський. На початку 1657 року став на дипльоматичну українську службу талановитий і *високо-освічений Юрій Немирич.*

Ясне поняття про характер і мету коаліції, яку старався створити український гетьман, дають нам політичні трактати, які в тому часі, один за другим, були заключені між окремими членами коаліції. Отже передовсім у вересні 1656 р. заключено «вічний союз» між Семигородом (Трансильванією) й Україною, при чім Україна мала дістати собі від Польщі Галичину і Білу Русь. В грудні того ж року Швеція, Семигород і Бранденбурґ заключили між собою договір про розділ Річи-Посполитої: Швеція мала дістати Поморя, Західню Прусію, Курляндію, Ліфляндію, воєвідство Плоцьке й Мазовецьке та частину Литви; Бранденбурґ — Познань, Каліш і Ленчицю; Семигород забирав Краків і Малопольщу; Литва мала стати самостійною державою в межах Віленського, Трокського й Новогрудського воєвідств. Мав бути заключений трактат і між Швецією та Україною, про що провадилися дуже жваві переговори. В січні 1657 р. шведське посольство привезло до Чигирина вже готовий проєкт договору, але справа розбилась через те, що король *шведський у своїх плянах поділу* Польщі претендував і на західньо-українські землі, яких гетьман не хотів відступити. Тоді в червні прибуло друге посольство, везучи з собою згоду Карла-Ґустава на відступлення Україні всіх «руських земель» Річи-Посполитої й південної Білорусі по Смоленськ.

Але *поки йшли* переговори з шведами, Україна й Семигород уже розпочали війну з Польщею. В січні 1657 року князь Юрій II Ракочій зосередив своє військо, яке складалося з мадярів та волохів, біля Марамароша (було того війська коло 30 тисяч), перейшов серед зими Карпати й почав окуповувати Галичину. Хмельницький із свого боку вислав 20-тисячний корпус під проводом полковника Антона Ждановича, додавши йому в дорадники ґенерального суддю Івана Креховецького, родом шляхтича з Галичини, одного з найкращих своїх співробітників. Корпус Ждановича складався з трьох реєстрових полків і з охотників, які добровільно зголосилися йти в похід. Жданович перейшов Галичину до Перемишля, сполучився тут із Ракочієм, і союзники рушили далі. *Взяли Ланцут, розбили під Замостям* коронного гетьмана Потоцького (окупували Краків), Берестя (нарешті Варшаву). Вкупі з військами Ракочія й Ждановича оперували також і шведи. Жданович, занявши Берестя, ввійшов у порозуміння з шляхтою Пинського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів носила назву Турово-Пинської области. Шляхта звернулася до гетьмана з заявою, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до української держави. Цю заяву підписали однаково як православні, так і римо-католики. І гетьман видав їй

«асекурацію», приймаючи її в підданство й забезпечуючи права й вольності, а особливо свободу римо-католицької релігії. Слідом за тим звернулася до українського гетьмана шляхта Волині з просьбою, щоб він узяв її під свій протекторат. Це саме почали робити й маґнати, як ось князь Степан Четвертинський. Історики (Липинський і Грушевський) справедливо підкреслюють, що це був (кульмінаційний момент престижу Богдана Хмельницького) й створеної ним української козацької держави. Старіючися й щораз більше нездужаючи, Хмельницький думав про забезпечення собі наступника. В половині квітня 1657 року в Чигирині зібралася ґенеральна рада старшин, яка вибрала гетьманом молодого сина Богданового Юрія. Певна річ, це було зроблено на бажання самого батька, бо в претендентах до булави не було недостачі старих співробітників Хмельницького.

Але вже літом того самого 1657 року наступив зворот в успіхах Хмельницького та його союзників. Політичні пляни українського гетьмана й шведського короля викликали тривогу серед сусідніх держав. Особливо був занепокоєний ними цісарський двір у Відні. В лютому 1657 року імператор Фердинанд III вислав до Чигирина свого посла, архиепископа барона Петра Парчевича, який запропонував Хмельницькому посередництво імператора, щоб примирити Україну з Польщею. Гетьман прийняв посла з усіма почестями, але, затримавши в себе майже на три місяці, вирядив лише з обіцянкою не приймати в будуччині нічийого посередництва, крім цісаревого, а також відкликати військо Ждановича. Це останнє було сказано, очевидно, лише для форми, бо Жданович продовжував і далі свої військові операції. Одначе й у цих операціях наступив перелім. Страшне нещастя, яке впало на Польщу й грозило їй загибеллю як державі, розбудило серед поляків дух патріотизму. Шведи, котрі, як протестанти, зневажали католицькі святині, грабували костьоли, накладали на населення страшні контрибуції, обурювали проти себе всі верстви польського народу. Так само жахливі спустошення й насильства чинило ріжноплеменне військо Ракочія. Поляки почали розпачливу боротьбу проти наїздників. Ті, що вже були пристали до шведського короля, тепер відпадали від нього й бралися за зброю проти панування чужоземців. Героєм визвольної боротьби став Стефан Чарнецький. Тоді ж прославився своєю сміливою обороною проти шведів манастир у Ченстохові. Це підняло дух поляків. Данія оповістила Швеції війну, й король Карл-Ґустав вивів своє військо з Польщі, залишаючи Ракочія під Варшавою на призволяще. Австрія тимчасом вислала Янові Казимирові на поміч корпус війська. Нарешті в травні місяці на поміч полякам прибув татарський хан.

Ракочій відразу опинився в катастрофічному становищі. На довершення його лиха серед козаків почався бунт, і вони самовільно вирушили назад на Україну. Річ у тому, що Москва дуже пильно стежила за кампанією Ждановича в Польщі й висилала до Хмельницького посольство за посольством, вимагаючи розірвати спілку з шведами й з Ракочієм. Але, бачучи, що нічого не вдіє з гетьманом, який пускав

у діло всякі дипльоматичні хитрощі, щоб ухилитися від виконання московських домагань, московський уряд узявся до інших способів. На Україну були вислані аґенти, які почали аґітувати серед народу проти гетьманського уряду, дискредитувати його політику й запевняти, що народові далеко краще жилося б під управою царських воєвод, ніж під гетьманом. До війська Ждановича був висланий царський дворянин Желябужський, який повів серед козаків демаґоґічну аґітацію, що, мовляв, гетьман вислав їх у похід проти бажання царя. Козаки були незадоволені з Ракочія, який провадив кампанію справді без усякого пляну й часом безглуздо, не хотів радитися з Ждановичем і все робив на власну руку. Ракочієві мадяри зневажливо поводилися з козаками, відбирали їх здобич і чинили їм усякі кривди. Тому аґітація Желябужського впала на вдячний ґрунт. Козаки не схотіли більше воювати й вирушили додому. Покинутий своїми спільниками Ракочій був оточений у кінці липня 1657 року коло Меджибожа на Волині поляками і татарами й мусів капітулювати. Але татари, не зважаючи на договір, кинулися на його табор і більшість, хто не встиг утекти, побрали в неволю. Сам Ракочій ледве врятувався і втік додому.

Желябужський збунтував не тільки козаків Ждановича, але й тих, що стояли під командою молодого Юрія Хмельницького під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ іти в Польщу на поміч Ждановичеві, козаки збунтувалися й відмовили послуху. Ці бунти були для старого гетьмана ударом, якого він не міг витримати. На звістку про самовільний відступ корпуса Ждановича його розбив параліж, і за кілька день великого гетьмана не стало. Він упокоївся 6 серпня н. ст. 1657 року в Чигирині й був похований у Суботові в збудованій ним самим церкві, де вже лежав і Тиміш.

*

Не вважаючи на те, що нас від смерти Богдана Хмельницького ділять два й три чверті століття, ще й досі, як уже було зазначено, історична наука не прийшла до однакової оцінки діла й особи великого гетьмана. Біля його імени ще й досі не затихли національні й політичні пристрасті, які стають наперешкоді для спокійної й науково-обєктивної оцінки його діяльности. Серед українських істориків погляди на Хмельницького, може більш, ніж на кого іншого з історичних діячів, залежать від тих загальних ідей і розуміння минувшини, які в дану добу панують серед українського громадянства.

Автор першої спеціяльної моноґрафії про Хмельницького — Костомарів не дав ясної й виразної оцінки діяльности Хмельницького: постать гетьмана заслонена в його образом стихійного народнього руху, яким була, на думку Костомарова, ціла доба Хмель*ниччини*. Наш славний історик силкувався представить Хмельницького, як діяча «возсоединенія» Руси, а коли познайомився з матерія-

лами про турецьке підданство гетьмана, то змінив свій погляд на нього і визнав, що Хмельницький пішов «кривим шляхом», став зрадником і кривоприсяжником.

Куліш, односторонньо розуміючи й тенденційно освітлюючи великий рух половини XVII стол., писав про Хмельницького, що він «наш цвітучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго зупинив успіхи культури в нашій північній Славяніщині. Він зупинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже і полковники, і герцоґи повновласного українського володаря, не вміли підписати договору власною рукою. Коли ми не маємо другого «Слова о полку Ігоря» й другого «Літопису, откуда пошла єсть земля руськая», то без усякого сумніву *цим ми найбільше* завдячуємо Хмельницькому» . . .

Антонович, хоч і зазначав, що в Хмельницького «не було ніякого політичного виховання і що він був сином свого часу й свого *народу, а народ український*, хоч мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі», визнавав проте за ним великі заслуги: «залишаючися на історичному ґрунті, писав він, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання міліонової маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу й культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил, що довело його до перевтоми й прискорило кінець великого патріота».

Але в ті часи, коли писали й складали свій осуд Хмельницького Костомарів, Куліш і Антонович, політична діяльність Хмельницького й особливо його міжнародні зносини були ще мало досліджені, а де в чому й зовсім невідомі. Лише в новіші часи, коли були знайдені й досліджені *невідомі досі матеріяли* у чужоземних архівах, діяльність Хмельницького показалася в зовсім новому світлі. На основі цих нових документальних даних особливо влучно й яскраво висвітлив фіґуру й політичну діяльність Хмельницького Вячеслав Липинський. У вчинках гетьмана та в його плянах він доглянув не вагання між ріжними політичними орієнтаціями, не кидання від одного союзу до другого, а свідоме змагання до віднови української державности в усій її широті. Всі політичні союзи Хмельницького грали для нього чисто службову ролю, а, ведучи своє діло, виявляв він глибокий державний розум, залізну волю, великий дипльоматичний хист, ґеніяльний орґанізаторський талант і щирий український патріотизм.

У своїм ентузіязмі до великого гетьмана, ентузіязмі, який він зумів прищепити цілому поколінню молодих українських істориків, і у високій оцінці його особи Липинський *сходився з думкою польського* історика Людвика Кубалі, котрий глибоко, протягом десятків років вистудіювавши життя й діяльність Хмельницького, прийшов до переконання, що в особі українського гетьмана стара Річ Посполита *мала противника ґеніяльного.* «Чужинці, писав Кубаля, порівнювали Хмельницького з Кромвелем, — порівнання само насува-

лося, особливо на той час, коли вони обидва майже виключно звертали на себе увагу сходу й заходу Европи... Обидва вони, відірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання й здобували успіхи, посміхаючись із науки й досвіду найвправніших стратеґів і політиків, створили сильні армії й за їх допомогою майже одночасно здобули найвищу владу й задержали її до смерти, переказавши синам... Але треба признати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання: його край мав майже звідусіль відкриті границі. Він не мав, як Кромвель, до своєї розпорядимости вишколеної інтеліґенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати і вчити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних аґентів, то це його особиста заслуга... Була то людина з кожного погляду надзвичайних розмірів, він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що він уродився на володаря: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля й залізна рука... Не було такої ситуації, з якої він не потрапив би вийти з користю для себе».

М. Грушевський наприкінці IX тому «Історії України-Руси» дав ревізію не тільки взагалі дотеперішніх оцінок Хмельницького, але й своїх власних на нього поглядів. Дослідивши цілу діяльність Хмельницького так докладно й з таким арсеналом документальних відомостей, як іще ніхто перед ним, Грушевський приходить тепер до висновку, що Хмельницький був «великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистарчало йому для розвязання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим і, поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро». Всупереч Липинському Грушевський не бачить у Хмельницького ані сліду послідовного переведення української державної ідеї, а його політику супроти Москви важає за незручну, нерозважну і просто таки мізерну. А вже особливо закидає йому вперте тримання союзу з татарами, які зробилися завдяки цьому рішаючим чинником української політики. Цей союз, із його страшними наслідками для українського народу, вважає Грушевський за найганебнішу сторону Хмельниччини. Взагалі в діяльності Хмельницького не було, на думку Грушевського, якого політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу: «ріжні настрої і орієнтації стрічались в ній і перехрещувались, боролись і навзаєм невтралізувались». Визнаючи за Хмельницьким великі таланти правителя воєнних мас, Грушевський не бачить у нього великої конструктивности. Навіть у сфері національно-релігійній у Хмельницького було лише «механічне повторення старих пережитих кличів — і нічого нового, ніякого будівництва

у властивім значінні слова». Підчеркуючи тіневі сторони діяльности Хмельницького, Грушевський хоче цим запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальности Хмельницького», виступаючи головно проти поглядів Липинського. Але він кінець кінцем усе-таки вважав добу Хмельницького «великим етапом у поході українського народу, українських мас до своїх соціяльних, політичних, культурних і національних ідеалів ... Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життя, і Хмельницький, як головний потрясатель, зістанеться героєм української історії».

Коли ми бачимо таку розбіжність у оцінці Хмельницького в новіших істориків, які освітлюють його діяльність та її значіння із погляду своєї власної суспільно-політичної ідеольоґії, то зовсім інакше дивилися на славного гетьмана його сучасники й ближчі до нього покоління. Для них він був справжнім національним героєм, про якого складалися пісні та думи. Йому присвячено цілий цикль величавих дум, в яких прославлено найважніші моменти його діяльности: «Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Жидівські утиски й козацьке повстання 1648 р.», «Похід у Молдавію 1650 року», «Повстання після Білоцерківського миру» й нарешті прекрасна дума «Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького». Для сучасників був він «Богом даним вождем», «Мойсеєм, що вивів український народ із єгипетської неволі лядської». Йому присвячувано оди й панеґірики, де порівнювали його з античними героями — Леонідом і Ганнібалом; недавно знайдено латинські вірші з пізнішого підручника (1729 року), де восхваляється Богдан Хмельницький, «правдивий вождь, патрон і оборонець руської батьківщини, славний герой, добрий і мудрий провідник». Козацький літописець Величко (1720) вкладає в уста секретареві гетьмана Самійлові Зорці прекрасну промову над гробом гетьмана, в якій виливає ввесь сум і розпуку козаків по смерті улюбленого вождя. Інший козацький літописець, Грабянка (1710), починає свій твір віршованою похвалою Хмельницькому, через котрого «Україна на ноги повстала» і котрий окрив себе безсмертною славою; і самий літопис головно присвячений змалюванню подвигів Хмельницького. Для автора це був «муж поістині гетьманського імени достоїн». У 1728 році складено патріотичну драму «Милость Божія Україну од неудобь носимих обид лядських через Богдана-Зіновія Хмельницького свободившая». Для українського фільософа XVIII віку Григорія Сковороди був Хмельницький «героєм і батьком вольности». Таким був він узагалі для цілого старого письменства українського. Воно яскраво відбило в собі глибоку пошану, любов і просто ентузіязм, з яким ставилася до великого гетьмана козацька Україна. І як би критично не ставилася до нього новіша історіоґрафія, прикладаючи до нього мірило сучасних поглядів і понять, скільки б тіневих сторін не знаходила в його діяльності, не можна заперечити факт, що це саме він навязав перервану ще в середніх віках нитку української державности, і створена ним українська козацька держава знову впровадила український народ у сімю самостійних народів із своїм власним національним життям.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. 1 (Хмельниччина роки 1650-1653) Київ 1928; т. IX, ч. 2 (Хмельниччина роки 1653-1657), Київ, 1931; В. Липинський, Україна на переломі 1657—59, Відень 1920; його ж: Z dziejów Ukrainy, Kraków 1912. L. Kubala, Szkice historyczne, Serja II, Warszawa 1923; його ж: Szkice historyczne, serja III (Wojna moskiewska), Warszawa 1910; його ж: Wojna szwedzka od r. 1655 do 1656 r., Львів 1913; його ж: Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657, Львів (без року). Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, Собраніе сочиненій, кн. IV, Петербургъ 1904. П. Кулишъ, Отпаденіе Малороссии отъ Польши, тт. 1-3, Москва 1888-89. Fr. Rawita Gawroński, Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci, Львів 1909. M. Korduba, Der Ukraine Niedergang und Aufschwung, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", Band IV, Heft 1-3, Berlin 1932 (цінний загальний огляд, Хмельниччини). Загальні праці Ол. Єфименкової, М. Грушевського, С. Соловйова, див. розділ I. Ом. Терлецький, Козаки на Білій Русі в рр. 1654-56, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. XIV, Львів 1896. И. Каманинъ, Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшей, Швеціей и Россіей, «Сборникъ статей и матеріяловъ по исторіи Юго-Западной Россіи», т. II, Київ 1916. М. Кордуба, Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 84, Львів 1908. Д. Олянчин, Із матеріялів до українсько-німецьких політичних зносин другої пол. XVII в., «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні», т. I, 1927; його ж: Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст., «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 151, Львів 1932. Н. Костомаровъ, Б. Хмельницкій данникъ Оттоманской Порты, «Собраніе Сочиненій», кн. V (том XIV), Петербургъ 1905. I. J. Rypka, Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnyckým „Bidlův Sborník", Praha 1928; його ж: Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmielnyćkyj, „Archiv Orientalní" Nr. 2, Praha 1930; його ж: Delši přispěvek ke korespondenci Vysoké Porty s B. Chmelnyckým, „Časopis Národního Musea", Praha 1931. П. Феденко, З дипльоматичної діяльности Данила Грека, «Праці Укр. Вис. Педагогічного Інституту ім. Драгоманова», т. I., Прага 1929. І. Крипякевич, «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р., «Науков. Збірник Іст. Секції Укр. Акад. Наук за р. 1929», Київ 1929. Про «Переяславську унію»: Г. Карповъ, Переговоры объ условіяхъ соединенія Малороссии съ Великой Россіей 1654 г. «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1871, т. XI-XII. П. Шафрановъ, О статьяхъ Б. Хмельницкаго, «Кіевская Старина», 1889, X-XII. О. Попов, Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р., «Літературно-Науковий Вістник», 1914, кн. I. Б. Нольде, Автономія України, Львів 1912. И. Розенфельдъ, Присоединеніе Малороссии къ Россіи 1654-1793 г., Петроград 1915. М. Грушевський, Переяславська умова України з Москвою 1654 року, Київ 1917; його ж: Сполучення України з Московщиною в новішій літературі, «Україна», кн. 3-4, Київ 1917. Р. Лащенко, Переяславський договір 1654 р., «Ювілейний збірник Ст. Дністрянського», Прага 1923. А. Яковлів, Договір Гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654, «Ювілейний збірник Д. Багалія», Київ 1927; його ж: Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р., «Ювілейний Збірник М. Грушевського», т. I, Київ 1928. В. Щербина, До питання про статті Б. Хмельницького, там же. В. Мякотинъ, Переяславскій договоръ 1654 г., «Сборникъ статей, посвященныхъ П. Н. Милюкову», Прага 1929; його ж: Die Vereinigung der Ukraine mit dem Moskauer Staat, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", Band VII, Heft 3, Berlin 1933. D. Odinec, Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu, „Sborník věd právních a státních", roč. XXVI, Praha 1926. В. Гарасимчук, До питання про статті Б. Хмельницького, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930.

III

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО. РОЗРИВ ІЗ МОСКВОЮ. ГАДЯЦЬКА УНІЯ. БІЙ ПІД КОНОТОПОМ. ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ГЕТЬМАНОМ. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА 1659 Р. ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ І НОВИЙ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ. РОЗДВОЄННЯ УКРАЇНИ. ТЕТЕРЯ І БРУХОВЕЦЬКИЙ. ПОХІД КОРОЛЯ ЯНА КАЗИМИРА НА ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. АНАРХІЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ.

Смерть Богдана Хмельницького в момент, коли політичний обрій кругом облягали темні хмари, була для України великим нещастям. Насамперед виникало питання, хто ж буде наступником гетьмана, кому достанеться його булава, цей символ гетьманської влади, і хто поведе далі діло покійного вождя? Богдан Хмельницький хотів зробити гетьманство спадковим у своєму роді. В цьому погоджуються між собою майже всі історики (в останні часи Липинський, Грушевський, М. Покровський). Це відповідало вповні інтересам самої держави й настроям козацтва, хоч теоретично гетьманська влада була виборна, принаймні така була дотеперішня практика в козаків. Але династичним плянам Хмельницького нанесла великий удар смерть на війні його старшого сина Тимоша, талановитого юнака. Тепер залишився другий син, молодший Юрій, який далеко не дорівнював своєму братові здібностями, а до того ще був кволий і слабовитий від природи.

Старий гетьман, який у останніх роках свого життя підупав на здоровлі, був заклопотаний питанням про свого наслідника й хотів вирішити його ще за свого життя. В квітні 1657 р. він скликав в Чигирині ґенеральну раду старшин, на якій поставив на обговорення справу про майбутнього собі наступника. Всі одностайно заявили, що хочуть мати гетьманом Юрія Хмельницького, «щоб слава була, що в нас Хмельницький гетьманом», як казали тоді козаки. Старий Богдан погодився на це й офіціяльно сповістив про ухвалу ради всі сусідні держави: Москву, Польщу, Туреччину, Швецію, Семигород, Крим, Молдавію й Волощину. Всі визнали Юрія Хмельницького.

Одначе, вибираючи 16-літнього слабого хлопця на гетьмана, козацька старшина розуміла добре, що по смерті старого гетьмана фактично мусить наступити реґентура. Властиво, до гетьманської бу-

лави могло бути не мало претендентів серед козацької старшини вищих ранґ: цілий ряд досвідчених співробітників Хмельницького, заслужених у війську, міг мати і в дійсності мав честолюбні мрії про гетьманську булаву. Але авторитет Богдана Хмельницького й престиж його імени були такі великі серед козацької маси, що ніхто не посмів оспорювати вибір Юрія й виставляти якусь іншу кандидатуру. Та коли смерть Богдана наступила так швидко й серед такої складної політичної ситуації, то всім стала ясною необхідність негайного установлення реґентури. Вже місяць по смерті Богдана 23 серпня (ст. ст.) 1657 року була скликана в Чигирині рада старшин «при зачинених воротях», як підкреслює сучасний свідок. На цій раді Юрій Хмельницький заявив, що він ще замолодий до того, щоб нести на собі тягар гетьманської влади, й хоче покищо вчитися в київських школах, а тому зрікається гетьманської влади. Рада погодилася з цими мотивами й визнала, що фактичне виконання гетьманських обовязків, поки дійде до повних літ Юрій Хмельницький, має бути тимчасово доручене ґенеральному писареві Іванові Виговському. 26 серпня відбулася вже ширша рада, з участю, між іншим, представників міщанства, і на цій раді Виговський згодився взяти тимчасово на себе гетьманський уряд. Нарешті за пару місяців, 25 жовтня 1657 року, відбулася в Корсуні ґенеральна рада при участі старшини й делеґатів рядового козацтва, а також і духовенства, і ця рада потвердила вибір Виговського на гетьмана. Взявши булаву, Виговський зовсім і не титулував себе тимчасовим гетьманом, а правив, як справжній гетьман. Більшість істориків, опираючися на оповіданнях Самовидця, приймає тимчасовий характер вибору Виговського на гетьманство, але в останні часи виникла була суперечка: чи Виговського справді вибрано відразу гетьманом, чи тільки тимчасовим реґентом? С. Наріжний виступив із думкою, що Виговський був лише реґентом і сам себе за такого вважав (наприклад, він не мав ґенерального писаря й виконував сам гетьманські й канцелярські обовязки в одній особі) і, яко такий тимчасовий «булаводержець», являється одинокою постаттю в українській історії. Це становище не справжнього гетьмана, а лиш тимчасового реґента, було, на думку Наріжного, слабим місцем Виговського, яке підкопувало цілу його політичну карієру. Л. Окиншевич також схиляється до погляду про реґенство. Натомість М. Петровський, на основі сучасних джерел, рішуче доводить, що обрання Виговського на гетьмана відбулося зразу, в один день, і що Виговський став повним гетьманом від самого дня свого обрання.

Іван Остапович Виговський був найближчим співробітником і найдовіренішою особою великого гетьмана. Родом український шляхтич із Овруцького повіту на північній Київщині, він учився в Київо-Могилянській колеґії, служив юристом при ґродському суді в Луцьку, потім намісником луцького староства, був членом братства й великим ревнителем православної віри. Війна 1648 року застала його в польському війську. Під Жовтими Водами він попав у татарський полон, але був викуплений самим Хмельницьким. Він вступив на ко-

зацьку службу й за кілька місяців уже став ґенеральним писарем, себто міністром закордонних справ або канцлєром. З того часу він був нерозлучним помічником Хмельницького. Виговський виявив блискучі дипльоматичні здібності, а при тому щиру відданість справі будування й скріплення української держави. З ним вступили на українську службу й чотири його брати: Данило, Костянтин, Федір і Василь. Усі вони віддали рідному краєві великі послуги на полі військової й дипльоматичної діяльности, а двоє з них, козацькі полковники Данило й Василь, головами заплатили за вірність Україні, замучені в московській неволі.

В ролі найближчих дорадників і помічників Виговського виступає ряд талановитих представників української шляхти, що звязала свою долю з долею української держави, а серед них найпомітнішою постаттю є (Юрій Немирич). Як і Виговський, родом із північної Київщини, Немирич одержав блискучу освіту (в Голяндії, в Оксфорді й Кембріджі й нарешті в Парижі). Він був автором кількох учених праць із історії й теольоґії. Вже батько Юрія прийняв протестанство в формі так званого аріянства, а сам Юрій був гарячим його прихильником і взяв ближчу участь у заснуванні аріянської академії в Киселині на Волині. Він брав участь у війнах з Швецією й Москвою й був вибираний послом до сойму. На початку 1657 року вступив Немирич на українську службу й виявив себе щирим прихильником політичних плянів Хмельницького. Щоб не різнитися від свого народу вірою, він став православним. Розцвіт його політичної діяльности припадає саме на час гетьманування Виговського. Брат Юрія, видатний артилерист свого часу, Степан Немирич, зробився, як побачимо, «ґенералом артилєрії Великого Князівства Руського».

Корсунська рада мала значіння не тільки в справі вибору гетьмана, але також і для зміцнення міжнародного становища України під новим гетьманом. На раду прибули посли від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії й Волощини. В часі засідань ради було нарешті оформлено союзний договір із Швецією, на основі якого король Карл X Ґустав зобовязувався добитися визнання незалежної України Польщею, прилучення до неї всіх західньоукраїнських земель і посунення границь української держави аж до Прусії. Від Литви до України мало бути прилучене воєвідство Берестейське й Новгородське аж до Березини. Одночасно був поновлений союз із Кримом і Туреччиною, а до Москви вислано посольство з повідомленням про вибір нового гетьмана й з проханням підтвердити договір 1654 р. Виговський, як і Б. Хмельницький, не хотів сам перший розривати з Москвою. З Польщею заключено перемиря.

Шведсько-український союз не мав практичного значіння й проіснував дуже недовго. Річ у тому, що Швеція була заклопотана війною з Данією й мусіла евакувати польські землі. Курфірст бранденбурзький, який спочатку воював разом із шведами проти Польщі, тепер, коли досяг свого, коли Польща відмовилася від усяких прав на

ґерцоґство Прусію й визнала її за курфірстом, не мав уже причини воювати далі; навпаки, надмірний зріст шведської потуги ставав для нього самого небезпечним. Тому, помирившися за посередництвом Австрії з Польщею, курфірст бранденбурзький почав намовляти до того самого й український уряд. Він вислав до Чигирина спеціяльне посольство з пропозицією свого посередництва між Польщею та Україною. Поляки з свого боку робили всі зусилля для того, щоб вернути собі Україну, обіцяючи їй як найширшу автономію, майже самостійність, аби лиш залишився якийсь державний звязок Польщі з Україною. В цім напрямку працював при Чигиринському дворі талановитий польський диплльомат Беньсвський.

Та хоча корсунська рада й закінчилась успішно для Виговського й зміцнила його становище на гетьманстві, одначе скоро виявилось, що проти Виговського існує сильна опозиція. Насамперед з того було незадоволене Запорожжя, яке тепер, по смерті Хмельницького, підвело голову. За старого гетьмана воно не відогравало хоч трохи помітної ролі. Коли відбувалася присяга московському цареві, Хмельницький не вважав потрібним привести до присяги запорожців на тій основі, як він пояснив москалям, що запорожці — люди незначні, «маленькі». Але ці «маленькі »люди завжди давали в себе притулок усім незадоволеним елементам, колись проти польського, тепер проти українського гетьманського уряду. Тут появлялися, як ми бачили, навіть претенденти до булави. Але залізна рука Хмельницького держала Запорожжя в міцних руках. Тепер по його смерті запорожці заворушились і виступили з претенсіями, чому їх не покликали до участи, як вибирали гетьмана. Запорозький кошовий Яків Барабаш звернувся до Москви з доносом і скаргами на Виговського. До Москви ж апелював і другий опозиціонер, полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам марив про булаву. Полтавський полк, сусідній із Запорожжям і перейнятий його духом, піддержував свого полковника. Про Виговського писалося в Москву, що він «лях» і замишляє запродати Україну полякам. В такому самому дусі провадилась аґітація проти гетьмана й на Україні.

Не задовольняючись аґітацією проти гетьмана, запорожці почали робити наїзди на сусідні гетьманські полки й грабувати заможніших козаків. Тоді Виговський наказав бльокаду Запорожжя, заборонивши привозити туди харчі та зброю. Запорожці мусіли скоритись, але не вгамувались.

Все це було дуже на руку московському урядові. Він через своїх аґентів уважно стежив за настроями на Україні й спостерігав, що там іде дуже скорим темпом процес клясової диференціяції й загострюються суспільні противенства. Козацька старшина, поповнена представниками української шляхти, робилася фактично упривілейованою верствою, яка вела не тільки військово-політичний провід, але й здобувала щораз більшу перевагу на економічному полі. Вона почала зосереджувати в своїх руках земельні маєтності й закріпляти

їх за собою, випрохуючи в царя або в гетьмана грамоти на право безпечного володіння цими маєтками. Ми бачили, що навіть у такий важливий момент, як у часі переговорів у Москві весною 1654 року, де важилася доля України, Зарудний і Тетеря умудрились, хоч потайки, випрохати в царя грамоти на маєтності. Політична, адміністраційна й судова влада були цілком у руках старшини. Але з панування старшини були незадоволені інші верстви українського населення, насамперед міщани, які старалися вийти зпід козацького присуду, спираючися на своє «маґдебурзьке» право самоврядування. Від самого початку українсько-московського союзу українське міщанство проточило собі стежку до Москви, випрохуючи в царя підтвердження своїх маґдебурзьких прав і привілеїв. Рядове, просте козацтво, так звана «чернь», кривим оком дивилася на те, що старшина прибирає все до своїх рук, не тільки владу, але й кращі ґрунти, «луги і луки», та чим далі, все більше робиться замкненою кастою, куди доступ давали не тільки військові заслуги, але й знатне походження (шляхетство), багатство, звязки. Виїмковий стан, в який була поставлена Україна з початку повстання 1648 року, мусів природно зосередити владу й керму в руках військової диктатури в особі гетьмана й підлеглої йому старшини. Але цей стан закріпився й надалі, і старшини використовували своє пануюче становище, щоб стати великими земельними власниками. Нагромаджуючи в себе великі земельні маєтки, старшина мусіла накладати руку на селянство, яке примушене було відбувати новим власникам «послушенство», себто віддавати їм частину своєї праці, без якої саме володіння маєтками не мало ціни. Цей процес нового закріпачення селян, про яке далі ми будемо говорити докладніше, за часів Хмельницького щойно починався, але деякі його познаки давали вже себе відчувати селянству й викликали його незадоволення. І Запорозька Січ, як резонатор цих настроїв мас, виступаючи проти гетьмана «ляха», який, мовляв, потурав старшині, виступала й проти нових «панів та дуків».

Серед самої козаччини наростало таким робом роздвоєння, поділ на дві частини: на старшину, за якою стояли заможніші й статечніші козацькі круги, й на козацьку «чернь», з якою заодно були й козаки низові, запорозькі. Повстають ніби дві партії: старшинська-аристократична, й партія «черні» — демократична. Осередком демократичної опозиції робиться Запорозька Січ.

Все це добре бачила й розуміла Москва й старалася з свого боку ще більше загострити суспільні антаґонізми й здобути собі опору в одній із ворогуючих партій. Вона, як уже згадувано, піддержувала міщан; цар щедро видавав містам грамоти з підтвердженням королівських привілеїв на маґдебурзьке право, й міщани звикали дивитися на московського царя, як на свого протектора й навіть як на оборонця супроти козацької старшини. Так само піддержує Москва й запорожців, висилаючи їм гроші й подарунки. Традиційні монархічні почування українського населення сприяли тому, що колишній (пієтет і пошана до польського короля) переносяться на московського царя: в ньому маси

хочуть бачити заступника й оборонця проти власної пануючої верстви, проти козацької старшини, яка заступала місце колишніх панів. Таким робом утворюється звязок між провідниками демократичної партії — Барабашем і Пушкарем — та Москвою; уряд московській піддержує їх, а вони за те вірно держать орієнтацію на Москву й стають опорою московських впливів на Україні.

Приймаючи одночасно послів і від Виговського, і від запорожців, та вислухуючи їх взаємні скарги, московський уряд рішив виступити в ролі арбітра й вислав на Україну «окольничого» Богдана Хітрово, який мав скликати нову козацьку раду, щоб остаточно вирішити питання про владу на Україні, й при тім зміцнити її залежність від Москви. Неприємно це було Виговському, але він явився на раду, скликану в половині лютого 1658 року в Переяславі. Рада одноголосно потвердила вибір Виговського: всі козаки були за його, як за того, що «голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи». Хітрово в імені царя мусів потвердити вибір. Але ж Виговський з свого боку мусів зробити московському урядові великі концесії: дав принципову згоду на присил московських воєвод до Переяслава, Ніжина й Чернігова, обіцяв передати Москві південну Білорусь із Старим Биховом і припинити зносини з Швецією.

Одначе дволичність московської політики супроти Виговського виявилася зразу ж після переяславської ради: Хітрово з Переяслава поїхав просто до Пушкаря в Лубні, обдарував його соболями й запевнив у царській до нього милості. І це було тоді, коли Пушкар уже отверто виступив був проти Виговського й розбив під Полтавою відділ війська, висланого гетьманом під проводом полковника Івана Богуна й Івана Сербина. Тоді Виговському не залишалося нічого іншого, як напружити всі сили й здавити бунт Пушкаря силою. Він змобілізував 20.000 козацького війська, закликав на поміч татарську орду, склав із нею формальну умову і в початку травня вирушив на Полтаву. Пушкар поповнив свої сили ріжним бродячим людом, усякими, як тоді казали «гультаями», наймитами з броварів та винокурень, чабанами, взагалі всіми тими елементами, які на той час представляли сільський пролетаріят і уявляли собою найбільш неспокійний і запальний до всяких бунтів елемент. Їх називали «дейнеками», і цих дейнеківназбігалось до Пушкаря понад 20.000. Були в його війську й запорожці. Всього мав він коло 40.000 людей. Виговський вислав Гуляницького приборкувати Лубні й Гадяч, які держали сторону Пушкаря, а сам підійшов до Полтави, яка була сильно укріплена. Два тижні штурмував він Полтаву, але Пушкар мав необережність прийняти бій у відкритому полі і був 15 травня геть розбитий: 15 000 бунтівників полягли трупом, і серед них сам Пушкар. Запорожці втекли під захист московського війська, що вступало на Україну, щоб стати залогами в Київі, Чернігові й Ніжині. Барабаша козаки Виговського піймали й повісили. Полтава була спалена, багато людей татари похапали в неволю, але Виговський велів їх відбивати. Він настановив у Полтаві нового полковника й нову старшину з людей, собі вірних.

Тимчасом Лубні й Гадяч добровільно піддалися Гуляницькому, а велика ватага пушкарівців була розбита аж під Глуховом, де вона грабувала заможніше населення. Глухівські міщани й козаки самі погромили пушкарівців, а їх ватажків узяли в полон і розстріляли. Бунт Пушкаря, як тоді обраховували, коштував життя 50.000 українських людей.

Приборкання бунту Пушкаря, якому спочувала Москва й хотіла його бачити замість Виговського на гетьманстві, зробило велике враження на московських воєвод: вони зразу ж відступили назад за московську границю, й тільки боярин Василь Шереметєв із значним відділом пройшов до Києва й розташувався там. З другого боку ціла історія з Пушкарем, в якій так явно було знати московські пальці, мусіла переконати Виговського й старшинські круги, які за ним стояли, що від Москви нічого доброго не можна було сподіватися. Їх погляди звернулися тепер на Польщу. Швеція вже не мала охоти воювати й вела переговори про мир і з Польщею, і з Москвою. Від союзу з нею Україна не могла нічого більш сподіватись. Ідея повороту до державного звязку з Польщею справді мала певний ґрунт на Україні. Козацька старшина й навіть православне українське духовенство добре бачили московську політику й розуміли, що ця політика спрямована на повільне обмеження всіх державних прав України, й на обернення її в звичайну провінцію московського царства. Люди, виховані в поняттях політичної свободи, вони з страхом придивлялися до суворого московського абсолютизму, до грубих і жорстоких московських звичаїв, до московської нетерпимости й релігійного фанатизму. Перспектива обернутися в царських «холопів» (так називали себе навіть найродовитіші й найзаслуженіші московські бояри), позбавлених усяких політичних прав і залежних виключно від ласки самодержавного царя, не могла приваблювати людей, у котрих перед очима була Польща з її шляхетською свободою, з її високо розвинутим політичним життям. При всім своїм монархізмі козацька старшина, пізнавши зблизька московські звичаї й порядки, воліла тепер мати діло з конституційним польським королем, ніж з абсолютним московським царем. Бачучи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на як найбільші уступки, українські політичні круги почали схилятися до ідеї федеративного звязку з Польщею, в якому Україна задержала б повну внутрішню самостійність. Новіший дослідник політики Виговського, В. Гарасимчук, каже, що непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Одначе він думає, що ця нова політична комбінація, не була провідним ділом Виговського, до якого він ніби то йшов, як скоро зробився гетьманом: це був тільки переходовий етап, і його скоріше можна назвати способом, ніж ціллю; він був наслідком тяжких хвилевих обставин. Гарасимчук дуже влучно підкреслює, що тепер і з польського боку був уже значно інший підхід до української справи. Тепер, хто в Польщі поважно думав рятувати батьківщину, не міг думати про згоду з Україною без ширших політичних уступок у формі широкої автономії. Для справжніх

польських патріотів така комбінація здавалась одиноким рятунком. «Таке порозуміння, каже Гарасимчук, витворила попередня десятилітня кривава війна, що викликала зміну політично-національних відносин і зродила розуміння злих сторін у дотеперішніх обопільних відносинах; серед правлячих сфер у Польщі витворилося нове покоління з толерантними переконаннями й з серцем більше схильним до широких уступок для України. Добра охота до постійної згоди з Україною була тоді в Польщі досить популярною».

Це все розуміли і в українських політичних кругах, і до думки про державний союз із Польщею схилявся сам гетьман, більшість козацької старшини й навіть вище духовенство з митрополитом Діонісієм Балабаном (Сильвестр Косів помер у 1657 році) на чолі. Особливо ж радісно вітала думку про згоду українська шляхта волинська, подільська й брацлавська, яка протягом десяти років безперервної війни несла на собі її тягар і щедро заплатила їй дань своєю кровю й майном. Але в широких масах українського народу, серед міщан, рядових козаків і селян поворот до державної злуки з Польщею був непопулярний: вони боялися, що разом із Польщею повернуться старі порядки, національно-релігійні утиски й панщина. Ці побоювання дуже зручно використовували деякі українські політики, які стояли в явній або укритій опозиції до Виговського й які на піддержці з боку Москви будували власні своєкорисні й честолюбні пляни.

*

Приборкавши Пушкаря, Виговський розпочав інтенсивні переговори з Польщею, й 16 вересня 1658 року в м. Гадячі заключено знаменитий трактат про унію України з Польщею та Литвою. Головним послом із польського боку був відомий уже нам Казимир Беньовський; з українського боку виступали головно Юрій Немирич, якого вважають за справжнього творця Гадяцького трактату, й Павло Тетеря. Від кожного полку на Україні було прислано спеціяльних комісарів, які обмірковували пункти договору й скріпляли його своїми підписами.

Гадяцький договір передбачав перебудову польської Річи-Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі Литви й України. Перший пункт договору постанов, що Україна в межах воєвідств київського, чернігівського й брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого Князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, обєднані між собою лиш особою спільного короля, всіми трьома спільно вибираного. Всі три народи мають спільними силами здобути береги Чорного моря й відкрити на ньому вільну навіґацію. Вони мають взаємно собі помагати в війні, навіть проти Москви, якщо Москва не поверне забраних нею литовських і білоруських земель. На випадок згоди Москви з Польщею, Москва може бути прийнята, як четвертий член славянської федерації.

Такий був зміст розділу договору. Другий містив постанови щодо внутрішнього устрою Великого Князівства Руського. Найвища законодатна влада належала національним зборам депутатів від усіх земель Великого Князівства Руського. Виконавча влада належала гетьманові, вибираному на все життя й затверджуваному королем. Велике Князівство Руське діставало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, свій власний скарб (фінанси), свою монету й свою армію: 30.000 козаків і 10.000 реґулярного найманого війська. Військо ані Польщі, ані Литви не мало входити на українську територію, а коли б у разі негайної потреби ввійшло, то ставало під команду гетьмана. Щороку гетьман мав подавати королеві реєстр по 100 козаків із кожного полку для надання їм нобілітації, себто шляхецької гідности.

Третій розділ трактував справу релігії. Унія мала бути скасована в усіх трьох державах: Україні, Литві й Польщі. Православна віра мала бути зрівняна в правах із римо-католицькою і в спільному сенаті мали дістати місця православний митрополит і єпископ.

Нарешті четвертий розділ, особливо цікавий, трактував питання просвіти. Він постановляв, що на Ураїні мали бути засновані два університети. Дозволялося засновувати колеґії, ґімназії з латинською або грецькою мовою навчання, взагалі всякі школи й друкарні, «скільки їх буде треба». Заводилася повна свобода друкуй слова, навіть у релігійних справах, аби тільки не було в книжках або в дискусіях образи королівського маєстату.

Всі ці постанови були прийняті після довгих і завзятих суперечок. Українські депутати домагались, щоб до Великого Князівства Руського були прийняті ще воєвідства волинське, белзьке й подільське, себто всі західньо-українські землі. Поміркованi українці умовили своїх гарячіших товаришів не йти покищо так далеко, щоб не попсувати всієї справи, й згодитися на менші вимоги.

Ще в Гадячі велися переговори, а вже між українськими й московськими військами почалися сутички. Брат гетьмана, полковник Данило Виговський, зробив спробу вибити москалів із Києва. Київські міщани йому допомагали. Але спроба ця не мала успіху. Московський воєвода, князь Юрій Барятинський, відбив наступ і, щоб помститись, зруйнував і випалив околиці Києва, при чім згинуло багато тисяч мирного населення. Як каже один російський історик (Ґ. Карпов), Барятинський ходив на лови за «зрадниками» й по шляхах до Києва повісив їх більш, як 3.000 людей.

Звістка про заключення Гадяцького договору була немов гаслом для початку отвертої війни між Україною й Москвою. Цар Олексій видав грамоту до всього українського народу, в якій оповіщав гетьмана Виговського зрадником і закликав народ не слухати його більше. Український уряд із свого боку розіслав маніфест до всіх европейських дворів, сповіщаючи про свій розрив із Москвою й виясняючи причини того розриву. В тому маніфесті стояло: «Ми, ціле Військо За-

порозьке, заявляємо й свідчимо перед Богом і цілив світом, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східньої Церкви й прадідівської свободи, якої любовю ми держимося. Її провадив вічної памяти наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім із пресвітлим королем Карлом Ґуставом, і всім їм додержували вірність непорушно. І Польщі не дали ми ніколи причини нарушити договори, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з інших мотивів прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб, за Божою поміччю, нашу свободу, кровю здобуту й освячену, могли заховати й по смерті передати потомкам нашим». Далі говорилося в маніфесті, що цар московський не сповняв своїх обіцянок: завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав трактати із Польщею коштом України, вивопів війну її союзникові Швеції, поставив залогу в Києві, а нарешті задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім Військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою». Наприкінці зазначалося, що не на українців спадає відповідальність за нову війну, що вже загорається, і що вони, тільки примушені до цього, беруться за зброю.

Ранньою весною 1659 року більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромоданославського й Пожарського вирушила з Путивля на завоювання України руйнуючи й нищучи все на своїй дорозі вогнем і мечем. Недалеко від Конотопу затримав москалів хоробрий полковник ніжинський Григорій Гуляницький із полками ніжинським і чернігівським (всього коло 5.000 людей). Але він не міг удержати московської навали й зачинився в Конотопі, де протягом майже трьох місяців витримував облогу цілої московської армії. Ні завзяті штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстока безперервна канонада не мали успіху: Гуляницький геройськи боронив місто. Князь Трубецкой мусів задовольнитися тим, що зпід Конотопа робив наїзди на ближчі українські міста й села, палив їх, вирізував, а жінок і дітей забирав у неволю. Така доля стрінула Борзну. Ніжин відбився від ворога.

Завзята оборона Конотопа Гуляницьким дала Виговському змогу зібрати свої сили. Вже перед тим він почав орґанізовувати відділи наємного, «затяжного», як тоді казали, війська з чужоземців: сербів, поляків, німців, волохів. Серби цілими тисячами вступали на українську службу. Прийшов на поміч кримський хан Магмет-Ґірей, з яким поновлено союз, і відділ польського війська під проводом Андрія Потоцького. З усіма своїми й союзними силами вирушив Виговський у червні місяці на визвіл Конотопа. Маючи добру розвідку, він наблизився до ворожої армії так, що та не знала всіх його сил, і коло села Соснівки, недалеко від Конотопа, вдарив на неї з двох боків. У кривавому бою 28 і 29 червня 1659 року московська армія була розгром-

лена. 30.000 московських трупів услали конотопівські поля. Кілька московських воєвод попали в полон, серед них князь Пожарський, якому за зухвалі слова в вічі самому ханові татари відрубали голову. Як пише про цю битву російський історик Соловйов, «цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. В жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, що був несподіваний!.. Трубецькой, на котрого покладали найбільше надій, муж на війні щасливий і ворогам страшний, згубив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська столиця Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць із своїми родинами й майном наповнили Москву, і йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль». Ждали, що Виговський піде просто на Москву.

Але ця тривога була даремна: Виговський не міг використати своєї блискучої побіди. В його за плечима кувалася зрада й підготовлялося *повстання*. Він загнав розбиту московську армію аж під Путивль і притиснув її до річки Сейму, але скоро мусів вернутися з більшою частиною війська на Україну. В запіллі в нього цілий ряд міст уперто ще тримався московської сторони: Ромен, Гадяч, Лохвиця, і їх треба було здобувати силою. В Києві сидів Шереметєв із Барятинським і робив звідти хижацькі рейди на околиці. Виговський вислав брата Данила й Андрія Потоцького добувати Київ. Але, головна річ — прийшла звістка, що Сірко напав на Крим, поруйнував ногайські улуси й забрав там велику здобич. Хан чим швидше поспішив із усією ордою додому, залишивши Виговському всього яких 2—3 тисячі татар. Приборкана торік Полтава знову повстала. Продовжувати наступ не було змоги.

Князь Трубецькой із Путивля запропонував Виговському мирові переговори й гетьман згодився на це, даючи москалям змогу виграти час і приготовитися до дальшої боротьби. Тимчасом сойм у Варшаві ратифікував Гадяцький договір. Найбільші суперечки викликав пункт про скасування церковної унії. Цілий місяць сперечалися над ним, і нарешті справа була вирішена тим способом, що проголошено загальну свободу віри. Після того король, усі духовні й світські вельможі і всі члени сойму присягли на гадяцьку унію. З свого боку київський митрополит Діонісій Балабан, який поїхав до Варшави, привів до присяги українських депутатів. З великим тріюфом святковано початок нової ери в житті народів Сходу Европи. Але цей тріюмф був передчасний.

На Україні справи пішли погано. Данило Виговський і Андрій Потоцький не змогли добути Київа. Московська партія працювала, не покладаючи рук, щоб знищити діло гетьмана Виговського. На чолі її стояло дві духовні особи: ніжинський протопоп Максим Филимо-

нович і протопоп містечка Ічні Семен Адамович. Уже князь Трубецькой готовий був зовсім відмовитися від дальшої боротьби, коли до нього прибув таємно післанець від Максима Филимоновича з повідомленням, що проти Виговських готується змова, до якої пристало вже кілька лівобережних полковників. Першим пристав Тиміш Цюцюра, полковник переяславський, за ним Василь Золотаренко, Яким Сомко та інші.

Вже в вересні того ж 1659 року вибухло проти гетьмана Виговського повстання. Тиміш Цюцюра зрадницьки заманив до себе кількох значних козаків, прихильників Виговського, і поодинці замордував, потім післав за допомогою до московського воєводи в Києві Шереметєва й, діставши поміч, разом із полковником Золотаренком, використовуючи неприсутність Гуляницького, кинувся несподівано на відділи затяжного війська, яке було розташоване на південній Чернігівщині. Було вибито близько 3 тисячі, частина попала в полон, частина розбіглась; поляг і начальник цього війська, славний Юрій Немирич. Після того дали знати князеві Трубецькому, щоб скоріше йшов на Україну. Трубецькой за короткий час увіходив уже врочисто до Ніжина, де полковник Золотаренко й міщани склали цареві присягу на вірність. Рівночасно запорозький кошовий Іван Сірко підняв повстання на півдні, проголошуючи гетьманом Юрія Хмельницького.

Виговський відразу опинився в вельми тяжкому становищі. Його вороги дуже зручно аґітували проти нього, ніби він «запродав Україну ляхам» і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки. Народня маса не могла оцінити політичних і культурних користей гадяцької унії, але сама думка про поворот під верховенство польського короля була для неї страшною й нестерпною. Виговський рішив заапелювати до козацької ради. Раду було скликано в половині вересня 1659 року в містечку Германівці на Київщині. На раді вороги гетьмана підняли шалену аґітацію проти нього, обвинувачуючи прихильників гадяцької унії в тому, що вони за шляхетські привілеї продали козацьку свободу. Українським депутатам на варшавський сойм Сулимі й Верещаці не дали говорити й зарубали їх на місці. Сам Виговський мусів утікати, й рада розійшлася, нічого не вдіявши. По якімсь часі зібралася нова рада в Білій Церкві, вже без Виговського, й на цій раді скинуто Виговського з гетьманства й на його місце знову вибрано Юрія Хмельницького. Виговський скорився постанові й добровільно віддав гетьманські клейноди, але незабаром виявилось, що на раді не було більшости . . . Деякі окремі полковники були незадоволені з постанови ради, бо самі думали про гетьманську булаву для себе.

На Україні росла анархія й руїна. Вже, як писав сам Виговський у цей час до короля Яна Казимира, ціла середина Полтавщини, «цвітучі полки Полтавський, Ірклїівський, Миргородський, Прилуцький лежали в руїнах, міста й села поросли кропивою, а людність була або винищена, або розбіглася на всі сторони, а кого — так і татари погнали в неволю». У людей утрачався всякий інтерес до громадської

справи, всі бажали одного: аби нарешті наступив якийсь спокій, якою б то не було ціною. Мало кого спокушали гарні постанови Гадяцького трактату, його права й вольності, коли за них треба було проливати стільки крови. «Так сумно скінчилося, каже, Костомарів, гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике Князівство Руське. Українці показали, що вони не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

В українській історіографії Гадяцький трактат, а в зв'язку з ним і сам гетьман Виговський, знайшли дуже неоднакову оцінку. Не кажучи про старих істориків, які стояли під впливом суґестії про «зраду» московського царя (Самовидець, Величко, автор «Исторіи Русовъ», пізніше Бантиш-Каменський), із новіших К о с т о м а р і в уважає, що Гадяцька унія впала через те, що вона «пускала панувати на Україні шляхетський лад, ненависний для черні . . . народ не знав іще гаразд, до чого воно йде в тій спілці, але йому досить було того, що Україна злучилася з Польщею: яку б форму не мала ця злука, народ не хотів того, бо спомини про минуле були ще занадто свіжі». В. В о в к - К а р а ч е в с ь к и й підкреслює, що гадяцька умова була дуже вигідна для старшини, але «про народ ні слова . . . з безконтрольної влади польських панів народ попадав у неменш безконтрольну владу своїх панів». Автор спеціяльної моноґрафії про гадяцьку унію М. С т а д н и к також відкидає її «з погляду української демократичности» і вважає її за «один із темніших пунктів у розвитку політичної думки на Україні». Так само неґативно — «з ретроспективного становища» осуджує унію й М. Г р у ш е в с ь к и й, уважаючи неможливим, щоб польська шляхта примирилася з утратою свого панування над Україною, а щоб народ український примирився з новим поворотом під панську кормигу.

Але далеко більша частина істориків нового часу ставиться до гадяцької унії інакше і вважає її за видатний твір української політичної думки. О р е с т Л е в и ц ь к и й каже, що Гадяцький трактат, виходячи понад рівень понять тодішньої козаччини, не був для неї зрозумілий, а через те й не був як слід оцінений, навіть старшиною. Але згодом його оцінили, і козаки раз-у-раз почали повертатися до гадяцької умови, як до певного політичного ідеалу. Гадяцька умова, каже Левицький, *зробилася на значно довший час, ніж кілька десятків* літ, Українською національною програмою. Прихильно оцінювали гадяцьку умову й її творців М. Д р а г о м а н і в і В. А н т о н о в и ч. Новіший дослідник гетьманування Виговського В. Г а р а с и м ч у к уважає гадяцьку умову за «величавий памятник козаччини», й самого Виговського за великого патріота українського, з ясною національною свідомістю, перейнятою любовю до свого народу, якого «ніколи не *зрадив за марні почести сього світу*», патріота, що «*ніколи не споганив* свого імени коштом свободи свого народу». Другий дослідник доби Виговського В. Л и п и н с ь к и й гадає, що Іван Виговський, «не зважаючи на зроблені ним політичні помилки, останеться все одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів Укра-

іни». Найновіший дослідник С. Наріжний обороняє Виговського від закидів, ніби він таємно служив Москві, і в своїй прихильній оцінці його діяльности прилучається до поглядів Гарасимчука. Він уважає, що вага Гадяцького трактату лежить не так у його міжнародньому значінні, хоч він ґарантував Україні майже політичну незалежність, як у тих постулятах, що були висловлені козацтвом на Гадяцькій раді.

*

Козацька старшина, зірвавши рада-не-рада під натиском козацької черні з Польщею, тепер старалася принаймні виторгувати в Москви якнайдогідніші умови нової українсько-московської унії. Але становище обох сторін було тепер дуже нерівне. Московська армія під проводом Трубецького опанувала вже все Лівобережжя й розташувалася в Переяславі; Трубецькой, маючи при собі також численних прихильників Москви зпоміж лівобережної старшини, міг просто диктувати козакам свої умови. Юрій Хмельницький мусів сам прибути до Переяслава й тут опинився в руках Трубецького, наче закладник. Трубецькой оточив козацьку раду 40-тисячним військом і при такій обстанові Юрія Хмельницького знову вибрано гетьманом і складено 17 жовтня 1659 року новий договір, який мав означити відносини України до Москви.

Тепер говорилося вже про те, що гетьман із усією Україною зостаються в підданстві в московського царя. Гетьмана не можна було змінити без порозуміння з царем. Царські воєводи з військом мали стояти в Києві, Ніжині, Переяславі, Брацлаві й Умані й утримувати своє військо коштом місцевого українського населення. Білорусь мали рішучо евакувати українські відділи. Мали бути повернуті всі трофеї, взяті українцями в москалів під Конотопом, полонені мали бути обміняні, *ряд козацьких полковників*, у *тому Гуляницького й Ждановича*, усунуто від урядів і, нарешті — ганебний пункт: вся родина Виговського мала бути видана Москві.

Козацька рада, яка з українського боку затверджувала цей договір, була дуже неповна. На раду не прибув майже ніхто з правобережних полковників, а ті, що були, з юним гетьманом на чолі, з тяжким серцем присягли на договір. Трубецькой повернувся до Москви, ведучи з собою як трофей трьох братів Виговських (крім самого гетьмана, який утік до Польщі), закутих у кайдани. Старшого з них, полковника Данила, звірськи замучено по дорозі, а двоє других померли в московській неволі. Вивезено до Сибіру й полковника Нечая.

Не трудно догадатись, що українська сторона не могла бути задоволена таким результатом кількалітньої кривавої боротьби. Всі нарікали на гетьмана й на старшину за переяславські статті. Особливо були обурені на Цюцюру. Було спробовано добитись якоїсь полекші в умовах від самого центрального уряду в Москві. З цією метою вислано до Москви полковника Петра Дорошенка. Але з його місії нічого

не вийшло. Московський уряд не хотів поступатися своїми успіхами, здобутими після таких тяжких жертв і зусиль. Натомість були щедро роздані знаки милости всім прихильникам Москви, особливо місту Ніжину, при чім милостиві царські грамоти й подарунки було роздано помимо гетьмана.

Переяславська умова 1659 року не витворила приязних відносин між українським урядом і Москвою й не вирішила українського питання. Для того, щоб анулювати гадяцький договір і опанувати правобережну Україну, треба було витримати нову війну з Польщею, яка спиралася на сильну українську партію на правому березі Дніпра. Кампанія відбулася літом 1660 року. Московський уряд зірвав перемиря з Польщею й вислав 20-тисячну, дуже добре узброєну й вимуштровану чужоземними офіцерами армію під проводом Василя Шереметєва. До неї був прилучений 20.000 український корпус Тимоша Цюцюри. Сполучені сили рушили з Київа на Волинь, а по дорозі мав прилучитися до них гетьман Юрій Хмельницький із 30.000 військом. Нерадо йшов молодий гетьман у похід і не поспішав: гордий московський боярин ставився до нього зневажливо, та й взагалі між українським головним штабом і московським не було взаємного довіря. Польща стягала військо з шведського фронту, де сталося замирення в Оливі, й виставила дуже добру 32.000 армію під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького; але душею кампанії став польний гетьман Юрій Любомирський. З польською армією йшов і колишній гетьман України Іван Виговський з своїми прихильниками, маючи свій кількатисячний відділ. На поміч польській армії прийшла з Криму 30-тисячна орда. Шереметєв дійшов до містечка Любару й тут, зовсім несподівано для себе, наткнувся на великі ворожі сили. Він був оточений на дуже незручній для себе позиції й після кількаденних боїв мусів відступити назад, увесь час видержуючи ворожі атаки. Він станув під містечком Чудновом і знову був із усіх боків оточений. Всі надії були тепер на поміч Юрія Хмельницького. Той був уже недалеко. Але Юрій Любомирський, залишивши половину війська тримати Шереметєва й Цюцюру в облозі, з другого боку скорим маршем рушив на Хмельницького і вдарив на нього під Слободищами. Козаки відбили всі атаки, але, коли з польського боку запропоновано було вступити в переговори, старшина охоче на це пішла. Тут же на полі бою було укладено новий договір, який повторяв у головних рисах Гадяцьку унію, але вже не було мови про окреме «Велике Князівство Руське»; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі. Виговський багато допоміг при переговорах, щоб як найбільше виторгувати для української сторони. Упоравшися з Хмельницьким, Любомирський вернувся під Чуднів. Коли Шереметєв довідався про договір Хмельницького з поляками, він упав на дусі. Частина Цюцюриних козаків вирвалася з його табору й перейшла до Хмельницького. Голод і повне виснаження примусили Шереметєва капітулювати. Він видав кілька тисяч козаків, що лишилися в його таборі, татарам у неволю, але це не врятувало ні його, ні його війська: не зважаючи на те, що він вимовив

для свого війська право повороту додому без зброї, татари кинулися на обеззброєних, частину вирізали, частину погнали в неволю. Сам Шереметєв був відведений у Крим, де просидів 20 років у неволі. Погром був страшний, не менш тяжкий для Москви, як конотіпський.

Здавалося, що цим разом пануванню Москви на Україні прийшов кінець. Але польська сторона не могла використати свого успіху. Серед жовнірів почалося хвилювання через невиплачення платні, провідники сварилися між собою, й армія повернула назад до Польщі. Київський воєвода Барятинський, який рушив був на Поміч Шереметєву, довідавшися про його погром, засів у Київі й звідти пустошив і руйнував околицю на десятки верстов кругом. Він сам хвалився, що вирізав 15.000 мирного населення. Між українцями не було згоди. Правобережна Україна, яка безпосередньо межувала з Польщею й була перша наражена на удари з польського боку, стояла за союз із Польщею; але Україна лівобережна, сусідня з Москвою, воліла залишитися з нею в союзі, аби не наражатися на пімсту з московського боку. І в той самий час, як козацька рада в Корсуні апробувала Чуднівський договір Юрія Хмельницького з Польщею, дядько того самого Юрія, переяславський полковник Яким Сомко у своїм Переяславі від імени частини лівобережних полків склав присягу на вірність московському цареві. Василь Золотаренко поміг йому вдержати Лівобережжя під Москвою.

Україна фактично розпалася на дві половини, які боролися взаємно між собою: одна по стороні Москви, друга по стороні Польщі. Але й у кожній із цих половин не було єдности: і на лівобережній Україні були цілі полки, які не хотіли коритися Москві, і на правобережній простий народ дуже був незадоволений союзом із Польщею, і в ріжних місцях, то тут, то там виникали антипольські повстання. В країні росла анархія. Починався той період української історії, який уже від сучасників дістав характеристичну назву «Руїни» . . .

Становище на лівобережній Україні, яка під проводом свого «наказного», себто тимчасового гетьмана Якима Сомка, вірно трималася Москви, ускладнялося тим, що тут незвичайно різко загострився кляcовий антаґонізм між козацькою старшиною та взагалі між заможним козацтвом і простим рядовим козацтвом або «козацькою черню», як тоді говорилося. Сторону черні держали міщани й запорожці. На цьому антаґонізмі дуже зручно грали ріжні демаґоґи, які серед загальних чвар виплили наверх і мали на меті свої честолюбні й еґоїстичні пляни. Супроти Сомка, як представника заможного козацтва або, сказати по теперішньому, козацької буржуазії, виступив як претендент до гетьманської булави Іван Брюховецький, кандидатуру якого висували запорожці. Він виставляв себе оборонцем інтересів козацької голоти або пролетаріяту. Колишній співробітник Б. Хмельницького й його «старший слуга» (адютант), Брюховецький подався по його смерті на Запорожжя й там в осени 1659 р. прибрав нечуваний титул «кошового гетьмана». Це був великий демаґоґ, один із тих честолюбців та еґоїстів, що про них писав Величко, що «для

срібла й злата не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця свого не пощадив би; то як би мав жаловати матки погибающої України?»

Хоча Сомка й вибрано уже було гетьманом на раді в Козельці весною 1662 року, але Москва не довіряла Сомкові, на якого Максим Филимонович і Василь Золотаренко посилали доноси, ніби він хоче царя зрадити. Золотаренко сам хотів булави, але, бачучи небезпеку з боку Бруховецького, помирився з Сомком і піддержував його. За Сомка стояли північні полки лівобережної України і взагалі старшина й заможніша, статечніша частина козацтва. Південні полки, які ближче були до Запоріжжя, й козацька чернь стояли за Бруховецького. Остаточний вибір гетьмана вирішився на так званій Чорній раді під Ніжином у червні 1663 року, куди явилися обидві партії з своїми ватажками, Сомком та Бруховецьким. Явилися туди великою купою й запорожці. Одначе рішаючим чинником стало московське військо, яке було під рукою спеціяльного царського посла, боярина Велікоґаґіна. Рада була дуже бурхлива й закінчилася перемогою Бруховецького, якого поспішив визнати в імені царя Велікоґаґін, і погромом козацької старшини, що стояла за Сомка. Кілька день у Ніжині та в його околицях чернь грабувала й убивала людей заможних. Сомка та його прихильників заарештовано й через три місяці відрубано йому в Борзні голову. Разом із ним страчено ще чотирьох полковників (у тім і Василя Золотаренка) й кількох старшин. Декого заслано в Москву. Бруховецький поскидав із посад усю попередню старшину й понастановляв нову зпоміж своїх прихильників та запорожців. Це була свого роду соціяльна революція, що ще більше розладила життя лівобережної України, яка стояла на порозі нової війни з Польщею і з своїми ж братами, українцями правобережними.

Становище на правобережній Україні з того часу, як вона фактично відділилася від України лівобережної, було таке саме непевне й сумне, як і на лівому березі Дніпра. І тут ми бачимо анархію, і тут бачимо боротьбу самолюбств за еґоїстичних інтересів. У pendant до Бруховецького на прабобережній Україні випливає на поверхню політичного життя П а в л о Т е т е р я - М о р ж к о в с ь к и й. Родом православний шляхтич із Волині й правник із фаху, він пристав до козацького повстання й зробився одним із найближчих співробітників старого Хмельницького. Він став полковником, виконував дуже важні дипльоматичні доручення і за Виговського зробився ґенеральним писарем. Він був одружений із дочкою Богдана Хмельницького. Людина освічена, розумна, він рівночасно відзначався ненаситним користолюбством, безмежним еґоїзмом і жорстокістю. Коли гетьманська булава знову опинилася в слабих руках Юрія Хмельницького, Тетері було нетяжко умовити його, щоб він знов її зрікся. На самому початку 1663 року Юрій Хмельницький склав із себе гетьманський уряд і постригся в ченці під іменем Гедеона. Козацька рада в Чигирині вибрала Тетерю на гетьмана, й польський король затвердив його.

Так кожна з обох половин України дістала собі свого окремого гетьмана. Одначе Польща не могла задовольнитися тим, що при ній залишалася сама правобережна Україна, розуміючи, що існування окремого лівобережного гетьманства, яке стояло під протекторатом Москви, було постійною загрозою для польської зверхности й на правому березі. Тому Польща зробила нову спробу силою меча вернути собі лівобережну Україну. До цього намовляв короля й Тетеря.

В жовтні 1663 року король Ян Казимир стояв із польським військом уже в Білій Церкві. Тут до нього приєднався Тетеря з правобережними полками. Разом із ним були Богун, Гуляницький, Гоголь, Ханенко та інші видатні полковники. Явилася до короля й депутація від київського духовенства з архимандритом Гедеоном, колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким на чолі, — вона сповіщала короля, що в Київі відбулися вибори нового митрополита, і що вибрано Йосифа Тукальського, єпископа Білоруського. В листопаді король із польською армією, з козаками Тетері й татарами, які прийшли на поміч, переправився через Дніпро біля Ржищева. Київ рішено було обминути, щоб не тратити часу на його здобування. Похід серед зими був важкий. Але король доволі швидко посувався наперед, беручи одне українське місто за другим. Сильніші міста такі, як Ніжин або Батурин, польське військо обминало й так дійшло до Глухова на самій уже московській гряниці. У Глухові засів ґенеральний суддя Животовський і енерґійно кермував обороною міста. Тимчасом на півдні Сірко з запорозькими козаками зробив диверсію проти Криму й цим стримав татарського хана від активнішої помочі королеві. Бруховецький сполучився коло Батурина з московським військом Ромодановського й рушив у початку лютого 1664 р. на відсіч польському війську. Король мусів зняти облогу Глухова й рушив до Севська (вже на московській території), де сполучився з литовським військом, яке прийшло до нього на допомогу з півночі через Сіверщину. Тимчасом надійшла звістка про повстання на правобережній Україні. Король з ослабленим тяжким зимовим походом і безперестанними боями військом, навіть і після злуки з литовцями не зважився стати проти сполучених свіжих сил Бруховецького й Ромодановського, й після упертих арієрґардних боїв почав відступати через Новгород-Сіверський і Стародуб на Литву. За Величком в українській історіоґрафії якийсь час держався погляд, ніби під Глуховом відбувся ґенеральний бій, в якому Бруховецький переміг короля й примусив його зняти облогу й поспішно тікати через Сіверщину до Польщі. Але недавно М. Петровський довів («До історії Руїни», 1928), що ніякого такого бою не було і що докладний опис бою у Величка є ніщо інше, як патріотична вигадка козацького літописця. Під Глуховом знайшов собі смерть славний Іван Богун: у польському штабі довідалися, що Богун потаємно зноситься з обложенцями й з Бруховецьким. Його судили військовим судом і розстріляли.

Тимчасом, як король оперував на Чернігівщині, Тетеря з своїми козаками й з помічним польським військом завойовував Полтавщину

й дійшов до Гадяча. Але тут він довідався про відступ короля з України й про народні повстання на Правобережжі. Він поспішив вернутися за Дніпро. Тут уже кипів народній рух. Повстання обхопило середню Київщину під проводом ватажка Сулимки, й Поділля, де брацлавський полковник Остап Гоголь оповістив себе підданим московського царя. На поміч йому прибув сам Сірко. Тетеря почав приборкувати повстання й жорстокими карами піддержувати авторитет своєї влади. В цей час загинув Виговський. Заздрісний Тетеря не довіряв йому і все підозрівав, що він думає вернути собі гетьманську булаву. Він рішив його погубити. Змовившися з начальником польського відділу, полковником Маховським, він запросив Виговського до себе в Корсунь ніби на нараду, але тут його було обвинувачено в зраді й розстріляно. Не врятував його й титул київського воєводи й сенатора. Це було вопіющим безправством, яке зробило на сучасників велике враження, але воно минуло для Тетері й Маховського безкарно.

Тимчасом Бруховецький, витіснивши останні польські й Тетерині відділи з Лівобережної України й разом із москалями жорстоко помстившися на тих, хто мав нещастя визнати раніше владу короля, переніс військові операції на правий берег Дніпра. Він рушив було на Чигирин, але тут прийшов на поміч Тетері Стефан Чарнецький із польським військом і з ордою. Кривавими репресіями почав він приборкувати народній рух. Він дав татарам дозвіл забирати українське населення в неволю, скільки схочуть. Розлючений проти українського народу, він наказував не давати нікому пощади. Але це ще більш обурювало народ, і Чарнецький писав у своєму донесенні королеві, що населення українське так розлючене, що воліє гинути з своїми хатами від огню, терпіти голод і всяку недолю, ніж піддатися добровільно. «Вся Україна, писав він, рішила вмирати, а не піддатися полякам». Через інтриґи Тетері Чарнецький звелів арештувати нововибраного митрополита Тукальського, архимандрита Гедеона Хмельницького й славного полковника Григорія Гуляницького й заслати їх до кріпости Мальборк у Східній Прусії. В цей час особливого розголосу наробило повстання містечка Ставища на Київщині й облога його Чарнецьким. Після довгої і впертої облоги, яка коштувала великих втрат і поляків, ставищани, примушені голодом, капітулювали. Вони видали своїх провідників і заплатили велику контрибуцію. Це було в кінці жовтня 1664 року. Але за пару місяців ставищани знову повстали. Тоді Чарнецький узяв Ставища вдруге й звелів усіх мешканців вирізати, а місто зруйнувати до тла. Ще перед тим, бувши в Суботові, він звелів на наругу викопати з могили тіло Богдана Хмельницького й викинути його з домовини. Втихомиривши сяк-так Україну, Чарнецький поїхав до Варшави на сойм, але по дорозі занедужав і вмер.

Його смерть знов оживила повстанський рух. Одначе в тому руху не було якоїсь одної спільної думки. Окремі ватажки діяли кожен на власну руку, без якогось загального пляну. Бруховецький теж воював без певного пляну. Спочатку він мав успіх і в квітні 1665 року його козаки

й москалі взяли Корсунь, де захопили в полон ґенеральних старшин Тетері: ґенерального обозного Тимофія Носача й ґенерального суддю Креховецького — обох старих заслужених співробітників Богдана Хмельницького. Обох відвезено на заслання в Москву. Тоді ж ватажок повстанців Дрозденко розбив самого Тетерю під Брацлавом. Наказний гетьман Лизогуб разом із комликами, яких прислали з Московщини на допомогу, розбив польське військо, що було під проводом Яблоновського, недалеко від Білої Церкви. Але на цьому успіхи Брюховецького припинилися. Дрібна партизанська війна точилася по всьому Правобережжі до Дністра.

Серед цієї руїни й колотнечі зійшов зі сцени Тетеря. Бачучи загальну проти себе ненависть і зневірившися в своїй політиці, він зрікся гетьманування, забрав клейноди й гетьманські скарби й подався з ними до Польщі. Там він прийняв католицтво й своє майно завіщав єзуїтам. Він залишив за собою на Україні повну анархію. Характеризуючи цю сумну добу в історії України, Костомарів цілком слушно підкреслює загальну деморалізацію й дезорієнтацію українського громадянства, які були наслідком внутрішньої усобиці й які робили, здавалось, неможливим знайти якийсь порятунок, якийсь вихід. «Українська справа, пише він, явно гинула. Неудача за неудачею знищили надії, й люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тої мети взагалі не можна досягти. Через те зникала воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання шляху до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, вирнути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечити себе самого, погубивши інших... Так бувало, закінчує Костомарів, скрізь, де громада не йшла одностайно до виразно зазначеної мети, де громадський ідеал заступався ідеалом особистої наживи й самолюбства».

Але серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського, саме в момент найбільшого безладдя й упадку, зявився діяч, який зумів стати на цілу голову вище від своїх сучасників, який надхнув у них на деякий час віру в своє діло, вказав їм вищу й ідеальнішу мету, й який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії, знову злучити докупи її розірвані частини й створити самостійну українську державу, — таку, яку вже був створив перед тим Богдан Хмельницький. Це був Петро Дорошенко.

ЛІТЕРАТУРА

До гетьманування Виговського: Н. Костомаровъ, Гетманство Выговскаго, «Собраніе сочиненій», кн. І, (т. 2), Петербурґ 1903; український переклад: «Руська історична бібліотека», т. XIII (Гетьманування Виговського і Юрія Хмельницького). Тернопіль 1891. М. Петровський, Нариси історії України, Харьків 1930 Л. Ч. (Яків Шульгин), Україна після 1654 року. «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», тт. 29—31, Львів 1899. В. Гарасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, там же, тт. 59—60. Львів 1904; його ж: Виговський і Гадяцький трактат. там же, тт. 87—89, Львів 1909. Д. Коренець, Зносини Виговського з Польщею в рр. 1657—58, там же, т. 38 Львів 1900; його ж: Повстання Мартина Пушкаря, «Ювілейний Збірник в честь М. Грушевського», Львів, 1906. М. Стадник, Гадяцька Унія, «Записки Укр. Наук. Т-ва», т. VII і VIII, Київ 1910—11. W. Lipiński, Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy, „Z dziejów Ukrainy", Kraków 1912. С. Наріжний, Гетьманство Виговського, «Праці Українського Високого Педаґоґічного Інституту ім. Драгоманова», т. І, Прага 1929; його ж: «Московська служба Івана Виговського, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 149, Львів 1928; його ж: Гадяцька умова в світлі української історіографії, «Науковий Збірник Українського Університету в Празі, присвячений Т. Ґ. Масарику», т. II, Прага 1930. В. Липинський, Ґенерал артилерії Вел. Князівства Руського, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 87, Львів 1909. В. Гарасимчук, Смерть Ів. Виговського, «Ювіл. Збірник в честь М. Грушевського», т. І, Київ 1928. А. Востоковъ, Судьба Выговскихъ и Нечая, «Кіевская Старина», 1890, кн. І. П. Матвѣевъ, Москва и Малороссія въ управленіе Ордынъ-Нащокина Малороссійскимъ Приказомъ. «Русскій Архивъ», 1901, кн. І.

Гетьманування Юрія Хмельницького: Н. Костомаровъ, Гетманство Юрія Хмельницкаго, «Собраніе сочиненій», кн. V. (т. 12), укр. переклад «Руська Істор. Бібліотека», т. XIII. В. Гарасимчук, Перед чуднівською кампанією, »Науковий Збірник в честь М. Грушевського», Львів 1906; його ж: Чуднівська кампанія, «Записки Наук. Тов. ім Шевченка», тт. 110-114 і 116, Львів 1912-13 W. Czermak, Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej w r. 1660, „Przegląd Polski", 1886—1897, tt. 82, 83 i 107. L. Kubala. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657—1660, Львів 1922, A. Hniłko, Wyprawa Cudnowska w 1660 roku, Warszawa 1931. T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. I, Kraków 1898. М. Петровський, Українські діячі XVII ст. І. Т. Цецюра, «Записки Істор.-Філол. Відд. Україн. Академії Наук», т. 24, Київ 1929. Іг. Лоський, Юрій Немирич, канцлер Великого Князівства Руського, «Поступ», Львів, 1928, кн. 3—8.

Гетьманування Тетері й Бруховецького: Н. Костомаровъ, Руина. Гетманство Брюховецкаго, «Собраніе Сочиненій», кн. VI (т. 15), Петербурґ 1905; укр. переклад: «Руська Іст. Бібліотека», т. XIV. Тернопіль 1892. С. Е(гунова), Гетманство Брюховецкаго, «Кіевская Старина», 1885, кн. VIII. А. Востоковъ. Козелецкая Рада 1662 г., там же, 1882, кн. II; його ж: Нѣжинская Рада 1663 г., там же, 1888, кн. V. М. Петровський, До історії Руїни, «Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти», т. VIII, Ніжин 1928; його ж: Українські діячі XVII в. II. Роман Ракушка-Романовський, «Записки Істор.-Філ. Відд. Укр. Академії Наук», т. XXVI. Київ 1931. В. Модзалевський, Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка, там же, тт. I-III, Київ, 1919—23, В. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, Москва 1899. М. Петровський, З історії клясової боротьби на Україні в XVII стол., «Записки Ніженського Інст. Соціяльн. Виховання», т. XII, Ніжин 1932. Загальні праці: біоґрафії Ю. Хмельницького,

Виговського, Бруховецького й *Тетері в книзі:* В. Антоновичъ и В. Бецъ, *Историческіе дѣятели* Юго-Западной Россіи, Київ 1885. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, тт. X-XI. Д. Эварницкій, *Исторія Запорожскихъ Козаковъ, т. II.* Петербургъ 1895. Ол. Єфименко. Історія *українського народу,* т. II, Харьків 1922. В. Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши съ козачествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII в., Київ 1899 («Кіевскія Университетскія Извѣстія», 1899). А. Павлищевъ, Польская анархія и война за *Украину,* т. II, Петербургъ 1878. Ор. Левицкій, *Очеркъ внутренней* исторіи Малороссіи во 2-ой половинѣ XVII в., Київ 1874, («Кіев. Универс. Изв.», 1874).

[illegible]

VI

ПЕТРО ДОРОШЕНКО. ПОДОРОЖ БРЮХОВЕЦЬКОГО ДО МОСКВИ Й ЗАВЕДЕННЯ ВОЄВІДСЬКОЇ УПРАВИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ. ВІЙНА ДОРОШЕНКА З ПОЛЬЩЕЮ 1667 РОКУ. ПОВСТАННЯ БРЮХОВЕЦЬКОГО ПРОТИ МОСКВИ. ДОРОШЕНКО ОПАНОВУЄ ЛІВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. ЙОГО БОРОТЬБА З СУХОВІЄМ І ХАНЕНКОМ. МНОГОГРІШНИЙ ГЕТЬМАНОМ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ. ТУРЕЦЬКА ПОЛІТИКА ДОРОШЕНКА Й ВІЙНА 1672 Р. САМОЙЛОВИЧ. УПАДОК ДОРОШЕНКА. ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ. ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ — «КНЯЗЬ УКРАЇНИ». БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР.

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині в семї козацького полковника. Рід Дорошенків був старий козацький рід, «заслужений у війську». Дід Дорошенка, Михайло, був гетьманом і загинув р. 1628 на війні в Криму. Невідомо, коли й де одержав Дорошенко освіту, але він добре знав латину й польську мову, знав історію, був дуже добрим промовцем, що все свідчить за тогочасну шкільну освіту. Разом із Богданом Хмельницьким він вийшов весною року 1648 на Україну й пройшов під рукою великого гетьмана військову й дипломатичну школу. В році 1649 він був записаний до реєстру Війська Запорозького, як гарматний писар, чигиринського полку, а в році 1657 Хмельницький призначив його полковником прилуцьким. Дорошенко став на стороні Виговського, брав участь у Чуднівській кампанії, а за Тетері був ґенеральним осавулом. Зречення Тетері застало його на уряді полковника черкаського.

Коли Тетеря весною 1665 року виїхав до Польщі, гетьманський титул захопила зовсім незначна фіґура повстанського ватажка Степана Опари. Він зійшовся з татарами, які перебували на Україні, як союзники поляків, і в червні 1665 року проголосив себе гетьманом. Але самі татари скоро спостерегли нікчемність Опари, заарештували його й предложили козакам вибрати іншого гетьмана. Правобережні полковники зїхалися на свято Покрови 10 жовтня до Чигирина й вибрали тимчасово гетьманом Дорошенка. Остаточно ж вибрала його загальна рада, яка зібралась у Чигирині в початку січня 1666 р. Так передають про вибір Дорошенка козацькі літописи, а інших джерел про цей факт ми не знаємо. Опара був виданий полякам, і ті його розстріляли.

Певна річ, вибираючи Дорошенка, козаки вважали на те, що він «з діда-прадіда козак», що він «поля знає», що він пройшов школу Хмельницького, і що на становищі гетьмана він думає зробити щось більше, ніж тільки задовольнити своє честолюбство. Оповідаючи про чигиринську раду в січні 1666 р., яка остаточно вибрала Дорошенка, Величко каже, що після вибору новий гетьман присягнув військові, а військо взаємно присягло йому на вірність, при чім, як висловлюється літописець, «не було специфіковано, при якім монарху залишатись, чи при польськім, чи при московськім». І далі Величко кілька разів підкреслює «невтральність» Дорошенка. Дехто з наших істориків добачає в постанові чигиринської ради виставлення проґрами політичної самостійности України. Одначе попервах новий гетьман мусів визнавати польський суверенітет, хоча б уже тому, що в цілому ряді важніших пунктів краю: в Чигирині, Корсуні, Білій Церкві та інших стояли польські залоги, а в самого Дорошенка спочатку була всього якась тисяча козаків, і вся його сила, як каже один сучасник, була в татарах.

Перед новим гетьманом лежало незвичайно важке завдання. Край був зруйнований, життя було розстроєне. Треба було насамперед укріпити свою владу в краю, де ще в цілому ряді місцевостей населення визнавало зверхність московського царя. Треба було зорґанізувати солідну і надійну військову силу. Та насамперед треба було усунути претендентів до булави, в яких не було недостачі. Не встиг зійти зі сцени Опара, як «обізвався», як тоді казали, новий претендент, брацлавський полковник Дрозденко. Дорошенко мусів іти походом на Брацлав, узявши на допомогу відділи польського війська. Після кількатижневої облоги Брацлав піддався, Дрозденко був узятий у полон і розстріляний. Після того, укріпивши за собою східнє Поділля, Дорошенко вернувся до Чигирина, який став його резиденцією, як була й за Б. Хмельницького й Виговського. Число прихильників Дорошенка почало швидко зростати, бо вже в часі облоги Брацлава було при ньому коло 20.000 козаків. Основою своєї збройної сили зробив Дорошенко полки т. зв. сердюків або серденят, які складалися з найманих «охотників» і які стали його головною опорою, бо не залежали від ріжних політичних хитань і настроїв і знали тільки свого вождя. Серед них були й чужоземні офіцери, які перейшли до Дорошенка з польської служби. Тримав при собі Дорошенко й відділи татарської кінноти, також або за плату, або на правах союзників. Але ці союзники дорого обходилися українському населенню: тяжко було їх утримувати від пустошення краю й забирання людей у ясир, у неволю. Це була та плата, яку татари брали за свій «союз», починаючи ще з часів Б. Хмельницького. В перших місяцях свого гетьманування Дорошенко визнавав над собою зверхність польського короля й протекторат кримського хана, його союзника, й, здобуваючи міста, приймав від них присягу «королеві й ханові».

Тимчасом, коли на правому березі Дорошенко робив перші кроки для скріплення своєї влади й якогось заспокоєння краю, на лівому березі Бруховецький посувався щораз далі по шляху зміцнення мос-

ковської влади над Україною, сам ідучи назустріч московським бажанням і роблячи всякі уступки ціною особистих користей своїх і своїх прихильників. У вересні 1665 року він сам поїхав до Москви з численною асистенцією ґенеральної старшини, полковників, сотників і нижчої старшини, представників від духовенства, міщанства й від рядових козаків; всього поїхало з ним понад 500 людей. Бруховецькому зроблено врочисту зустріч, він відбув авдієнцію в царя, якому підніс багаті подарунки, а потім почалася ділова справа приїзду. Гетьман заявив бажання одружитися з якоюсь «московською дівкою» й прохав визначити йому молоду; далі просив собі маєтностей поближче до московської гряниці й прислання на Україну значнішого відділу московського війська для своєї особистої охорони. Бруховецькому порадили одружитися з дочкою князя Долгорукого, представника одної з родовитіших московських фамілій, і цей шлюб скоро потому відбувся в Москві. Але головне — гетьман зробив заяву, що він «бє чолом цареві всіми українськими городами», що означало по його розясненню, що скрізь по Україні, всі податки з міщан і селян мають збиратися безпосередньо до царського скарбу, що туди ж мусіли б іти всі українські державні реґалії — доходи з продажу горілки й митні збори з чужоземної торговлі, та щоб по всіх важніших містах України призначено було царських воєвод із військом: до Києва, Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина, Полтави, Новгороду-Сіверського, Кремінчука, Кодака й Остра. Тільки самі козаки були непідсудні воєводам, а решта населення віддавалася під їх управу. Це був плян, який уже від довшого часу розвивав Филимонович (тепер уже єпископ), але Бруховецький вагався був із ним виступати. Розуміється, все це було прийнято московським урядом із великим задоволенням, тим більше, що значна частина цих плянів ішла від нього самого. Проєкт реформи, поданий Бруховецьким, був викладений на письмі в формі «статтей», на їх основі складено договір, підписаний обома сторонами, й викладено його суть у формі царської грамоти гетьманові з дня 11 грудня 1665 р. Після того визначено заплату за такі щедрі уступки коштом української автономії: сам Бруховецьки дістав титул боярина й цілу Шептаківську волость на північній Чернігівщині, в вічне володіння; вся старшина дістала маєтності й московське дворянство; духовенство — маєтності, а міста: Київ, Переяслав, Ніжин, Канів, Чернігів, Почеп, Гадяч, Стародуб, Козелець і Остер — підтвердження маґдебурзького права. В часі перебування гетьмана в Москві військовий писар Захар Шийкевич посварився й полаявся на одному бенкеті з старшинами і був засланий, на просьбу гетьмана, на Сибір. При відїзді з Москви гетьман і всі, що були з ним, дістали щедрі подарунки соболями.

Повернувся Бруховецький на Україну на початку 1666 року. Він почував себе твердо й поводився з старшинами згорда. Тих, хто в чімнебудь перечив йому, він хапав і засилав до Москви, звідки їх засилали далі до Сибіру або куди-інде. Бруховецького давно вже не любила його власна старшина й інтриґувала проти нього, ще бувши

разом із ним у Москві. Тепер посипалися на нього ріжні доноси. Посварився з ним і його колишній прихильник, завзятий інтриґант єпископ Методій Филимонович. Не вмів ладити Бруховецький і з московськими воєводами; раз-у-раз виникали у нього сварки то з київським воєводою Шереметєвим, то з кимсь іншим. Та найгірше були обурені проти Бруховецького народні маси, коли вони нарешті зрозуміли, з якими «подарунками» для них повернувся гетьман із Москви. На початку 1666 року появилися на лівобережній Україні царські воєводи, стали залогами по містах, а за ними понаїздили перепищики, які робили перепис населення, скільки його де є, й які воно має достатки, щоб збирати потім податок грішми, хлібом і всякими продуктами. Переписані книги відсилано до Москви, а копії залишалися на Україні, щоб по них збирати в царську казну податки; вже в квітні 1666 р. до Москви почали прибувати гроші, мед і хліб, зібрані з міщан і селян на Глухівщині, Чернігівщині, Лубенщині, Стародубщині та по інших місцевостях. Серед народу це викликало велике незадоволення, яке росло в міру того, як аґенти московської влади щораз ближче ставали до українського населення, і своїми поводженням і звичками, такими чужими й осоружними для українців, дошкуляли їм. Проти Бруховецького підіймалося загальне обурення, й він стратив усяку популярність, яку колись мав, як заступник і оборонець інтересів «черні». Разом із Бруховецьким тратила популярність і московська протекція.

Цю зміну настроїв на некористь Бруховецького й Москви використав тепер Дорошенко. Вже в часі відсутності Бруховецького (вересень—грудень 1665 р.) він почав робити спроби укріпитися на лівому березі Дніпра, висилаючи туди відділи козаків і ширячи універсали, в яких закликав населення визнати його владу. Але попереду Дорошенко хотів увільнитися від Польщі, використовуючи внутрішню усобицю, що там настала через бунт Ю. Любомирського проти короля. В кінці лютого 1666 року відбулася в Дорошенка нова рада старшин, на якій ухвалено предложену гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із України до Польщі», вступити в союз із кримським ханом і йти по весні на лівий берег Дніпра, щоб обєднати його з правобережною Україною під однією булавою. З цього часу починаються в Дорошенка справжні пертрактації з кримським ханом і Портою, з першим про військовий союз, і з другою про політичний протекторат. Своїми власними силами виснаженого й ослабленого Правобережжя він не вважав можливим відбитися від двох потужних держав — Польщі й Москви і, йдучи слідами Богдана Хмельницького, хотів забезпечити себе татарською військовою допомогою й турецькою протекцією. Як свідчать недавно знайдені документи, Порта вже весною 1666 р. вважала Дорошенка в числі своїх васалів.

Дорошенкові було звісно, що Польща й Москва вже від кінця квітня 1666 року вели між собою в селі Андрусові переговори про мир, і що в московського уряду є намір зректися претенсій до правобережної

України, щоб цією ціною зміцнити своє панування над Лівобережжям. І ось він рішив ударити на Польщу, щоб примусити її зректися з свого боку правобережної України й цим поставити обидві сторони, які пертрактували в Андрусові, перед фактом унезалежнення цієї частини України. Дуже зручно затаюючи свої справжні заміри перед польським урядом, Дорошенко заручився восени 1666 р. солідною допомогою з Криму, — до нього прийшло 30.000 орди, й став на поготові. Польський уряд, по ліквідації бунту Любомирського, вислав 6.000 коронного війська на Україну під проводом Маховського (того, що розстріляв Виговського). Маховський вступив у грудні 1666 р. на Поділля й першим ділом зруйнував містечко Івангород, яке не хотіло піддатися добровільно. Але вже 19 грудня на нього напав Дорошенко між Браїловом і Брацлавом і знищив цілий його відділ. Сам Маховський попав у полон і був відвезений до Криму.

Це був початок отвертого розриву з Польщею. Як каже польський історик Корзон, погром війська Маховського означав тепер для виснаженої Польщі те саме, що погром під Жовтими Водами й Корсунем 20 років тому. Це прискорило заключення нею договору в Андрусові (13 січня 1667 р.). На основі цього договору встановлялося перемиря з Москвою на 13 років; лівобережна Україна залишалася під Москвою, правобережна під Польщею; Київ залишався в московських руках тільки на два роки; Запорожжя мало зоставатися під спільною зверхністю Польщі й Москви. Андрусівський трактат зустріли однаково неприхильно як Дорошенко, так і турки й татари: для першого він дуже утруднював його програму злуки обох частин України, а для Туреччини й Криму виникала небезпека спільного супроти них фронту Польщі й Москви, а на лівобережній Україні звістка про Андрусівську угоду викликала справжню паніку. Навіть найбільші прихильники Москви, такі, як єпископ Методій, були страшенно вражені й обурені політикою Москви.

Але зречення московського уряду претенсій до правобережної України розвязувало Дорошенкові руки в одному відношенні: щодо боротьби проти Польщі в союзі з Кримом і Туреччиною. Ще перед остаточним закінченням Андрусівських переговорів він вислав до Криму посольство клопотатися, щоб новий хан Аділь-Ґірей (поставлений турками замісць скинутого в 1665 р. Могамед-Ґірея IV) помирився з Москвою і вкупі з ним воював Польщу. Одночасно він вислав посольство й до Царгороду. Щоб запобігти спільному проти себе виступові Туреччини, Криму й Дорошенка, польський уряд вислав із свого боку до Царгороду посольство, якому вдалося відновити мировий договір із Туреччиною. Але польський посол на прощальній авдієнції в султана почув, що тривала приязнь може встановитися лиш тоді, коли Польща зречеться України й розірве мир із Москвою. Властиво кажучи, Порта тільки відложила на якийсь час збройний конфлікт із Польщею, бо була тоді дуже зайнята затяжною й важкою війною з Венецією за острів Крит.

Дорошенко готувався тепер воювати з Польщею, в союзі з татарами. Він рахував на непідготованість Польщі, але польний гетьман Ян Собеський, який стояв на чолі коронних військ, був в курсі ворожих замірів. Він попередив універсалами шляхту погряничних воєвідств про татарську небезпеку, а сам приготовився до відсічі. В половині вересня 1667 р. Дорошенко з 24.000 своїх козаків, з 40 гарматами й кількома десятками тисяч орди під проводом калги (наслідника престолу) Керим-Ґірея був уже в Галичині. На поміч йому прийшло й 3.000 турецьких яничарів із 12 гарматами. Супроти цих сил Ян Собеський міг виставити всього 15.000 реґулярного війська й кілька тисяч узброєної челяді. Але в його був дуже важливий спільник: запорозький кошовий Сірко, який ще в січні 1667 р. побував у Львові й заявив, що не визнає Дорошенка за гетьмана й готовий з своїми запорожцями зробити диверсію *проти Криму, щоб стримати Дорошенкових* спільників татар. Собеський укріпився на дуже сильній позиції коло Підгайців, і тут на початку жовтня облягли його козаки й татари. Коло двох тижнів видержував Собеський облогу, відбивши перший сильний *штурм, і вже його сили почали слабнути,* коли прийшла звістка, що Сірко вдарив на Перекоп і спустошив північний Крим так, що там залишилися «тільки пси й коти», забрав у полон тисячі татарських жінок і дітей і з тріюмфом повернувся до Січі. Ця звістка страшенно наполохала татар, які були з Дорошенком, і відібрала у них охоту далі воювати в Галичині. Вони почули недовіря до своїх союзників козаків. Багато почало тікати з табору додому. Повторилася типова в історії татарсько-українських союзів картина: понад головами своїх союзників Керим-Ґірей почав 16 жовтня переговори з Собєським, і всього за яких чотири години вже був готовий трактат про «вічну приязнь і непорушний мир»; а щодо козаків, то вони мали б залишатися в польскім підданстві на умовах, які мусіла виробити спеціяльна комісія. Дорошенко опинився в настільки небезпечній ситуації, що мусів *наспіх копати окопи, щоб захистити свій табор від «союзників».* Коли на третій день Керим-Ґірей предложив своє посередництво, то йому не залишалося нічого іншого, як приступити й собі до переговорів із Собєським. 19 жовтня 1667 р. заключено угоду: Дорошенко і все військо запорозьке обіцяли підданство королеві й відмовлялися на майбутнє від усяких інших протекцій; дідичі могли вільно вертатися до своїх маєтків; коронне військо не повинно було входити до козацької України; залога в Білій Церкві мала бути зменшена, остаточну полагоду відносин відкладалося до найближчого сойму. Пакт був скріплений взаємною присягою Дорошенка й Собєського.

Заключений при таких обставинах договір не міг бути з боку Дорошенка щирим. Бачучи, що ні Москва, ні Польща не можуть погодитися з самостійним існуванням України, він почав тепер думати про досягнення своєї мети за допомогою Туреччини. Але до якогось часу мусів ховати свої пляни й провадити дипльоматію на всі сторони, дожидаючи слушного часу й сприятливих умовин. Великою моральною піддержкою був для нього приїзд до Чигирина митрополита Йо-

сифа Тукальського, якому після трилітньої неволі вдалося визволитись і втекти на Україну. Він оселився в Дорошенка й став його вірним другом і дорадником. Та народнім масам були зрозумілі змагання чигиринського гетьмана, і його популярність росла в обох частинах України. Московські аґенти доносили своєму урядові, що по обох боках Дніпра козаки, міщани й селяни дуже любили Дорошенка й хвалили його. По церквах молилися за «благочестивого, Богом даного гетьмана Петра». Але московський уряд власне й побоювався такої його популярности. Він розпочав із Дорошенком дипльоматичні зносини, вислухував його пропозиції, щоб цар прийняв під свою протекцію цілу Україну, але неодмінно в її широких етноґрафічних межах — із Перемишлем, Ярославом, Галичем, Львовом, Володимиром; та по всіх тяжких досвідах останніх років він уже не довіряв українцям, не хотів обєднаної України, та ще під булавою енергійного гетьмана, й волів удержувати покищо status quo, утворений в Андрусові, а Дорошенкові давав поради залишитися в підданстві в короля й не приятелювати з бусурманами.

Тимчасом на Лівобережжі наступили події, які нарешті відкривали перед Дорошенком можливість здійснити свої аспірації на цю частину української території. Брюховецький, бачучи загальне незадоволення в народі з приводу заведення на Україні московської адміністрації й обурення проти себе, попереджаючи можливий вибух повстання, рішив сам стати на чолі анти-московського руху й відірватися від Москви. Скликавши на початку 1668 року до своєї резиденції в Гадячі полковників і старшину, він заявив, що Москва хоче віддати Україну назад Польщі, і що одинокий рятунок — вигнати царських воевод і віддатися під протекцію турецького султана. Рада прийняла цю пропозицію, і всі взаємно собі присягли. Звернувся Брюховецький і до донських козаків, закликаючи їх до виступу проти Москви.

Скоро після того почалося повстання. Невеликі московські залоги були частинно знищені, частинно мусіли піддатись, і тільки в Києві, Ніжині та Чернігові, де стояли більші сили, вдержувалися московські воєводи. Рівночасно до Царгороду вислано посольство: полковника лубенського Гамалію, обозного Безпалого й канцеляриста Кашперовича з пропозицією підданства на умовах васальної залежности, подібно до Семигороду, та щоб Брюховецький сидів на княжому престолі в Києві. До кримського хана поїхав писар Степан Гречаний просити допомоги проти Москви. Козацькі посли повернулися з султанською грамотою, яка обіцяла протекцію, а від кримського хана прибуло 7.000 орди. Брюховецький із своїми козаками й татарами рушив у травні місяці визволяти пограничне місто Котельву, яку вже обложило московське військо під проводом боярина Ромодановського.

Але Брюховецький розрахував дуже зле, сподіваючись, що Дорошенко помириться з залишенням булави в руках людини, яка була вже зненавиджена усім українським народом. У нього також відбулася в січні 1668 р. рада в Чигирині, і на цій раді було ухвалено не визнава-

ти зверхности ні московського царя, ні польського короля, а віддатися під протекцію султана на таких умовах, як дунайські князівства. Дорошенко знісся з Царгородом і Кримом, звідти йому було обіцяно піддержку так само як і Бруховецькому, очевидно, дожидаючи, хто з них візьме гору. На початку літа Дорошенко появився на лівому березі Дніпра й пішов Бруховецькому навперейми. Як тільки він наблизився до його табору під Опошнею, козаки збунтувалися проти Бруховецького, вбили його, а Дорошенка проголосили гетьманом обох боків Дніпра. Сталося це 8 червня 1668 року. Це був момент найбільшого тріюмфу Дорошенка й найбільшої його популярности серед українського народу.

Одначе його становище, як скоро показалося, не було міцним. З усіх боків оточували його вороги. З одного боку наступало московське військо, з другого — прийшла звістка, що наступають поляки, стривожені його успіхами. Татарська поміч була дуже ненадійна. Але що було найгірше, — значна частина Лівобережжя, так звана Сіверщина або Чернігівщина, боялася поривати з Москвою: населення вважало, що Москва так легко не зречеться України, і що перші удари з московського боку впадуть на найближчі до неї чернігівські землі. Діставши звістку про наступ поляків, що було для його несподіванкою, бо він увесь час піддержував навмисне приязне листування з Яном Собеським, Дорошенко поспішив на правий берег Дніпра орґанізувати тут оборону, а на Лівобережжі залишив своїм наказним гетьманом Демка Многогрішного, полковника Чернігівського. Залишений без відповідної допомоги від Дорошенка, маючи в себе сильні московські залоги, загрожений наступом армії Ромодановського на Ніжин і Чернігів, Многогрішний піддався намовам з боку московської партії (головно архиепископа чернігівського Лазаря Барановича), що здавна звила собі кубло на Чернігівщині, і завів із москалями переговори. В Новгороді Сіверському зібралася рада старшин північних полків і вибрала Многогрішного «гетьманом сіверським». Тоді Многогрішний звернувся за посередництвом Лазаря Барановича до царя, що коли цар пробачить усе те, що діялося в часі повстання Бруховецького й виведе своїх воєвод із військом, то лівобережна Україна знову повернеться до його в підданство. Цар поспішив відповісти «милостивою» грамотою, й тоді почалися безпосередні зносини й переговори.

Та найбільший удар Дорошенкові завдали в цей час запорожці, які висунули нового претендента на гетьманство, молодого писаря Петра Суховія, й кримські татари, які зрадили Дорошенка й стали піддержувати Суховія. Дорошенко лютував, «бив по губах» татарських послів, грозив, що так, як колись його дід гетьман Михайло Дорошенко, переверне увесь Крим «до гори ногами», і мусів тепер усю свою енергію звернути на боротьбу з Суховієм. Ця боротьба затяглася більш як на рік, і протягом її лівобережна Україна була для нього втрачена, хоч деякі полки держалися Дорошенка аж до весни 1670 р.

В січні 1669 р. делеґація від «сіверського гетьмана» в складі генеральних: обозного Забіли, осавула Ґвинтовки й судді Домонтовича,

кількох сотників, представників духовенства, міщанства й рядових козаків була вже в Москві, вислухувала покірно від бояр докори за бунти й зраду, подавала «чолобитну» з новими статтями й прохала призначити раду для остаточного вибору гетьмана й установлення нового договору про приєднання лівобережної України до Москви. В половині березня 1669 року відбулася в Глухові рада в присутності царських послів: Григорія Ромодановського, Артамона Матвєєва й Богданова. Гетьманом вибрано, розуміється, Многогрішного й складено договір у 27 пунктах, відомий в історії під назвою «Глухівських статтей». Договір у головних рисах нагадував «статті» Б. Хмельницького, але з значним обмеженням української автономії, хоча договір і починався з того, що мали бути збережені «права й вольності», підтверджені за Хмельницьким. Царські воєводи залишалися, крім Києва, ще в Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, але вони не мали вмішуватися в місцеву управу. Збір податків до царського скарбу переймала на себе гетьманська адміністрація. Реєстрового війська мало бути 30.000, і всім козакам і старшинам установлена певна платня з доходів, які мали збиратися в краю. Крім реєстрових козаків заводився ще особливий полк у 1000 козаків для несення охоронної служби й приборкування всяких розрухів. Таких полків під назвою «компанійських», або «охочих» пізніше було більше. Гетьман не мав права зноситися з чужими державами. Українцям було суворо заборонено возити на продаж у Московщину горілку й тютюн, щоб не підривати інтересів державної монополії, що існувала в Московщині на цей крам. 16 березня гетьман, старшини, представники міщан і козаків присягли на ці статті.

Хоча Дорошенкові й був неприємний вибір Многогрішного й він його спочатку іґнорував, але ворогування до Многогрішного не виявляв і підтримував із ним зносини, на які дуже косо дивилися у Москві. Многогрішний був із простих козаків (сучасники називали його «мужичим сином»); це був зовсім не політик, людина пряма й таки український патріот. Він не вмів ладити ані з старшинами, ані з Москвою й скоро нажив собі ворогів. Це привело його, як ми зараз побачимо, за короткий час до загину.

Зданий знову на ослаблені сили самої правобережної України, маючи проти себе Польщу й Суховія, за яким стояли кримські татари, Дорошенко рішив тісніше зблизитися з Туреччиною, щоб дістати від неї реальну поміч для здійснення своїх плянів обєднання і унезалежнення України. Скоро після свого повороту з лівого берега він скликав раду старшин, на якій були вироблені умови турецького протекторату над Україною. Ці умови в 14 пунктах були вислані восени 1668 р. через спеціяльних послів, Льва Бускевича й Григорія Білогруда до Царгороду. В цих умовах говорилося, що козаки, за прикладом Б. Хмельницького, хочуть увійти в союз із турецькою Портою; вони не хочуть бути ні невільниками, ані данниками, але вільними від усяких податків; що гетьман надіється при турецькій допомозі увільнити ввесь український народ до Перемишля, Самбора й Висли на захід, до Мінської области на півночі, до Севська й Путивля на сході; що

турецький султан і кримський хан не повинні заключати без порозуміння з українським гетьманом договорів ані з Польщею, ані з Москвою; що коли козаки за допомогою турків здобудуть яке місто, то воно повинно залищитися під владою гетьмана, а не як турецька провінція. В умову було вставлено пункт про царгородського патріярха, — щоб ніхто не важився скидати патріярха, вибраного церковним собором.

На початку 1669 року вдалося Дорошенкові за допомогою Йвана Сірка, який став тепер на його бік, погромити Суховія й союзних із ним кримських татар. А тимчасом повернулися з Царгороду його посли разом із турецьким чаушем (послом). Тоді відбулася 10—12 березня в Корсуні загальна рада, яка ухвалила «державати з турками дружбу». З усього видко, що справа турецького протекторату не йшла гладко, що й проти нього була опозиція, й що самі турки так само, як і Москва, не дуже раді були бачити на гетьманстві людину сильної волі й з твердими принципами; через те турки тримали в себе «про запас» Гедеона-Юрія Хмельницького, який попав був у татарський полон, і взагалі не дуже квапилися приймати Дорошенка в свою протекцію, хоч формально султан дав на це згоду, і тепер між Царгородом і Чигирином ішли живі дипльоматичні зносини, а при султанському дворі перебував постійний український резидент. Турецьке підданство покищо приносило мало реальної користи Дорошенкові. Чутки, розповсюджувані його ворогами, ніби він «запродав Україну в турецьке ярмо», значно ослабили його популярність у народі. Татари по давньому вперто піддержували Суховія. Хан Аділь-Ґірей знав, що Дорошенко скаржився на нього султанові й домагався, щоб його було скинуто з кримського престолу, й через те помагав Дорошенковим ворогам. Літом 1669 року Суховій із татарами знову напали на Дорошенка й обложили його коло села Конончі над Россю. З Дорошенком було всього 2000 козаків, і йому грозило попасти в ворожі руки, лише наближення турецького посла, який наказав татарам негайно припинити ворожу акцію проти Дорошенка, врятувало його. Тоді Суховієві козаки пішли до Умані і тут на раді замісць Суховія проголосили гетьманом Михайла Ханенка, полковника уманського. Ханенко зараз же поспішив із заявами своєї льояльности супроти Польщі й Москви й почав бунтувати козаків проти Дорошенка. З того часу довелося Дорошенкові мати діло протягом кількох років із новим упертим ворогом і витримувати з ним ще завзятішу боротьбу, ніж перед тим із Суховієм.

Бачучи, що турецька протекція покищо не наближує його до здійснення його мети — обєднання цілої України, Дорошенко зробив ще одну спробу порозуміння з Польщею, з якою він не переставав зноситися в особі коронного гетьмана Яна Собєського. Собєський дуже старався його прихилити на польський бік. І ось Дорошенко вислав восени 1669 року до Варшави на коронаційний сойм (у Польщі по зреченні Яна Казимира вибрано було Михайла Вишневецького, сина

Яреми) своїх послів, полковника Петрановського й ґенерального осавула Тарасенка, доручивши їм домагатися повної автономії України в дусі Гадяцької умови 1658 р. Але домагання Дорошенка, як донесли своєму гетьманові козацькі посли, дуже вразило польські політичні круги, й вони збули послів «самими лише компліментами». Одначе літом 1670 р. почалися в Острозі на Волині формальні переговори. Дорошенко виставив такі умови, як повне скасування церковної унії в межах цілої Річи-Посполитої, повна автономія України в межах давніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєвідств (очевидно розумілося, що Андрусівська умова буде анульована), властиво це було повторення Гадяцької умови аж до пунктів про свободу науки, школи й друку включно. На це польський уряд не міг пристати, а тут якраз прислав своїх послів і Ханенко, пропонуючи далеко скромніші умови підданства. Тоді 2 вересня 1670 року польські делеґати заключили договір із Ханенком: Польща визнавала його гетьманом правобережної України, а він визнавав себе підданим польського короля на умовах автономії самої лише козацької верстви. В кінці року сойм ратифікував цей договір.

Це означало для Дорошенка остаточний розрив із Польщею, але зате підняло знову його популярність серед козаків. На лист короля до козаків, щоб вони не вірили Дорошенкові, козацька рада в Корсуні на початку 1671 року відповіла ухвалою повного довіря до свого гетьмана й листом до короля, де заявлялося про солідарність козаків із Дорошенком. В другому колективному листі до козаків Лівобережжя, схиляючи їх знову на бік Дорошенка, старшина писала, що в особі Дорошенка український народ має «справжнього доброго вождя, який про те тільки й дбає, щоб Україна ніколи не була роздвоєна й розріжнена». Тепер Дорошенко став готуватися до рішучої боротьби з Польщею. Він спробував було, як колись Хмельницький, навязати зносини з курфірстом Бранденбурзьким Фридрихом Вільгельмом, щоб притягти його до антипольської коаліції, але його лист попав у польські руки. Він звертався й до Москви, до Многогрішного, навіть до Степана Разіна, але реальну поміч могла дати тільки Туреччина. Покищо вона прислала відділ Білгородських (незалежних від Криму) татар, із якими наказний гетьман Дорошенка Остап Гоголь почав військову акцію проти поляків і Ханенка. Цілий 1671 рік пройшов у дрібних сутичках. Восени Ян Собеський повів систематичний наступ на Поділля й опанував цілу низку міст: Брацлав, Могилів, Бар, Меджибож, Винниця були взяті. Не піддався тільки Кальник, який видержав аж до приходу на поміч полковника Петрановського. В самому кінці року Дорошенко дістав соліднішу поміч від своїх магометанських союзників: прийшло 26000 татар і кілька тисяч турків. В Криму сидів уже новий хан: унаслідок скарг Дорошенка султан скинув Аділь-Ґірея й посадовив на трон освіченого й розумного, ще молодого Селім-Ґірея. Діставши поміч, Дорошенко приступив до відвойовування Поділля. Проти тих, хто піддався був полякам добровільно, він уживав суворих репресій, віддаючи татарам у неволю.

Але цей похід був тільки прелюдією до великої війни між Польщею й сполученими силами Туреччини, Криму й Правобережної України. Війна ця вибухла весною 1672 р. Туреччина саме перед тим закінчила успішно довголітню війну з Венецією й мала тепер вільні руки. Сам султан Магомет IV став на чолі стотисячної армії, яка була зібрана коло Адріянополю і в кінці травня вирушила в похід. Його військо обраховувано на 200 тисяч. По дорозі прилучилося 50 тисяч татар із ханом Селім-Ґіреєм, а ще пізніше 12000 козаків із Дорошенком. Артилерія нараховувала 200 гармат. Навіть коли припустити, що число турків, як звичайно, було перебільшене, в усякому разі це була грізна сила, якій Польща могла на той час протиставити зовсім невеликі, розмірно, сили. Але за оборону Польщі дбав її добрий ґеній в особі Яна Собєського, коронного гетьмана. Він зібрав усе, що тільки було в людських силах, щоб виставити якесь військо. 6-тисячний корпус під проводом Лужецького й кілька тисяч козаків Ханенка вислав він уперед, щоб перегородити Дорошенкові шлях до сполучення з турками, а сам із головними силами прикривав шлях на Львів і далі вглиб Польщі. Сірко з запорожцями й комликами мав зробити звичайну диверсію проти Криму. Але головна надія була на неприступний Камянець. Та в половині липня 1672 року Дорошенко розгромив під Четвертинівкою на Поділлі Лужецького й Ханенка й прилучився під Камянцем до армії султана. В початку серпня почалася облога, й за три тижні фортеця капітулювала. Султан разом із Дорошенком відбули урочистий вїзд до Камянця.

Ще Камянець не був взятий, а козацькі й татарські відділи рушили далі до Галичини. Міста одно за другим здавалися без бою. В перших днях вересня Львів знову побачив під своїми мурами татарсько-українське військо. Собєський відступив на захід. Почалася облога, але за кілька день прибули від короля Михайла посли просити миру. Почалися переговори. Самий Львів відкупився контрибуцією. 5 жовтня 1672 року були вироблені прелімінарні умови миру, й султан, який стояв під Бучачем, ратифікував їх. На основі цього миру Польща зреклася своїх прав на Поділля, яке ставало турецькою провінцією, й на козацьку Україну, яка ставала самостійною державою під протекторатом султана. Польща зобовязувалася вивести свої залоги з Білої Церкви та інших фортець і платити Туреччині щороку контрибуцію в сумі 22000 червінців. Такі були головні пункти Бучацької умови, найганебнішої, як визнають польські історики, в цілій історії Польщі. Татари кинулися були забирати населення Галичини в ясир, але Собєський кілька разів погромив їх і відбив багато народу.

Дорошенко вернувся до Чигирина. Він оповістив населення, що війна з Польщею вже скінчена, й міста, які трималися Ханенка, визнали тепер його владу, в тім і непокірна Умань. Але становище Дорошенка було тяжке. Сили його були виснажені. Здобуття Камянця, де турки обернули костели й церкви на мечеті, навело на всіх жах. Оповідали про ріжні насильства й знущання з християнської віри, які

чинили турки. Це все обурювало народ проти Дорошенка, якого вважали за головного привідцю лиха. В Польщі, як тільки минула гроза, отямилися й почали думати про реванш. Страшний удар і ганьба знову зворушили поляків і викликали певну реакцію. Тепер Собєський, який один у час турецької інвазії не стратив голови, і, як міг, старався рятувати батьківщину, здобув великий авторитет. Усі почали пильно прислухатися до його голосу. Насамперед рішено не здавати фортець Дорошенкові, і він ніяк не міг добитися виводу польської залоги з Білої Церкви, куди укрилися й прихильники Ханенка, що втекли з Умані. Взагалі Дорошенко не міг бути задоволений із результатів турецької інтервенції. Значна частина української території — західне Поділля й шматок Галичини з Чортковом і Ягольницею — стала просто турецькою провінцією, і Дорошенко мусім удовольнитися напівзруйнованими й обезлюдненими Брацлавщиною та Київщиною, де були цілі округи (наприклад, Уманщина), готові кожної хвилини відпасти від нього. Збереглися відомості, що Дорошенко був розчарований у турецькій протекції взагалі. По Різдві 1672 року, себто зараз же по повороті з походу, Дорошенко мав раду в Чигирині з своєю старшиною, і на цій раді обмірковувалося питання про те, чи залишатися далі під турецькою протекцією . . . Рада ухвалила не відступати від турецького султана, бо «тепер крім султана нікуди дітись».

*

Тимчасом, як Дорошенко ще збирався в похід із турками на Польщу, в Батурині, столиці лівобережного гетьмана, стався державний переворот: 13 березня 1672 року вночі ґрупа старшин, порозумівшися з начальником московської залоги, заарештувала гетьмана Многогрішного й видала москалям, а ті, закувавши його в кайдани, вивезли потаємно в Москву. Многогрішного обвинувачено в зносинах із Дорошенком і в намірі піддатися під турецьку протекцію. Вище вже було згадано, що старшина не любила Многогрішного й за те, що він не належав походженням до її кругів, і за його часом різку, нестриману вдачу. Многогрішний був незадеволений із московської політики на Україні й іноді отверто це висловлював, і перед своїми, і перед москалями. Оце й була уся його «зрада», до якої причепилися змовники. В Москві нещасного гетьмана мордували на тортурах і заслали потім на все життя до Сибіру з його братом і цілою родиною. Заслали також і військового осавула Грибовича та полковника Ґвинтовку, за те, що вони приятелювали з Многогрішним.

Збувшися Многогрішного, старшина вислала до Москви делеґатом полковника Івана Лисенка, який повіз проєкт умов, що на їх хотіли вибрати нового гетьмана. Старшина просила, щоб гетьманові остаточно було заборонено зноситися з чужоземними державами, щоб майбутній гетьман не смів карати козаків і посполитих (селян) інакше, як по присуду військового суду, щоб на раді, де мали вибирати геть-

мана, не було козацької черні й поспільства, і щоб цар прислав військо для охорони порядку на виборах. Цар вислав боярина Григорія Ромодановського з військом і призначив вибори в Конотопі. Але старшина перестріла Ромодановського й настояла на тому, щоб рада відбулася не в Конотопі, яко населеному пункті, а в глухому степу біля містечка Козача Діброва на самій границі, але вже на московській території. 16 червня 1672 року відбулася в шатрі Ромодановського рада: брали участь у ній самі старшини, а козаки, яких явилось коло 4000, були лишень свідками. На раді поставлено «статті» в 10 пунктах (вони відомі в історії під іменем «Конотіпських»), які властиво доповнювали Глухівські статті 1669 року деякими додатками про обмеження гетьманської влади й про скасування компанійських полків (на які міг би опертися гетьман). На другий день приїхав архиепископ Лазар Баранович, і в його присутності був обраний гетьманом військовий суддя Іван Самойлович, один із учасників змови проти Многогрішного. Перевибрано й ґенеральну старшину та кількох полковників. Гетьман і нововибрана старшина присягли цареві на вірність.

Ще як тільки стало звісно, що Многогрішного вивезено в Москву, пішла чутка, що кошовий отаман Сірко хоче бути гетьманом. Він вірно служив на той час цареві й саме тоді побив значний відділ татар, які були на службі в Дорошенка. Але полтавський полковник Жученко захопив його несподівано, закував у кайдани й повіз до Батурина: старшина не на те скидала Многогрішного, щоб уступити булаву запорожцеві! Та й у Москві не бажали мати гетьманом таку неспокійну, несталу й підприємливу людину, як Сірко. З Батурина Сірка вивезено в Москву, а звідти на Сибір.

Новий гетьман був сином священика з Правобережжя, який переселився на лівий берег і дістав парафію близько Конотопу. Через те Самойловича цілий вік звали «поповичем». Він скінчив Київо-Могилянську Академію, був людина дуже освічена й розумна. Він служив при Бруховецькім і брав діяльну участь у боротьбі з москалями, коли той проголосив у 1668 р. повстання проти Москви й потім пристав до Многогрішного, дістав від царя прощення й на Глухівській раді був обраний на ґенерального суддю. В своїй політиці Самойлович вороже ставився до Польщі й не довіряв їй, а зате стояв за порозуміння з турками й Кримом. Він не хотів ділитися владою з Дорошенком хоча б над однією правобережною Україною й настоював на тому, щоб відібрати її в Дорошенка та сполучити з лівим берегом «під одним реґіментом», себто своїм власним.

*

В Польщі погром 1672 р. викликав, як згадано, патріотичну реакцію. Сойм ухвалив кошти на 60.000 армію. Римський папа прислав значну суму грошей на військо. Польща почала зброїтися й не думала виплачувати туркам контрибуції. Московський уряд, який мовчки

дивився на розгром Польщі турками, вважав, що Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на правобережну Україну, й що тепер аспірації Москви на Правобережжя не будуть порушувати Андрусівської умови. Тому він завів нові переговори з Дорошенком, пропонуючи підданство цареві й грозячи в противному разі війною. З цією метою зроблено було військову демонстрацію московських і козацьких сил на лівому березі. Але рівночасно й Польща старалася перетягти Дорошенка на свій бік, або ж знищити його за допомогою Ханенка. Серед таких складних і непевних обставин Дорошенкові не лишалося нічого іншого, як вижидати, чия сторона візьме гору, щоб потім використати для своїх плянів.

Восени 1673 року приготовання Польщі до нової війни були закінчені, й король міг оглядати під Львовом таку армію, якої Польща, як каже один історик, не бачила від часів Берестечка: 40 тисяч прекрасно узброєного війська при 50 гарматах і, крім того, ще 12 тисячний литовський корпус, не рахуючи узброєної челяді. На чолі цього війська став Ян Собеський. Обставини були сприятливі, кримський хан був хворий, і в цілому Криму панувала епідемія. Сірко, якого московський уряд скоро випустив із заслання назад на Україну, тривожив Крим своїми нападами. Волоський і Молдавський господарі на самому початку кампанії перейшли на польський бік. Дорошенко не виявляв охоти битися й, хоч дістав від турків великі запаси муніції, не рухався й, «як чайка від дітей», по виразу сучасника, старався відвести від України грозу нового приходу турків і татар. Турецький султан із свого боку не виявляв на цей раз великої активности.

11 листопада 1673 року Собєський розбив передову турецьку армію Гусейна-Паші під Хотином, а на другий день піддався й сам Хотин з його могутньою фортецею. Хотинська побіда справила великий ефект і промостила Собєському шлях до королівського престолу (король Михайло Вишневецький умер у Львові в день Хотинського бою), але поляки, як колись під Чудновом, не розвинули свого блискучого успіху. Литовське військо не схотіло йти далі й повернули додому. Невигоди осінньої кампанії серед спустошеного краю викликали велику дезерцію і в коронній армії. Трохи не половина жовнірів покинула свої ряди підчас першого ж маршу через невиплачення жолду. Коли прийшла звістка про смерть короля, багато панів поспішило додому. Кампанія мусіла припинитися. Коли ж вона відновилася весною 1674 року, то турки вже зібралися з силами й витіснили поляків із Молдавії.

Тимчасом Самойлович настояв перед московським правительством, щоб розпочати війну проти Дорошенка саме, як Польща й Туреччина заняті взаємною боротьбою. В кінці січня 1674 року сполучені московсько-козацькі сили перейшли Дніпро. Полки черкаський і канівський перейшли на бік Самойловича.В інших місцях Дорошенкові козаки ставили завзятий опір, але не могли стримати переважаючих сил ворога. Під містечком Лисянкою був розбитий і попав у

полон брат гетьмана, Грицько Дорошенко. 17 березня 1674 р. Самойлович скликав у Переяславі ґенеральну раду й був на ній проголошений гетьманом обох боків Дніпра. В червні Самойлович і Ромодановський облягли Дорошенка в Чигирині. Два тижні бомбардували вони місто, але Дорошенко оборонявся завзято. Він ждав турецько-татарської допомоги.

В той час султан уже був у Молдавії в поході на Польщу. Довідавшися про скрутне становище Дорошенка, він замість іти далі на Польщу, повернув на Україну. Біля Сорок турецьке військо перейшло Дністер і вступило на територію козацької України. В таборі під Комаргородом прилучився до султана кримський хан Селім-Ґірей, і султан вислав його наперед поспішати на поміч Дорошенкові. Почувши про наближення хана, Самойлович і москалі негайно зняли облогу Чигирина й подалися на той бік Дніпра, спаливши за собою Черкаси. Після того хан і Дорошенко з одного боку, а султан із другого заходилися привертати правобережну Україну під владу чигиринського гетьмана. Нещасний край був залитий кровю. Особливо страшна кара випала на уманців, які були винищили Дорошенкову залогу й піддалися Ханенкові. Візир Кара-Мустафа взяв Умань, місто зруйнував дотла, частину населення вирізав, а частину забрав у неволю. 5 вересня 1674 року недалеко від руїн Умані Дорошенко знову зустрівся з турецьким султаном і випрохав свободу для полонених уманців. Після того турки потягли додому, а Дорошенко кінчав приводити край собі до послуху. Роздратований проти тих, хто піддався Самойловичеві, він уживав жорстоких репресій. Хан, зачувши про напад на Крим донських козаків і комликів, теж повернувся додому.

Ще раз правобережна Україна була привернута під владу Дорошенка, але якою ціною! Край лежав на половину в руїнах. Багато тисяч людей загинуло, багато пішло в татарську неволю, а ще більше розбіглося, хто куди міг, аби вирватися з цього пекла. Населення цілих сел із родинами й усім майном тікало на лівий берег Дніпра, надіючися знайти там спокійніші умови життя. На доверщення лиха для нещасного краю, зараз же після відходу татар та турків почав наступати Ян Собєський, уже вибраний королем. Він заняв Брацлав, Рашків, Бар, Могилів; коли трохи згодом Брацлав повстав і передався знову Дорошенкові, місто було спалене, а його мешканці винищені. Рештки населення Брацлавщини тікали аж на лівий берег Дніпра. Правобережна Україна оберталася в пустиню, засіяну людськими кістками, наповнену руїнами й згарищами.

Колишня популярність Дорошенка обернулася в ненависть проти нього, як винуватця цієї руїни. Близькі до нього люди, навіть родичі, один за другим покидали його, зневірившися в успіху його діла. Сумніви в доцільності його політики мусіли щораз більше закрадатися в душу самого гетьмана. Але він не складав іще зброї, хоч залізний круг ворогів звужувався коло нього все тісніше й тісніше. Літом 1675 року знову прийшли на Україну турки й татари. Хан пішов по-

ходом на Польщу. Але турецько-татарська поміч не принесла Дорошенкові користи. Турки остаточно доруйнували Брацлавщину, а татари розпочали переговори з поляками, не допустивши навіть до участи Дорошенкових представників. Все це привело його до рішення остаточно зірвати з турецько-татарськими союзниками, тим більше, що він мав відомості, що вони йому не довіряють і кожної хвилини готові висунути проти нього якогось нового претендента до гетьманства. Восени 1675 р., можна думати, в політиці чигиринського гетьмана відбувся останній перелом. Саме тоді помер його вірний друг і порадник, митрополит Йосиф Тукальський. Всіми покинутий, розчарований і зневірений у турецькій політиці, він рішив зректися гетьманської булави, але йому тяжко було віддавати її Самойловичеві. І він пішов за порадою Сірка, який тепер помирився з Дорошенком на ґрунті спільної неприязні до гетьмана «поповича»: він скликав у Чигирині раду при участи запорожців і на ній склав булаву, ніби передаючи її до рук козацькій громаді, від якої свого часу її одержав. Сірко прийняв від Дорошенка присягу на вірність цареві, і з свого боку присягою ґарантував йому царську ласку й оборону. Після того Дорошенко вислав свої гетьманські клейноди, прапори й турецькі санджаки до Москви. Туди привезено їх в початку 1676 року. З тріюмфом волочили українські прапори вулицями Москви по землі й склали їх до ніг царя, а той велів виставити їх на три дні на показ народові.

Але це ще не був кінець Дорошенка. Московський уряд був незадоволений із посередництва Сірка й вимагав, щоб Дорошенко явився на лівий берег і там склав присягу в присутності Самойловича й Ромодановського. Дорошенко не хотів цього робити, й цар (уже новий, Федор Олексієвич) звелів іти на нього походом. У вересні 1676 р. 30 тисячна московсько-українська армія підступила до Чигирина. Після короткого бою Дорошенко рішив капітулювати: в нього залишилося всього 2000 козаків. 19 вересня 1676 року він здав своє гетьманство на руки Самойловича й Ромодановського. Політична карієра Дорошенка скінчилась. Він пішов на почесне заслання до Москви, яка обійшлася з ним виімково ласкаво й великодушно. На цьому засланні, в подарованім йому царем селі Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, він закінчив свої дні 9 листопада 1698 р.

Так зійшов із політичної арени цей «останній козак», як назвав його один із наших істориків. Зійшов серед страшної, нечуваної руїни свого краю, виснаживши всі його сили на боротьбу за здійснення високого ідеалу обєднаної й самостійної української держави. Зійшов неоцінений своїми сучасниками, котрі мали перед очима лише самий кінець його діла й ніяк не могли простити йому союзу з турками, ворогами християнського світу, ані також ближчими нащадками. Лише в нові часи, коли відродилася національна свідомість і історична традиція українська, постать останнього чигиринського гетьмана знайшла собі прихильну оцінку й серед наших істориків, і серед громадянства. «Не вважаючи на свої політичні помилки й неудачі, каже

В. Антонович, серед сучасних йому козацьких провідників уявляє Дорошенко відрадне явище: не дрібний еґоїзм, не змагання до наживи й особистих вигод кермувало цим гетьманом: він щиро дбав про добро рідного краю, серед найтяжчих обставин з дивовижною енерґією й сталістю боровся за нього і впав з достоїнством і свідомістю сповненого обовязку». В такому самому дусі оцінюють діяльність Дорошенка й інші українські історики: Костомарів, Єфименкова, Уманець, Грушевський. Вони підкреслюють, що турецька протекція була для Дорошенка лише способом вибороти державну самостійність України.

*

Одначе з упадком Дорошенка не припинилася боротьба за спустошену й зруйновану правобережну Україну. Туреччина за всяку ціну хотіла вдержати її в своїх руках. Довідавшися, що Дорошенко зрікся гетьманства й піддався Москві, в Царгороді рішили вивести на сцену Юрія Хмельницького, що сидів у Едикульському замку. Його проголошено «князем малоросійської України» й вислано весною 1677 року на Поділля з невеликим відділом війська, маючи на увазі вислати згодом значніші сили для завоювання Чигирина. Юрій Хмельницький оселився в на-пів зруйнованому Немирові і почав звідти розсилати універсали, вимагаючи визнання своєї влади. Один універсал вислано й на Запорожжя, де він зробив враження: імя Хмельницького не було порожнім звуком для козаків. В Москві і в Батурині поява Хмельницького, як претендента на правобережну Украну, викликала велику тривогу. Чигирин почали спішно укріпляти, й залогу його доведено до 30.000 людей: 24.000 москалів під командою німецьких ґенералів і коло 5000 українських козаків під командою наказного гетьмана Коровченка. Значні московські сили стояли на поготові в Путивлі. В серпні 1677 велика турецько-татарська армія обложила Чигирин, при ній був і Юрій Хмельницький. Але кріпость витримала облогу, а тимчасом за три тижні підійшли на поміч сполучені московсько-українські сили Ромодановського й Самойловича, й турки з татарами відступили. Тоді вернувся й гетьман із боярином, перший до Батурина, другий — до Курська.

І в Москві, і на Україні розуміли, що турки повторять спробу заволодіти Чигирином, тільки що прийдуть із іще більшими силами. Московський уряд не хотів витрачати коштів і засобів на нову боротьбу за Чигирин; він охочий був зруйнувати Чигирин і потім договоритися з турками, щоб чигиринську область зробити невтральною. Але на Україні рішучо повстали проти такого пляну: українцям шкода було старої гетьманської столиці. Місія московського дипльомата Тяпкіна до Самойловича — умовити гетьмана згодитися на такий плян, успіху не мала, й Москва волею-неволею почала готуватися до нової війни. До Чигирина були вислані свіжі московські сили під проводом воєводи Ржевського, а завідування інженерною частиною доручено ґенералові Ґордонові, шотляндцеві родом. Цей Ґордон перебував спо-

чатку на польській службі, брав участь у Чуднівській кампанії, потім перейшов на московську службу й більш 15 років прослужив на Україні. Він залишив незвичайно цінні записки, які служать головним джерелом для історії боротьби за Чигирин. Частина залоги Чигирина складалася з гетьманських козаків під командою наказного гетьмана Павла Животовського.

Турецький султан доручив верховному візиреві Капуданові-паші йти знову добувати Чигирин. У половині липня 1678 року вдруге облягли місто великі турецькі й татарські сили й стали його добувати: безнастанно бомбардували з важких гармат, робили підкопи й висаджували в повітря частини укріплень, раз-у-раз штурмували фортецю. На лівобережній Україні ще перед тим заздалегідь почали готуватися до відсічі. Тут на оборону Чигирина дивились як на діло всенародного значіння. Архиєпископ Лазар Баранович, що стояв тоді на чолі української церкви, як «містоблюститель» митрополичого престолу, наказав щодня молитись по церквах за успіх війни й наложив на країну триденний піст кожного тижня: по понеділках, середах і пятницях ніхто не смів ні їсти, ні пити. Гетьман своїм універсалом наказав пильнувати, щоб розпорядок архиєпископа точно виконувано. Всі сили краю були змобілізовані: крім 10 гетьманських полків вислано в похід кілька полків «охочих» — сердюцьких і компанійських, а щоб добути кошти на удержання цих наємних полків, установлено державну монополію на продаж горілки, тютюну й дьогтю й віддано цей продаж на відкуп («оренди»). Взяли участь у поході й слобідські козачі полки Сумський та Охтирський.

Москва вислала боярина Ромодановського з військом, але дала йому таємну інструкцію: якщо тяжко буде оборонити Чигирин, то зруйнувати його укріплення й евакувати фортецю. Тому то Ромодановський не поспішав дуже до Чигирина, а коли вже прибув туди, то не виявив великої енерґії, не слухав доцільних порад ані Самойловича, ані Ґордона і взагалі провадив діло так (йому віддано було головну команду й над московськими, й над українськими силами), що сучасники, не знаючи таємної інструкції Ромодановському, вважали його за зрадника й говорили, що він був підкуплений турками. Взагалі москалі билися за Чигирин неохоче, й головний тягар кампанії винесли на своїх плечах українські війська.

Тільки в серпні, майже місяць потому, як почалась облога Чигирина, Ромодановський і Самойлович переправилися через Дніпро коло села Шабельників, але задержалися тут майже два тижні, дожидаючи, з царського наказу, приходу комликів. Турки старалися не допускати московсько-української армії до Чигирина, а тимчасом збільшили свій натиск на фортецю. Хоч Ромодановський нарешті підійшов зовсім близько до Чигирина, але належної помочі йому не подавав. Підчас генерального штурму 15 серпня був убитий комендант Чигирина воєвода Ржевський, і команду перебрав Ґордон. Фортеця продержалася ще з тиждень, витримуючи страшну канонаду й безпере-

ривні штурми. Нарешті, не дістаючи допомоги від Ромодановського, Гордон уночі запалив укріплення й серед завзятих боїв пробився з рештками оборонців крізь лави турків і досяг табору Ромодановського. Вороги зараз же зайняли фортецю, але тут стався страшний вибух: запалилися порохові склади, і цілий «верхній» замок вилетів у повітря, поховавши під своїми руїнами 4000 турків. Козаки встигли винести з палаючої фортеці, як дорогоцінну реліквію, домовину з мощами митрополита Йосифа Тукальського. З великими втратами відступило московсько-українське військо до Дніпра, ввесь час витримуючи завзятий натиск турків і татар. Нарешті 30 серпня воно переправилося назад на лівий берег. Турецький візир наказав зруйнувати дотла останки Чигирина. Колишня столиця Богдана Хмельницького й Дорошенка перестала існувати.

Трагічний кінець боротьби за Чигирин зробив величезне враження на тогочасне українське суспільство. Упадок і зруйнування Чигирина були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України: в глибоко зворушливих виразах, у стилі біблійних пророків, оплакував його загибель козацький літописець Величко: «паде, писав він, паде красная козацькая Україна тогобочная, аки древній оний Вавилон, град великий . . . чрез незгоду тогдашную козаки всі пропали, самі себе звоювали».

Вирушаючи назад до Туреччини, візир залишив Юрієві Хмельницькому невеликі відділи татар та турків, з якими він почав привертати під свою владу зруйнований і майже обезлюднений край: південну й середню Київщину та східне Поділля. На свою резиденцію Хмельницький вибрав Немирів. Він склав невеличкий відділ із козаків, і до нього на службу вступило кілька енергійних старшин, які допомагали йому організувати владу й наново кольонізувати край: полковник Коваленко, Іван Яненченко-Хмельницький (син відомого співробітника Богдана Хмельницького й Дорошенка), Астаматій — колишній посол Дорошенка в Царгороді та інші. Сяк-так привівши собі до послуху останки населення, зубожілого й тероризованого, Хмельницький почав робити спроби підпорядкувати собі й Лівобережжя. В кінці 1678 р. зробив наїзд на Переяславщину Іван Яненченко, а в початку 1679 р. сам Юрій Хмельницький із татарами переправився через Дніпро й дійшов майже до Лубень. Але Самойлович сам вирушив проти нього, й Хмельницький поспішив за Дніпро. Одначе багато з колишніх утікачів із правого берегу послухалось його закликів і почало вертатися назад, на місця колишніх своїх осель, думаючи, що вже тепер настане спокій. На це й Москва, й гетьманська влада дивились як на велику для себе небезпеку: якби правобережна Україна знову заселилась, то Хмельницький міг би черпати нові сили й засоби з її української людности й ще більше загрожувати лівобережній Гетьманщині. Щоб запобігти цій загрозі, Самойлович вирядив весною того ж 1679 р. свого сина Семена, як наказного, з козацьким військом на правий берег. Семен Самойлович здобув і до

останку зруйнував Ржищів, Корсунь, Жаботин і взагалі всі міста, де ще було якесь людське житло, а населення силою позганяв на лівий берег Дніпра. Це був відомий в історії «великий згін», у результаті якого ціла середня й південна Київщина обернулась остаточно в безлюдну пустиню.

Тепер у Хмельницького залишилося тільки Поділля, де в Немирові, Кальнику, Хмельнику та деяких інших пунктах стояли його невеличкі залоги по кілька десятків козаків. Він почав робити спроби закликати переселькців із Молдавії й звідусіль, але поводився з людьми так жорстоко й так немилосердно стягав ріжні податки, що ті, які опинилися під його владою, почували себе як у найтяжчій неволі. Взагалі Юрій Хмельницький почав виявляти якусь дивну жорстокість, явно патольоґічного характеру. Він звелів замордувати Астаматія, свого наказного гетьмана, потім ряд інших старшин. Нарешті його нелюдські вчинки обурили самих турків, і вони стратили нещасного «князя України» в Камянці восени 1681 р.

Всі противники, які брали участь у боротьбі за правобережну Україну — Москва, Польща, Туреччина, Крим — усі були стомлені й виснажені, вони бажали хоча б на деякий час миру. Перша замирилася наново з турками Польща; вона заключила з ними в Журавні (в Галичині) мир, по якому зрікалася наново Поділля й правобережної України, з виїмком Паволочі й Білої Церкви, себто північної Київщини. В липні 1678 року Москва з Польщею продовжили між собою Андрусівський договір, при чім Київ залишився таки за Москвою ціною уступки з боку Москви Польщі частини Вітебщини й уплати викупу в сумі 200 тисячів рублів. Тепер була черга за миром Москви з Туреччиною та Кримом. Весною 1681 року московсько-українські делеґати заключили в Бахчисараї перемиря на 20 років; протягом цього часу ніхто з трьох держав, ані Москва, ані Крим, ані Туреччина не мали права заселяти просторів між річками Бугом та Дністром, себто середньої й південної Київщини: ця область мала залишатися безлюдною й невтральною.

Такий був покищо кінець довголітньої війни за правобережну Україну. Було санкціоновано пустиню в самому серці багатого краю, там, де була колиска його історичного життя, там, де був осередок держави Богдана Хмельницького. Ця пустиня була немов надгробним памятником на могилі визвольних змагань народу, який, як висловлюється Ол. Єфименкова, волів зруйнувати свій край і засіяти його власними кістками, ніж добровільно скоритися такому політичному й соціяльному ладові, який не відповідав його поглядам і поняттям. Але рівночасно цей народ не виявив політичної дозрілости й витривалости настільки, щоб зрозуміти змагання своїх власних, далекозоріших провідників і піддержати їх, жертвуючи в імя дальшого ідеалу своїми ближчими вигодами. В результаті він залишився лише знаряддям у руках своїх дозріліших, солідарніших і краще зорґанізованих сусідів і перестав бути господарем на своїй власній землі.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Кстомаровъ, Руина, «Собраніе сочинниній», книга VI (том 15), Петербурґ 1905; український переклад: «Руська Історична Бібліотека», тт. 15-16. Тернопіль 1893-94. О. Целевич, Причинки до історії зносин П. Дорошенка з Польщею в рр. 1670-1672, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 25, Львів *1898*. М. Андрусяк, До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в рр. 1668-1669, там же, т. 150, Львів 1929. D. Dorošenko a J. Rypka, Hetjman *P. Dorošenko a jeho turecká pelityka*, „Časopis Národního Musea", Praha 1933. O. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, tt. 2-3 Kraków 1898. А. Ефименко, Очерки исторіи правобережной Украины. «Кіевская Старина», 1894, кн. 6-11; 1895, кн. 4-5 і в збірнику «Южная Русь», т. I, Петербурґ 1905. І. Кревецький, Під протекцію курфірста. До історії політики П. Дорошенка, «Записки Наук. Тов. ім. *Шевченка*», т. 117-118, Львів 1914. Ів. Крипякевич, Остафій Астаматій, український посол у Туреччині 1670-ох років, «Україна», Київ, 1928, кн. VI. K. Górski, Wojna *Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1672-73*, Warszawa 1890. В. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссии въ XVII в., Москва 1899 (відбитка з «Чтеній Общества исторіи и древностей россійскихъ» 1893-99); його ж: Дипломатическія сношенія московскаго правительства съ правобережной Украиной въ 1673 г., «Журналъ Министерства Народн. Просвѣщенія», 1898, V. С. Соловьєвъ, Исторія Россіи, тт. XI-XII. Д. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. II, Петербурґ 1894. П. Матвѣевъ, Батуринскій переворотъ 13 марта 1672 г., «Русская Старина», *1903, кн. IX-XI*. М. Петровський, Нариси історії України, Харьків 1930. Біографії П. Дорошенка, М. Ханенка й Д. Многогрішного: В. Антоновичъ и Бецъ, Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, Київ 1885. М. Петровський, З життя П. Дорошенка на Московщині, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930. Fr. Rawita-Gawroński, Ostatni Chmielniczenko, Poznań 1919. Ол. Оглоблин, До історії руїни, «Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук», т. XVI, Київ 1928.

V

ЗАХОДИ ТУРЕЧЧИНИ Й ПОЛЬЩІ БІЛЯ КОЛЬОНІЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. «ВІЧНИЙ МИР» МОСКВИ З ПОЛЬЩЕЮ І ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ. ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІЯРХОВІ. КРИМСЬКИЙ ПОХІД 1687 Р. Й УПАДОК САМОЙЛОВИЧА. ГЕТЬМАН МАЗЕПА. ЙОГО ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА. ПОВСТАННЯ ПЕТРИКА. ВІЙНА З ТУРЕЧЧИНОЮ І КРИМОМ.

Той стан речей, що його витворив на правобережній Україні Бахчисарайський договір, не міг довго вдержатися. Це був штучний витвір політичного опортунізму, який дуже скоро показав себе нездатним супроти життя з його ріжнородними й ніякими параґрафами непередбаченими вимогами. Стративши Юрія Хмельницького, турки віддали правобережну Україну в управу молдавському господареві Іванові Дуці. Не зважаючи на постанови договору, Дука заходився був кольонізувати спустошений край на основах козацького ладу. Титулуючи себе «господарем земель молдавських і земель українських», він призначив «наказним гетьманом» Яна Драгинича, а той попризначав полковників до колишніх козацьких міст, які малося відновити, й розсилав на всі сторони універсали, закликаючи народ переселятися й обіцяючи всякі льготи й вільності. Полковники Драгиничеві грали ролю осадчих, які заселяли на старих попелищах міста й села. Народ справді почав сходитися, й знову появилися під старими назвами нові людські оселі в спустошеному краю. Це викликало тривогу в кругах ґетьманського уряду на Лівобережжі й примусило поспішити з остаточним розселенням зігнаного перед тим силоміць люду з правого берега на півдні теперішньої Полтавщини, між річками Ворсклою й Ореллю, на самій границі запорозьких степів.

Але не тільки Туреччина не вважала на пункти договору: так само не дуже то додержувалась умов Журавенського миру й Польща. Під проводом талановитого й енерґійного короля Яна III Собеського, перейнятого ідеєю боротьби християнського світу з мусульманами, Польща фактично не перепиняла пограничної війни з турками й за кілька років витіснила їх майже з цілого Поділля. В турецьких руках залишився самий лишень Камянець. Опанувавши По-

ділля, польський уряд також і з свого боку заходився біля кольонізації безлюдних просторів Поділля й Київщини. Ян Собєський не завагався відновити українську козаччину, щоб закріпити за собою правобережну Україну. Він призначив від себе гетьманом Степана Куницького, що служив колись у Дорошенка, й доручив йому наново орґанізувати вірне Річі Посполитій козацьке військо. Куницький осолився в Немирові, почав закликати пересельців і встиг відновити старі козацькі міста, як Богуслав, Мошни, Корсунь, що лежали в руїнах від часу Дорошенка й Юрія Хмельницького. В кінці 1683 р. саме тоді, коли король Ян Собєський визволивши Відень від турецької облоги, виганяв турків із Угорщини, Куницький із своїми козаками зробив похід на південну Молдавію (теперішню Басарабію), попалив околиці Бендер і Акерману, але наскочив на великі татарські сили й був ними побитий. Він покинув військо і втік назад на Україну. Проте він вислав до короля реляцію про свій похід, виставивши його, немов якусь перемогу, й на основі цієї реляції вже в 1684 році повиходили в Італії й Німеччині брошури про «славну побіду запорозьких козаків». Одначе козаки, обурені на Куницького, вбили його й вибрали собі нового гетьмана, запорозького козака Андрія Могилу. Цей Могила повиганяв турків із решти міст коло Камянця і продовжував орґанізацію нової козаччини. В знаменитому поході Яна Собєського під Відень 1683 року брало участь коло 5000 українських козаків, а в самій обороні Відня дуже прислужився український шляхтич зпід Самбора Юрій Кульчицький.

Розірвавши з турками, Ян Собєський формально відновив українську козаччину на правому березі Дніпра. Він видав універсал про відновлення давніх козацьких полків, а сойм зробив постанову, що вірні Річі Посполитій козаки наділяються всіма колишніми правами й привілеями. Україна швидко почала наново заселятися, звідусіль почали появлятися кольоністи й, мов ізпід землі, повставали міста. На Лівобережжі почався настільки сильний рух, щоб переселятися на правий берег, що Самойлович мусів розстановити над Дніпром сторожу, щоб нікого не перепускати. Навіть Переяславський полковник Войца-Сербин задумав був перейти на службу до нового правобережного гетьмана. Але Самойлович, довідавшися про те, встиг його заарештувати й відіслати в кайданах до Москви. З наказу Самойловича були вислані аґенти бунтувати козаків проти Могили, й їм удалося таки підбурити кілька тисяч вернутися частиною назад, частиною перейти на Запорожжя. Але це не стримало поширення нової козаччини, бо на місце тих, що втекли, приходило щораз більше нових.

Але це відновлення козаччини на правобережній Україні служило одною з важніших перешкод до заключення «вічного миру» між Польщею й Москвою, про який особливо дбала польська сторона. Вже скоро після своєї перемоги над турками Ян Собєський почав нахиляти Москву до такого миру й до союзу проти турків; до цього союзу приступили крім Польщі й Австрії ще Венеційська республіка

й римський папа. В самому кінці 1683 року в тому самому селі Андрусові, де колись заключене було в 1667 р. відоме перемиря, почалися переговори між польською й московською делеґаціями про заключення «вічного миру». Гетьманському урядові з Москви запропоновано прислати для присутности при переговорах і свою делеґацію, але Самойлович відмовився під претекстом, ніби не встигне за короткий час вирядити своїх представників: він був дуже проти порозуміння Москви з Польщею й усіми силами намагався перешкодити заключенню «вічного миру». Справді завдяки Самойловичеві переговори на цей раз до заключення миру не довели і в кінці лютого 1684 року припинились. Було продовжене лише на кілька років перемиря. Самойлович боявся, що «вічний мир» між Польщею й Москвою остаточно санкціонує розділ України на дві частини, і що вже потім обєднати їх буде тяжко. Хоча Самойлович, особливо в останні роки свого гетьманування виявив багато несимпатичних рис, які нажили йому багато ворогів: необмежене властолюбство й користолюбство, пиха, старання скрізь на впливових посадах мати членів своєї родини або родичів (три його сини були полковниками), — все ж таки він був українським патріотом і прихильником як найширшої автономії України. Він хотів обєднати всі українські землі під булавою одного гетьмана й тому був проти миру з Польщею й спільної з нею боротьби проти турків і татар. Він не хотів знищення Криму, бо тоді б Україна була звідусіль оточена московськими володіннями й не мала б на кого, в разі потреби, опертись. Один із українських учених (В. Пархоменко) висловив недавно думку, що в Самойловича були таємні зносини з Кримом і що він таки дійсно старався робити перешкоди успіхові боротьби з Кримом, у чому його в свій час обвинувачено і що, як ми зараз побачимо, його й погубило. Спочатку Самойлович тримався супроти Москви не тільки льояльно, але й дуже поблажливо, але згодом, укріпившися на гетьманстві і вважаючи свою владу досить міцною, почав держатися супроти Москви незалежніше, критикував, часом доволі різко, її політику, особливо в такому кардинальному питанні як справа союзу з Польщею проти Туреччини й Криму. Одначе між Москвою й Польщею, не зважаючи на опозицію українського гетьмана, прийшло таки до порозуміння. Весною 1686 року в Москві заключено з Польщею «вічний мир» і взаємний союз проти Туреччини й Криму.

На основі цього миру Польща назавжди зреклася Лівобережної України, а на правому березі уступала цареві Київ із невеличкою округою між річками Стугною й Ірпенем. Запорожжя залишалося в виключному підданстві московському цареві. Москва за уступку Київа мала виплатити Польщі 146.000 рублів. Щодо середньої Київщини над Дніпром, з містами Ржищевом, Трахтемировим, Каневом, Мошнами, Черкасами, Чигирином, то постановлено, що польський уряд покищо не буде їх відновляти й заселяти, але що це питання остаточно має бути вирішене згодом. Москва зобовязувалася йти воювати Крим, а якби турки рушили на Польщу, прислати на поміч військо; Поль-

ща ж мала перегородити своїм військом шлях турецьким силам, якби вони пішли на Київ.

Довідавшися про умови миру, Самойлович голосно виявляв своє незадоволення, отверто казав: «Не послухала мене дурна Москва, замирилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші», грозив, що Україна сама буде думати за себе, й вислав до польського короля лист із протестом проти передачі Польщі правобережної України. Але, виявляючи голосно своє незадоволення, і тим настроюючи проти себе Москву, Самойлович не помічав, що він уже не має якоїсь надійної опори в себе вдома, серед козацької старшини, і що його опозицію до Москви домашні вороги готові використати проти нього самого. А він до того ще й сам тоді доклав рук до знищення одної з основ української автономії, допомігши підпорядкувати українську православну церкву московському патріярхові.

Українська церква з самих початків церковної організації на Україні-Русі залежала від патріярха царгородського. Ця залежність у XVII ст. носила лише властиво номінальний характер, але після унії з Москвою 1654 р. служила для неї заборолом проти московських зазіхань. Як знаємо, митрополит Сільвестер Косів дуже нерадо погодився на присягу московському цареві. Другий по ньому митрополит Діонісій Балабан (1658—63) був отвертим неприхильником Москви й стояв за федерацію з Польщею. Його наступник Йосиф Тукальський (1663—1675) був поборником самостійности України; він і не жив у Київі, а перебував у гетьманській резиденції в Чигирині. По його смерті Москва довго не допускала вибору митрополита, й митрополичий престіл 10 років залишався вакантним; «містоблюстителем» його був спочатку відомий москвофіл єпископ Методій Филимонович, а потім такий же прихильник Москви, архиєпископ Чернігівський Лазар Баранович. Одначе й вони стояли за незалежність української церкви від Москви. Довідавшися, що Брюховецький просив дати для України митрополита з Москви, Методій гукнув у вічі московському воєводі Шереметєву, що «нам краще смерть прийняти, ніж митрополита з Москви». Московський уряд зачекав іще кілька років, але в 1684 році знову виставив проєкт вибору київського митрополита з тим, щоб митрополія київська надалі залежала не від Царгородського, а від московського патріярха. На цьому настоював особливо московський патріярх Йоаким, людина дуже властолюбна й великий ворог українців.

Гетьман пішов назустріч Москві, бо він мав у цій справі свої особисті інтереси. Річ у тому, що незадовго до цього часу переїхав на лівобережну Україну князь Гедеон Четвертинський, єпископ луцький. Він зійшовся з гетьманом, і той одружив свою дочку з небожем єпископа, князем Четвертинським. Єпископ Гедеон став своєю людиною для Самойловича, і той виставив його кандидатуру на митрополита. Вибори митрополита відбулися на свято Петра й Павла 29 червня 1685 року в Київі. На раді переважали люди світські. Укра-

їнський уряд заступали ґенеральний осавул Мазепа й чотири полковники. Під явною пресією з боку уряду вибрано Гедеона Четвертинського. Восени того ж року Гедеон поїхав до Москви, де патріярх Йоаким урочисто висвятив його на митрополита. Гетьман вислав до Москви ґенерального писаря Кочубея дякувати за скасування церковної автономії України. В Москві нового митрополита щедро обдарували грішми й соболями, але треба було ще досягти згоди патріярха царгородського. До Царгороду були вислані післанці від царя й від гетьмана, які повезли туди соболі і червінці. Одначе не тільки царгородський патріярх, але й інші, особливо патріярх єрусалимський, ні за що не хотіли змінити порядок, який існував уже сім століть і до якого звикли обидві сторони. Тоді московський посол звернувся до турецького візира, і той примусив царгородського й інших вселенських патріярхів згодитися «добровільно» на відлучення Української *церкви від Царгороду й на підпорядкування її Москві.* Українське духовенство було тим усім дуже вражене, багато людей, як висловився сам гетьман, «обріталося аки в розтерзанії ума», але нічого не могли вдіяти супроти гетьмана й Москви.

Наслідком договору Москви з Польщею про «вічний мир» був розрив із Туреччиною й Кримом і спільний похід московських та українських військ на самий Крим. Нерадо готовився до цього походу гетьман Самойлович: його порад не розривати з Кримом не послухали, як не послухали й поради, коли вже воювати, то вибиратися в похід яко мога раніше, скоро тільки настане весна, щоб устигнути пройти безводний степ перед тим, як почнеться літня спека. Москва рішила нанести удар татарам в самому їх серці, в Криму, а рівночасно Польща, Австрія і Венеція мали оперувати проти турків. Зібрано величезну московську армію в 100.000 людей під проводом князя Василя Ґоліцина, фаворита царівни Софії, яка тоді фактично правила московською державою. Тільки в кінці травня ця армія, яка мала з собою величезний обоз на 20.000 возів, дійшла до запорозьких степів, де до неї, між річками Ореллю й Самарою, прилучилася 50-тисячна українська армія під проводом гетьмана. Рушили просто на Перекоп. Уже почалася спека. Того літа не було дощів, трава вся висохла й вигоріла від палючого сонця. Порох і духота мучили людей. Не було ні води, ні корму для багатьох десятків тисячів коней. У Самойловича розболілися очі, і він отверто лаяв Москву, що вигадала цей «безглуздий» похід. Коли дійшли до Великого Лугу, недалеко Хортиці, почався степовий пожар. Широкі простори обернулися в море вогню, який обернув степ у чорну, випалену пустиню: це татари підпалили суху траву, щоб утруднити ворогам похід. Але серед москалів пішла чутка, що це, мовляв, самі українці в порозумінні з татарами підпалили степ, щоб не допустити розгрому Крима, бо коли Крим буде завойовано, то ні на кого буде козакам опертися проти Москви. Тепер довелося йти випаленим степом під пекучим літнім сонцем. Люди й коні почали масами гинути від хвороб. Нарешті армія мусіла зупинитися вже недалеко від Перекопу, й на воєнній раді було ухвалено вислати на

низ Дніпра під турецьку кріпость Кизикермень 20.000 українського й 20.000 московського війська, щоб там пильнувати татар і не допустити їх вирушити на Україну або на Польщу, а головні сили мали почати відступ назад, щоб не загубити всієї армії. Над українським корпусом, до якого мали прилучитися й запорожці, призначено наказним гетьманом сина Самойловича Григорія, полковника чернігівського, над московським воєводу Неплюєва.

Головна маса війська почала помалу відступати назад на Україну, не бачивши в вічі ані одного ворога. Всі були розлючені невдачею й даремно понесеними трудами й жертвами. Шукали, як звичайно в таких випадках буває, винуватого. І все лихо окошилося на Самойловичу. Старшина давно вже не злюбила гетьмана за його самовладні звички, за сувору й зневажливу поведінку з нею. Обвинувачувано його в користолюбстві, в потуранні своїй рідні, яка засідала на важніших посадах і чинила всякі самоуправства, брала хабарі. Серед гуртка вищої старшини тут же на поході склалася змова: обвинуватити гетьмана перед москалями в зраді й скинути його. Було складено донос на гетьмана, підписаний ґенеральним обозним Дунин-Борковським, суддями Вуєховичем і Кочубеєм, ґенеральним писарем Прокоповичем і «заслуженими у війську особами»: Солониною, Гамалією, Лизогубом, Дмитрашком-Райчею і Забілою, й подано Ґоліцинові. Самойловича обвинувачено в неприхильності до Москви й бажанні створити з Гетьманщини незалежну державу, в користолюбстві, в зневажливому поводженні з старшинами, а найголовніше — в порозумінні з татарами, щодо спалення степу. Ґоліцинові донос був дуже на руку: знайдено було винуватого в ганебному результаті так широко задуманого військового підприємства. Він поспішив негайно вислати донос у Москву, не подавши гетьманові й знаку. Але перше, ніж донос прибув до Москви, туди вже дійшла чутка про те, ніби гетьман звелів палити степ, і московський уряд негайно вирядив думного дяка Шакловитого запитати гетьмана: що це означає? Через тиждень прибув із Москви до Ґоліцина й наказ: арештувати гетьмана й вислати на Московщину, а козацькому військові вибрати нового гетьмана.

22 липня 1687 року в таборі над річкою Коломаком, уже на границі Гетьманщини, старшина заарештувала Самойловича й передала Ґоліцинові, а той відіслав його до Москви. Тут же в таборі 25 липня відбулася рада, яка обрала гетьманом ґенерального осавула Івана Мазепу. Зразу ж як арештовано Самойловича, в козацькому війську почалися розрухи: прості козаки почали бити старшину, але московське військо втихомирило бунт. Ще більші розрухи вибухли в козацькому корпусі, що вирушив був у похід під проводом Григорія Самойловича, як тільки туди дійшла чутка про арешт гетьмана. Полковника прилуцького Лазяра Горленка вбито, інших поарештовано. Григорія Самойловича оборонили сердюки, але його було скоро по тому взято й вислано за батьком на Московщину. Розрухи втихомирили силою москалі.

Над гетьманом Самойловичем не роблено ні слідства, ні суду: його просто заслано разом із сином Яковом до Сибіру. Гірша доля судилася Григорієві: воєвода Неплюєв пограбував його майно і, щоб укрити сліди, обвинуватив у «зраді». Нещасливого гетьманича повезли в Сєвськ, брали там на тортури й відрубали голову: щоб збільшити муки, кат тричі рубав йому голову: так помстилася Москва за те, що Григорій Самойлович, бувши полковником чернігівським, заборонив війтові повісити на ратуші знак московського двоголового орла, коли той хотів тим приподобатися московському воєводі. В вину йому ставлено те, що він завжди лаяв Москву, дарма, що був вихований при царському дворі разом із братами (старший син гетьмана Семен, полковник стародубський, помер у 1685 р.). Так загинула ціла родина гетьмана Самойловича, що був безперечно українським патріотом і мріяв про як найбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої карієри для загального добра. Обвинувачуючи його перед Москвою в «зраді», козацька старшина, як слушно зауважив проф. В. Пархоменко, сама «знову зрадила Україну, проміняєвши її загально-державні інтереси на свої клясові й підвела гетьмана під московську кару».

Коломацька рада, яка вибрала Мазепу гетьманом, дуже нагадувала своєю обстановою раду в Козачій Діброві, яка 15 років перед тим вибрала Самойловича: майдан над річкою Коломаком оточили московські полки; посередині майдану поставлено було царське шатро для Ґоліцина, який мав передати клейноди новообраному гетьманові. Козаків на раду допущено коло 2.000. Після молебна Ґоліцин запитав їх, кого вони хотять мати гетьманом? Дехто вимовив імя Мазепи, так було наперед умовлено: річ у тому, що напередодні ради в наметі Ґоліцина відбулася нарада Ґоліцина з ґенеральною старшиною, і на цій раді були підвищені в своїх ранґах усі учасники змови проти Самойловича: Лизогуб, Гамалія, Дмитрашко-Райча, Солонина й Забіла дістали полковницькі уряди, ґенеральний писар Прокопович став ґенеральним суддею (другим), а «реєнт» (управитель) ґенеральної канцелярії Кочубей став ґенеральним писарем. Треба думати, що на цій нараді було умовлено й вибір Мазепи, який потім, коли став гетьманом, зразу ж нагородив їх маєтностями. Отже, на раді, коли було названо імя Мазепи всі почали його вигукувати, й Мазепа був вибраний. Він тут же заприсягнув цареві на вірність і підписав (складені також напередодні) нові «статті» в 22 пунктах, які де в чому доповнювали статті, списувані перед тим при кожних виборах нового гетьмана. Старшина хотіла була добитися права зносин із чужоземними державами, але в цьому було відмовлено і всякі листи, які могли прийти від чужих урядів, наказано негайно пересилати до Москви. Козаки, як звичайно, виговорювали собі права й привілеї: свободу від усяких податків і натуральних повинностей, спокійне володіння своїми ґрунтами, сіножатями, лісами, млинами і т. д.; підтверджувалися права київських і ніжинських міщан, зазначені в попередніх

договорах; гетьман і старшина зобовязувалися дбати про зближення з москалями, особливо через мішані шлюби, щоб ніхто не казав, що Україна «якийсь інший край, під гетьманським реґіментом». Воєводи московські мали стояти по старому в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі, але не втручатися в місцеві справи. Оренди мали бути скасовані. Війська реєстрового постановлено мати 30.000. Підтверджено, щоб гетьман не скидав із посад ґенеральну старшину, не поспитавши наперед царського на те дозволу. Гетьман мав жити в Батурині, й при ньому, для охорони його особи, мав перебувати полк московських стрільців. На південній границі Гетьманщини здовж Орелі й Самари мали бути побудовані укріплені міста для охорони від татарських наскоків.

Після Самойловича залишилося величезне майно в грошах (коло пів міліона золотих) і в дорогих річах. Старшина хотіла, щоб усе це пішло до військового скарбу, але Москва настояла на тому, щоб половина пішла до царського скарбу, а половина до військового; вона фактично перейшла в розпорядження нового гетьмана.

*

В особі нового гетьмана лівобережна Україна дістала талановитого політика й адміністратора зі школи Петра Дорошенка. Іван Степанович Мазепа належав до православної української шляхти білоцерківського повіту на Київщині, де було її родове гніздо, село Мазепинці. Батько Мазепи пристав до козаків і в 1654 р. був білоцерківським отаманом. Мати будучого гетьмана походила з шляхетського роду Мокієвських, відзначалася гарячою прихильністю до православної віри, була «сестрою» Луцького братства, а пізніше, ставши вдовою, постриглася в черниці; вибір її сина на гетьмана застав її ігуменією Флорово-Вознесенського манастиря в Києві. Одинока сестра Мазепи, що була замужем за шляхтичем Войнаровським, покинула свого чоловіка за те, що він її силував перейти на католицтво, і сама теж постриглася в черниці, так само, як її дочка Марта. Син Андрій виховувався при дворі дядька-гетьмана. Ця любов до православної віри й глибока релігійність характеризували й самого Івана Мазепу.

Докладний рік народження Мазепи й досі невідомий: дослідники означають його між 1629—1632 рр. Невідомо напевно, де він учився, є вказівки, що вчився в київській Академії, по другій версії — в єзуїтській колеґії в Варшаві, а потім іще й за кордоном. В усякому разі він мав дуже гарну, як на ті часи, освіту, й пізніше, як побачимо, виявив себе великим меценатом просвіти й мистецтва. Найкращу школу життя пройшов Мазепа при дворі польського короля Яна Казимира, куди був узятий як паж десь між 1649—52 роками, в числі кількох молодих козаків, яких король хотів виховати при собі, в прихильній до Польщі атмосфері. В 1659 р. Мазепа возив лист від короля до гетьмана Виговського, а в 1662 до гетьмана Юрія Хмельницького; в 1663 р. відвозив

клейноди до гетьмана Тетері. Але, коли король пішов у свій відомий похід на Україну 1663 р., Мазепа, як каже Величко, прибувши до своєї рідної Білоцерківщини, «подякував королеві за службу» й залишився приватною людиною. Ол. Лазаревський думає, що причиною залишення Мазепою служби було те, що він невдало виконав свою місію до Тетері. В 1669 р. Мазепа стає на службу гетьмана Дорошенка.

Спочатку був він лише ротмістром «надворної корогви» — ґвардії гетьмана, але його здібності, знання світу й людей швидко були оцінені Чигиринським гетьманом, і за кілька років він став ґенеральним осавулом, а потім і писарем. Перебуваючи на службі в Дорошенка, Мазепа одружився з дочкою білоцерківського полковника Половця, вдовою по полковнику Фридирикевичу, але дітей ніколи не мав. У 1674 р., в липні місяці, коли справи Дорошенка стояли дуже погано, він був висланий своїм гетьманом до Криму й до Туреччини прохати військової допомоги проти москалів і Самойловича, але по дорозі попав у полон до запорожців, трохи не загинув, але, врятований Сірком, був висланий ним до Самойловича. Він зумів дуже вподобатися Самойловичеві, і той, висилаючи його до Москви, ґарантував йому вільний поворот на Україну. Мазепа вважав діло Дорошенка вже за пропаще й отверто розповів у Москві про всі його турецько-татарські зносини. Мазепу справді пустили назад на Україну, і він вступив на службу до Самойловича. Службову карієру довелося починати наново: колишній ґенеральний писар починає її в скромній ролі «гетьманського дворянина»; його матеріяльні достатки були в цей час такі невеликі, що для того, щоб виорати подарований йому гетьманом Самойловичем шматок поля, він мусів спрягатися з сусідом, заможним козаком. Одначе й у Самойловича Мазепа висунувся в перші ряди старшини і в 1682 році став ґенеральним осавулом. Усе це говорить не тільки за великі здібності Мазепи, але й за його особливе вміння сходитися з людьми й подобатися їм. На службі в Самойловича виконував Мазепа важливі дипльоматичні доручення, їздив кілька разів у Москву, і це дало йому змогу близько придивитися до московських урядових кругів та до їх політики.

Тяжко сказати, наскільки сам Мазепа був причетний до упадку Самойловича: одні історики, як Костомарів і Лазаревський, уважають його трохи чи не за головного привідцю в усій справі, хоча він сам не підписав доносу. Інші, от як Уманець, кажуть, що Самойлович упав жертвою своєї загальної непопулярности серед війська, що Мазепі не було потреби прикладати рук, щоб його погубити, а що сам Мазепа став гетьманом тому, що він був найпопулярнішою людиною, коли не по всій Україні, то принаймні в таборі над Коломаком. У всякому разі не підлягає сумніву, що в виборі Мазепи відіграв дуже поважну ролю князь Ґоліцин, який потім дістав від нового гетьмана величезну суму грошей.

Звістка про події над Коломаком послужила немов гаслом для розрухів по цілій Україні: скрізь поспільство та прості козаки кину-

лися бити й грабувати старшину і взагалі людей заможних, виявляючи цим свій протест проти старшинського панування, проти ненависних оренд і ріжних, звязаних із війною тягарів. Зразу зпід Коломака новий гетьман мусів рушити з компанійськими полками приборкати ці розрухи. Найбільше винних і провідців карали, а одночасно гетьман розіслав універсал, щоб ніхто не смів за свої кривди самовільно мститись, а щоб доходили правди судом, і оповіщав, що касує оренди. Трохи згодом у 1691 році він розіслав універсали в усі полки, щоб ніхто з державців не важився обтяжати посполитих великими роботами й вигаданими поборами і не чинив їм кривди в вслодінні полями, лісами й сіножатями, та щоб узагалі не чинили насильств і «нічого нового й понад міру не вигадували».

Заспокоївши народнє хвилювання, Мазепа мусів братися знову за воєнні приготування до нової боротьби з Кримом. Насамперед треба було побудувати укріплені пункти понад Самарою й заселити їх. Весною 1688 року було зібрано 20.000 козаків, вибраних із усіх полків, і почалася будова кріпостей, із яких головною була Новобогородська на березі Самари. Мазепа сам на місці кермував справою й, побудувавши «городки», зараз же позаселював їх околиці, переважно колишніми переселенцями з правого берега Дніпра. Самі ці фортеці мали служити базою для нового будучого наступу на Крим, і рівночасно боронити гетьманщину від несподіваних татарських наскоків. Будовою фортець були дуже незадоволені запорожці. Вони вважали, що цим порушується їх права на присамарські степи й боялися, що гетьман буде їх тепер держати в руках. Але Мазепа післав запорожцям у подарунку тисячу червоних і запевнив, що ці фортеці збудовані зовсім не проти них, а на те, щоб улегшити майбутній новий похід на Крим. Запорожці, як каже один історик, зробили вигляд, що повірили гетьманові, й на якийсь час затихли.

Новий похід дійсно відбувся весною 1689 року. Успіхи австрійців і венеціян у боротьбі з турками спонукали й московський уряд організувати новий похід на Крим. 112-тисячна московська армія (у склад її входили й слобідські українські полки) вирушила в березні 1689 року під проводом тогож князя Ґоліцина. В кінці квітня до неї прилучився Мазепа з цілим своїм військом. На цей раз устигли дійти до Перекопа в кінці травня. Хан напав на союзників із усіма своїми силами, але був відбитий. Одначе Ґоліцин не пішов далі Перекопа: татари знищили кругом усю місцевість, не ставало води й корму для такого великого війська; Ґоліцин боявся йти далі і в початку червня наказав відворот. За два тижні військо було вже на берегах Самари й скоро по тому москалі пішли до себе на Московщину, а Мазепа з українським військом — на Гетьманщину. Вся справа обмежилася ґрандіозною воєнною демонстрацією. Ґоліцин представляв похід, як свій великий успіх, його покровителька, царівна Софія, обсипала його й усіх учасників походу похвалами й нагородами, мов за справжню побіду. Але дні її панування були вже пораховані.

В початку серпня 1689 р. Мазепа приїхав до Москви з величезним почотом представитися царям Іванові й Петрові, які правили номінально, та царевні Софії, яка була реґенткою після революції стрільців у травні 1682 р. З Мазепою прибула майже вся ґенеральна старшина й пять полковників, а всього асистенції гетьмана було понад 300 людей. Мазепу зустріли з великими почестями, як зустрічали звичайно чужоземних послів або суверенів. Почалися були врочисті авдієнції й приняття. Але тут вибухла палацова революція: молодий цар Петро повів рішучу боротьбу з своєю сестрою Софією, нарешті усунув її від реґентури, засадив до манастиря й проголосив, що сам бере владу в свої руки. Софіїного фаворита Ґоліцина заслано на далеку північ; йому між іншим поставлено в провину невдалі кримські походи, а головного прихильника Софії Шакловитого, що їздив недавно в посольстві до Мазепи, страчено. Поки тяглася ця боротьба між Кремлем, де сиділа Софія, й Троїцько-Сергіївським манастирем, де засів Петро, Мазепа перебував у дуже непевному й небезпечному становищі: він прибув, як прихильник Софіїного режиму, його вважали за креатуру Ґоліцина, й можна було сподіватися, що він розділить долю Софіїного фаворита. Мазепа приїхав до Петра в манастир, і ось тут зумів так уподобатися молодому цареві, що не тільки не зазнав ніякої неприємности, але навпаки, придбав його довіря й приязнь, яка тяглася мало не 20 років, аж до того часу, коли дороги царя й гетьмана так рішуче розійшлися. Становище Мазепине було зміцнене й, вертаючися на Україну, він міг тепер спокійніше провадити свою політику.

Становище Мазепи на Лівобережжі було взагалі дуже тяжке від самого початку його гетьманства. Серед народніх мас ішло глибоке хвилювання, котре раз-у-раз проривалось отвертими вибухами. Здобуваючи й заокругляючи всіми правдами й неправдами земельні маєтності, козацька старшина щораз більше обтяжала селян «послушенством» на свою користь. Перехід із селянського стану в козачий робився більше утрудненим. Велику ненависть до себе викликали «оренди», тим більше, що прибуток із них ішов на утримання охотницьких полків: набрані з усякого бродячого люду, ці полки дозволяли собі всякі насильства й здирства й були дуже непопулярні серед населення. У самого гетьмана було не мало особистих ворогів, які інтриґували проти нього й засипали московський уряд доносами. Здеморалізована старшина, звикши вислуговуватися перед Москвою й скидати гетьманів московськими руками, дивилася на Мазепу просто як на спритну людину, що потрапила використати момент і знайти піддержку в Москві; для більшості лівобережної старшини Мазепа був чужий зайда, «лях». Та й для мас рядового козацтва, а тим більше поспільства, новий гетьман не мав за собою нічого, що могло б його виділити зпоміж решти нового панства й зробити популярним.

З усіх тих труднощів свого становища Мазепа вийшов переможцем. Своєю розумною, тактовною й послідовно переведеною політи-

кою він зміцнив свій авторитет серед старшин. Почуваючи за собою підтримку в особі молодого царя, він приборкав декого з своїх занадто отбертих неприхильників, а щедрою роздачею маєтностей створив значний круг прихильних і звязаних із ним людей. В усій своїй довголітній діяльності на гетьманськім уряді Мазепа виявив зовсім виразну тенденцію оперти українську державність на верстві заможної й освіченої козацької старшини. Проф. В. Антонович, котрий уважав Мазепу за «дуже щирого й гарячого патріота українського», й за «єдиного справжнього політика зпоміж українських діячів XVII століття», каже, що Мазепа «силкувався прибабити до себе старшину, щоб утворити міцний упривілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом за повну автономію України». Хоча Антонович і вважає за помилку Мазепи, що він оперся не на народні маси з їх демократичними ідеалами, а на старшину з її аристократичними тенденціями, але визнає, що Мазепа «хотів орґанізувати Україну на зразок сусідніх держав», а там скрізь він бачив, що на чолі держави стоїть монарх, який спирається на провідну упривілейовану верству, на національну аристократію. Іншого ладу він собі уявити не міг, а до чого доводить на ділі потурання «народнім ідеалам», те Мазепа мав нагоду добре бачити, як свідок Брюховеччини й цілої правобережної руїни. Він був людиною свого часу, але в межах понять того часу старався зробити яко мога більше добра для рідного краю. Піддержуючи старшину, надаючи їй земельні маєтності, що робили її сильною економічно й до певної міри незалежною політично верствою, він дбав про її освіту й навіть зовнішню культурність. І старшина скоро оцінила свого гетьмана; він придбав її довіря й велику до себе пошану.

Вже від початку свого гетьманування Мазепа виявив себе, як великий покровитель української церкви й меценат національної просвіти. Він побудував своїм коштом ряд величних церков і манастирів у Києві, Чернігові, Переяславі й по інших містах, навіть селах, поставив новий великий будинок Могилянської Академії й щедро обдарував її маєтностями, щоб уможливити науку «всякому з малоросійських дітей, хотячому вчитись», фундував школи, бурси й шпиталі, взагалі всіми способами допомагав просвіті й мистецтву. Недурно прегарний мистецький стиль будівель Мазепинної доби носить назву «Мазепинського барока». Він наділяв маєтностями українські манастирі, які служили в ті часи розсадниками просвіти через свої школи й друкарні, а новому київському митрополитові Варлаамові Ясинському (1690—1706) виклопотав титул екзарха московського патріярха, щоб піднести значіння голови української церкви. За свої заслуги перед церквою й національною культурою Мазепа придбав собі щирі симпатії освічених українців, як духовного, так і світського стану. Нікому з гетьманів не було присвячено стільки панеґіриків, поем, драм, як Мазепі, а в одній драмі («Володимир» Теофана Прокоповича) він порівнюється символічно з князем Володимиром Великим, просвітителем Русі-України.

Хоча Мазепа й був представником, так би мовити, клясової старшинської політики, але треба визнати, що він більше ніж хтонебудь із гетьманів старався захистити інтереси народніх мас і вдержати старшинські апетити в межах права й законности. Універсалом 1691 року він суворо забороняв як світським, так і духовним державцям (манастирям) обтяжати селян повинностями, а козаків неволити переходити в посполиті; він забороняє відбирати в простих козаків землю, яку ті колись «шаблею й кровію своєю завоювали», поділивши між собою колишні маєтності польських маґнатів, і взагалі наказує, щоб державці, володіючи маєтностями, владу свою «виражали мірно, як слідує по малоросійському обвикновенію, не чиня подданим розних вимислов і тяжестей». Універсалом 1692 року гетьман нагадує державцям знову, щоб вони володіли «в міру, нічого нового і вище міри не налагаючи, но ізвиклими дачами і роботами (посполитих) доволствуючися». Тоді ж він відняв у деяких полтавських державців, які обтяжали підданих, маєтності. В універсалі з р. 1701 гетьман оповіщав, що він віддав під суд сотника с. Веркіївки (під Ніжином) за «великі й нестерпимі прикрості», які той, як державця, чинив селянам, за «незносні обиди і в панщині непрестанно вимисли», й одночасно наказував, «аби не більше, толко два дні в тиждень (селяни) роботу панщиною одправовали».

Мазепа кілька разів виступав у обороні посполитих, коли московський уряд намагався притягти їх до відбування ріжних повинностей військового часу: будувати фортеці, возити запаси і т. д. Він настояв, щоб усі фортифікаційні праці виконувалися козаками, які до того зобовязані своєю службою, а не посполитими, які й без того обтяжені всякими повинностями. Одначе пізніше він заступався перед царем Петром і за простих козаків, яких той виснажував непосильними походами й працею при будові фортець. Щодо «оранд», які так докучили народові, Мазепа скасував їх, як став гетьманом; але мусив їх незабаром відновити, бо не було чим удержувати охотницьких полків, одначе подбав, щоб людям не чинено було «досади» при купівлі горілки на хрестини та весілля. Сам особисто він був проти оренд. Він писав до Москви, що оренди не так тяжкі самі по собі, як прикрі, бо нагадують давні часи, коли «при польській державі жиди орендою володіли і многії вимишленії отягощення чинили», а через те оренда «єсть досадна і повна безчестя і хули». Тому то гетьман після довгих нарад із старшиною рішив у 1692 році оренди скасувати й пошукати інших джерел прибутку. Про це було сповіщено універсалом і народ. Але не так легко це було провести на ділі. На Великдень 1693 року гетьман скликав нову нараду старшин із усіх полків, із простих козаків і міщан, і на цій нараді ухвалили для спроби скасувати оренди, «як річ іздавна ненависную», на один рік і замісць неї завести податок від винокурень і шинків. Але цей новий спосіб не вдержався, бо приніс державному скарбові дуже мало прибутку. Між іншим, гетьман був проти широкого винокурення ще й

тому, що воно страшенно нищило ліси, а він дбав про охорону лісів, про що свідчать його спеціяльні універсали.

Мазепа дбав за розвиток української торговлі й охороняв інтереси українських купців. Коли в 1700 році українським купцям почали чинити в Польщі труднощі й кривди, він спеціяльно інтервеніював перед російським і польським урядами й добився того, що польський уряд видав спеціяльний наказ і універсал до польського населення, щоб купцям, які приїздили до Польщі з українськими пашпортами, ніхто не робив ніяких труднощів або кривд. Взагалі ціла внутрішня діяльність Мазепи показує, що він, хоч і піддержував старшину, як опору української автономії, але дбав за інтереси всього українського народу в його цілості.

В постійній опозиції до Мазепи стояло Запорожжя. Воно розуміло, що з завоюванням Криму й опануванням чорноморських степів могла скінчитися сама рація існування запорозької орґанізації, як передової охорони границь України від кримських хижаків. Замирення цих границь і здобуття широких степових просторів грозило зробити існування Запорожжя зовсім зайвим. В інтересах запорожців лежало, щоб кругом були нерозорані поля, щоб не було хліборобського господарства й інтенсивної культури. Присунення осілої людности до берегів Орелі й Самари й будування там фортець дуже не подобалося запорожцям і зразу ж викликало в них конфлікт із гетьманом. Причиною до конфлікту було й те, що Запорожжя, як колись перед Богданом Хмельницьким, стало притулком для всяких опозиційних елементів українського суспільства; звідти виходили на Гетьманщину аґітатори, які підбурювали народ проти старшини й проти гетьмана. Звідти нарешті вийшов і претендент до гетьманської булави, який марив увільнити Україну від московської надвлади й від своїх власних панів за допомогою Криму. Був це військовий канцелярист Петро Іваненко, або Петрик.

Ранньою весною 1692 р. ґенеральний писар Кочубей, під яким служив Петрик, вислав його з службовим дорученням з Батурина до Полтави. Петрик доручення виконав, а потім узяв та й утік на Запорожжя. Там він почав аґітувати проти гетьмана й проти Москви. Запорожці вибрали його своїм писарем. Проте особливого успіху аґітація Петрика не мала. Тоді він із кількома десятками січовиків поїхав до Криму й там 26 травня 1692 року склав формальний трактат в імені «Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького Городового й народу малоросійського». Це був договір між двома державами — Україною й Кримом, які умовлялися між собою про «вічний мир і братство» й взаємну оборону від Москви й Польщі. Повний текст цього договору в 16 пунктах уперше опублікував недавно (1927 р.) київський учений проф. Ол. Оглоблин. У договорі стояло, що князівство мало обіймати крім Гетьманщини ще правобережну Україну й частину України Слобідської — полки Сумський і Охтирський, а полки Харківський і Рибінський (?) мали бути

переведені на правий берег Дніпра, щоб відкрити татарам вільний шлях для наскоків на Москву. Україна й Крим мали взаємно удержувати резидентів і всі справи й непорозуміння між собою полагоджувати дружнім способом. Зестерігалося право вільної торговлі для обох сторін без усякого мита, а для українців спеціяльно право вільного рибальства й звіроловства на низу Дніпра й добування соли без усякої оплати. Проф. Оглоблин уважає, що договір цей має великий інтерес для історії української політичної думки і що основна його ідея — це визволення України зпід чужоземної влади та обєднання українських земель у одній окремій державі. Татарський хан визнав Петрика гетьманом і дав йому кілька тисяч орди під проводом калги. Петрик рушив на Україну і в липні 1692 р. прибув на Запорожжя. Запорозький кошовий Гусак із усіма курінними атаманами й 2000 товариства зустрінув Петрика й калгу хлібом-сіллю, одначе рада не зважилась отверто прилучитися до Петрика й дозволила йти лиш охотникам. Набралося чоловік 500 голоти, яку принаджувала перспектива пограбувати орандарів і панів-кармазинників, що їй обіцяв Петрик. Ця голота проголосила Петрика гетьманом, а калга-салтан дав йому клейноди: булаву, бунчук і корогву.

Петрик розіслав універсали, оповіщаючи, що він, за допомогою Кримської держави хоче визволити Україну «від тиранства Москви і від немилостивих панів» і закликав народ помогти йому «скинути московське невільницьке ярмо з вільних козацьких хребтів». Мазепа був у курсі всіх рухів Петрика й вислав негайно вперед чотири городові полки й один компанійський, а сам із пятьма компанійськими полками став під Гадячем, щоб звідси кермувати операціями. Він видав універсал до народу, де закликав не слухати «погибельного сина Петрика», не починати усобиці, яка поведе край до нової руїни, й грозив карами, хто стане на бік Петрика. Коли підійшли до гетьмана інші городові полки, він рушив на Полтаву. Петрик тимчасом наблизився до південних границь Гетьманщини, й деякі містечка над річкою Ореллю — Царичанка, Китай-Город піддалися йому й заявили охоту визволяти Україну від москалів. Але тут показалися гетьманські полки, й татари кинулись тікати. Мусів за ними вертатися й Петрик із купою своїх прихильників. Ті, що визнавали були Петрика гетьманом, були суворо покарані: царичанському сотникові відрубано голову, а китай-городського з кількома спільниками заслано на Сибір.

Але Петрик не вгамувався. В Криму сталася переміна: на ханському престолі втретє засів талановитий і енерґійний Селім-Ґірей, колишній союзник Дорошенка. Він радий був шкодити Москві, яку ненавидів, і рішив піддержувати Петрика. В січні 1693 р. Петрик, маючи при собі татарську орду (по одній версії коло 30.000) і кілька сот козаків, появився знову на Україні. Запорожці на цей раз зовсім відмовилися брати якусь участь у його підприемстві, а міста Переволочна, й Кишинка, до яких він був підступив, не схотіли його приймати. Петрик дійшов був до самої Полтави, але полтавці поставили йому

опір, а чутка про наближення великих українських і московських сил примусила й на цей раз Петрика тікати до Криму. Ще кілька літ завдавав Петрик клопоту гетьманським властям своїми інтриґами в Криму; він брав участь у пізніших наскоках татар на Україну, але після 1696 року сходить з історичної арени.

Вже давніше деякі наші історики (наприклад, Ф. Уманець) висловлювали погляд, що справа Петрика не була лиш його особистою авантюрою. В останніх роках проф. Ол. Оглоблин, досліджуючи діяльність Петрика й спираючися на свідченні літописця Величка, прийшов до висновку, що за Петриком стояла певна частина опозиційної старшини, а, можливо, й сам Мазепа, маючи на меті «скласти угоду з Кримом і за кримською допомогою вибитися зпід московської зверхности, вийти з антитурецької коаліції, добитися кращих умов задля українського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну українську державу». Але, висунувши Петрика, Мазепа, мовляв, скоро збагнув, що справа не може вдатися, та й виступив сам проти його. Справді, в усій історії з Петриком багато ще темного й загадкового, й сказати щось певне, доки не знайдено явних доказів, дуже тяжко. В усякому разі справа Петрика свідчить за живучість української самостійницької традиції й політичної концепції союзу з татарами проти Москви серед козацької старшини. Проф Оглоблин на підставі деяких міркувань допускає навіть співпрацю Петрика в пізніші часи з Орликом і в конституції Орлика 1710 року вбачає деякі сліди Петрикового договору з Кримом 1692 р.

Тільки що вляглося хвилювання, викликане справою Петрика, як увага козацтва й народніх мас була відтягнута в бік боротьби з турками й татарами, боротьби, яку розпочала наново Москва за опанування доступу до Чорного й Азовського моря і в якій Україна мусіла взяти як найближчу участь. Ця боротьба захопила й Запорожжя та на якийсь час вгамувала його опозиційний настрій. Цар Петро склав плян кампанії на два фронти: з одного боку мали бути ведені операції на долішньому Доні, щоб узяти турецьку кріпость Азов і відкрити вихід до Азовського моря; з другого — мала провадитися військова акція на долішньому Дніпрі, щоб пробитися до Чорного моря. Мета цієї боротьби була зрозуміла українському народові, вона лежала в площі його життьових інтересів, і тому українська козаччина взяла в ній участь охоче й виявила в ній велике завзяття. В 1695 р. цар відбув свою першу облогу Азова, яка скінчилася для нього невдачею. Зате сполучена московсько-українська армія, яка оперувала під проводом Мазепи й боярина Шереметєва на долішньому Дніпрі, взяла турецьку кріпость Кизикермень і цілий ряд турецьких фортів, зруйнувала їх і тільки в одному, в Таванську, була залишена українська залога з гетьманських і запорозьких козаків. На самому початку 1696 року татари разом із Петриком зробили наскок на лівобережну Україну й прорвалися аж до Гадяча, але Мазепа вжив енерґійних заходів, і скоро татари були прогнані.

В 1696 р. відбувся другий похід і облога Азова. Цар Петро побудував на річці Дону біля Вороніжа цілу флотилію, спустився з нею до Азова й тут, після завзятих боїв, піддержаний 15-тисячним українським корпусом полковника Лизогуба, здобув міцну Азовську фортецю. Українські війська, як признався сам Петро, відіграли в здобутті Азова рішальну ролю.

Кампанія тяглася ще чотири роки. Одним із видатніших її епізодів була геройська оборона Таванська й Кизикерменя, де кілька тисяч гетьманських козаків три місяці відбивалися від цілої турецько-татарської армії з могутньою артилерією й нанесли ворогові великі втрати, аж поки надійшли на визвіл головні гетьманські сили. За цю облогу українці втратили 205 людей, а турки й татари коло 7000. Запорожці на своїх чайках випливали в море й плюндрували кримські береги. Одначе союзники ніяк не могли нанести туркам і татарам рішучого удару, війна затягалась, і Україна, засобами якої головно провадилася боротьба, щораз більше відчувала на собі її тягар. Ситуація погіршувалася через неврожай, який майже кожного літа навідував Україну при кінці XVII стол. Тимчасом Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир у Карловцях. Слідом за нею заключила сепаратний мир і Польща, виговоривши собі поворот Камянця-Подільського. Тоді цар Петро, залишений своїми союзниками, розпочав із кінцем 1699 року й собі переговори з турками й нарешті 30 липня 1700 року заключив із нею в Царгороді перемиря на 30 літ. Туреччина уступила Москві Азов із цілим північним побережжям Азовського моря. Обидві сторони зобовязувалися не будувати ніяких укріплень на долішньому Дніпрі й зруйнувати ті фортеці, які були вже там побудовані. Таванськ і Кизикермень були евакуовані українським і московським військом і їх мури зруйновані. Царгородський мир відкрив для України частинний доступ до Чорноморського й Азовського побережжя, такий важний для її економічних інтересів. Але цей результат уже не задовольняв царя Петра, який мріяв про безпосередній доступ до Европи через море Балтійське. Щоб здобути його, він підготовляв боротьбу з Швецією, і в цю боротьбу втягнув силоміць і Україну, дарма, що її інтереси не були тут безпосередньо зачеплені. Ця боротьба мала фатальні наслідки для української козацької держави.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Костомаровъ. Руина, «Собраніе сочиненій» кн. VI (т. 15), Петербургъ 1905. український переклад: т. 16 «Руської Історичної Бібліотеки, Тернопіль 1894. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV. В. Антоновичъ, Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. III, т. 2, Київ 1868; український переклад у т. 18 «Руської Іст. Бібліотеки», Львів 1895. С. Терновскій, Изслѣдованіе о подчиненіи кіевской митрополіи московскому патріархату, «Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. 5, Київ 1872. А. Востоковъ, Къ исторіи перваго крымскаго похода, «Кіевская Ста-

рина», 1886, кн. II; його ж: Судъ и казнь Григорія Самойловича, там же, 1889, кн. I.

Про Мазепу до початку Північної війни: Н. Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, «Собраніе сочиненій», кн. VI (т. 16), Петербургъ 1905; український переклад тт. 17—18 «Руської Істор. Б-ки», Львів 1894—95. Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, Петербургъ 1897. А. Лазаревскій, Замѣтки о Мазепѣ, «Кіевская Старина», 1898, кн. 3, 5 і 6. С. Соловьевъ, Исторія России, т. XIV і XV. Д. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. III, Петербургъ 1897. А. Востоковъ, Посольство Шакловитаго къ Мазепѣ въ 1688 г., «Кіевская Старина», 1890, кн. 5. Ол. Оглоблин, Договір Петрика з Кримом 1692 р., «Ювілейний збірник в честь Д. Багалія», Київ 1927; його ж: Мазепа і Петрик, «Записки Істор.-Філолог. Відділу Укр. Академії Наук», т. XXIII, Київ 1928; ці статті разом із іншими про Петрика передруковано під спільним титулом: «Петрик, ханський гетьман України» в збірнику «Студії з Криму» I—IX, Київ 1930.

VI

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ. ЇЇ ТЕРИТОРІЯ Й УСТРІЙ. ГЕТЬМАН. КОЗАЦЬКА РАДА. СТАРШИНА. ВІЙСЬКО. ФІНАНСИ. ТОРГОВЛЯ. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ Й ЇХ ВЗАЄМНІ ВІДНОСИНИ. ЗАПОРОЖЖЯ. ПРОСВІТА Й КУЛЬТУРА.

Говорячи про козацьку українську державу XVII віку, яка утворилася внаслідок повстання Богдана Хмельницького, про її межі, устрій і державно-правне становище, треба мати на увазі, що за досить короткий час, за яких 30 років (від початку повстання Хмельницького 1648 року й до упадку Дорошенка в 1676 р.) ця держава перейшла ріжні фази й по остаточному замиренні Москви й Польщі, які поділили між собою українську територію, виглядала вже далеко не так, як за Богдана Хмельницького. В своїх договорах із Польщею, Зборівському 1649 р. й Білоцерківському 1652 р., Б. Хмельницький, одержуючи для козацької України автономію, діставав територію трьох польських воєвідств: Київського, Брацлавського й Чернігівського, що означало цілу сучасну Чернігівщину й Полтавщину на лівому березі, цілу Київщину, східнє Поділля й частину Волині на правому. Погранична лінія від Польщі була установлена приблизно від півночі на південь: від Овруча на захід, потім вздовж річки Случі на Костянтинів, звідти на Бар до Дністра. Білоцерківський трактат формально обмежив територію козацької України до одного київського воєвідства, але вже після побіди Хмельницького під Батогом Брацлавське воєвідство було знову окуповане козацьким військом так само, як і Чернігівське. Зірвавши з Польщею в 1654 р., Богдан Хмельницький, що вже перед тим марив про обєднання під своєю владою всіх українських земель, приєднав насамперед до української держави частини Білорусі: Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель, які всі склали один «Білоруський полк». Це приєднання мало значіння для України не тільки з причин стратеґічних, захищаючи її від півночі, але й з економічних: через білоруські землі влегшувався торговельний шлях до Балтійського моря, куди йшов український експорт. В Старому Бихові, як знаємо, Хмельницький установив навіть «вільний порт». Українська держава, не вважаючи на завзятий опір Москви, вдержувала в своїх руках білоруські землі аж до упадку Виговського. В 1657 р. до української

держави добровільно приєднався Пинський повіт, а українське військо опанувало східню Волинь, — також за згодою місцевої шляхти.

Не вважаючи на прийняття протекторату московського царя, Богдан Хмельницький правив Україною, як цілком незалежний володар. Коли після Андрусівського договору лівобережна Україна залишилась остаточно під Москвою, вона все ж таки творила окреме державне тіло в складі Московського царства. Характер її державности й форми відносин до Москви означувалися кожного разу при виборі нового гетьмана окремим договором — конституцією, заключуваним між гетьманом і московським урядом. В основі всіх цих договорів лежали т. зв. «Статті Богдана Хмельницького». Але в кожний новий договір заводилося деякі зміни, майже всі в напрямку обмеження української автономії й влади гетьмана. Так повстали «Глухівські статті» Многогрішного з 1669 року, «Конотіпські статті» Самойловича з 1672 року й, нарешті, «Коломацькі статті» Мазепи 1687 р. На основі всіх цих статтей між Москвою й козацькою Україною установлялися відносини, які, на нашу думку, було б найправильніше характеризувати, як васальну залежність України від Москви. Ця залежність залишала Україні широку внутрішню автономію: козацька українська держава мала свого окремого голову держави — гетьмана, який вибирався самими ж українцями й тільки присягав після виборів цареві на вірність і з його урядом заключав формальний договір, мала своє власне військо, свої фінанси, свій власний адміністраційний та судовий устрій і свої закони. До 1686 року навіть церква українська залежала не від московського, а від царгородського патріярха.

Не зважаючи на обмеження й на залежність від Москви, влада гетьмана була дуже велика: від нього залежало роздавання земельних маєтностей за службу й за «військові заслуги», а також призначення на посади. Це ставило старшину в повну залежність від гетьманської ласки. У старшини залишалась ще одна важлива зброя проти нелюбого їй гетьмана: донос на нього в Москву, обвинувачення у зраді: стаття 19 Глухівського договору, стаття 12 Переяславського договору 1674 року й стаття 10 Коломацького просто казали, що коли якийсь гетьман, «забувши Божий страх», почне замишляти зраду, то про те старшина мала сповіщати царя. Отже для гетьмана ставало необхідністю здобути собі довіря Москви й певні особисті звязки серед московського уряду, щоб забезпечити себе від небезпеки з цього боку. Тому то Самойлович добився, наприклад, щоб воєводою до Києва призначено боярина Шереметєва, за якого він видав свою дочку. Знов же таки, в себе на Україні він старався обсадити всі важніші посади своїми родичами або прихильниками: навіть на митрополита вибрано, як ми бачили, єпископа Гедеона, з яким гетьман зараз же поріднився, видавши другу свою дочку заміж за його небожа. Самойловичеві довелося пережити велику небезпеку, коли в 1676 році стародубський полковник Петро Рославець і ніжинський протопоп Симеон Адамович обвинуватили його перед Москвою в таємних

зносинах із Дорошенком. Але Рославець перерахувався в своїх рахунках: він сам задумав був відлучити від Гетьманщини стародубський полк і приєднати його просто до Московщини, так от, як слобідські козацькі полки. Та проти цього рішуче повстала вся старшина полку. З другого боку, авторитет Самойловича стояв тоді високо в очах московського уряду, й там сваритися з гетьманом не хотіли. Самойловичеві вдалося справитися з своїми ворогами, й обоє попали на заслання до Сибіру. Але коли Самойлович необережно попсував свої відносини з московськими кругами, то свої домашні вороги зараз же це використали й приготовили загибель для нього самого й для цілої його родини. Гетьман Мазепа, з своїм незвичайним хистом приваблювати до себе людей, зумів відразу завоювати прихильність і довіря московського царя Петра, й це забезпечило його надалі від усяких досонів і обвинувачень, які сипалися на нього з боку земляків більше, ніж на кого іншого з гетьманів. А знов же таки своєю зручною політикою він зумів придбати собі такий авторитет серед старшини, що міг правити краєм цілком необмежено, не вяжучися ніякими пунктами договорів і не оглядаючися на незадоволення окремих людей.

Одначе на ділі гетьман рідко коли правив цілком самовладно: здавна повівся звичай, що про важніші справи він радився з близькими до себе старшинами, себто з ґенеральною старшиною й полковниками, а як коли, то й з іншою полковою старшиною й сотниками. Поволі установився звичай, що ці старшини зїздилися реґулярно до гетьманської резиденції кілька разів на рік, звичайно на свята: Різдва, Великодня, Спаса, Нового року, й тоді відбувалася сесія ради, де обмірковувалися важніші справи: про орґанізацію способів оборони краю, про намічення кандидатур на важніші посади, про важніші справи адміністраційного, судового й господарського характеру. Спробу зафіксувати звичай старшинських зїздів законом і зробити їх державною установою зроблено аж геть пізніше, у відомій конституції гетьмана Орлика 1710 року, коли постановлено скликати «Ґенеральну Раду» (себто раду старшин) тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на свято Покрови. Дослідник, який уперше звернув увагу на інституцію Ради Старшин (Л. Окиншевич і який докладно розглянув її історію та її функції, зближує Старшинську Раду з Радою Панів Великого Князівства Литовського, з Боярською Думою Московського царства й з сенатом західньо-европейських держав.

Загальна козацька рада (іноді звуть її Ґенеральною Радою) відживає по смерті Богдана Хмельницького і входить у широку практику в часах Руїни, коли так часто мінялися гетьмани й заходили ріжні політичні переміни. Деякі з цих рад (наприклад Корсунську в жовтні 1657 року) сучасники називали «соймом», але ця назва не вдержалась, і рада залишилася «радою». Одначе більшість цих рад, щодо свого характеру і щодо представництва на них, мали дуже випадковий характер, у залежності від обставин моменту. В усякому разі можна спостерегти тенденцію обернення ради з чисто військової, козацької

установи в орґан державний, який вирішує загально-державні справи і в якому беруть участь представники й інших суспільних верств, окрім козаччини: духовенство, міщанство, а іноді (як це було на відомій «Чорній Раді» 1663 р.) й поспільство. Найчастійше збиралися ради — й старшинська, й загальна, себто Ґенеральна Рада, — за П. Дорошенка. З усіх українських гетьманів XVII століття Дорошенко був, коли можна так висловитись, найбільш конституційним гетьманом.

На лівобережній Гетьманщині вже від часу Многогрішного Ґенеральна Рада помалу завмирає або тратить свій первісний характер демократичного орґану вияву суверенної волі козацького «народу». Навіть коли такі ради й скликаються (виключно для обрання нового гетьмана), то вони є, як висловлюється Л. Окиншевич, «свого роду врочистою окрасою, що санкціонувала рішення, що їх de facto встановляла рада старшинська». У XVIII ст. Ґенеральна військова рада в своїй дальшій еволюції стає вже справжньою фікцією.

Українська козацька держава задержала свою *військову орґанізацію*, яка повстала в момент революції Богдана Хмельницького й трималася з огляду на потреби військового часу. Навіть сама офіціяльна назва держави звучала: «Військо Запорозьке» і в такій формі дожила до XVIII століття. Офіційний титул голови держави, гетьмана був: «Гетьман Війська Запорозького». Пізніше писалося: «Гетьман Військ Його Царського Пресвітлого Величества Запорозького обох берегів Дніпра», для підкреслення царської зверхности й аспірацій лівобережних гетьманів до утраченого Правобережжя.

На чолі центральної управи держави стояла під проводом гетьмана колеґія ґенеральних старшин, яка складалася з писаря, обозного, хорунжого, бунчужного, осавула й судді; всі вони спочатку носили титул «військових», але вже за Б. Хмельницького стали титуловатися «ґенеральними», становлючи «ґенеральну старшину». Всі ці посади відомі нам у козаків вже від початку XVII тсоліття, а деякі (писар і осавул) ще від кінця XVI віку. Функції ґенеральних старшин були такі: Ґенеральний Писар звичайно був один; він завідував гетьманською канцелярією, провадив дипльоматичні зносини і взагалі виконував функції міністра закордонних справ; чужинці називали його здебільшого «канцлером». Ґенеральний Писар сам по собі був близький до гетьмана, і такий писар, як Іван Виговський, що весь час гетьманування Хмельницького займав цей уряд, дуже підніс значіння уряду ґенерального писаря. Клейнодом — атрибутом уряду ґенерального писаря була державна печать, яку він переховував і прикладав до важніших актів. Ґенеральний Обозний спеціяльно завідував Ґенеральною Військовою Арматою, але в його руках зосереджувалося взагалі все військове управління Гетьманщини, і він був, перекладаючи на сучасну термінольоґію, ґенерал-квартирмейстром і ґенерал-інженером української армії. Він мав у себе ціле управління: свогс осавула, хорунжого, економа, гарматного писаря, отаманів і окрему канцелярію. Мав він і свого заступника, «наказ-

ного», звичайно в часі своєї відсутности. Загалом кажучи, Ґенеральний Обозний виконував функції військового міністра.

Ґенеральних Суддів звичайно було два й завідували вони, як показує сама назва, судовими справами. Ґенеральні судді вирішували в XVII ст. ті справи, які безпосередньо до них впливали, звичайно по скаргах, що подавалися самому гетьманові. Судив ґенеральний суддя сам один, лише за участю судового писаря. Ґенеральні судді виїздили часто на місця розглядати й вирішувати справи, що там виникали. Вже пізніше, в XVIII ст. Ґенеральний Суд зробився вищою апеляційною інстанцією. Ґенеральні Судді мали свої атрибути влади: «комишину» або «тросгь судейську» (іноді звали її «ліскою судейською»), яка доручалась їм при виборі на посаду й яку вони складали, коли покидали свій уряд.

Уряди Ґенерального Осавула (їх було завжди два), так само як і Ґенерального Хорунжого та Ґенерального Бунчужного не мали стисло зазначених функцій: носії цих урядів виконували важніші доручення гетьмана, командували військом, їздили послами. Чужинці називали їх ґенерал-адютантами гетьмана. Ґенеральний хорунжий і бунчужний мали ще й церемоніяльні функції: перший у врочистих випадках тримав військову корогву, а другий — бунчук. У XVIII ст. до ґенеральних старшин прилучено ще й Підскарбія Ґенерального, який завідував фінансами.

Кожен із ґенеральних старшин, окрім звичайних своїх функцій, виконував ріжні важніші доручення гетьмана як військового, так і цивільного характеру, а всі разом ґенеральні старшини творили його найближчу державну раду, його, як висловлюється М. Грушевський, «штаб», або «кабінет міністрів». Л. Окиншевич називає колеґію ґенеральних старшин у цілості «обмеженим постійним кворумом Ради Старшинської», або ж її «малим пленумом». Ґенеральну старшину обирано на Ґенеральних Радах (коли обирано й гетьмана), на зїздах Ради Старшин, а іноді призначав і сам гетьман. Ґенеральна Старшина одержувала з військового скарбу платню; ця платня установляється по всіх договорах, починаючи від 1654 року, так само, як і платня гетьманові (наприклад, Коломацькі статті 1687 року говорять про 1000 золотих червоних річно гетьманові, 1000 золотих польських ґенеральному писареві, по 300 зол. пол. суддям і т. д.). Але не ця, розмірно невелика платня була джерелом для прожитку, а так звані «ранґові маєтності», про які мова буде далі. Дехто з дослідників гадає, що платні грішми не виплачувано старшині зовсім, як не виплачувано її й рядовим козакам.

Лівобережна гетьманщина остаточно (вже за Бруховецького) була поділена на десять військових округ, які називалися полками. Всі козаки, що жили на території даної округи, творили окрему військову одиницю — «полк», який відповідав більше-менше сучасній дивізії. Полки були такі: Київський, Чернігівський, Стародубський. Ніжинський, Прилуцький, Переяславський, Лубенський. Гадяцький,

Миргородський і Полтавський. Територія Київського полку, крім невеликої округи на правому березі, обіймала пізніші повіти Остерський і Козелецький на Чернігівщині. На чолі кожного полку-території стояв полковник, який був заразом і воєнним начальником свого козачого полку, як бойової одиниці, й головою адміністрації полку, як округи. Біля нього стояла полкова старшина, що мала такі самі назви, *як і ґенеральна, тільки що її функції поширювалися лиш на обсяг* одного полку; отже були: полковий писар (начальник полкової канцелярії), обозний (начальник штабу полку й полкової артилерії), суддя, осавул, хорунжий.

Полк ділився на сотні, себто повіти, як територія і як менші бойові частини в складі полку. Сотень було вріжних полках від десяти до двадцяти. Управа сотні була зменшеною копією полкової управи: *отже були: сотник, сотенний писар, обозний, осавул і хорунжий;* сотенного судді не було, бо сам сотник був головою сотенного суду. Зпід юрисдикції полковників були вийняті міста, які мали самоврядування на основі маґдебурзького права, підтвердженого царськими грамотами. Інші міста й сільські громади підлягали юрисдикції загальних козацьких властей.

Козацького війська було положено мати по договору 1654 р. 60.000. Але пізніше, особливо після того, як відпала правобережна Україна, число його зазначалося (по статтях 1669 і 1687 років) в 30.000. Окрім реєстрових козаків гетьмани мали ще цілі полки найманого, т. зв. охотницького війська; в Дорошенка вони називалися сердюками, у лівобережних гетьманів звичайно компанійцями. Хоч у гетьманських статтях говорилося звичайно за один полк на 1000 людей, але фактично тих полків бувало кілька, вони складалися з ріжних охочих людей на початку з чужинців: *поляків, німців, сербів, волохів*, тощо. За гетьмана Виговського була спроба орґанізувати реґулярне «затяжне», себто наймане військо; тоді на українську службу вступали цілі сотні й тисячі сербів. На Лівобережжі в останніх десятиліттях XVII ст. вже не було такого масового припливу чужинців на українську службу, але ряди старшини раз-у-раз поповнялися сербами, волохами, греками, які досягали на Україні навіть полковницьких посад. Козацьке військо було *піше, хоч у похід кожен козак вирушував на коні:* до бою козаки «спішувалися» й атакували ворога або оборонялися в окопах у пішому ладі. Окремих кінних відділів було небагато, і взагалі доброї кінноти українське військо не мало, чим пояснюється в значній мірі постійна участь татарської кінноти в війнах Хмельницького, Виговського й Дорошенка. Артилерія була значна й доволі добра. Окрім загальної «військової армати», кожен полк мав свою окрему *артилерію.*

Про орґанізацію ф і н а н с о в о ї с п р а в и в українській козацькій державі, на жаль, ми знаємо небагато. Після революції 1648 року в розпорядженні гетьманського уряду опинилися державні добра, т. зв. королівщини, в межах трьох воєвідств: київського, чернігівського

й брацлавського; по обрахунку дослідника українського державного скарбу за Б. Хмельницького, проф. І. Крипякевича, ці маєтності давали польському скарбові річно коло 100.000 злотих доходу. Залишилися ще маєтності римо-католицької церкви й ті маєтності панів та шляхти, з яких повтікали й більше не поверталися назад їх власники. Бурхливі воєнні часи мало сприяли відновленню господарства, але подекуди воно було відновлене, й ми маємо відомості, що в деяких місцях «меди, чинші, пастви, оренди бралися на Хмельницького», себто йшли до військового скарбу, яким він розпоряджав. Щодо податків, то як це виходить із переговорів гетьмана з Москвою в 1654 році, він мав намір оподаткувати (себто відновити колишні норми оподаткування) селян і міщан, увільнивши від усяких податків козаків, духовенство, шляхту. Але здійснити цього йому не вдалось, як не вдалось потім збирати податки до царського скарбу. Всякі умовляння про це залишалися на папері, й тільки за Брюховецького зроблено спробу збирати податки через московських аґентів до царського скарбу, але ця спроба, як знаємо, скінчилася дуже сумно для москалів. Отже для самого українського уряду залишалось, як головне джерело прибутків до державного скарбу, мито з привозного краму й посередні податки з меду, пива й горілки. Зберігся універсал Б. Хмельницького з р. 1654, в якому доручається орґанізувати митну справу на гряницях України (турецькій і московській) Остапові Астаматієві, пізнішому дипльоматові Дорошенка, й установляється такси митних оплат, так званої «індукти», з привозного краму. Як свідчить Павло Алепський, митні побори на гряницях і доходи з оренди гарячих напитків приносили українському державному скарбові 100.000 червоних золотих річно. Щодо видатків, то вони йшли головно на військо й на удержання дипльоматії, що коштувала дуже дорого, бо був звичай, щоб чужі посольства, поки вони перебували на Україні, жили коштом українського уряду. З 1655 р. маємо згадку про «гетьманського підскарбія», котрий, як можна думати, провадив гетьманську касу, а може й взагалі кермував справами державного скарбу. Поборці державних прибутків називались індукторами або екзакторами. Їм здавалося від уряду побирання митних та горільчаних поборів. В полках були полкові підскарбії, що завідували касою полку.

Одним із джерел державних прибутків був податок від млинів. Від кожного млина до військового скарбу бралося дві третини «розміру». Зразу після «Чорної Ради» 1663 р. Брюховецький призначив на посаду «військового підскарбія», або «дозорці скарбу військового» ніжинського сотника Романа Ракушку, який, займаючи цю посаду до р. 1669, перевів дуже добре орґанізацію оподаткування млинів, дбаючи про «вшелякоє розмноження скарбу військового по всіх полках». Крім млинів, як джерело прибутків, були рудні: власники рудень платили до військового скарбу доволі великий податок натурою, себто залізом, що на руднях вироблялося.

Одним із важніших привілеїв козацтва було здобуте ним по революції 1648 р. право вільно курити й продавати горілку. Але потреби

державного скарбу примусили оподаткувати горілчаний промисл, так само, як і продаж дьогтю та тютюну. За гетьманування Юрія Хмельницького заведено оренди на продаж горілки. Право вільно викурювати горілку, варити пиво й ситити мед залишалося за козаками, але продавати в роздріб вони вже не сміли. Многогрішний дозволив курити горілку й селянам, але завів податок «показанщину»: козаки або духовні особи платили по 50 копійок від казана, а посполиті по 1 карбованцю. Крім козаків привілей курити й продавати горілку мали ще й міщани міст із маґдебурзьким правом. Зїзд старшин 1669 р. в Батурині ухвалив завести оренди на продаж дьогтю, горілки й тютюну. Оренди перебирали приватні люди, а іноді й цілі корпорації. Так у 1686 р. Лубенський полк перебрав на себе оренду на продаж горілки, тютюну, дьогтю та на збори з млинів на суму 17.000 золотих на рік, яку мав вносити до військового скарбу. Була установлена й тверда ціна на продаж горілки: кварту горілки продавано по 5 осьмаків. Продукти, віддані в оренду, можна було продавати тільки гуртом орендарям, а горілку не менше, як 100 кварт відразу. Мед, пиво й брагу дозволено було вільно всім продавати.

Недавно київський архівіст В. Романовський знайшов дуже цікавий розпис прибутків і видатків українського державного скарбу за 1678 р. З нього видко, що оренда в році 1678 по всіх 10 полках Гетьманщини мала дати 77.000 золотих, але до 28 жовтня того року на руки підскарбія вступило всього 44.656 золотих. Головні видатки йшли на удержання компанійських полків і взагалі на потреби в звязку з Чигиринською війною. Витрачено було до 27 липня 1678 року 40.181 золотих. Між іншим, із державного скарбу заплачено літературний гонорар: 100 золотих із наказу гетьмана Самойловича заплачено студентові Олександрові Бучинському за видання двох поем про Чигиринську війну.

Оренди були дуже непопулярні в народі, і за часів Мазепи зроблено спробу в 1693 році їх скасувати (сам Мазепа дуже стояв за скасування оренд) і заступити акцизним податком від винокурень і шинків. Але вже в наступному році мусіли повернутися до давньої системи, бо новий порядок показався незручним і давав мало прибутку державному скарбові.

В останніх десятиліттях XVII віку знову налажуються безпосередні звязки лівобережної України з закордоном, перервані в часи Руїни. Ми знаємо, що вже перед повстанням Богдана Хмельницького продукти сільського господарства України вивозилися через балтійські порти, головно через Кролевець і Ґданськ. Тоді вони збагачували польських маґнатів, власників широких українських латифундій. Тепер ролю польських панів заступає молода українська буржуазія — старшина й заможніше міщанство. Відновляються безпосередні звязки з Прусією, Швецією, Австрією. Туди спроваджують продукти сільського й лісового господарства: збіжжя, лен, пеньку, скот, віск, мед, сало, шкіри, тютюн, а звідти привозять ріжні тонкі

матерії, білизну, металеві вироби, коси, предмети люксусу, музичні інструменти, книги, дорогі вина, кольоніяльний крам і т. д. Головними пунктами українського експорту стають Бреслав, Ґданськ, Королевець, Риґа. Звідти українські сирові продукти йдуть до ріжних країв: Німеччини, Анґлії, Голяндії, Швеції. Піддержуються в великих розмірах торговельні звязки з Польщею, Литвою, Московщиною, а крім того з Кримом, Волощиною й Туреччиною. Головним торговельним центром робиться Стародуб, і його багаті купецькі фамілії, такі, як Скорупи або Шираї, ведуть широку закордонну торговлю. Поруч них бере живу участь у цій торговлі й козацька старшина.

На лівобережній Україні дуже довго держався в народі погляд, ніби велика революція Хмельниччини скасувала всі суспільні перегороди й перетворила українське суспільство в якийсь соціяльний моноліт. Багато десятків років після Богдана Хмельницького старі люди згадували ще про те, ніби за його часів усі шляхетські привілеї і взагалі всякі ріжниці між панами й простими людьми «шаблею козацькою були скасовані». Ця фраза попала на сторінки історичного документу й зробила великий вплив на українську історіоґрафію, котра, починаючи від 60-х років XIX ст., довго трималася погляду про повну одноманітність соціяльного складу українського суспільства по революції Хмельницького. Одначе докладніше вивчення джерел за останні роки захитало цей погляд. Тепер уже нам ясно, що держава Богдана Хмельницького була клясовою державою й що соціяльна диференціяція в ній майже цілком відповідала тому станові, який був перед тим на Україні під польським пануванням. Змінилося тільки становище окремих кляс і їх взаємовідносини.

Повстання Хмельницького застало на Україні такі основні суспільні верстви: шляхту, козацтво, духовенство, міщанство й селянство (посполиті), не кажемо за тонку верству панів-маґнатів, у руках котрих були зосереджені величезні земельні лятифундії: повстання, яке мало своїм гаслом саме знищення маґнатського панування, зразу ж викинуло з України всіх панів-маґнатів, і повороту їх більше не було. Хоча гнів повсталих народніх мас був обернутий також і на середніх та дрібних власників, на шляхту, й хоча ця шляхта й винесла на собі усю гостроту народнього гніву, але чимало представників української шляхти від самого початку повстання опинилася в козацьких лавах; чим далі, тим більше шляхтичів переходило на бік повстання. Цим самим було врятоване й, так би мовити, леґалізоване існування шляхетського стану української козацької держави. Тому то при всіх умовах Богдана Хмельницького з Польщею до остаточного з нею розриву, ми бачимо незмінно пункт про амнестію для шляхти, яка брала участь у повстанні. Тому то і в Переяславській умові 1654 р. з Москвою одним із перших фіґурує пункт про захування прав і привілеїв тої шляхти, яка жила на території української козацької держави. За нею признавалося навіть її власне станове судівництво на основі Литовського Статуту. Але тої шляхти залишилося розмірно

небагато, і майже вся вона була на службі української держави. З другого боку такі самі права й привілеї, як і шляхта, мала в цій державі козацька верства, котра зробилася пануючою верствою в державі. Тому то дуже скоро наступає процес злиття останків колишньої шляхти з козацькою верствою: ці останки розплилися в козацькій масі.

Повстання Богдана Хмельницького було ділом насамперед козацької верстви. Разом із частиною української шляхти козаки збудували українську державу й заняли в ній становище орґанізуючої, правлячої й економічно найсильнішої верстви. Але серед самої козацької верстви дуже скоро наступила диференціяція: вже в кінці гетьманування Богдана Хмельницького виділяється козацька старшина з поміж маси рядового козацтва й фактично забирає в свої руки всю владу. Спочатку козацька старшина складалася з людей, які вибилися наверх своїми здібностями, своїми військовими заслугами. Ці заслуги й давали їм потрібний авторитет і загальне признання. До них прилучилася значна частина шляхтичів, які через свою освіту або урядовий досвід позаймали високі становища в козацькому війську. Такі були, наприклад, Виговський, Тетеря, Богун, Нечай, Гуляницький, Зарудний, Жданович та інші. Зчасом, одначе, старшинські посади починають обсаджуватися вже не по вибору самого козацтва, але по вибору Старшинської Ради або призначенню гетьмана, чи полковника, і то головно зпоміж дітей старшини. Таким робом старшина помалу замикається в особливу клясу, доступ до якої для простих козаків стає щораз трудніший. Для простого рядового козака вже треба було виявити особливі здатності або особливі заслуги, щоб перейти в ряди старшини. Війна нагромадила в руках старшини значні багатства, які також виносили її понад просте рядове козацтво й давали їй більшу силу. Дуже вчасно почала старшина дбати про згромадження в своїх руках земельних маєтків, одинокої певної в тих часах економічної бази. Орґанізуючи на своїй землі господарство, сіючи збіжжя на продаж і на експорт, розводячи худобу або ведучи на північній Чернігівщині лісове й бжоляне господарство, старшини мусіли провадити його в єдино можливих на ті часи формах примусової експлуатації селянської праці, а пізніше й прикріплення селян до землі. Старшина випрохувала в гетьманів грамоти на право володіння маєтностями з загально-державного земельного фонду, такі самі грамоти випрохує вона і в московського царя, для більшої певности. Знов же таки, козацька держава, не маючи досить грошей для оплати служби своїх урядовців, дає їм на прожиток земельні маєтності, на термін, поки виконується певний уряд. До кожної посади, до кожної, як тоді називалося «ранґи» приписана була більшого чи меншого розміру (в залежності від висоти самої ранґи) земельна маєтність чи водяний млин, які передавалися в користування тій особі, що в даний момент цю посаду займає. Це були так звані «ранґові маєтності». Кожен уряд, чи то серед ґенеральної старшини, чи то серед полкової або сотенної, мав свої ранґові маєтності. Гетьман дістав «на булаву» старо-

ство Чигиринське, а лівобережні гетьмани, починаючи від Брюховецького, діставали «Гадяцький ключ» або волость. Дуже часто ранґову маєтність після того, як особа, що користувалася нею, покидала службу, залишав гетьман за нею, як нагороду за службу, а до ранґи приписувалася інша маєтність із державного земельного фонду. Таким способом козацька старшина дуже скоро зробилася верствою великих землевласників «державців», яка до певної міри заняла місце колишніх панів. Уся дальша соціяльна політика старшинської верстви розвивалася в тому напрямку, щоб поширити й закріпити за собою володіння земельною власністю й право на працю селян.

Перна річ, що таке відокремлення козацької старшини та її упривілейоване становище супроти маси рядового козацтва, викликали незадоволення з боку цієї останньої. Тому то «козацька чернь», як називано тоді просте рядове козацтво, неприхильно ставилася до політичних махінацій правлячих старшинських кругів: недоцінюючи й не розуміючи державницьких змагань старшинської політики, звязаної з інтересами старшини, як правлячої верстви, козацька чернь часто противилася цій політиці. На цьому, як уже було вище зазначено, дуже зручно грав московський уряд: він виступав у ролі оборонців козацької черні й взагалі простого народу супроти «старшинської самоволі» і тим, наприклад, паралізував успіхи Виговського в його війні з Москвою. В дійсності ж московський уряд, роздаючи щедро грамоти на землю своїм прихильникам зпоміж старшини, цим самим зміцнював силу й значіння старшинської верстви в відносинах до решти козацтва. Клясовий антаґонізм між старшиною й козацькою черню використовували також ріжні амбітні демаґоґи, такі, як от Пушкар або Брюховецький. Вони знаходили собі піддержку на Запорожжі, котре ввесь час було гніздом усяких незадоволених і деструктивних елементів. Часом цей клясовий антаґонізм вибухав у гострій формі, як це було 1663 р. після так званої Чорної Ради в Ніжині. Одначе помалу козацька старшина зуміла зберегти своє провідне становище, а також щораз більше зміцняла свою соціяльно-економічну перевагу над іншими станами в державі.

Від часу Мазепи, в звязку з його політикою щодо перетворення козацької старшини в шляхетську верству, дістає поширення особлива катеґорія т. зв. бунчокових товаришів. Уперше зустрічаємо згадку про ранґу «бунчукового товариша» в 1685 році, в універсалі гетьмана Самойловича. Пізніше зустрічаємо їх щораз частіше. Це були старшини, які не мали якоїсь певної посади й перебували коло гетьмана для його особливих доручень, виконуючи іноді військові або адміністраційні обовязки. Перебуваючи в безпосередній залежності від гетьмана, вони й у похід ходили не з полком, до якого належали, а з гетьманом під його бунчуком; вони були звільнені від полкової служби й повинностей і не підлягали компетенції полкових суддів, а лиш юрисдикції ґенерального суду й самого гетьмана. Ранґу бунчукових товаришів надавано звичайно за певні заслуги й часто осо-

бам, які перед тим займали певні уряди, наприклад сотницькі. Перебування «під бунчуком» у самого гетьмана вважалося за почесну службу, і ми знаємо в XVIII столітті випадки, коли бунчукових товаришів призначали на полковників, а то й на ґенеральних старшин. Іноді бунчукові товариші командували доволі значними козацькими відділами.

Анальоґічно до бунчукових товаришів коло гетьмана, біля полковника сформувався круг «значкових товаришів», які звільнялися від служби під своєю сотенною корогвою, а вступали в розпорядження полковника, виконували його ріжні доручення в ділянці військовій, адміністраційній і судовій. У XVIII ст. для кожного полку був установлений певний комплєкт значкових товаришів, їх призначала Ґенеральна Військова Канцелярія, звичайно по рекомендації полковника й полкової старшини.

Міщанство на лівобережній Україні при формуванні козацької держави не спромоглося виборoти собі впливового й певного становища. Воно не було численне й по малих містах мало чим відріжнялося від звичайних селян-хліборобів. Тільки якийсь десяток міст мав маґдебурзьке право, яке давало їм незалежність від полкової адміністрації та свою власну самоуправу й суд. В 1585 р. дістав це право від короля Стефана Баторія Київ, між 1620—1625 роками від короля Жигимонта — Чернігів, Ніжин, Стародуб, пізніше Новгород-Сіверський, Мглин, Почеп, Погар. Уже за Гетьманщини дістали маґдебурзьке право Остер, Козелець і Полтава. Міста дістали на свою власність значні земельні володіння: поля, сінокоси й ліси; були установлені податки (мито з привозного краму, з ремісників, з заїжджих дворів та лазень, із млинів, броварів, цегелень, т. зв. «мостове», «вагове», «комірне» й т. ін.), які йшли на удержання міських урядовців і канцелярій. Щоб збільшити доходи міст, були установлені ярмарки. Міщани діставали право курити горілку, пиво й мед. Вони були зобовязані дбати про укріплення міста і взагалі про його оборону. Міський суд із війтом на чолі міг судити не тільки своїх міщан, але й приїжджих купців. Апелювати на міський суд можна було спочатку до старости, а потім до короля. Судити мали на основі збірників т. зв. «Саксону» й «Порядку». Політика польських королів щодо міст на лівобережній Україні, *яким надавано маґдебурзьке право, полягала* взагалі в тому, щоб мати там укріплені осередки, які рівночасно служили б і інтересам торговлі. Міщани-ремісники були зорґанізовані в цехи.

Після прийняття московської протекції лівобережні міста поспішили випрохати в московського царя підтвердження своїх прав, що й було їм дуже охоче дано. Ввесь устрій залишився давній; війта по старому вибирало «вольними голосами» ціле населення міста, а затверджував його гетьман. Суд залишився в руках війта й лавників, і його юрисдикція поширювалася на міщан і посполитих, які мешкали в місті. Апелювати на суд війта треба було до полкового суду, опісля до

гетьмана. Маґістратський суд відав усі як цивільні, так і карні справи. До маґістратських «міських» книг вписувалися всякі акти щодо купівлі й продажу. В своїх присудах кермувалися по давньому «Саксоном» і «Порядком», а також Литовським Статутом. Частенько вирішували справи по звичаю, що змягшувало суворі кари писаних законів. Взагалі судді старалися вирішувати справи по внутрішньому переконанню, і формалізм писаного права ослаблювався участю в процесі, в ролі слідчих і свідків, самого населення.

Козацька адміністрація виявляла постійну тенденцію вмішуватися в справи міського самоврядування. Міщанам раз-у-раз доводилося боронитися від утручання козацької адміністрації до їх судових, господарських та економічних справ. Але, не вважаючи на це, міське життя в козацькій державі могло розвиватися вільно в рамах свого маґдебурзького устрою. Саме маґдебурзьке право почало, в свою чергу, впливати специяльно в сфері юридичних понять і судового устрою на життя козацької верстви. По типу міст із маґдебурзьким правом орґанізовувалися взагалі всі міста на лівобережній Україні. Управа в них складалася з ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман, але ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю.

Міщани значніших міст Лівобережжя від самого початку унії з Москвою почали шукати собі опори й захисту проти козацької адміністрації в московського уряду, й цей, необережно допущений Богданом Хмельницьким безпосередній звязок міщанства з Москвою приніс, як ми бачили, багато лиха українській козацькій державі.

Духовенство не творило на Україні замкненої окремої касти, хоча біле духовенство й було по грецькому звичаю жонате й мало свої родини. І священики, й епископи на Україні були виборні, при чому вибирали їх світські люди. Духовна влада давала вибраним лише свою канонічну санкцію. Традиція спільної боротьби за православну віру, як за загальну національну справу, під польським пануванням і надалі зміцнювала участь світського елементу в церковних ділах. Культурно-національні заслуги духовенства, особливо манастирів, давали їм високий авторитет серед суспільности й виправдували в його очах втручання їх у політичне життя, як це ми бачимо з боку епископів після Хмельницького. Богдан Хмельницький вже з початком повстання видав манастирям універсали, якими підтверджував за ними не тільки права володіння земельними маєтками, але й права на працю селян, які проживали в тих маєтностях. Як ми далі побачимо, ці універсали, надані манастирям, відіграли важну ролю в еволюції кріпацьких відносин на Гетьманщині. Це протеґування манастирів мало свою рацію в очах тодішнього українського громадянства: ченці не тільки тримали в своїх руках діло освіти й культури, вони ще й молилися за козацьке військо й за українську козацьку державу, а це в часи тодішньої глибокої віри було дуже важною суспільною функцією, зрозумілою для всіх. Тому то кожен гетьманський універсал якомусь манастиреві містить у собі, як мотив надання певних

матеріяльних дібр те, що ченці цього манастиря «моляться за нас, за військо».

Українське православне духовенство було задоволене з того законного забезпечення прав своєї церкви з боку польської держави, яке було досягнуте за короля Володислава. Через те воно досить льояльно ставилося до Польщі й дуже не хотіло московського протекторату над Україною. Горде своїм, так тяжко обороненим супроти латинського натиску православієм і своєю культурною вищістю проти московського духовенства, воно боялося втручання московського патріярха в справи української церкви. Київський митрополит за Богдана Хмельницького Сильвестер Косів був явним польонофілом. Так само й його наступник Діонісій Балабан. Дальший митрополит Йосиф Тукальський був приятелем гетьмана Дорошенка й гарячим поборником самостійности України. По його смерті митрополичий престол довший час був ніким не обсаджений. Московський уряд дуже хотів придбати вплив на українську православну церкву, але це йому вдалося осягнути, як ми бачили, тільки в 1686 р. за гетьмана Самойловича.

Головна маса неселення України складалася з селян (посполитих). У момент початку козацького повстання вони перебували в стані кріпацтва й працювали на своїх панів, більших і середніх земельних власників. З свого кріпацтва селянська маса на Україні була в високій мірі незадоволена, не вважаючи на те, що кріпацькі відносини на Наддніпрянщині були значно мягші, ніж у корінній Польщі, і навіть на західньо-українських землях. Тут не така тяжка була панщина, тут був більший простір, а сусідство з вільним степом відкривало для сміливіших людей змогу втікати на Запорожжя. Тут населення звикло до розмірно більшої свободи, й тому його дуже дратували часом навіть дрібні прояви кріпацької залежности. Особливо велике озлоблення було проти дрібних панських службовців, проти управителів маєтків, проти економів, проти арендаторів, а найбільше проти посередників, у ролі яких найчастіше виступали жиди. Своїми дрібними причіпками, визиском, утисками вони найбільше докучили селянській масі й стягли на себе найстрашніші прояви народньої помсти. Як знаємо, селянство однодушно піддержало козацьке повстання, вірячи, що перемога козаків увільнить і його від кріпацької неволі, й що раз прогнані з краю пани вже більше туди не повернуться. Надії селянства далеко не сповнилися. Спочатку козаки, заключаючи з поляками договори під Зборовом, під Білою Церквою, що називається, головою видавали своїх союзників-селян: вони мали на увазі лише свої станові козацькі інтереси, добували для себе територіяльну автономію, а селян полишали під владою їх колишніх панів. Пізніше, коли Богдан Хмельницький порвав із Польщею й почав творити цілком незалежну українську державу, небезпека повороту під владу польських панів була усунута. Селяни залишилися вільними хліборобами на своїй землі «підданими Війська Запорозького», як тоді говорилося, себто підданими української козацької держави.

Вони були обложені податком на користь цієї держави й підлягали тепер загальній військовій адміністрації. При постійних війнах багатьом був відкритий шлях до вступу в число козаків: хто мав охоту до военного життя й хто був настільки заможний, щоб узброїтися й жити власним коштом, той легко міг записатися в козаки. Селяни відріжнялися від козаків не так обсягом своїх прав, скільки характером своїх обовязків щодо держави: козаки мусіли боронити державу зброєю, а на селян лягала служба фінансова, вони мусіли частиною вносити до військового скарбу податки грішми, частиною відбувати ріжні натуральні повинності своєю працею. Ні козацька, ні селянська верства не були спершу строго замкнені: хто хотів, мав змогу записатися в козаки, це залежало від його достатків і охоти. Військова служба була тяжка й вимагала більших засобів; тому то зубожілий козак, господарство якого було зруйноване частими походами, переходив частенько в ряди селян, щоб провадити спокійніше життя, а з другого боку заможний селянин вписувався в козаки. Одначе з часом гетьманська влада почала забороняти такі переходи, і вже при кінці XVII віку козацька верства зробилася доволі замкнутою, вступ до неї був дуже утруднений для селян.

У становищі селянської маси почали виявлятися великі зміни, для неї на гірше, вже в перших роках Хмельниччини. Вже вище було згадано, що Хмельницький видавав манастирям універсали, котрими ґарантував їм не тільки право на землю, але й на працю тих селян, що жили по манастирських селах. Ці селяни не сміли записуватися в козаки навіть при загальній мобілізації. Розуміється, від тих обовязків, які несли селяни на користь манастиря, було далеко до колишньої панщини за польських часів, але це було свого роду прецедентом. Дуже вчасно й козацька старшина почала діставати гетьманські універсали не тільки на порожні незаселені землі, але й на залюднені села; це означало, що мешканці тих сел повинні були відтепер відбувати на користь своїх нових панів певні повинності й робилися таким способом їм «підданими». Трохи згодом в універсалах ми вже просто зустрічаємо вказівки на те, що мешканці такого от села, яке надається певному державцеві, мають виконувати на його користь «звичайні» повинності. З другого боку, власники порожніх земель, дбаючи про їх заселення, закликали до себе вільних селян, давали їм змогу впорядкувати своє господарство, давали їм робочий інвентар, але за те обертали в своїх «підданих» і накладали на них певні повинності, які називалися характеристичним словом «послушенство». Це послушенство виявлялося звичайно в формі допомоги державцеві маєтности при надзвичайних роботах, наприклад при гаченні греблі, або в часі косовиці, жнив, заготівлі на зиму палива. Згодом, коли господарство по маєтностях поширювалося й державці починали засівати не тільки для своєї власної потреби, але й на продаж, вони почали вимагати від селян сталої роботи протягом точно означеного часу, і так помалу завелася знову «панщина», яка одначе довго не переходила 1—2 днів на тиждень. Ще в 1701 році гетьман Мазепа ви-

дав універсал, у якому заборонив вимагати панщини більш, як два дні на тиждень.

На території Гетьманщини майже до кінця XVII в. було багато зовсім порожніх земель, і такі землі роздавала гетьманська влада державцям дуже охоче, бо кожен, хто дістав якийсь порожній шматок землі, дбав насамперед про те, щоб його заселити. А недостачі в людях також не було: в часи руїни правобережної України маса народу тікало на лівий берег; практикувався в широких розмірах і насильний «згін» населення. Оце здебільшого були ті переселенці, що їх осаджували по своїх маєтностях ріжні державці, які помагали їм завести своє господарство, але вимагали натомість відбувати послушенство. Певна річ, що такі поселенці почували себе більше залежними від державця, ніж ті селяни, що жили тут із давніх часів. Поруч із роздаванням маєтностей за військові заслуги і з оберненням рангових маєтностей у власність старшин або їх вдів та дітей, розвивається в кінці XVII віку скуп старшиною ґрунтів від селян і козаків. Бувало й таке, що козаків насильно повертали в селян і примушували відбувати послушенство. Взагалі на ґрунті маєткових відносин старшина, маючи в своїх руках усю владу, дозволяла собі багато надужить і насильств, особливо тоді, коли відносини в кінці XVII. віку на Лівобережжі вже сконсолідувалися й адміністраційна влада взагалі зміцніла під сильною рукою Самойловича, а потім Мазепи.

Так помалу відбувався на козацькій Україні поворот до тих відносин, які існували перед повстанням Богдана Хмельницького. Диктували його з невблаганою неминучістю залізні закони економічного розвитку й те становище, яке займала Україна, поставлена в тісний економічний і політичний звязок із державами, які перебували стадію переходу від февдального до капіталістичного ладу.

*

Щоб доповнити образ життя й устрою української козацької держави, необхідно згадати про одну область, що була тісно з цією державою звязана й мала великий вплив на її внутрішні відносини, особливо в перші часи після Хмельницького. Це було Запоржжя. В першій половині XVII віку воно грало ролю передового форпосту української козаччини супроти татарсько-турецького світу, а рівночасно служило резервуаром, де збиралися всі невдоволені з польських порядків на Україні елементи. Через те воно було базою й вихідним пунктом майже для всіх козацьких повстань проти Польщі. Звідси розпочав свою акцію й Богдан Хмельницький. Постійні війни, які провадив Хмельницький, давали повний вихід для військової енергії запорожців, а союз гетьмана з Кримом і Туреччиною відхиляв їх увагу від задач оборони південних границь. Під залізною рукою Богдана Хмельницького запорожці були слухняним знаряддям українського уряду й не втручалися ні в яку політику. Всякі прояви непослуху або

фронди він карав дуже рішуче. Але зараз же по смерті Богдана Хмельницького запорожці підіймають голову. Запорожжя стає гніздом опозиції проти гетьманського уряду й супроти правлячої старшинської верстви. Запорожці починають вмішуватися в політичне життя України й висувати своїх кандидатів на гетьманство. Московський уряд зрозумів дуже добре, якого корисного для себе союзника він може знайти в запорожцях. Він заводить безпосередні зносини з запорожцями, посилає їм гроші, подарунки, запаси амуніції й поживи. І запорожці дійсно грають на руку московській політиці. Вони піддержують Пушкаря проти Виговського, Бруховецького проти Сомка, Суховія й Ханенка проти Дорошенка, Петрика проти Мазепи. Типовим представником Запорожжя за Руїни був кошовий отаман Сірко, хоробрий вояк, але без сталих політичних принципів. Він служив то Москві, то Польщі; то помагав Дорошенкові, то завдавав йому удар у плечі саме в рішучий момент. Один час старшина на Гетьманщині заарештувала Сірка й видала його Москві, як бунтаря й ворохобника. Вона боялася, що Сірко, як колись Бруховецький, домагатиметься для себе гетьманської булави. Сірко був засланий на Сибір, але московський уряд скоро увільнив його й відпустив назад на Україну, де він продовжував свою деструктивну й згубну ролю, як кошовий отаман Запорожжя. (Помер Сірко в 1680 році). Формально по Андрусівському договору 1667 року Запорожжя мало бути в подвійному підданстві: в московського царя й польського короля. По вічному миру 1686 р. запорожці були визнані за підданих виключно Москви. Запорожці дорожили своєю залежністю від далекого московського уряду, а не від ближчого до них гетьмана України. Це давало їм більшу самостійність. Тільки за Мазепи, коли останній зумів високо поставити авторитет гетьманської влади, запорожці стали більше слухняні, хоч і тоді Запорожжя зоставалось осередком, де зароджувалися й звідки виходили всякі рухи, спрямовані проти гетьманського режиму, як це було в історії з Петриком. При кінці XVII ст., коли відновилася боротьба сполучених московсько-українських сил проти Криму, запорожці відограли поважну військову ролю, як передова сторожа, як аванґард союзних армій.

З часу повстання української козацької держави помалу сконсолідувалося й внутрішнє життя Запорожжя. Воно остаточно сформувалося в демократичну козацьку республіку, де суверенну народню волю виявляла козацька рада, на зразок староруського віча. Рада вибирала на рік старшину: кошового отамана, суддю, писаря та інших урядових осіб. Цілий край, що відповідав території пізнішої Катеринославської й частини Херсонської ґубернії, був власністю Запорозького Війська, й тут запорозькі козаки в мирний час займалися рибним та звіриним промислом. Економічно й культурно Запорожжя було тісно звязане з Гетьманщиною й жило спільним із нею духовим життям. Хоча Запорожжя й не мало ясно виробленого політичного ідеалу, але воно твердо держалося своєрідних понять про козацьку волю й берегло традиції свого демократичного устрою. Через те воно тішилося

популярністю в широких масах українського народу, з яких постійно рекрутувалися сміливіші й активніші люди, котрі покидали свої оселі й вступали в ряди цього своєрідного лицарського ордену з доволі аскетичним укладом життя.

*

Образ життя української держави в другій половині XVII в. був би неповний, якби ми не зупинилися на становищі в цій державі *просвіти й культури. В осередку культурного життя по старому* стояв Київ із своєю знаменитою Могилянською Академією. Заснована в 1616 р. при київському Богоявленському братстві як братська школа, вона була в 1631 р. реформована митрополитом Петром Могилою в колеґію на зразок західньо-европейських університетів. У ній викладалися науки майже виключно латинською мовою, а мови польська й українська служили лише за помічні. Викладалися такі науки, як граматика, реторика, поетика, діялектика, льоґіка й фільософія. В київській колеґії вчилися діти всіх станів: починаючи від аристократів, таких, як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. Колеґія заснувала свої філії в 1632 р. в Вінниці на Поділлі, а в 1639 р. в Гощі на Волині. З її професорів із часу до Богдана Хмельницького треба особливо згадати Сильвестра Косова, що став пізніше митрополитом київським, та Інокентія Ґізеля, родом німця з Прусії, який перейшов із протестантства на православіє, став ректором колеґії і взагалі видатним культурним діячем на Україні.

Колеґія була щедро забезпечена матеріяльно як із боку вищого духовенства, починаючи від самого Петра Могили, так і з боку козацьких гетьманів. Війни половини XVII в. й особливо смутні часи Руїни відбилися також і на стані колеґії. Її студенти здебільшого йшли до війська, пожежі й військова руїна нищили шкільні будинки й маєтності колеґії. Але коли з початком 70-х років XVII ст. настало сяке-таке заспокоєння на Україні, починається розцвіт діяльности колеґії, яка в 1694 р. дістає почесний титул Академії. На чолі її стоять один за другим такі енерґійні й талановиті діячі, як Лазар Баранович, Йоанікій Галятовський, Варлаам Ясинський, Йосаф Кроковський, усі — видатні письменники та вчені. Зпоміж вихованців Академії виходить цілий ряд видатних учених, поетів, драматурґів, діячів мистецтва; досить згадати славного проповідника Антонія Радиviловського, Симеона Полоцького, Степана Яворського, Дмитра Тупталенка, Теофана Прокоповича й цілу низку інших. Серед студентів Академії ми бачимо дітей майже всієї козацької старшини, хоча Академія *по старому зостається школою загально-становою*, і на її лавах вчилися діти гетьманів поруч із дітьми рядових козаків, міщан і селян. Професорів і взагалі вихованців Академії з половини XVII в. починають запрошувати до Москви, й вони стають там піонерами західньо-европейської просвіти й культури (Єпифаній Славинецький, Артемій Сатановський, Симеон Полоцький). Заразом вони є носіями

українського впливу, який обхоплює всі сторони культурного життя в Московській державі: в царині церкви, в шкільництві, в письменстві, в мистецтві. В російській науковій літературі існують спеціяльні розвідки про форми й розміри цього українського впливу на московське культурне життя, наприклад праці московського вченого Ейнгорна, петербурзького професора Шляпкіна, професора Харламповича та інших.

Одначе в тій просвіті, осередком якої була київська Академія, була своя слаба сторона. Наука Академії була занадто відірвана від живого життя з його щоденними потребами. Вона мала занадто консервативний і до певної міри схолястичний характер. Заснована з спеціяльною метою служити справі оборони православної віри, київська Академія уділяла занадто багато ваги теольоґічним питанням. Основою навчання були мови грецька й латинська. Велику ролю в школі і в письменстві грала мова польська. Своя рідна українська мова грала лише помічну ролю, на її розвиток і удосконалення зверталося дуже мало уваги. Сама українська книжна мова була занадто привязана до своєї церковно-словянської основи. Елементам живої народньої мови давався дуже нерадо доступ до літературного вжитку. Таким робом паралельно існували поруч себе дві мови: книжна й народня. На народній мові творилася й розцвітала прекрасна поезія: епічна в формі дум, незвичайно багата лірична, навіть драматична в формі коротких театральних пєс, так званих інтермедій або інтерлюдій. Народньою мовою писалися вірші, вона попадає навіть на сторінки хроніки, нею виголошувано проповіді, нею листувалися між собою. Але вживання народньої мови в літературі не вважалося за ознаку виробленого смаку й доброго тону: професори риторики й поетики остерігали своїх слухачів перед впровадженням мови «хлопів і пастухів», як вони висловлювались, до поважної літератури; в церкві, в канцеляріях, у школі панувала суха книжна мова, штучна й незграбна, позбавлена будучности, засуджена на вимертя.

Після того, як на лівобережній Україні запанував відносний спокій, коли почала формуватися заможна верства земельних власників, козацької старшини, коли помалу почало збагачуватися й міщанство в міру того, як розвивалася закордонна торговля, ми бачимо скорий розцвіт в українській державі матеріяльної культури й мистецтва. Накопичення певних матеріяльних достатків у руках козацької старшини відбивається насамперед на зрості будівництва, головним робом церковного. Не тільки гетьмани, але й полковники, та навіть нижча старшина будують величаві церкви, манастирі, шкільні будинки. На Україні утворюється особливий стиль, так званий українське барокко, чудові зразки якого до нині прикрашують Київ, Чернігів, Переяслав і навіть зовсім незначні міста й містечка. Розвивається малювання, особливо церковне й портретне, при чім українські малярі дуже влучно наслідують чужоземних, головно італійських. Особливо ж процвітає ґравюра. При знаменитій Київо-Печерській друкарні працює цілий ряд талановитих ґраверів, учнів відомих майстрів Кілі-

5*

янів із Нюренберґа; серед них можна назвати імена Мігури, Тарасевича, Щирського, котрі утворюють цілу школу. Друкарні київська, чернігівська й новгород-сіверська випускають багато книжок словяно-українською, польською й латинською мовою, й ці книги обслуговують не тільки Україну, але й Польщу, Москву й балканські землі.

В звязку з розвитком культурних потреб життя розвинувся на Гетьманщині при кінці XVII віку гутницький (шкляний) промисел, а також папірництво, головним чином у північних полках — Стародубському, Чернігівському й Ніжинському, де було багато лісів та води. Розвинулося також і ліярництво: так зване: «людвісарство», себто виливання річей із міді, й «конвісарство», яке мало діло з циною (оливом). На Україні були прекрасні майстри, що виливали гармати, дзвони, казани, кітли, всякий посуд та інші вироби, особливо вживані для горільчаного промислу. Осередком ліярництва були Київ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський і Глухів. Високого мистецтва досягла різьба на дереві (памятками є чудові різьблені іконостаси в цілій низці українських церков) і килимарство, зразки якого так само, як і зразки шовкових тканин XVII віку, що збереглися по музеях, чарують наше око своїм високим артизмом.

Коли трохи заспокоїлися бурі й заколоти часів Руїни, ми бачимо, що українська молодь відновлює давній звичай їздити за кордон до чужих країв, щоб там здобувати або закінчувати вищу освіту. І коли давніше, за литовсько-польської доби їздили діти панів, шляхти й заможнішого міщанства, то тепер їдуть діти козацької старшини й навіть простих козаків, їдуть іноді без грошей, бідують, але вперто змагаються здобути освіту в европейських високих школах. На Україні не мали ніколи того упередження проти західньо-европейської науки, яке існувало, наприклад, у Москві, що проти нього мусів так енерґійно боротися цар Петро І. Він силою мусів висилати молодих людей на захід для науки. Українці їздили зовсім добровільно. Їм не шкодило в очах земляків ані трохи те, що вони вчилися в римокатолицьких або протестантських школах. Так, наприклад, князь Йосиф-Езекіїл Курцевич учився на початку XVII ст. в Падуанськім університеті, але, повернувшися на Україну, став архимандритом Запорозького манастиря в Трахтемирові, а в 1621—29 рр. був єпископом Володимирським і Берестейським. Коли ж він попав на Московщину, то скінчив свої дні на засланні. В кінці XVII в. Теофан Прокопович скінчив єзуїтську колеґію в Римі, і це не перешкодило йому по повороті зайняти професорську катедру в Київі. Знов же таки не мало чужоземців приїздить і оселяється на Україні в характері лікарів, архитектів, механіків, військових, навіть професорів. Ще з часів Богдана Хмельницького помічається дуже сильний приплив югославян, головно сербів. Цілі сотні й тисячі сербів вступають до українського війська й багато з них досягають високого становища. Вже в другій половині XVII в. ми знаємо десятки ґенеральних старшин, полковників і сотників із сербів. В початку XVIII в., як побачимо далі, цей приплив сербського елементу на Україну ще збільшується. Багато сербської молоді

вступало до київської Академії; вертаючися додому, вихованці Академії займали посади вчителів, ставали видатними церковними й культурними діячами. Чимало переселяється на Україну греків та волохів. Українська держава служить предметом атракції для південних славян і взагалі для православних християн на Балканах, пригнічених турецьким пануванням. Поруч із московським царем український гетьман виступає в ролі протектора переслідуваного мусульманством східнього християнства. Мандрівець із далекого сходу, сирійський діякон Павло з Алеппа, що переїздив через Україну в 1654—55 рр., залишив нам ентузіястичний опис української землі й її столиці Київа. Його вразив не тільки матеріяльний добробут, цвітучий стан сільсько-господарської культури, але й високий рівень просвіти і в народніх масах, і на верхах суспільства. Він бачив, що по селах «усі вміють читати й знають порядок церковної служби та церковні співи; крім того священики вчать сиріт і не залишають їх волочитися по вулицях невігласами»; навіть жінки ходили до церкви з молитовниками в руках, а в Київі в жіночих манастирях він бачив, що всі черниці добре обучені читанню й письму й знайомі з наукою та літературою. Там же у Київі він милувався високим рівнем друкарського мистецтва, малювання й будівництва. Висока культура, мяка вдача, гостинність і привітність українського населення особливо вразили Павла Алеппського як контраст до життя на Московщині, де йому довелося перебути більше року в самій столиці і спостерігати побут самих верхів суспільства, аж до царського двору включно. Коли він перебував у Москві, то в нього «неначе замок висів на серці, думки були до краю придавлені, бо в московській землі ніхто не почуває себе вільним і веселим окрім тамошніх людей». Коли ж він вступив, вертаючися, на українську землю, його душу, як і всіх його супутників, «залила радість, і серця розширились», вони почули себе немов дома, бо люди на Україні «були приязні, ласкаві й поводилися з нами як із земляками».

Таке саме враження високо-культурної країни робила Гетьманщина й на інших чужоземних подорожніх, які переїздили її на переломі XVII і XVIII століть, за золотої доби Мазепи. Московський подорожній піп Іван Лукянов, що переїздив її в 1701 році, був уражений красою архітектури українських міст Глухова, Кролевця, Батурина, Ніжина, а особливо Київа. Вразило його й те самостійне місце, яке мала українська жінка в домашнім і суспільнім житті. Данський дипльомат Юст Юль, їдучи тим самим шляхом у 1711 році, навіть після московської руїни 1708—9 рр. був здивований багатством і культурністю краю. Чистота, чепурність українців, їх гарні будівлі нагадали йому Данію. Так само вразила його надзвичайна чемність українського населення й те, що жінки ходили до церкви з молитовниками.

Так, навіть обмежена й неповна форма власної держави, якою була українська держава кінця XVII віку, дала змогу українському народові, серед тяжких війн і спустошень, розвинути найкращі сто-

рони своєї вдачі й досягти такого рівня просвіти й культури, який сміливо дозволяє поставити Гетьманщину кінця XVII віку поруч із найбільш освіченими країнами Европи. Такий був благодійний вплив життя у своїй власній державі, де українці мали змогу до певної міри влаштовувати своє життя по своїй власній уподобі.

ЛІТЕРАТУРА

М. Василенко, Територія України XVII віку, «Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія», Київ 1927. Ів. Крипякевич, Студії над державою Богдана Хмельницького, «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», тт. 129, 130, 134—135, 139—140, 147, 151. Львів 1920—31. М. Слабченко, Центральныя учрежденія Гетманщины XVII—XVIII ст. Одеса 1918; його ж: Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII віків, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 116, Львів 1913; його ж: Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи, Одеса 1909. Л. Окиншевич, Рада Старшинська на Гетьманщині, «Україна», 1924, кн. 4; його ж: Ґенеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст., «Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права» Укр. Акад. Наук., т. 6, Київ 1929; його ж: Ґенеральна Старшина на лівобережній Україні XVII—XVIII вв., там же, т. 2, Київ 1926. В. Модзалевський, Перший військовий підскарбій Роман Ракушка, «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, т. I, Київ 1919; його ж: До історії млинського права Гетьманщини. «Записки Укр. Наук. Тов.», т. XIII, Київ 1914. М. Тищенко, Гуральне право та право шинкувати горілкою в лівобережній Україні до кінця XVIII в., «Праці Ком. виучув. зах.-рус. і вкраїн. права», т. 3, Київ 1927. А. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783), Київ 1908; укр. переклад у т. 22 «Укр. Істор. Бібліотеки», Львів 1902. В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII—XVIII вв., том I, в. 1. Прага 1924. В. Барвинській, Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вв., «Записки Харьковскаго Университета», 1909, кн. I—III і окремо, Харків 1909. М. Ткаченко, Нариси з історії селян на лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук.», т. XXVI, Київ 1931. М. Слабченко, Господарство Гетьманщини, т. I, Землеволодіння та форми сільського господарства, Одеса 1923; його ж: Организація хозяйства Украины отъ Хмельниччины до мировой войны, тт. 1—2, Одеса 1922. П. Клименко, Місто і територія на Україні за Гетьманщини, «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук, тт. VII—VIII, Київ 1926. Д. Багалѣй, Магдебургское право въ городахъ лѣвобережной Малороссіи, «Журналъ Минист. Народн. Просвѣщ.», 1892, кн. III; укр. переклад у тт. XXIII—XXIV «Руськ. Істор. Бібліотеки», Львів 1903; його ж; О судьбѣ городского самоуправленія въ малороссійскихъ городахъ XVII—XVIII вв., «Труды XIV Археологическаго Съѣзда», Москва 1914. П. Клименко, Западно-русскіе цехи XVI—XVIII ст., Київ 1914; його ж: Цехи на Україні т. I, Київ 1929. А. Єршов, Ніжинські цехи в першій половині XVII в. Збірник «Чернигів і північне Лівобережжя», Київ, 1928; його ж: До історії цехів на лівобережжі XVII—XVIII вв., «Записки Ніжинського Інституту Народн. Освіти», кн. VI, 1926. Ор. Левицкій, Очерки народной жизни Малороссіи во второй половинѣ XVII в., «Кіевская Старина», 1901, кн. 1—12 і окремо, Київ 1901; нове, українське видання: По судах Гетьманщини, Харків 1931. Д. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. I, вид. 2, Петербургъ 1900; т. II, Петербургъ 1895; його ж: Славный кошевой атаманъ Ив. Д. Сирко, Петербургъ 1894. М.

Слабченко, Соціяльно-правова орґанізація Січи Запорозької, «Праці Комісії для виучування історії зах.-рус. і вкраїн. права», т. 3, Київ 1927. Н. Петров, Київська Академія, «Записки Істор.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук», т. I, 1919; його ж» Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в., Київ 1895. С. Голубевъ, Исторія Кіевской Духовной Академіи, Выпускъ I, Київ 1886. Al. Jabłonowski, Akademja Kijowsko-Mohylańska, Kraków 1899—1900; його ж: W sprawie Akademji Kijowsko-Mohylańskiej. „Kwart. Histor.", 1902. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні, Київ 1924; його ж: Історія книжної справи на Україні, Київ 1924. К. Харламповичъ, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, Казань 1914. Ів. Огієнко, Українська культура, Катеринослав-Ляйпціґ, 1923. Н. Мірза-Авакянц, З побуту української старшини кінця XVII віку, «Записки Україн. Наукового Т-ва досліджування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині», т. I, Полтава 1919. В. Модзалевський, Гути на Вкраїні, Київ 1926; його ж: До історії українського ліярництва, «Збірник Секції Мистецтв Українського Наукового Товариства», Київ 1921. М. Кошарнівський, З історії папірництва на Чернігівщині, «Бібліологічні Вісті», Київ 1930, кн. III і IV.

VII

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ВЕЛИКІЙ ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ. МАЗЕПА ОКУПУЄ ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. АРЕШТ ПАЛІЯ. ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ. ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ. БАТУРИН І ПОЛТАВА. МОСКОВСЬКИЙ ТЕРОР. СМЕРТЬ МАЗЕПИ НА ЕМІҐРАЦІЇ. ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ. ПОХІД ОРЛИКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ. ПРУТСЬКА КАМПАНІЯ. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРЛИКА НА ЕМІҐРАЦІЇ.

Україні довелося взяти близьку участь у великій Північній війні й понести з свого боку дуже тяжкі жертви, хоч, як уже було згадано, інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі й чужі для України. Головною причиною війни з московського боку було бажання відкрити доступ до берегів Балтійського моря, які належали Швеції. Цар Петро заключив союз із курфірстом саксонським Авґустом, який незадовго перед тим був обраний на польського короля. Авґуст хотів відняти у шведів Лівонію, уступлену їм Яном Казимиром у 1660 р. по договору в Оливі. Він мав почати війну як курфірст саксонський, але зобовязався втягнути в війну також і польську Річ Посполиту. Пристав до коаліції проти шведів і король Данії, який мав претенсії на герцоґство Шлезвіґ-Голштинське, якому підпомагала Швеція. Союзники не мали ніякого спільного пляну війни і взагалі, як виявилося, були дуже мало до цієї війни підготовані. Вони рахували на те, що Швеція, на чолі якої стояв зовсім молодий король Карл XII, ще менше від них підготована до війни. А головно — вони надіялися заскочити шведів несподівано. Війну почали в кінці 1700 р. одночасно Данія й король Авґуст. Данія окупувала своїм військом Шлезвіґ-Голштинію, а Авґуст обложив своїм саксонським військом Риґу. Але Карло XII приготовив союзникам ще більшу несподіванку: він висадився з військом коло Копенгаґи, зовсім неприготованої до оборони, й примусив данського короля чим скорше заключити мир і вийти з коаліції. Вся данська кампанія закінчилася в кілька тижнів. Цар Петро дожидав тільки звістки про закінчення мирових переговорів із Турцією, щоб, маючи розвязані руки, й самому кинутися на шведів. На другий день по одержанні звістки про бажаний мир, він оповістив шведам війну. Це сталося 19 серпня 1700 року, рівно через день

після того, як один із членів коаліції, данський король уже замирився з Швецією. Цар Петро обложив з своїм військом кріпость Нарву на південному березі Фінської затоки. Війська було в нього 40.000, але це були дуже погано вивчені молоді рекрути, під командою чужоземних офіцерів, бо своїм Петро ще не довіряв. Облога Нарви посувалася наперед дуже мляво, а тимчасом несподівано появився всього з 8.000 відділом сам Карл і сміливим ударом розбив 20 листопада цілу московську армію. Погром був страшний: всі ґенерали й офіцери поздавались у полон, боячися своїх власних солдатів; тисячі полонених, увесь обоз, військовий скарб, уся артилерія попали до рук шведів. Карл XII рішив, що й другий його противник остаточно розбитий, і звернув тепер свої сили проти третього ворога, Авґуста Саксонського.

Але Карл XII дуже помилився щодо царя Петра: страшний погром не тільки не знеохотив Петра й не примусив його упасти на дусі, але навпаки — викликав у ньому надзвичайний приплив енерґії й непохитну рішучість провадити війну далі. Він почав наново збирати свої сили для нової боротьби. Хоча ще по Переяславському договору й на основі своєї попередньої практики московські царі ніколи не вживали збройних сил України проти ворога, який безпосередньо України й українських інтересів не зачіпав, але цар Петро зразу притягнув до участи в війні також і українські війська: виступаючи сам у похід проти Нарви, цар звелів, щоб туди ж вирушив і 12.000 корпус українського війська під командою полковника Обидовського. Але не встигли українці досягти такої далекої мети походу й дійшли лише до Пскова, як під Нарвою було вже все скінчене. Українці дуже багато потерпіли в цім поході від холоду й голоду, й кілька тисяч їх згинуло зовсім або вернулися додому інвалідами. На зміну цьому корпусові цар викликав новий 7.000-й корпус. Тимчасом Карл розбив Авґуста в Лівонії й переніс військової дії на Литву. Цар зміцнив свій союз з Авґустом новим договором і зобовязався піддержувати союзника всіма силами. Тепер уже втягалася в війну Польска Річ-Посполита. Вона вимагала від Петра як компенсації зречення прав на решту правобережної України, яка ще залишалась у підданстві в царя. Звістка про це дуже стривожила гетьмана Мазепу, й він протестував перед царем проти всяких уступок полякам коштом України.

Одначе гетьман скоро одержав наказ іти з військом на поміч польським союзникам царя на Білорусь. Крім того цілий корпус українського війська під проводом полковника Апостола був висланий на північ, де українці разом із москалями розбили шведського ґенерала Шліпенбаха під Ерестфером у Ліфляндії. Українці захопили велику військову здобич, але російські начальники відняли її в них. Взагалі українські козаки дуже нарікали на погану поведінку з ними московської команди, на тримання їх у голоді, невиплату грошей і всякі утиски. Беручи участь у тяжкій війні в незвичайних для них кліматичних умовах на півночі, кладучи свої голови за чужу для них справу, українці не тільки не діставали ніякої нагороди, але ще й

зазнавали всяких кривд та образ від москалів. Через війну припинилась українська торгобля з балтійськими портами, навязані з заходом торговельні звязки рвались, українські експортери несли величезні втрати й ціле економічне життя України руйнувалось. Це все робило війну дуже непопулярною на Україні й викликало серед народу незадоволення й нарікання.

А цар Петро вимагав щораз нових жертв з боку України. В 1702 р. Карл зовсім розбив Авґуста й захопив Варшаву й Краків. Багато поляків почало покидати Авґуста й переходити на шведський бік. Появився навіть претендент на королівство, якого піддержував Карл супроти короля Авґуста: це був Станіслав Лєщинський, воєвода Познанський. Вся Польща розділилася на дві партії: одна стояла за короля Авґуста, друга за Станіслава Лєщинського. Прихильники Авґуста вважалися за союзників Москви, Станіслава Лєщинського піддержували шведи. Тепер фронт бойових операцій, в яких мусіло брати участь українське військо, розтягнувся на всі пограничні з Гетьманщиною польські провінції: на Білорусь і на правобережну Україну. Щоб піддержати прихильників Авґуста на Білорусі, гетьман Мазепа мусів вислати туди в 1703 р. 12.000-й козацький корпус під проводом полковника Миклашевського, а сам із царського наказу вирушив весною 1704 р. з цілою українською армією в 40.000 людей на правий берег Дніпра. Цей період дав йому змогу окупувати правобережну Україну, й він старався з того часу, щоб ця окупація обернулася в прилучення правого берега Дніпра до Гетьманщини.

Становище правобережної України під той час було уже складне. Як знаємо, по договорах Бахчисарайському з 1681 р. і по Московському з 1686 р. більша частина правобережної України залишилася за Польщею; тільки Київ із околицями дістався Москві, та ще Камянець із частиною Поділля залишався в турецьких руках. Мир із Туреччиною в 1699 р. вернув Польщі й Камянець. Одначе влада Польщі над правобережною Україною була не безумовна: Польща була зобовязана по договору з Москвою не заселювати цілої смуги землі, яка тяглася здовж правого берега Дніпра, починаючи трохи нижче від Київа й до самого Чигирина. Ця смуга мала залишатися порожньою, свого роду буфером між лівобережною козацькою Україною й Україною польською. Властиво кажучи, під владу Польщі ціла правобережна Україна повернулась як пустиня: міста й села лежали в руїнах, населення було знищене або розбіглося на всі сторони й ховалося по мало доступних місцях. Спочатку польський уряд заходився наново кольонізувати Поділля. Але діло посувалося дуже помалу. Тимчасом Польща мала потребу в постійній охороні своїх українських провінцій від татарського степу. Тому король Ян Собеський прийшов до рішення відновити знищену тут козаччину. Він видав у 1684 р. універсал, яким дозволив козакам селитися на місцях, де колись існували старі міста, такі, як Корсунь, Чигирин, Лисянка, Умань. І в наступному 1685 р. польский сойм формально відновив козаччину. Настанов-

ляється козацьким гетьманом полковник Могиленко, й йому доручається орґанізувати козацьке військо та розселювати його по всьому краю. Це викликає тривогу й незадоволення московського уряду й лівобережного гетьмана, виникають диплсьоматичні конфлікти. Але кольонізаційний рух росте з стихійною силою. На заклик Могиленка звідусіль починають сходитися переселенці: з лівобережної України, з Волині, Полісся, Галичини, Молдавії. Всіх приваблює обіцянка свободи й володіння землею, скільки хто захоче її взяти: родючі чорноземні простори лежали вільні й незаняті, аби була охота на них працювати. Мов із під землі виростають козацькі полки й сотні: кожен із прибулих переселенців записується в козаки й хоче одночасно орудувати *шаблею й плугом*. Серед козацьких полковників висуваються особливо Самусь у Богуславі, Абазин у Брацлаві, Палій у Хвастові та Іскра в Корсуні. Кожен із них у своєму полку енерґійно провадив орґанізаційну й кольонізаційну діяльність. Гетьманом над новою козаччиною король після смерти Могиленка призначив Гришка, а потім Самуся. Та найбільше визначився серед нових козацьких діячів полковник хвастівський Семен Палій, родом із Чернігівщини. Це була людина освічена і вже немолода. У його голові роїлися широкі політичні пляни. Заснувавши свій осередок у містечку Хвастові, 60 кільометрів від Києва, майже на самій границі з Гетьманською Україною, Палій енерґійно взявся за заселення цілої північної й середньої України. Вже 1694 р. він писав до гетьмана Мазепи: «*Я знайшов цей край пустинею й працював коло Хвастова, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжям, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волощини; й церкви Божі я побудував і прибрав на славу імени Божого*».

Палій правив своїм полком дуже самостійно так, наче над ним не було ніякої верховної влади. Але перші роки він уникав зачіпок із польськими властями. Він приймав дуже енерґійну участь у боротьбі з татарами й турками, робив дуже сміливі походи й заходив аж до берегів Чорного моря. Своїми походами він здобув собі велику бойову славу. Одначе Палієві не вдалось уникнути конфлікту з польською владою. Річ у тому, що в міру того, як знову заселялася правобережна Україна, почали пригадувати про свої права на землю діти й внуки вигнаних колись звідти за Хмельницького панів і шляхти. Із скринь та з архівів витягали вони тепер старі документи, з яких було видко, що землі, які опанувала вільна народня кольонізація, належали кілька десятків літ назад окремим власникам. І діти цих власників почали заявляти свої права. Але Палій не визнавав ніяких прав і не допускав колишніх власників до їхніх бувших маєтків. Він не церемонився й з шляхтою сусідніх із його полком околиць; він розставляв *своїх козаків на «лежі»* (кватирі) *по шляхетських маєтках*. Це, розуміється, викликало незадоволення й скарги на Палія.

Сам Палій голубив у душі плян орґанізувати на правому березі козаччину, передати її під владу лівобережного козацького гетьмана

й таким способом злучити до купи обидві частини розірваної на-двоє України. Очевидно, що про це марив у ті часи кожен український патріот. Цей плян, як видко, виник у Палія дуже вчасно, бо вже в 1688 р. він звернувся до московського уряду, через гетьмана Мазепу з пропозицією прийняти його з цілим хвастівським полком у підданство московському цареві. Але в Москві не хотіли вплутуватися в новий конфлікт із Польщею, з якою тількищо заключили «вічний мир», і Палієві відмовили. Чутка про зносини Палія з Москвою дійшла до польських властей. Вони схопили Палія й посадили в тюрму. Але Палій утік із тюрми, вернувся до своїх козаків, витіснив польську залогу з Хвастова й знову став правити своїм полком як незалежний володар. Він продовжував зносини з гетьманом Мазепою; з польською владою не раз доходило в нього до ворожих сутичок. Одного разу був висланий проти Палія цілий відділ польського війська, але Палієві на поміч прийшли козаки з лівого берега, й вони вкупі відбили поляків.

Та ось у 1699 р. Польща заключила мир із Туреччиною. Поділля вернулося до Польщі, турки остаточно зреклися своїх претенсій до правобережної України, й козаки були тепер більше для Польщі непотрібні. В тому ж самому 1699 р. сойм постановив скасувати в межах Польщі козаччину, й коронний гетьман Яблоновський видав наказ гетьманові і всім полковникам, щоб вони розпустили козаків і здали укріплені місця польській команді.

Але козаки не послухали. Польська влада вислала в 1700 р. чотиритисячний відділ війська з артилерією проти Палія. Одначе Палій розбив цей відділ. Це був уже відкритий розрив із Польщею. Але польський уряд був занятий шведською війною. Щоб приборкати козаків, було оповіщене посполите рушення шляхти в усіх трьох воєвідствах: київському, волинському й подільському. Самусь із свого боку розіслав універсали до всього народу, підіймаючи його на війну. Він оповіщав, ніби присягнув за весь український народ на Правобережжі бути вірним цареві й слухатися гетьмана Мазепи. Головною опорою польської влади в краю була сильна укріплена фортеця в Білій Церкві. Самусь і Палій спільними силами обложили її. Польське військо, яке рушило виручати Білу Церкву, вони розбили під Бердичевом. Нарешті після сімох тижнів облоги козаки штурмом здобули Білу Церкву. 28 гармат, великі запаси пороху і всякої амуніції були їх трофеями. Зпід Білої Церкви Самусь рушив до другої важкої фортеці, до Немирова на Поділлі, й також здобув його. По всьому краю розлилося народнє повстання, як колись за Богдана Хмельницького. Навіть дехто з шляхти пристав до повстання, наприклад, відомий поет-демократ Данило Братковський, який стояв у близьких зносинах із Мазепою й за своє спочуття до повстанців заплатив головою, коли попав до рук польських властей.

Мазепа уважно стежив за розвитком подій на Правобережжі. Він радив цареві Петрові, щоб той прийняв під свою владу правобе-

режну Україну, принаймні хоч Білу Церкву з Палієм. Але цар не хотів про це й чути: він зовсім не хотів псувати своїх союзних відносин із Польщею, котра була втягнута в війну проти шведів. Він не тільки не думав приймати Палія в підданство, але вимагав, щоб Палій припинив повстання й покорився Польщі, й не дозволив Мазепі подати ніякої помочі повстанцям.

Народнє повстання було здане на свої власні сили, й польський уряд його приборкав. Польський гетьман Сінявський вирушив із цілим військом. Він випер Самуся з Немирова, потім обложив Ладижин, де замкнувся полковник Абазин. Після геройської оборони Ладижин узято штурмом, усіх оборонців поголовно винищено, при чім загинуло 10.000 народу, а Абазина посаджено на кіл. Після здобуття Немирова й Ладижина почалися страшні репресії. Багато тисяч повстанців покарано смертю, в 70.000 людей обрізано ліве вухо . . . Один Палій держався в своїй Білій Церкві. Сінявський посилав листи за листами до гетьмана Мазепи, прохаючи допомогти проти повстанців. Але Мазепа не міг підняти руку на своїх земляків і одновірців. Він прийняв у себе Самуся, котрий віддав йому свої гетьманські клейноди, дав притулок у себе й козакам, які вернулись після погрому на правому березі Дніпра.

При таких обставинах раптом Мазепа дістав весною 1704 р. наказ від царя вирушити з цілою українською армією на правий берез Дніпра і йти в глиб Польщі на поміч партії короля Авґуста Саксонського проти партії Станіслава Лещинського. Мазепа окупував Київщину й Волинь. Він вислав уперед 17-тисячний український корпус під проводом полковників Апостола й Мировича, котрий прилучився до саксонських військ і оперував разом із ними проти шведів на Познанщині. Козаки під проводом Апостола розбили шведський відділ Лейонгельма і взяли в полон 300 шведів. Козаки Мировича взяли участь у здобутті від шведів Варшави. Сам Мазепа задержався в Бердичеві. В нього виник конфлікт із Палієм. Хоча Мазепа й Палій хотіли того самого — злуки правобережної України з Гетьманщиною, але вони дуже ріжнилися своїми політичними поглядами й своєю тактикою. Палій був щирий демократ, він хотів удержати справжнє народоправство й такі порядки, які були хіба що на Запорозькій Січі; він ворогував проти панів і шляхти. В очах Мазепи він був небезпечний демаґоґ, тим більше, що народні маси дуже любили Палія, для яких він був «козацький батько». Мазепа боявся, що Палій захоче й при ньому грати якусь самостійну ролю, як він це робив під Польщею. Може бути, що Мазепа підозрював Палія в честолюбних замірах і в претензіях до гетьманської булави. Щоб збутися такого небезпечного союзника, Мазепа звелів заарештувати Палія й вислав його до Батурина, а потім до Москви. Звідти Палія заслано до Сибіру. Конфлікт між Мазепою й Палієм зробив глибоке враження на народні маси: ще й донині збереглася в численних варіянтах пісня про Мазепу й Палія, де всі симпатії народу лежать по стороні Палія.

Карл XII розбив Авґуста й вигнав його з Польщі. Шведи взяли Львів, і українське військо мусіло відступити. Одначе Мазепа вдержав за собою Волинь і Київщину й, коли Карл погнався далі на захід за Авґустом і переніс війну до Саксонії, 40-тисячна українська армія під проводом Мазепи рушила літом 1705 року до Галичини. Львів і ціла Галичина були окуповані українським військом. Воно дійшло аж до Сандоміра. Одначе нові побіди Карла привели до нової зміни в військовій обстанові. Шведи рушили були на Литву, й сам Карл підійшов до Городна. Литовські маґнати й шляхта стали переходити на його бік, визнаючи королем Станіслава Лещинського. Москалі старалися затримати наступ шведів, і ранньою весною цар Петро викликав на поміч Мазепу, який у березні 1706 року прибув до Мінська з 14.000 війська. Козаки стали залогами в Мінську, Слуцьку, Несвіжі й Ляховичах. Тут козакам не пощастило: шведи взяли Несвіж, де загинув Миклашевський, полковник стародубський, а потім після довгої облоги добули й Ляховичі, де попав у полон Мирович, полковник переяславський. Тимчасом Карл XII, затримуючи ворогів дрібними сутичками на Литві й Білорусі, кинувся з головними своїми силами до Саксонії й окупував її аж до Липська. Це примусило Авґуста почати переговори про сепаратний мир. 18 вересня в Альштранді заключено мир: Авґуст зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського й розірвав свій союз із Москвою. Карло мав тепер змогу обернутися з усіма своїми силами проти останнього свого ворога, проти царя Петра.

Восени 1707 року Карл рушив з Саксонії на схід. Йому властиво треба було знову завойовувати Польщу, окуповану українсько-російськими військами при допомозі прихильників Авґуста. Невідомо одначе було, куди він саме рушить, чи на Польщу й звідти на Україну, чи на Литву й звідти просто на Москву. На Україні почалася тривога. Цар Петро звелів гетьманові Мазепі стягати до купи свої сили й почати поспіхом укріпляти самий Київ. Україна вже сьомий рік несла тягар шведської війни й поклала на цю війну величезні жертви. Десятки тисяч українських козаків полягли в далеких краях — у Фінляндії, Ліфляндії, Литві, Польщі, Саксонії за чужу для них справу, а цар вимагав щораз нових жертв. Край був страшенно виснажений і зруйнований економічно. З України вивозилося безконечне число хліба й усяких інших харчів; торговля припинилась; маси сільського населення примусово виганялися на фортифікаційні роботи. Серед народу, серед козацтва й навіть серед козацької старшини йшли голосні нарікання: коли ж цьому нарешті буде кінець? Непевні політичні перспективи примушували задумуватися над будучою долею України. Було ясно, що для Петра Україна була лише знаряддям для його власних цілей, які зовсім не були згідні з інтересами українського народу. Мазепа хотів удержати за собою правобережну Україну. Цар Петро готовий був віддати її назад Польщі, аби тільки знайти в ній союзників проти Карла. Ходили чутки, що він готовий віддати Україну як компенсацію кому вгодно, — полякам, шведам, аби тільки ку-

пити собі цією ціною шматок побережжя Балтійського моря. На Україні боялися, що коли Карл піде просто на Гетьманщину, то цар залишить її на її власні сили, аби оборонити свої придбання на півночі й саму Москву. Все це утворювало на Україні незвичайно тривожний настрій і приводило до того, що українські патріоти разом із самим старим гетьманом мусили поважно задуматися над питанням, що далі буде з Україною й що далі їм треба робити. Виникла думка: чи не пошукати яких інших політичних комбінацій, ніж протекторат московського царя?...

Ми підходимо тут до виключно важного в українській історії моменту, який звичайно звязують із іменем одної особи, а саме особи гетьмана Мазепи. Це так звана «зрада» гетьманом Мазепою московського царя й його перехід на бік шведів. Небагато в українській історії моментів, які так тяжко заважили на долі українського народу, як цей учинок знаменитого гетьмана. Можна сміливо сказати, що ввесь дальший розвиток українського життя й спеціяльно розвиток українсько-російських відносин відбувався протягом трохи не цілих двох століть під враженням і під знаком траґічного кроку гетьмана Мазепи. Досить буде пригадати, що вже в наші часи, на початку 20-го століття, український визвольний рух був охрещений його ворогами іменем «мазепинства», а прихильників цього руху називано «мазепинцями». Біля імени Мазепи накопичилося з одного боку страшенно багато ненависти й злоби, а з другого, не менше того романтичної ідеалізації. І те й друге так впливало на самий хід історичних дослідів, що майже до самого кінця XIX століття історіоґрафія не знає ні одної спроби хоч трохи обєктивно, sine ira et studio, розглянути життя й діяльність славного гетьмана. Коли додати до цього, що до самого кінця XIX ст. в Росії й неможливо було обєктивно писати про Мазепу, без небезпеки стягнути на себе підозріння в політичній нельояльності, трохи не в державній зраді, то буде зрозуміло, чому навіть широка спеціяльна моноґрафія про Мазепу, написана в 1885 році знаменитим українським істориком Костомаровом, дуже далека від історичної обєктивности. Лише в 1897 році появилася перша праця, яка старалася спокійно розглянутися в історичній обстанові початку XVIII ст. й оцінити особу і вчинки гетьмана Мазепи не в залежності від традиційних і передузятих поглядів. Це була моноґрафія Ф. Уманця «Гетманъ Мазепа». Вона викликала живий обмін думок серед спеціялістів і стала щасливим початком. Нові розсліди, а особливо нові матеріяли, знайдені по закордонних архівах, пролили багато нового світла, й траґічний момент української історії, звязаний із іменем гетьмана Мазепи, представляється нам сьогодня зовсім інакше, ніж представляла його раніше офіційна російська історіоґрафія, а за нею повторювали й інші історики, навіть деякі українські.

Передовсім вияснено, що ціла справа зовсім не була індивідуальним учинком самого гетьмана Мазепи, ніби то подиктована якимись його особистими мотивами: це був рух цілої старшинської верстви, який

тільки виніс наверх самого гетьмана, як головного представника цієї верстви й як голову української держави. Друге, цей рух опирався на певну історичну традицію і в очах його учасників представлявся льоґічним і необхідним виходом серед тих обставин, які утворилися в часі війни між Швецією й Москвою. Шведсько-український союз 1708 року, заключений між королем Карлом XII і гетьманом Мазепою, не був якимсь небувалим явищем в історії української держави. Ми бачили вже, як Богдан Хмельницький старався спертися на поміч Швеції в боротьбі проти Польщі. Ми пригадуємо, як він заключив із дідом Карла XII тісний військовий союз і провадив спільно з шведами війну проти Польщі, не вважаючи на те, що ця війна в той час ішла в розріз із політикою Москви. Швеція, як держава, що не межувала безпосередньо з Україною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найзручнішим союзником, що його в той час могла собі знайти Україна. З упадком самостійного становища України по смерті Хмельницького й з переходом її на становище васаля Москви, шведсько-українські відносини самі собою мусіли перерватися. Тепер, на початку XVIII ст. Швеція знову виступає на політичному обрії України в критичному моменті, коли перед Україною знову повстає грізне питання: бути чи не бути? Обставини складалися так, що перемога кожного з могутніх противників несла українській державі загибель: у разі перемоги Карла Україна зробилася б добичею його союзника Станіслава Лещинського, нового польського короля; перемога Петра привела б до остаточного скасовання всякої автономії України, як це вже показала практика перших років війни; цар Петро зовсім не збирався боронити Україну, яко таку, проти шведів і поляків; він визискував її сили для своїх власних цілей, у разі ж потреби готовий був покинути її на її власну долю або ж отверто пожертвувати нею для врятування своїх інтересів, котрі лежали для нього на берегах Балтійського моря, а не на середньому Дніпрі.

Отже при такому становищі в представників провідної на Україні старшинської верстви вже в перших роках війни мусіла повстати думка, що треба самим подумати про свою власну долю. Чим ширше розгорталися військові події й чим більші жертви мусіла складати Україна на вівтар цієї чужої для її інтересів війни, тим глибше незадоволення поширювалося в усіх кругах українського населення. До гетьмана з усіх боків ішли скарги на ріжні кривди, надуживання й нестерпні тягари, які терпіло населення України від московських властей у звязку з війною. Щорічне висилання тисяч людей на фронт, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, цілковите припинення торговлі з закордоном, усе це з кожним роком щораз більше руйнувало край і захитувало самими основами добробуту. Кінець-кінців населення обвинувачувало в своїх нещастях правлячу старшину з гетьманом на чолі. І коли в кінці 1706 року козацькі полковники Апостол і Горленко звернулися до Мазепи з словами: «Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо, за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу й кості діти наші проклинатимуть,

якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!» — то ці слова були відгуком того, що думалось і говорилось по цілий Україні. Вже весною 1707 року, коли українська головна команда перебувала в Жовкві в Галичині, вища старшина зібралася на таємну нараду в помешканні ґенерального обозного Ломиковського й обмірковувала статті Гадяцької умови Виговського з Польщею з 1658 р. Всі факти вказують, що думка про залишення Москви й перехід на бік її ворога — Швеції, щоб рятувати Україну, зовсім не була винаходом самого Мазепи; вона була спільною всім відповідальним керманичам української політики, й перехід на бік Карла XII був, можна сказати, навязаний Мазепі самою старшиною.

Сама історія зносин Мазепи з Карлом, по своїй суті глибоко таємних, ще й досі вкрита великою таємницею. Все, що ми знаємо про них, це згадки й записки сучасників, зроблені вже значно пізніше, post factum і здебільшого з певною політичною метою. Такий характер носить, наприклад, записка одного з найближчих до Мазепи людей, його ґенерального писаря Орлика, зроблена більш як 12 літ після подій із метою дістати від московського уряду амнестію. А вона, ця записка, є одним із найважніших документів до історії Мазепиного замислу. Скільки можна судити з ріжного роду сучасних звісток і пізніших документів, зносини Мазепи з противниками Петра розпочалися в 1705 р., коли він перебував із українським військом у Польщі. Ініціятива вийшла з польських кругів, які піддержували кандидатуру на польський трон Станіслава Лещинського. Є відомості, що вже восени 1705 року Станіслав Лещинський засилав до Мазепи таємного післанця. Можна думати, що піддержуючи ці таємні зносини з ворогами Москви, Мазепа ще не будував ніяких конкретних плянів, аж поки на нього не почала налягати козацька старшина, домагаючися, щоб він відпав від Москви, й не знаючи ще, що гетьман уже стоїть у таємних зносинах із ворогами царя. Всі найближчі співробітники, впливові старшини: ґенеральний обозний Іван Ломиковський, полковники Апостол, Горленко, Зеленський, усі вони, як нам відомо, дуже наставали, щоб гетьман використав тяжке становище Москви і врятував Україну за допомогою шведського союзу. М. Грушевський у статті про «Шведсько-український союз 1708 року» підкреслює, що в своїх *плянах перейти* на бік шведів козацька старшина спиралася на стару традицію шведсько-українського союзу з часів Б. Хмельницького й Виговського і що вона властиво потягла за собою старого гетьмана. І тільки після настирливих просьб і умовлянь зважився Мазепа на якісь конкретніші кроки, знову таки покищо в сфері таємних переговорів. Він узяв усю справу у свої досвідчені руки й свідомо перебрав цілу відповідальність за неї сам на себе.

Які були мотиви, що спонукали Мазепу до цього? Навіть якби ми не знали з його власних уст ніякого умотивовання, то й тоді тяжко було б допустити, щоб тут грали ролю мотиви особистого характеру, наприклад, бажання ще більших почестей чи слави. Мазепі вже ми-

нуло 70 років. Він був бездітний удівець. 20 років був він гетьманом під протекторатом московського царя й користувався з боку царя необмеженим довірям і повагою. Цар зробив його першим кавалєром ордену св. Андрія Первозваного, виклопотав для нього титул князя Святої Римської Імперії. Для того, щоб у таких літах і при таких обставинах поставити все на карту й кинутися назустріч невідомій будучині, для цього були потрібні якісь інші мотиви, ніж бажання титулів і влади: того, й другого старий гетьман мав досить.

Мотиви свого небезпечного й необчислимого в своїх наслідках кроку розкрив нам сам Мазепа в деяких своїх декляраціях, які дійшли до нас безпосередньо або посередньо. Так, Пилип Орлик, котрий хотів реабілітувати себе 12 років згодом, пише в своїй записці, що коли Мазепа восени 1707 р. відкрив йому свою грізну тайну, то заприсягся перед ним на хресті й на евангелії в таких словах: «Я кличу всемогучого Бога в свідки і заприсягаю, що не ради високих почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що єсте під моїм урядом, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користи всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей — хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками вашими і рідний край не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли ж я це роблю ради якихнебудь приватних інтересів, то нехай побє мене душею і тілом Бог, в Тройці Святій Єдиний, і безневинно понесені муки Христові». Тяжко допустити, щоб 70-літній дід, який протягом цілого свого життя виявив себе незвичайно ревним сином православної церкви, складав фальшиву присягу, стоячи вже на порозі могили.

В своєму договорі з Військом Запорозьким у Бендерах 1710 року Орлик писав, що «славної памяти Гетьман Ясновельможний Іван Мазепа, подвигнувшися правдою й ревністію за цілість отчизни, прав і вольностей військових, послідуючи і наслідуючи антецессора свого, славної памяти Гетьмана Богдана Хмельницького, віддався в оборону найяснішого короля шведського». Та сама думка проводиться в опублікованому вперше М. Грушевським «Короткому представленні причин, через які Україна вийшла зпід московської протекції», складеному якимсь мазепинцем у 1710 році. Нарешті в знайденому І. Борщаком «Виводі прав України», складеному Орликом мабуть у 1712—13 роках, є вказівки навіть на певні пункти договору між шведським королем і «Князем Іваном Мазепою та станами України»: обидві сторони зобовязувалися не заключати сепаратного миру, а король зобовязувався обороняти Україну й допомагати їй визволитися від Москви.

Від самого початку гетьманства Мазепи ріжні люди писали на нього доноси в Москву. Нахил до доносів, до ябедництва, до інтриґ, це був один із сумних наслідків, які залишила в душі українського громадянства епоха Руїни з її загальною деморалізацією. Але в Москві звикли до подібних доносів, розуміли, що вони не мають під

собою поважних підстав, і не вірили їм. Звичайно цар Петро відсилав доносчиків разом із їх доносами до рук самого гетьмана. Але в 1708 р. на гетьмана був поданий донос, який дійсно був для нього дуже небезпечний, бо виходив цим разом від двох людей, що займали високе становище в українських урядових кругах. Одним доносчиком був ґенеральний суддя Василь Кочубей, другим полтавський полковник Іскра. Кочубей був колись близьким приятелем Мазепи, але в 1704 р. посварився з ним. Причиною був любовний роман старого гетьмана з дочкою Кочубея Мотрею, яку Кочубей, а головно його жінка, не хотіли віддати за Мазепу, бо Мотря була його хрещеницею. Цей роман, що дав стільки вдячного матеріялу пізнішим поетам і драматурґам, скінчився тим, що Кочубеї посварилися з гетьманом. Правда, зчасом сам Кочубей помирився з ним і разом із усією ґенеральною старшиною був утаємничий у політичні заміри гетьмана. Але мстива жінка Кочубея підмовила свого чоловіка розкрити ці заміри перед царем і таким чином погубити Мазепу. До свого наміру Кочубеї притягли й свого родича Іскру. Вони подали цареві донос аж на 27 пунктів. У тому був відпис патріотичного вірша Мазепи, де він тужить над сумною долею України, над браком згоди між її синами й закликає українців, обеднатись і рятувати свою батьківщину («Всі покою щиро прагнуть»). Але в Москві до такої міри звикли, що всякі доноси з України пишуться з чисто особистих мотивів, що й у даному випадку побачили не що інше, як зведення особистих порахунків. Кочубея й Іскру заарештовано й вивезено до Москви, і з наказу царя його міністри самі робили доносчикам допит у Вітебську. Кочубей та Іскра, обоє вже старі люди, не витерпіли мук на тортурах і заявили, що свій донос написали по злобі на гетьмана і що все, що в ньому написано, то неправда. Тоді московський суд присудив їх до смерти з тим, щоб сама страта відбулася на Україні. Обох привезено на Україну, й там, недалеко від Київа, літом 1708 року, серед козацького табору їм відрубано голови. Але те, про що вони писали в своєму, дуже незручно й навіть наївно складеному доносі, була правда. Вся ця історія примусила Мазепу ховати свій намір в іще більшій таємниці. Та в той час, як нещасним Кочубеєві й Іскрі рубали голови, справа вже наближалася до своєї розвязки: Карл XII уже марширував із своїм військом на Москву, й гетьман збирався в разі шведського успіху перейти отверто на його бік.

Доля походу Карла на Україну є одним із найяскравіших у цілій всесвітній історії зразків загибелі великого підприємства, якому, здавалося, всі обставини пророкували безперечний успіх. Тим більше вразила всіх катастрофа, якою скінчився цей похід. Існує величезна література, присвячена історії цього фатального походу, головно російська й шведська. До недавніх часів у цій літературі панував більш-менш одностайний погляд на нещасливого героя походу, на Карла XII: його вважали за незвичайно хороброго й відважного вояка, але відмовляли йому таланту стратеґа. Вчинки Карла в часі війни признавалися за яскравий зразок авантюристичної стратеґії, котра в своїх

наслідках загубила шведську армію, одну з найліпших у Европі, й самій Швеції завдала невилічимі рани.

За останні десятки років у цих поглядах зайшли значні зміни. Ціла низка дослідників, головно шведських (Артур Стіллє, Ернст Карльсон, Карл Беннедіх та інші) взялася наново студіювати історію Карлових походів і, на основі нових документальних матеріялів, доcліджуючи ці походи з чисто військового погляду, перевела свого роду реабілітацію шведського короля, як стратеґа. Вони показали, що виною катастрофи була не його стратеґія, сама по собі дуже добра, лише фатальний збіг зовнішніх обставин, супроти яких був безсилий і найбільший військовий ґеній. Дуже цінні знадібки до історії походу Карла на Україну дали також праці українського військового дослідника, ґенерала М. Юнакова.

Альтштрандський мир 1706 року поставив Карла на висоту могутности. Його завзятий противник Авґуст Саксонський був зломлений, зрікся польської корони й виконав цілий ряд понижуючих умов, які поставив йому побідник, аж до видачі шведам Паткуля, якого дожидали муки й смерть, у той час, як саксонські зрадники, які перейшли були на бік шведів, увільнялися від усякої кари. На польський трон був посаджений Станіслав Лєщинський, в повному значінні слова креатура шведського короля. Міжнародній престиж Карла стояв незвичайно високо. Данія й Прусія не сміли проти нього й ворухнутись. Австрія, Франція, Анґлія й Голяндія схилялися на бік Карла. Французька дипльоматія енерґійно його піддержувала. Туреччина була готова в разі його успіху в поході на Москву пристати до нього. Шведські краї були добре захищені. Карл розпоряджав величезним, як на ті часи, континґентом війська: 110.000 людей, при чім це було першорядне військо. Всі ці сили Карл міг обернути проти Москви. Головна армія під проводом самого короля мала нанести рішучий удар цареві. До неї мав прилучитися корпус Левенгавпта, який віз провіянт і муніцію з Ліфляндії. Армія ґенерала Любекера в Фінляндії мала завдання звязувати тут значніші російські сили й загрожувати Петербурґові. Корпус ґенерала Красса мав завдання вирушити разом із військом Станіслава Лєщинського на Україну.

Пізнім літом 1707 року Карл вирушив із своєю армією з Саксонії на схід. Поки він завдавав у Саксонії рішучий удар Авґустові, московський цар окупував своїм військом Польщу, де сила Станіслава Лєщинського мала зовсім номінальний характер. Тепер Карлові доводилося завойовувати Польщу знову. Дві дороги лежали перед ним у напрямку до Москви: або йти на південний схід через Волинь на Україну й звідти, зміцнивши себе силами Мазепи, йти на Москву, або ж іти на Москву просто через Литву. Карл вибрав цей останній шлях, бо він давав йому змогу бути в звязку з шведськими провінціями на східньому березі Балтійського моря й бути в контакті з розложеними там шведськими силами. Протягом 6 місяців шведська армія пройшла 900 кільометрів і з початком березня 1708 р. досягла містечка Смор-

гоні на південний схід від Вільни. Понад Вислою стояла московська армія. Але Карл дуже зручно обійшов її з правого фляґу, й москалі мусіли ввесь час перед ним відступати. З бою взяли шведи лінію річки Німана. Москалі, відступаючи, нищили й руйнували все на своєму шляху, залишаючи шведам цілком спустошені області. З Сморгоні Карл рушив просто на Мінськ. З дороги він дав розпорядок, щоб ґенерал Левенгавпт, що з своїм 12.000 корпусом стояв у Курляндії, вирушив йому на підмогу, зібравши яко мога більше артилерії, бойових запасів і провіянту. Сам Карл мав 38.000 війська. Всі думали, що Карл піде просто на Смоленск і далі на Москву. Розбивши москалів коло Головчина, Карл досяг Дніпра й заняв Могилів. Цілий місяць дожидав він Левенгавпта й, не діждавшись, рушив далі. Рушити на Москву просто та схід не дало йому те, що москалі на сотні кільометрів спустошили всю місцевість вдовж шляхів, які вели на Москву; з другого боку, щадячи свої сили, Карл не хотів атакувати московські війська, які займали дуже сильні позиції. Відійшовши до міста Татарська, всього в ста кільометрів від Смоленська, Карл різко повернув на південь у напрямку на Україну. Як доводять новіші шведські історики, Карл в цей час іще не думав іти в глиб України: він хотів тільки обійти головні московські сили з правого фронту й через північну область України, через Сіверщину, вийти на дорогу до Москви, через Брянськ і Калугу. Поспішним маршем він думав попередити царські сили, захопити Сіверщину з її багатими запасами й, забезпечивши себе таким способом, іти далі на Москву.

Але всі його пляни розбилися через невдачі двох його ґенералів: з одного боку Левенгавпт, ідучи занадто помалу, дав себе окружити переважаючим чисельно царським силам і був розбитий коло села Лісного на Білорусі. Вся артилерія і ввесь обоз Левенгавпта попали до рук москалів. Сам Левенгавпт тільки з половиною своїх сил, з 6.000 вояків пробився через ворожу армію й догнав головні сили Карла. Цар Петро пізніше зовсім справедливо назвав бій коло Лісного матірю полтавської побіди: ще більше, ніж бойове значіння побіди коло Лісного, було її значіння моральне: це вперше московські війська побили значніший шведський відділ у відкритому бою.

Друга невдача полягала в тім, що відділ ґенерала Ляґенкрони, висланий Карлом уперед, щоб захопити головні стратеґічні пункти Сіверщини, збився з дороги, попав не туди, де треба, й не виконав свого завдання: перше, ніж надійшли головні шведські сили, московська армія, яка ввесь час ішла паралельно з шведською на схід від неї, захопила всі важніші пункти, які панували над шляхами, що вели з Сіверщини на Москву. Московські відділи, як і раніше, кинулися все руйнувати й нищити, щоб не залишити шведам ніяких запасів. Уже зовсім наблизилася зима, й шведам не залишилося тепер нічого, як іти на зимові кватири в глиб України, і то яко мога швидше, щоб не дати на цей раз випередити себе царським силам.

Є підстави думати, що в пляни Мазепи зовсім не входило, щоб Карл ішов просто на Україну й зробив її театром військових операцій.

В інтересах України лежало, щоб два могутні суперники вирішили свою боротьбу в рішучому поєдинку десь поза межами України так, щоб їй залишалося перейти на бік переможця. Україна з кожного погляду була непідготована до того, щоб самій взяти активну участь у цьому рішучому поєдинку. Хоч яке було сильне незадоволення в широких масах українського населення, але на те, щоб викликати загальне народнє повстання проти Москви, треба було відповідної агітації й певних організаційних заходів. Ані того, ані другого не можна було робити: справа шведсько-українського союзу була закутана найглибшою таємницею, про якесь готування народніх мас не було ані мови; більша частина українських військових сил була розкидана в ріжних місцях далеко поза Україною; натомість у цілому ряді пунктів України стояли московські залоги, а сам гетьман мусів увесь час кооперувати з московськими ґенералами.

Коли шведи вступили в північні області України, спеціяльно на територію Стародубського полку, то через стратеґічні помилки шведського ґенерала Ляґеркрони Стародубський полковник Скоропадський був відтятий від сполуки з гетьманом, московські відділи заняли самий Стародуб, і Скоропадському, хоч він і належав сам до однодумців Мазепи, нічого не залишилось, як триматися разом із царськими військами. Коли Мазепа довідався, що Карл іде просто на Україну, то як переказують сучасники, з його уст вирвалися слова страху й відчаю: він заявив своїм довіреним людям, що марш Карла на Україну приведе за собою появу на українській території цілої царської армії й погубить усю справу. Мазепа опинився між двома вогнями, з одного боку наближалася московська армія, й її начальник кликав Мазепу скоріше до себе; з другого боку наближалися шведи. Кожен день проволоки міг викликати серед московської сторони підозріння, і щоб цього уникнути, Мазепі довелося покластися в ліжко й удавати смертельно хорого. Коли ж московський аванґард був усього в двох-трьох днях переходу від гетьманської столиці Батурина, й коли далі баритися було вже неможливо, Мазепа залишив частину своїх сил, коло 10.000 людей під проводом полковника Чечеля й гарматного осавула Кеніґсека (німця родом) у Батурині й звелів їм не пускати до себе москалів, а сам із 5 тисячами поспішно вирушив на північ. Тільки коли козаки переправилися через Десну, старий гетьман урочисто обявив їм, що веде їх не проти шведів, а проти москалів. Коло села Орлівки Мазепа сполучився з Карлом.

Батурин був сильно укріпленим містом із дуже численною артилерією. В ньому був великий склад бойових запасів. Оборонці Батурина готовилися вірно виконати наказ свого гетьмана, і коли ґенерал Меньшіков із передовими московськими силами за кілька день після виїзду Мазепи наблизився до Батурина, його зустріли гарматними вистрілами. Цар Петро дуже скоро довідався про відпадення від нього Мазепи. Велике було здивовання й переляк царя, але він скоро оговтався в новій ситуації, як і взагалі умів не тратити присутности духа в найкритичніші моменти. З блискавичною швидкістю

приймає він одне за другим важливі рішення. Він видає універсал до всього українського народу, оповіщає Мазепу зрадником, обвинувачує його в тому, що ніби він хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць обернути українців у католицьку віру; він закликає український народ залишатись йому вірним і обіцяє йому такі вольності, яких, мовляв «не має ні один народ у світі». Далі він наказує козацькій старшині зїхатись у Глухові, щоб вибрати собі нового гетьмана. З другого боку він дає Меньшікову наказ штурмувати Батурин і вжити всякого терору, щоб від самого початку відстрашити населення України від спілки з шведами.

Меньшіков зробив так, що наказав йому цар. Хоча штурм Батурина був відбитий його оборонцями, але в ту саму ніч один зрадник показав москалям таємний підземний хід до кріпости, й москалі прорвалися в Батурин. Козаки й усе цивільне населення геройськи оборонялись, але були переможені. Страшна була помста Меньшікова: все населення поголовно, не виключаючи жінок і дітей, було вирізане, місто було зруйноване й спалене. Від блискучої гетьманської столиці залишились обсмалені руїни, калюжі крови й гори людських трупів. Ті козаки, які попали живими в полон, особливо начальники, були по варварськи замучені, й їх замордовані тіла були привязані до дощок та пущені плисти рікою Сеймом, щоб дати знати про долю оборонців Батурина. Зробивши своє нелюдське діло, Меньшіков мусів поспішно відступити, бо вже наближалися шведи й Мазепа. Як доводять нові шведські дослідники, це була помилка самого Мазепи, що він замісць того, щоб іти як найкоротшою дорогою, на визвіл Батурина, порадив Карлові рушити спочатку на Новгород-Сіверськ, через що було страчено кілька день. Тепер він побачив перед собою руїни своєї столиці і трупи її оборонців.

Несподівано скора загибіль Батурина була старшним ударом для всієї акції Мазепи: не тільки тому, що була зруйнована його столиця, багатий арсенал зброї й бойових припасів, в яких мала таку велику потребу шведська армія; ще сильніший був моральний удар. Не встиг Мазепа покинути царя й перейти на бік шведського короля, як уже грізна караюча рука московського володаря нанесла йому страшний удар, силу якого з жахом відчула вся Україна. На всіх тих, хто пішов за Мазепою, посипалися страшні репресії; московський цар поспішав терором знищити серед українського населення всякий дух опозиції.

В містечку Лебедині, куди трохи згодом була перенесена головна царська кватира з Глухова, було заложено спеціяльний суд над прихильниками гетьмана Мазепи. Як оповідає український хроніст, «багато старшин й козаків, запідозрених у прихильності до Мазепи, тому, що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддавано на ріжні тортури: колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди

сами признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю». Хроніст наводить число 900 замучених таким способом у Лебедині прихильників гетмана Мазепи. Але разом із терором проти тих, хто вже відпав від царя, цілий дощ милостей і нагород посипався на голову тих, хто відразу виявив свою льоялність. Та козацька старшина, яка прибула по першому царському наказу до Глухова на вибори нового гетьмана, щедрою рукою була обдарована грамотами на земельні маєтки; за кілька день було спечено десятки й сотні богатих поміщиків. Навіть автор хвалебних од, новгород-сіверський піп Заруцький, який ще недавно писав оди на честь Мазепи, а тепер поспішився скласти вірші, де осуджував Мазепу як «зрадника», дістав у дарунок від царя ціле село. Всі маєтності мазепинців були оповіщені сконфіскованими й роздавалися тим, хто своєю появою в ставці царя заявив свою вірність. Нагороджувалися і такі, хто зробив донос на когось, що він є таємний або явний прихильник Мазепи. Це довело до справжньої оргії доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитись або зробити службову каріеру. Серед українського громадянства були посіяні зерна страшної деморалізації, яка довгі десятки років потім давала себе відчувати. Не тільки самі українці, які в слушний момент зуміли засвідчити свою «вірністъ», діставали царські подарунки з запасу сконфіскованих маєтків; московські ґенерали й міністри: Мєньшіков, Ґоловкін, Долґоруков, Шафіров, Шереметєв, усі ці відомі співробітники царя Петра поробились українськими поміщиками, діставши великі земельні лятифундії.

Такі були перші реальні наслідки переходу Мазепи на бік шведів і звязаної з цим переходом політики царя Петра супроти України. Тимчасом військові події розвивались. Карл спішив далі на південь, щоб мати змогу ввійти в контакт із Кримом і Туреччиною. Його аґенти вже давно вели переговори з турецьким урядом, стараючися втягнути його в війну з Москвою. Французька дипломатія енерґійно піддержувала шведські старання. Але наступала зима й перепинила на деякий час похід. Шведи розложилися в північній Полтавщині. Московське військо ввесь час стежило за ними й старалося тривожити їх дрібними нападами. Зима 1708—9 року була надзвичайно жорстока, й шведи, дарма що вони, як діти півночі, не так боялись холоду, понесли тяжкі втрати від морозів. Кілька тисяч людей загинуло й цим зменшило й без того вже ослаблену шведську армію. На початку 1709 року, саме в люті морози, Карл із своєю кіннотою почав наступ у глиб Слобідської України й так розторощив московську кінноту, що вона на довший час утратила свою боєздатність, але тут несподівано наступила відлига, все вкрилося водою, й операції мусіли припинитись. Тимчасом московські ґенерали почали тривожити залишені на зимових кватирах шведські частини, й Карл повернувся назад. Тероризована москалями Україна держалася пасивно, хоча в тих місцях, де стояли шведи, населення ставилось до них прихильно, тим більше,

що шведські війська з наказу короля поводилися з українцями дуже добре. Одинока поміч, яку Карл досі мав від свого українського союзника, це кілька тисяч козаків, яких привів із собою Мазепа. Але ранньою весною 1709 р. на бік шведів перейшло Запорожжя. Ввесь час гетьманування Мазепи запорожці стояли в укритій або навіть у явній до нього опозиції. Але коли настав рішучий момент, вони пішли за гетьманом. Можна думати, що значну ролю в цьому відограв кошовий отаман Костянтин Гордієнко, великий український патріот і ворог Москви. Вже восени 1708 р. запорожці заявили про свою солідарність із гетьманом. Цар Петро поспішив вислати на Січ великі гроші, щоб підкупити запорозьку старшину, але з цього нічого не вийшло, і вже в березні 1709 р. кошовий Гордієнко привів до головної шведської квартири 8.000 запорожців. Це було дуже на руку шведам, бо якраз вони мали велику потребу в кавалерії, яка була в них дуже знищена в часі зимової кампанії. Запорожці за посередництвом гетьмана Мазепи склали з шведським королем формальну умову: король зобовязувався помиритися з царем не інакше як на умові, що Україна й Запорожжя, будуть визволені зпід Москви. В той час, як запорожці вели ці переговори в головній кватирі короля, відділ запорожців розбив московського ґенерала Шаумбурґа під містечком Нехворощею. Запорожці привели до короля кілька сот полонених москалів. Це був доказ того, що в запорожцях шведський король здобув собі корисних союзників.

Але приєднання запорожців було останнім успіхом шведів на Україні. Далі справи їх пішли щораз гірше. Переговори з турками посувалися дуже мало вперед, і тільки татари готові були виступити проти москалів по стороні шведів. Дуже добре розуміючи небезпеку з татарського боку, цар Петро вислав весною відділ свого війська, якому вдалося зайти запорожцям у зади, взяти й зруйнувати їх Січ, що була над річкою Чортомликом, а також зруйнувати запорозьку кріпость Переволочну, вище порогів, там, де Ворскла впадає в Дніпро. Тут було знищено всю річну фльотилію запорожців, що мало свої фатальні наслідки, бо унеможливило пізніше шведам переправу через Дніпро. Зруйнування Переволочної було ударом, що був рівний зруйнуванню Батурина. При здобутті Січі й Переволочної повторилися й страхіття Батурина: всіх козаків і загалом усе населення, яке попало в руки москалів, москалі замордували найбільш варварським способом.

В початку травня шведська армія пересунулася далі на південь до лінії Ворскли й тут облягла кріпость Полтаву. Облога тягнулася дуже мляво. Як думають найновіші шведські дослідники, метою Карла було за всяку ціну втягти московську армію в ґенеральний бій: він дуже добре розумів, що в умовах війни на широких східньо-европейських рівнинах не мало значіння ані маневрування, ані захоплення того або іншого пункту, ані опанування якоїсь території; важно було нанести рішучий удар і знищити головні сили ворога. В даному разі це було ще настільки важніще, що в разі успіху зараз же появля-

лися нові союзники: виступили б проти царя татари й турки, а може й недавно лише втихомирені донські козаки, та й сама Україна після того, як її залишили б москалі, могла вся приєднатися до шведів.

Ці міркування, на думку шведських істориків, і привели Карла до уложення пляну через облогу Полтави притягти московську армію й змусити її до рішучого бою. Цей бій дійсно стався 27 червня 1709 року, один із важніших своїми наслідками боїв не тільки для сходу, але й для цілої Европи. Сили противників були нерівні, по новітнім обрахункам, зробленим шведськими дослідниками, шведи мали всього 18.000 здатного до бою війська з 30 гарматами супроти 40.000 москалів при 72 гарматах. Українські частини, які були в обох таборах, так само й ріжні нереґулярні відділи в московській армії не входять у обрахунок. Високі бойові прикмети шведських військ урівноважували неоднакову чисельність ворожих військ, але в особі царя Петра Карл XII мав собі гідного противника, котрий добре використав увесь попередній досвід, усі свої колишні невдачі: московська армія була вже не та, яку десять років перед тим так легко розгромив Карл під Нарвою. Та нещастям для шведів було те, що сам король не міг командувати військом у день рішучого бою. За десять день перед тим Карл обїздив місцевість і дуже необережно наблизився до ворожих позицій; його серйозно поранено в ногу, й він уже не міг сам кермувати боєм та здав головну команду ґенералові Реншільдові. А цей наробив фатальних помилок і, не зважаючи на свою хоробрість, шведи програли битву. Хоч вони втратили всього 5.000 людей і могли доволі спокійно відступати до Дніпра, але справа була безповоротно програна. Петро, захоплений своїм успіхом, дав змогу ворогам відступити. Але, дійшовши до Переволочної, шведська армія й українські відділи Мазепи мусіли зупинитись, бо всі засоби для переправи були знищені москалями ще раніше. Тимчасом наспіла погоня. Шведські ґенерали умовили Карла переправитися через Дніпро й тікати до Туреччини. Разом із ним тікав і Мазепа. Виснажена шведська армія капітулювала, а українці, яким пощастило втекти від московської помсти, разом із своїм гетьманом знайшли притулок на турецькій території.

Мазепа не довго пережив полтавський погром. Аґенти царя ввесь час старалися підкупити за величезні гроші турецьких правителів, щоб вони видали Мазепу цареві. Турки залишилися вірні заповітові свого Корана — не видавали втікачів, які шукають у них охорони, й не видали старого гетьмана на люту помсту жорстокого царя. Але сили його не витримали, й він помер 22 серпня 1709 року в Бендерах. Тіло його було поховане в православному манастирі в Галаці. Одначе з смертю Мазепи справа його ще не закінчилася. В нього знайшлися енерґійні наслідники.

За Мазепою пішло багато козацької старшини. Спочатку вся ґенеральна старшина й майже всі полковники опинилися в його таборі. Згодом, коли показалося, що справа успіху шведів дуже сумнівна, дехто покинув Мазепу й явився до царя, прохаючи амнестії. Цар усіх

приймав охоче й залишав на їх посадах, не вживаючи ніякої кари аж до самої полтавської битви. Після неї, коли Петро почув себе нарешті міцно, він почав арештовувати всіх тих, хто являвся тепер до нього й судити за «зраду». Одначе найліпші люди пішли за Мазепою на вигнання. За Мазепою пішли на еміґрацію: ґенеральний обозний Іван Ломиковський, ґенеральний бунчужний Федір Мирович, ґенеральний осавул Григорій Герцик, полковник прилуцький Дмитро Горленко, ґенеральний бунчужний Іван Максимович, старшини Клим Довгополенко, Нахимовський, Третяк та інші. Вони рішили продовжувати акцію, шукаючи опертя на татарську й на турецьку поміч, якої добивався для себе також і король Швеції. Реальною силою українських еміґрантів було запорозьке військо, кілька тисяч людей, яким татарський хан дав місце в своїх володіннях, але число його все збільшувалося втікачами з України. На чолі української еміґрації стояв ґенеральний писар, себто канцлер Мазепи й його найближчий співробітник Пилип Орлик.

Орлик походив із значної чеської фамілії, яка виеміґрувала по Білогорській битві до Польщі. Він народився в місті Ошмяні недалеко від Вільни, але в молодих літах вибрався на Україну й навіки звязав свою долю з долею своєї нової батьківщини. Він скінчив київську Академію і вступив на службу до канцелярії київського митрополита. Звідси він перейшов до гетьманської канцелярії й, як людина дуже здібна й освічена, скоро зробив видатну каріеру. Вже на початку 1700-х років Орлик став ґенеральним писарем. Він визначався літературним хистом, видав кілька панеґіриків у честь Мазепи латинською й польською мовою й залишив після себе широкий щоденник, який провадив протягом 20 років на еміґрації.

5 травня 1710 року козацька рада в Бендерах вибрала Орлика гетьманом. Він був визнаний зараз же шведським королем і турецьким султаном. З шведським королем заключено спеціяльну умову, в якій він зобовязувався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена зпід московського панування. Але найцікавіший той договір, що його склав сам Орлик із своїми виборцями та запорожцями. Це мала бути конституція тої самостійної української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці. Вона цікава, як показчик того рівня політичної думки, якого досягнули українські діячі з кругів Мазепи й Орлика.

Договір починався з урочистої декларації, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування»; далі йшов основний статут державного устрою України. «Гетьманське самодержавство», як сказано було в договорі, мало бути обмежене ґенеральною радою, яка складалася з ґенеральної старшини, полковників і виборних депутатів від кожного полку. Гетьман мусів радитися з ними «о всяких ділах публичних». Крім того тричі на рік мав збиратися сойм із полкової й сотенної старшини, депутатів і послів від запорозького війська. Установлювався строгий розділ між державним скарбом і сумами, які були в особистому розпорядженні геть-

мана. Мала бути переведена ревізія захоплених старшиною земельних маєтків, мали бути скасовані всі тягарі, накладені на селянство, заборонялося чинити утиски сільському населенню, брати в людей підводи, ставити військо на постій і т. д. Касувалися так ненависні народові державні монополі, оренди й відкупи, ярмаркові податки та інші тягарі. Взагалі ціла конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших памяток політичної думки того часу в цілій Европі.

Але далеко тяжче, ніж скласти, було перевести цю конституцію в життя. На що міг рахувати Орлик? Насамперед він рахував на чужоземну поміч. Зараз по своєму виборі він заключив договір із кримським ханом. Хан зобовязувався допомогти визволити зпід московської влади Україну, при чім малося відірвати від Москви також і Слобідську Україну, себто пізніші Харьківську й Воронізку губернії, заселені українцями. Рахував Орлик також і на спочуття самого українського населення, змученого й озлобленого московським терором під час перебування шведів на Україні. До Орлика й до запорожців прибувало з України багато втікачів, які палали бажанням помсти за свої кривди й за руїну рідного краю. Орлик розіслав своїх емісарів по Україні, які під виглядом бандуристів і старців мали розповсюджувати його проклямації до українського народу й підбурювати його до повстання. Аґітація ця мала успіх.

Весною 1711 року Орлик із зорґанізованою ним 16.000 українською армією, з польським відділом Йосифа Потоцького, який держався по стороні Станіслава Лєщинського, й з допоміжними татарськими силами, під проводом ханового сина, вирушив відвойовувати насамперед правобережну Україну. В його війську було 40 шведських інструкторів. На правобережній Україні Орлик мав успіх. Населення йому спочувало, й одне місто здавалося йому за другим без бою. Правобережні козацькі полки переходили на його бік і визнавали за свого гетьмана. Лівобережний гетьман Скоропадський вислав був проти нього військо під проводом ґенерального осавула Бутовича. Але Орлик розбив Бутовича під Лисянкою й узяв його самого в полон. Хвилювання починалось уже й на лівому березі Дніпра. В кінці березня Орлик дійшов до Білої Церкви, майже під самий Київ. Але тут його успіхи скінчились. У нього не було доброї артилерії, і всі спроби взяти сильно укріплену Білу Церкву штурмом не давали наслідків. В той же час татари почали варварськи пустошити правобережну Україну й забирати населення в неволю. Крик жаху й відчаю понісся по всьому краю. Все діло Орлика було знівечене. В розпуці писав він до шведського короля, гірко нарікаючи на татар, на цих найфатальніших союзників, яких тільки коли-небудь мала Україна.

Тоді же таки сам кримський хан пішов походом на Слобідську Україну. І тут населення спочатку зустрічало його з хлібом-сіллю, як визволителя, здавало йому без бою міста й навіть видавало татарам у полон московські ґарнізони. Але хан задовольнився захопленою

добичею й, не доводячи діла до зустрічі з московським військом, відступив зпід Харькова назад, залишивши населення на помсту з боку москалів. Літом того самого року й Орлик і хан мусіли відступити назад аж до вихідних пунктів свого походу. Хоч Орлик і добився через турецького султана того, що татари випустили на волю захоплене ними на Правобережжі українське населення, але симпатії народу до справи, яку провадив Орлик, були втрачені. Але це ще не був кінець нещастю правобережної України.

Тепер літом розпочався московський протинаступ. Цар Петро оповістив Туреччині війну й сам вирушив із армією на правобережну Україну. Він розпочав діло від репресій проти місцевого населення: всіх, хто заявив був прихильність до Орлика, безпощадно карано; ціле населення міст, які добровільно здалися були Орликові, насильно переганялося на лівий берег Дніпра; тут його або розселяли по ріжних полках Гетьманщини, або гнали далі на схід і селили на порожніх місцях Слобідської України. Плач і стогін розляглися по всьому краю, який не встиг іще прочуняти після татарського погрому в часі Орликового походу весною того року. Цар Петро з своїм військом загнався необережно в глиб Бесарабії й тут на берегах Прута в липні 1711 р. був із усіх боків оточений турками. Йому грозила неминуча капітуляція, але москалям удалося підкупити за великі гроші турецького головно-командувача (візиря) і той випустив їх із пастки, заключивши мир, відомий в історії під іменем Прутського. Цар урочисто зрікся претенсій до правобережної України й обіцяв «не втручатися до козацьких справ». Договір був стилізований взагалі дуже неясно, й кожна сторона могла толкувати його по своєму.

Страшне було обурення Карла XII, коли він довідався про Прутський договір. Сам візир заплатив головою за цей договір, одначе в Царгороді головні дорадники султана були підкуплені царським золотом, і Порта ратифікувала Прутський договір. Щоб паралізувати діяльність українських еміґрантів, цар Петро розпочав терор проти їх родичів, які залишилися на Україні: їх арештовували, вивозили до Москви й далі на північ, та примушували писати до еміґрантів, щоб ті припинили свою акцію.

Тепер Орлик був зданий на власні сили. Він прожив іще коло 30 років за кордоном і разом із купкою відданих українській справі людей безперестанно старався викликати війну між Туреччиною й Росією, щоб добитись визволення України. Він проживав то в Швеції, то в Туреччині, закидав усі европейські двори своїми нотами й меморандумами, старався використати кожну нагоду, кожен міжнародній конфлікт на сході Европи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні. Московське царство після полтавської перемоги зробилося могутньою державою, російською імперією, яка заняла провідне місце в північній і східній Европі. З нею тепер не так то легко було боротись. По Ніштадському миру 1721 року з Швецією, цар Петро

здобув собі балтійські провінції, й сфера його впливу простяглася на ціле балтійське побережжя. Туреччина задовольнилася тим, що Росія уступила їй по *Прутському договору* назад Азов і Азовське побережжя, й не хотіла більше воювати. Польща була зовсім безсила й, коли по упадку Карла знову засів на польському престолі Авґуст Саксонський, цар Петро порядкував у Польщі, як у себе вдома. Швеція була зовсім знесилена. Орлик помер на вигнанні в 1739 р., і разом із ним надовго зійшла в могилу *ідея незалежної української держави*, щоб відродитись аж за півтора століття при зовсім відмінних обставинах.

ЛІТЕРАТУРА

Н. Костомаровъ, Мазепа и Мазепинцы, «Собраніе сочиненій», кн. VI (т. 16), Петербургъ 1905; український переклад у т. 18 «Руської Істор. Бібліотеки», Львів 1895. Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, Петербурґ 1897. В. Антоновичъ, Послѣдния времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, «Архивъ Юго-Западной Россіи», часть III, т. 2, Київ 1868; укр. переклад у т. 18 «Рус. Іст. Б-ки», Львів 1895. М. Андрусяк, До історії правобережних козаків у 1689—90 рр., «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930. М. Грушевський, Шведсько-український союз 1708 року, там же т. 92, Львів 1909. Ол. Грушевський, Глухів і Лебедин, там же. J. Feldman, Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704—1709, Kraków 1925. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. IV (тт. 16—20). D. Dorošenko, *Mazepa, sein Leben und Wirken*, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", 1932, Band VII, Heft 1. Б. Крупницький, Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу, «Записки чину св. Василія Вел.», Жовква 1932 і окремо. Н. Юнаковъ, Сѣверная война. Кампанія 1708—1709 гг., «Труды Импер. Рус. Военно-Истор. О-ва», тт. II і IV, Петербургъ 1909. A. Stille, Carl XII-s fälltagsplaner 1707—1709, Lund 1908; російський переклад: Карлъ XII, какъ стратегъ и тактикъ въ 1707—1709 гг., Петербургъ 1912. Alfred Jensen, Mazepa, Lund 1909. Н. Молчановскій, Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепы, «Кіевская Старина», 1903, кн. І. А. Єнзен, Орлик у Швеції, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 92, Львів 1909. І. Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція, там же, т. 134—135, Львів 1924; його ж: Арешт Войнаровського, там же, т. 138—140, Львів 1925; його ж: «Вивід прав України» П. Орлика, «Стара Україна», Львів 1925, кн. I—II. В. Різниченко, Пилип Орлик, гетьман-еміґрант, Київ 1918. Й. Застирець, Мазепинці в Туреччині, «Україна», Київ 1914, кн. II. J. Feldman, Polska a sprawa wschodnia 1709—1714, „Rozprawy Ak. Umiejętn.", ser. II, t. 40, Kraków 1926. Н. Василенко, Конституція Филиппа Орлика, «Ученые Записки Института Исторіи», т. IV, Москва 1929. А. Скальковскій, Ф. Орликъ и запорожцы, «Кіев. Старина», 1882, кн. IV.

VIII

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ СУПРОТИ ГЕТЬМАНЩИНИ ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ КАТАСТРОФИ. ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ. КАНАЛЬНІ РОБОТИ. НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ТОРГОВЛІ. ГЕТЬМАН СКОРОПАДСЬКИЙ І ЙОГО СТАНОВИЩЕ. «МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЄҐІЯ». ПАВЛО ПОЛУБОТОК. НОВИЙ КУРС СУПРОТИ УКРАЇНИ ЗА ЦАРЯ ПЕТРА II. ГЕТЬМАНУВАННЯ ДАНИЛА АПОСТОЛА.

Наслідком Прутського договору з турками, а також нового порозуміння з Польщею, цар Петро остаточно зрікся всяких претензій до правобережної України. Решта населення, яка ще залишилася тут після недавніх погромів, була насильно переведена на лівий берег Дніпра. Кріпость Біла Церква була здана полякам, і російські війська евакували правобережну Україну. Не вважаючи на всі заходи Карла XII й Орлика, Туреччина не схотіла вплутуватись у нову війну проти Росії, і в російсько-турецьких відносинах на цілих чверть століття запанував мир. Запорожці прийняли протекторат Кримського хана й заснували свою Січ при самім усті Дніпра (т. зв. Алешківська Січ, біля теперішнього Херсону). Становище їх було дуже тяжке. Відрізані від рідного краю, живучи з ласки своїх відвічних ворогів татар, вони почували себе дуже погано. Особливо тяжка була повна неможливість провадити з Україною які-небудь торговельні зносини: російський уряд як найсуворіше заборонив усякі стосунки з запорожцями, видаючи раз-у-раз нові розпорядки, щоб запорожців, навіть коли б вони являлися прохати амнестії, не допускати до границь і відганяти зброєю, як ворогів. Таким робом Запорожжя, яке завжди було так симпатичне народнім масам на Україні через свої демократичні порядки, тепер було поставлене зовсім поза межі українського життя. Коли поглянути на наслідки полтавської перемоги з погляду загальноукраїнських інтересів, то приходиться сконстатувати, що цими наслідками була насамперед утрата українського півдня на користь татар та турків і правобережної України на користь поляків. Доступ до Чорного моря був запечатаний знову, а Київщина, Волинь і Поділля знову залишилися в чужих руках.

Але не менше тяжко відбився тріюмф царя Петра над шведами на становищі самої Гетьманщини. Коли раніше Петро використовував сили й засоби Гетьманщини для своїх інтересів, які всі лежали в нього на півночі, над Балтійським морем, не думаючи ще ломати української автономії, то тепер він твердо вирішив «прибрати Україну до рук»: це був його власний вислів. Він побачив, якою страшною небезпекою міг бути для інтересів московської держави політичний сепаратизм України, й рішив раз назавжди цю небезпеку знищити. Людина, яка, йдучи до поставленої собі мети, не зупинялася перед жадними жертвами, яка не жаліла свого власного народу й кровю та залізом примушувала його бути схожим на німців, цар Петро не міг жаліти й українського народу. Розлючений зрадою Мазепи, він дав волю своєму почуттю помсти, й його кара на тих, хто отверто пішов за Мазепою, була страшна. Але в своїй політиці щодо скасування української автономії Петро умів бути терпеливий: він не зразу, а поволі, зате послідовно й систематично нищив усі ознаки української державности й не менш систематично ослаблював Україну, фізично винищуючи її населення, руйнуючи його матеріяльний добробут, виснажуючи його сили.

Робити якісь різкі зміни спершу не давали Петрові зовнішні обставини: не знаючи ще, який оборот візьме сама війна при вступі шведів на українську територію, не знаючи ще напевно, як поставиться до Мазепиного діла народня маса, Петро не зважився зразу ломати українські порядки: навпаки, він видав до українського народу універсал, де обіцяв йому всякі милості й свободи, наказував перевести вибір нового гетьмана, старався всіми способами задобрити козацьку старшину, слав гроші й подарунки на Запорожжя. Але в той же час він міцно додержував принципу: „divide et impera“. Ніщо, може, так влучно не характеризує політики Петра щодо України, як лист одного з його міністрів, князя Ґоліцина до другого міністра, Ґоловкіна, лист, який містить у собі цілу політичну програму: «Задля нашої безпеки на Україні, пише Ґоліцин, треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої власти, як Мазепа, то, надіюсь, буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман з старшиною будуть боятись. Як раніш я до вас написав, так і тепер кажу: треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті».

В часі виборів нового гетьмана в Глухові зїхалося дуже небагато старшини. Полковників прибуло всього троє. Всі хотіли вибрати на гетьмана чернігівського полковника Павла Полуботка, людину дуже енергійну й сміливу. Але цар заявив, що з Полуботка може вийти другий Мазепа, й наказав вибирати стародубського полковника Івана Скоропадського, людину вже старшу й тихої, лагідної вдачі.

Іван Скоропадський, родом із правобережної України, переселився в 1674 році після зруйнування Умані турками на лівий берег і вступив на службу до гетьмана Самойловича. Він служив у військовій канцелярії, виконував ріжні дипльоматичні доручення, брав участь у кримських походах і за Мазепи став ґенеральним бунчужним, а потім ґенеральним осавулом. У 1706 році Мазепа призначив його полковником стародубським. Безумовно, Скоропадський належав до ґрупи мазепинців, але події заскочили його так, що він мусів залишитися на стороні Москви. На його долю випало тяжке завдання: рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини, яку цар Петро по полтавській катастрофі намірився звести на нівець. Після вибору гетьмана належало за звичаєм скласти «статті», але цар відклав це з огляду на військові обставини. Зараз після полтавського бою Скоропадський із табору під Решетилівкою, де він стояв із козацьким військом, звернувся до царя з проханням підтвердити права й вольності Гетьманщини й вирішити низку дуже важливих справ біжучого життя, а саме: щоб козаки в походах залишалися під командою своєї старшини, а не московських офіцерів, які знущалися над ними, щоб віддано було українському урядові гармати, забрані в Батурині та інших містах, щоб московські воєводи не втручалися до внутрішнього правління на Україні, щоб не обтяжати українське населення постоями московських військ, щоб заборонено було називати українців «зрадниками» і т. п. На це все прийшла відповідь за підписом канцлера Ґоловкіна: цар у загальних фразах підтверджував «права й вольності», обіцяв згодом дати й «статті», але щодо інших прохань, то не на всі прохання була його згода: українські війська мали по давньому залишатися під командою російських ґенералів; батуринська артилерія, як військовий трофей, мала залишитись у Москві; щодо воєвод, то обіцялося, що їм буде наказано «не інтересуватись до українського населення»; як особливу ласку царя з огляду на руїни краю обіцялося, що в цьому 1709 р. без крайньої потреби українські козаки не будуть посилатися в похід. Гетьманові було вказано, що йому не личить, звертаючися до царя, згадувати за «козацьку вольність», бо український народ із ласки царя має стільки вольностей і свободи, як ні один народ у світі.

В тих самих днях, коли цар давав відповідь гетьманові на його прохання, призначив він стольника Ізмайлова бути своїм міністром при гетьмані. Ізмайлов дістав від царя дві інструкції: явну й таємну. В явній в 10 пунктах говорилося, що Ізмайлов має стежити за тим, щоб на Україні не було зради, щоб не допускати запорожцям селитися біля границь Гетьманщини; щоб чужоземних післанців приймав гетьман укупі з ним, Ізмайлов і зараз же пересилав привезені ними листи до царя; дивитися за тим, щоб гетьман без дозволу царя не переміняв нікого з ґенеральної старшини й полковників, та щоб не відбирав і не давав маєтностей нікому без порозуміння з царем. Резиденція гетьмана мала бути в Глухові; дозволялося знову заселити Батурин та інші міста, які були зруйновані «за зраду», але на знак кари

мешканці цих міст мусіли платити до царевого скарбу по два червінці з двору. Нарешті наказувалося пильнувати, щоб гетьманський уряд повідомляв царя про всі свої прибутки.

В таємній інструкції Ізмайлову доручалося стежити за гетьманом і старшиною, щоб вони не зносилися з турками, татарами, шведами, поляками, «зрадником» Мазепою; довідатися таємно, скільки збиралося раніш, за Мазепи, й скільки буде збиратися тепер прибутків до військового скарбу й прислухатися до розмов старшини і козаків, — хто з них виявляє справжню прихильність до царського уряду й хто до якої посади надається. Глухів, як гетьманська столиця, був вибраний тому, що він лежав на самій московській гряниці. При особі гетьмана мали постійно перебувати два російські полки, які знаходилися у розпорядженні царського при гетьмані міністра.

Всі ці розпорядки ясно свідчили про повне недовіря царя до гетьманського уряду й про бажання тримати гетьмана під повною своєю контролею. Стольника Ізмайлова, як доглядача за гетьманом, скоро заступив стольник Протасьєв, великий хабарник і ворог України, який вів аґітацію проти гетьмана серед населення й раз-у-раз висилав на його доноси цареві. За його ініціятивою цар видав у 1715 р. наказ, яким касував колишній порядок вибору полкової й сотенної старшини й заступав його призначенням: полкові й сотенні ради визначали тільки кандидатів, а гетьман, за порозумінням із міністром-резидентом, призначав котрогось із кандидатів, який мав складати присягу в присутності російського міністра.

Козацькій старшині, яка пішла за Мазепою, зразу було обіцяно амнестію, якщо хто вернеться й стане знову на царську службу. І справді, ціла низка представників козацької старшини, починаючи від ґенерального хорунжого Сулими й полковника миргородського Данила Апостола, покинула Мазепу й явилася прохати прощення в царя. Всі дістали прощення й затримали за собою свої посади. Але з днем полтавського бою всякі амнестії припинились і всіх, хто явився тепер прохати прощення, арештовувано й вивожувано на Сибір. Така доля зустріла ґенерального суддю Чуйкевича, ґенерального осавула Максимовича, полковників Зеленського, Кожуховського, Кандибу, Покотила, Гамалію й цілу низку інших старшин. Усі маєтності мазепинців конфісковано, й з цього земельного фонду цар щедро нагороджував тих, хто показав йому в цей критичний час свою вірність.

Після знищення шведської армії України цар почув себе значно певнішим, і від того часу його політика супроти України різко змінилась: тепер настала в повному розумінні слова політика залізної руки. Формально залишаючи попередній устрій у Гетьманщині, цар старався фактично забрати все в свої руки. Зовсім не рахуючися з основними правами України й іґноруючи її гетьмана, він почав сам призначати полковників, і то не українців, а москалів. У три північні полки: Стародубський, Чернігівський і Ніжинський були призначені москалі. До Гадяча призначено полковником сербина Милорадовича.

Взагалі Петро попризначав на Україні на цілу низку важних посад чужинців, головно сербів і волохів, а також роздав великі земельні маєтності, сконфісковані в прихильників Мазепи, цілій низці російських ґенералів і вельмож, серед яких більша половина були німці: Вайсбах, Рооп, Дуґлас, Мініх та інші. Всі вони, й адміністратори з чужинців, і поміщики, поводилися на Україні, як у завойованому краю, й дозволяли собі всякі надужиття, всякі насильства над місцевим населенням. Ніхто не міг їм нічого зробити; вони держали себе зовсім незалежно від гетьмана, іґнорували місцеву українську владу, й ніхто не смів на них поскаржитися: скарги самому гетьманові залишалися без наслідків, бо й гетьманові було не під силу боротися з чужинцями, які хвалилися, що вони поставлені царем і тільки йому одному й підлягають. А скаржитись у Москву також не досягало цілі, бо там не звертали уваги на ці скарги. Нові земельні власники, не бувши певні, як довго вони будуть володіти маєтками, старались яко мога швидче збагатитись і страшенно визискували підвладних їм українських селян. На Україні, не зважаючи на зріст «послушенства», кріпаччини ще не було; селяни зобовязані були відбувати тільки деякі повинності на власників маєтків. Нові поміщики заводили кріпацькі порядки, такі, які вже давно існували в Московщині, але які були нові й страшні для українського люду. Деякі царські вельможі, не обмежуючися тим, що їм подарував цар або з царського наказу гетьман, самовільно захоплювали величезні маєтності. Так ґенерал Меньшіков до подарованих йому маєтків на північній Чернігівщині самовільно приєднав цілі дві козацькі сотні, себто дві великі округи, а козаків, які там мешкали, обернув у своїх кріпаків і примушував відбувати панщину. Гетьмана Скоропадського коштувало величезних зусиль і довгого часу, доки він добився, щоб Меньшіков вернув незаконно загарбані землі.

Але мало чим кращі були від чужинців і деякі українці, які виплили на поверхню життя в ці сумні часи. В часи страшного терору з одного боку й переляку та упадку духа з другого, звичайно дуже легко шириться серед громадянства й упадок моралі. Люди неперебирливі в засадах для досягнення карієри, ріжні авантюристи, підіймають у такі часи голову й на загальному нещасті будують своє власне щастя. Так було й на Україні в часи зараз після упадку Мазепи. Всі ті, хто через такі або інші причини попав у число «вірних» цареві людей, хто доніс на когось із мазепинців або чим-небудь пошкодив мазепинській справі, той тепер гордо ніс голову й вимагав від російської влади нагород за свої «заслуги». І нагороди сипалися щедро. Простий неграмотний козак, компанійський полковник Гнат Ґалаґан за те, що покинув Мазепу й поміг російським військам зруйнувати Запорозьку Січ, — він сам раніше був запорожцем і знав на Січі усі виходи й входи — був зроблений полковником прилуцьким і двадцять пять років правив полком безконтрольно, не слухаючи ні гетьмана, ні кого іншого з українських властей, заявляючи всім, що він поставлений самим царем і тільки одного царя й хоче слухатись. Правдами й неправдами він зібрав у своїх руках величезні маєтки, силою від-

німав у сусід землю, записував козаків у своїх підданих. Коли він постарівся, то передав свій уряд синові, й син був затверджений на полковницькім уряді за «заслуги» батька. Ціла низка полковників і сотників була настановлена таким способом за ріжні заслуги перед царем у часі Мазепиної «зради», і всі вони показали себе на службі людьми дуже користолюбними й поганими у відносинах до населення, всі поробилися багачами, нагромадили в своїх руках великі земельні маєтки.

Таким же самовладним сатрапом, як Ґалаґан у прилуцькому полку, почував себе сербин Михайло Милорадович у полку гадяцькому. Він оточив себе слугами сербами, зневажав полкову старшину, бив її киями, а козаків та їх жінок обернув просто в своїх рабів: примушував працювати на нього на полі і в лісі, виконувати усякі роботи й послуги у себе у дворі; так само мордував він і своїх посполитих. Одинадцять років стогнав Гадяч під його управою, а коли Михайло Милорадович помер, то Мєньшіков настановив полковником його брата Гаврила, котрий не мав ніяких здібностей і заслуг, окрім того, що одружився з служницею з двору Мєньшікова. Горді своєю «вірністю» Кочубеї виробляли на Полтавщині те саме, що Ґалаґани на Прилуччині, або Милорадовичі на Гадяччині: стара Кочубеїха та її сини Федір і Василь (що пізніше став полковником полтавським) грабували козаків і селян, били їх та їх жінок, мордували звірським способом (били «смертно батогами по спині й череву, поливаючи вином і натираючи сіллю»), від чого люди помирали. І це їм минало безкарно. Внук жида-вихреста, лубенський полковник Андрій Маркович, з сестрою котрого Настасією був одружений гетьман Скоропадський, почав свою карієру з того, що одним із перших прибіг до Мєньшікова й помагав йому добувати Батурин; сильний своїм родством із гетьманом, він «бив нещадно киями» старшину, ґвалтом забирав у козаків, селян і міщан ґрунти і взагалі робив стільки насильств, що скарги на нього сипалися з усіх боків. Але він підкупав московських вельмож і зоставався безкарним, аж поки не настав гетьманом Апостол, особистий ворог Марковичів. Тоді тільки скинули його з полковництва й відняли в його частину загарбаного чужого майна. Але після Апостола московські приятелі Марковича повернули йому награбоване, й самого його зроблено ґенеральним підскарбієм. Ґенеральний суддя Іван Чарниш, родич гетьмана, брав такі хабарі й чинив у судових справах стільки неправди, що на довгий час скомпромітував ґенеральний суд і своєю діяльністю послужив цареві Петрові за один із приводів віддати судову справу на Україні на половину до рук москалів. Та не тільки ґенеральні старшини й полковники — новгород-сіверський сотник, бувший піп-розстрига Лісовський, поставлений самим царем, чинив такі здирства й самоуправства, що цілий Новгород-Сіверський стогнав під його управою; але навіть гетьман не міг нічого вдіяти, доки Лісовський не виявився двоєженцем і не попав за це під духовний суд. І багато було тоді таких пройдисвітів, що вискочили на

поверхню життя на Україні за свої заслуги в ділі руйнування української автономії.

Як справедливо зазначає один із дослідників цієї доби, призначення чужинців поза волею гетьмана вносило нелад в українську адміністрацію й побільшувало доморалізацію серед української старшини: чужі люди, неприв'язані старими традиціями й інтересами до українського державного устрою, дивлячися на себе, як на настановлених царем доглядачів за «зрадниками» українцями й з погордою ставлячися до українського населення, були пильними виконавцями царської політики на Україні, яка зводилася до дискредитування українського державного устрою й провідної старшинської верстви в очах народу.

Як уже було згадано, одним із способів політики Петра супроти Гетьманщини було систематичне й методичне ослаблення її живої сили в буквальному розумінні слова. З цією метою десятки тисячів українських козаків виганялися на далеку північ на тяжкі примусові роботи: копати канали кругом Ладозького озера, будувати на фінських болотах столицю Петербург, або ж копати лінію укріплень на далекому півдні понад Каспійським морем на Кавказі, де убійчий нездоровий клімат пожирав серед козаків тисячі жертв. В 1716 р. 10.000 козаків під проводом ґенерального хорунжого Івана Сулими вислано копати канал між Волгою й Доном коло Царицина. В 1718 р. туди ж виряжено новий відділ козаків, а частину вислано будувати укріплену лінію над річкою Тереком на Кавказі. В 1721 р. звелено вислати на Ладозьке озеро на півночі копати обхідний кругом озера канал (Ладозьке озеро дуже бурхливе, плавати по ньому небезпечно, й через те рішено було викопати канал паралельно з озером) 12.000 козаків. З них за кілька місяців померло від голоду, холоду і від хвороб 2400 людей. На другий рік на зміну їм було вислано нових 12.000 козаків. З них також загинуло кілька тисяч, а більшість тих, які залишилися живими, повернулися додому каліками, з відмороженими руками або ногами. Праця на цих «канальних роботах» тяглася аж до 1725 р., на ній загинуло, як обраховують дослідники, 30% козаків із тих, що були вислані до Ладозького каналу. Страхіття «канальних робіт» полишили глибокий слід у памяті народу й знайшли свій відгук у цілому циклі пісень. Крім праці при будові Ладозького каналу російська влада вживала козаків на всякі інші роботи. Навіть звичайні офіцери вважали себе в праві вимагати, щоб козаки тисячами виходили на загадані роботи, а коли їм відмовляли, то карали за це «екзекуціями».

В 1721 р. цар Петро почав війну з Персією. На фронт під Дербент було вислано 10.000 козаків під проводом полковника миргородського Данила Апостола; ще за рік було вислано на Сулак нових 10.000 під проводом лубенського полковника Андрія Марковича. В 1724 р. було вислано ще 10.000, а в 1725 р. в т. зв. гілянський похід 2.000 козаків. Половина їх загинула від тяжкої праці й злиднів у нездоровому, гарячому, й вогкому кліматі. В 1725 р. під Дербентом стояло 6.800 козаків. Із них, як свідчить офіціяльне донесення до Петербурґу, померло від

цинги та інших хвороб і загинуло в боях 5.200 людей; коло тисячі людей були відпущені додому, як інваліди, й тільки 646 людей було здорових, та й ті терпіли крайню нужду, крім хліба не мали іншої їжі, не мали ані обуви, ані одежі. Але не вважаючи на таку згубність кавказької служби, українських козаків далі посилали туди вже й по смерті царя Петра. Не проходило року, щоб не посилали нового десятка тисяч людей і не тільки козаків, але й посполитих селян; в 1731 р. для копання лінії укріплень на степу понад Азовськми морем було вислано 20.000 козаків і 10.000 селян, а в наступному році нових 30.0000 людей І так далі. Звичайно, що найменше половина цих людей гинула від тяжких умов життя й праці.

Тимчасом як козаки й селяни працювали й мучилися на цих роботах, їх господарство вдома підупадало, бо нікому було працювати. Одначе з України ввесь час без жалю реквізовано коней, волів, збіжжя і взагалі запаси поживи. На Україні крім того була розложена на кватирах ціла російська армія, що годувалася коштом місцевого населення. Воно мусіло давати війську безплатно помешкання, годувати людей і коней. Навіть господи козаків, які були вислані на далекі ладозькі або перські походи, не звільнялися від постою й утримання російських полків. Вже коли покінчилася війна, на території Гетьманщини всетаки було залишено 16 кавалєрійських полків на повному удержанні місцевого населення.

Наслідком такої політики Гетьманщина за два десятиліття після упадку Мазепи страшенно збідніла. Навіть самі російські ґенерали помічали зубоження краю й складали один на одного вину за те, що Україна , колись такий багатий край, тепер збідніла й не може давати для російської держави стільки, скільки було треба. Коли в 1735 р. почалася нова війна Росії з Туреччиною, війна, яка всім своїм тягарем лягла знову таки на гетьманську Україну, то головнокомандувач, фельдмаршал Мініх, сам німець, котрому зовсім не жаль було України, скаржився цариці Анні Івановні, що російські ґенерали, які командували військом на Україні, дбали тільки про свої маєтки й про доходи з цих маєтків. Тимчасом край занепадав і убожів. Мініх скаржився далі, що козаки від тяжкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. В давні часи, писав Мініх, гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч людей, а в 1735 р. їх ледве можна було зібрати й двадцять тисяч. Бойове значіння українських козаків зовсім упало. Десятками літ їх уживали не для війни, а для праці — копання ліній і каналів, через те військовий дух їх ослаб, і боєздатність їх зовсім змаліла. Мініх нарікав, що в війні проти турків від українських козаків не було ніякої користи, й він рівняв їх із мишами, які тільки дурно хліб їдять підчас походу. Але таке ослаблення живої української сили, здатної бути обороною для свого рідного краю, було тільки наслідком політики Петра I., й можна думати, входило в заздалегідь обмірковану проґраму цієї політики.

До тієї самої проґрами ослаблення гетьманської України настільки, щоб вона вже ніколи не могла й мріяти про якийсь сепаратизм, належала й політика російського уряду, започаткована також царем Петром і в ділянці економічного життя. Ця політика мала виразну мету: зруйнувати Україну як самостійний економічний орґанізм і обернути її в російську кольонію, в ринок збуту молодої російської індустрії, яку саме почав насаджувати в себе цар Петро. Уже в одному з попередніх розділів ми зазначили, що в кінці XVII віку, коли на Гетьманщині наступив сякий-такий спокій, почався в ній дуже інтенсивний розвиток сільського господарства: в руках старшини згромаджується щораз більше земельних маєтків, відбувається мобілізація земельної власности. Ступневе обмеження політичної автономії й самодіяльности примушує молоде українське громадянство, українську буржуазію, якщо можна вжити цього терміну, обернути всю свою енерґію на поле економічної діяльности. Козацька старшина інстинктовно розуміла, що політичну незалежність їй скоро доведеться втратити в міру розвитку державного централізму в Росії; але щоб не втратити зовсім свого провідного значіння в краю, треба було забезпечити собі незалежність економічну, яка б служила за опору при всяких політичних перемінах. Економічну незалежність в умовах тогочасного натурального господарства, яке тільки що почало переходити в капіталістичне, давало лише володіння землею й провадження на цій землі господарства. Чим ширше було сільське господарство, тим більший розмах осягала торговля його продуктами, тим більші прибутки воно несло. Ось чому козацька старшина з такою енерґією, з таким, можна сказати, азартом кидається накопичувати в своїх руках земельні маєтки й забезпечувати себе робочими руками, якими в ті часи могли бути тільки зобовязані робочою повинністю селяни. Продукти сільського господарства в широкому розумінні слова, включаючи сюди й скотарство та лісові промисли, служили предметом експорту, перетворялися в грошовий капітал, який давав змогу діставати зза кордону продукти й вироби західньо-европейської промисловости. Земельні власники, орґанізатори сільського господарства, були й торговцями, сами збуваючи посередньо чи безпосередньо свої продукти за кродон. Тільки при самому кінці XVII століття починає помалу формуватися спеціяльна купецька верства зпоміж багатших міщан українських міст, особливо Стародуба. В торговлі брали участь і нижчі верстви населення: козаки й селяни. Вони спрягалися в компанії, щоб постачати на вивоз певну партію якогось краму, або ж служили як фірмани, возячи чужий крам за кордон на своїх конях.

Історія торговлі лівобережної України з закордоном уперше стала предметом спеціяльного досліду в працях передчасно померлого львівського вченого Івана Джиджори († 1919), який занявся дослідженням головно економічної політики російського уряду супроти України після полтавської катастрофи. Пізніше появилися в цій ділянці праці М. Слабченка, нарешті, в останні часи дуже цінні

студії М. Тищенка та В. Дубровського. До них іще треба долучити праці Ол. Оглоблина з історії мануфактури на Гетьманщині, в звязку з економічною політикою російського уряду на Україні.

Україна була торговельно звязана в першій лінії з Польщею та Німеччиною. Там був головний ринок збуту її продуктів і туди спрямований був її вивіз. Цей вивіз ішов головно до Шлеська та до балтійських портів — Ґданська, Кролевця (Кеніґсберґ) і до Риґи, яка до 1700 року була в шведських руках. У 1701 р. цар Петро видав указ, щоб українські купці їздили тільки до Азова, а щоб до балтійських портів не їздили. Але цей указ не був здійснений, а події 1709 року з їх наслідками на довший час перепинили торговлю з півднем.

Предметами українського вивозу були: воли, шкіри, віск, лій, сало, олія, щетина, вовна, горілка, тютюн, коноплі, риба, збіжжя, сіль, салітра, поташ, смола. Головними пунктами, де збиралися товари й вивозилися далі на експорт, були: Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб. Але за кордон ішли через руки українських купців не тільки продукти українського господарства: ішли туди товари, які привозилися на Україну зі сходу, наприклад, чай, перські килими й ріжні східні матерії.

Одним із найважніших предметів вивозу були воли. Їх збирали великими партіями по кілька сот, а то й по кілька тисяч і гнали до Бреслава, до Ґданська, до Кролевця. Волів розводили головно в південній частині Гетьманщини, в теперішній Полтавщині. Які маси волів вигодовувано там, дає нам поняття той, наприклад, факт, що в 1735 році російський уряд реквізував на Гетьманщині 20.000 волів. В 1737 році реквізовано 44.000 волів, а 30.000 куплено за гроші.

Після волів одною з найдохідніших статтей українського торгу був тютюн, який ріс на місцевих українських плянтаціях. Ці плянтації розводили не тільки старшини, але й прості козаки. Окремі українські експортери продавали сотні пудів, себто десятки тисяч кільо тютюну. Поруч тютюну також дохідною статтею торгу була горілка й збіжжя. Торговельні операції іноді виходили поза межі німецьких міст: є відомості, що українські купці збували свій крам безпосередньо до Франції та Голяндії. Головні сухопутні й водяні шляхи, затверджені гетьманом Мазепою в 1700 році офіціяльно, були такі: з Стародуба суходолом на Бихів, Борисів, Мінськ, Раков, Оліту, Вержболово до Кеніґсберґу; з Чернігова на Лоїв, Річицю, Слуцьк, Несвіж, Гродно, Авґустово, Кеніґсберґ. Був і комбінований шлях: із Стародуба до містечка Столпці над Німаном, а звідти вже водою через Гродно, Ковно, Юрбурґ до Кеніґсберґу. До Риги їздили сухопуттю до пристані Бішенковичі над Двиною, а звідти вже просто до Риги, або ж до Столпців, а потім Німаном і Балтійським морем.

Який же був імпорт на Україну? Недавно знайдені матеріяли дають нам на це доволі докладну відповідь. Шлеськ посилав на Укра-

їну голяндські й анґлійські сукна, біле й пофарбоване полотно, всякі шовкові матерії, ріжні вироби домашнього німецького промислу, коси, серпи, нюрнберзькі ручні вироби, стирійські металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, іґли, шила, ножі, всяке гостре коріння. З Шлеську вивозили на Гетьманщину й книги (німецькі, французькі, латинські та інші). У Бреславі був центральний пункт книжної торговлі з Україною. Книжки йшли також із Липська, Ґданська, Кролевця й Бродів. З Ґданська вивожено на Україну мідь, коси, серпи, предмети люксусу й медикаменти. Мідь особливо йшла на лиття дзвонів, гармат, казанів, кітлів і всякого посуду. На Україні були свої добрі ліярні, де виливано гармати, дзвони та інше, але мідь доводилося привозити зза кордону. З Туреччини привозився на Україну (й частиною йшов далі) такий крам, як матерії — адамашки, парча, аксамит і цілий ряд інших; килими, шовкові пояси, коралі, тютюн, ладан, фіники, риж, родзинки, кава, цитриновий сік, миґдали, шафран, шовк і т. д. З Московщини привожено футра лисиць, горностаїв, куниць, білок, соболів і ріжних інших звірів; полотна, китайку, цукор, папір та інший крам, московський і чужоземний.

Про розмір української закордонної торговлі вже тоді, коли вона підпала всяким обмеженням і утискам з боку російської влади, дають поняття відкриті недавно В. Дубровським у московських архівах офіціяльні реєстри, зібрані російськими аґентами на Україні за роки 1715—20 у Ніжині, Києві, Переяславі, Ромні, Стародубі й Чернігові. Ці реєстри показують що найпоказніше місце українського імпорту тих років належало ріжним тканинам із Туреччини й Німеччини, коло ста тисяч локтів і кілька десятків тисяч «штук» або «кип». Майже вся ця маса була спожита на самій Гетьманщині: привезено було коло 100.000 кушаків і коло 20.000 шовкових поясів, а крім того 417 дорогих, гаптованих золотом і сріблом. Довезено було велике число футер і шкір, одначе вивіз футер перевищував довіз, бо й з України вивожено величезну масу білячих шкірок (7.488.000 штук за 1715—20 роки), так само горностаїв, куниць і лисиць. Іншими головними катеґоріями імпорту були: ножі, коси, бритви, папір, тютюн, ріжна мануфактура, жіночі окраси, вино, кава, цитриновий сік, ладан та ін. Аналізуючи український імпорт цих років, В. Дубровський приходить до висновку, що «кількістю, асортиментом і важливістю товарів, що довозились для споживання у першій половині XVIII в., Гетьманщина була міцніше звязана з Польщею й Туреччиною, ніж із Москвовщиною».

Щодо експорту Гетьманщини, то як свідчать дані 1715—1720 рр., головне місце належало продуктам сільського господарства: за цей час вивезено 3.776 волів, 6.047 овець, 18.049 рогатої худоби, 554 вози вовни, 2.368 возів прядива, 8.528 пудів юхти, 160 бочок поташу, 150 пудів воску, 520 куф олії, 351 віз тютюну. Далі ідуть футра й шкіри, овчини, полотно, сало, шерсть, китайка та інше. Ці цифри не обхоплюють усього імпорту й експорту, бо відомості були зібрані тільки про

торговлю важніших міст, зазначених вище, але все таки вони дають певне поняття про закордонну торговлю Гетьманщини за часів, коли ця торговля внаслідок несприятливих зовнішніх умов уже значно підупала.

В інтересах облегчення торговлі був установлений обопільний кредит: українські купці діставали кредит у Польщі й у Німеччині, так само й чужоземні купці діставали українські продукти на кредит. Великим гальмом для української торговлі, яка йшла транзитом через Польщу й Литву, до Німеччини, були постійні непорядки в польсько-литовській державі, самоволя місцевої адміністрації й шляхти, незабезпеченість транспорту й тому подібні перешкоди. Відколи почалася Велика Північна Війна, українська торговля почала зазнавати ріжних недогід, звязаних із воєнними подіями. Здавалося, можна було б сподіватися, що з боку Росії торговельні інтереси України знайдуть могутню опіку й підтримку, особливо після погрому Швеції й ослаблення Річи-Посполитої. Але в дійсності було зовсім не так. Російський уряд дуже мало боронив інтереси українських купців перед утисками в Польщі й, навпаки, дуже уважно ставився до претензій польсько-литовської шляхти, яку цар Петро старався перетягнути на свій бік у боротьбі з шведами. Та найбільшим лихом була зазначена вище політика Петра, яка полягала передовсім у забороні вивозити українські продукти до німецьких портів і в примусі везти їх до портів російських; далі було заборонено привозити на Україну цілі категорії закордонного краму й, нарешті, виключено з приватної торговлі цілу низку продуктів, змонополізованих російським урядом. Це все вкупі робило повний переворот в економічному житті України й підкопувало його в самих його основах.

Спершу, як уже було згадано, Петро хотів було звернути українську торговлю в бік Азова. Але це не вдалося, насамперед тому, що Азов не давав жадного виходу до европейських країв, з якими Україна могла б торгувати. Та й зрештою Азов було втрачено після неудачної війни з турками над Прутом. Тоді починаються заборони вивозити продукти українського господарства до надбалтійських портів Риги, Данціґа й Кеніґсберґа, а наказується везти їх до Архангельська. Так у 1701 р. було наказано вивозити прядило, поташ, юхту, сало, віск, та інші продукти тільки до Архангельська на Білому морі. Коли зважити, який далекий був Архангельськ до України, як довго треба було їхати до нього, та ще коли взяти на увагу, що від Москви до Архангельська транспорт ішов тільки зимою по санній дорозі, бо в інші місяці року через непрохідні болота майже не було проїзду; коли пригадати нарешті, що Північне море замерзало на більшу частину року, та й самий шлях кругом Скандинавії до Европи був страшенно довгий, то ми зрозуміємо, що такий наказ просто вбивав експорт тих таких важних в українській торговлі продуктів. Не помагало й те, що прядиво, яке вивозилося через Архангельськ, російський уряд увільняв від оплати мита. В 1711 році було знято заборону

вивозу прядива через Ригу, яка тепер була вже в російських руках, але й до Риги було їхати дуже далеко й незручно. В 1714 р. вийшов наказ, що забороняв узагалі вивозити українські продукти: прядиво, шкіри, сало, віск, олію, щетину й цілу низку інших до чужоземних портів; їх можна було везти тільки до російських портів: Риги, Петербурґу й далекого Архангельська; це було новим тяжким ударом для української торговлі. В 1719 р. заборонено вивозити за кордон українське збіжжя. В наступні роки пішли нові обмеження, які врешті звели український експорт за кордон до мінімуму.

Таких самих заборон і обмежень уживав російський уряд і щодо імпорту чужоземних товарів на Україну. В 1714 р. заборонено ввозити такі вироби: панчохи, золоті й срібні нитки, дорогі матерії, шовкові ткані, цукор, фарби, полотно, столову білизну, тютюн, карти й сукно. Чому саме підпали заборони такі товари, як сукно, полотно, панчохи? Річ у тому, що цар Петро старався насадити штучно мануфактурну промисловість на Московщині. Він давав як найбільші пільги тим московським купцям, які засновували фабрики мануфактури; щоб чужоземні мануфактурні вироби не могли конкурувати з домашнім московським виробом, чужоземні товари обкладано дуже великим митом, а на Україну просто заборонено їх привозити, щоб примусити українців купувати замість чужоземних виробів вироби молодої московської мануфактури. Коли в Рязані була заснована фабрика голок, то на Україні було заборонено привозити голки з Австрії або Шлеську, щоб примусити купувати вироби Рязанської фабрики, далеко гірші й дорожчі.

Пересунення торговельних шляхів мало для української торговлі дуже некорисні наслідки. Крім того, що нові шляхи — до Риги, до Петербурґу, а особливо до Архангельська були значно дальші, повстали інші, дуже поважні невигоди: переривалися наладжені торговельні звязки, переривався кредит. Українське купецтво тратить помалу свій характер купців і сходить на ролю звичайних експортерів продуктів сільского господарства. Воно підпорядковується інтересам російського купецтва й перекуповує в нього заборонені для безпосереднього ввозу зза кордону на Україну товари, й таким робом український покупець купує тепер той самий закордонний крам уже з російських рук, і розуміється, платить за цей крам значно дорожче.

Забороняючи деякі катеґорії продуктів для вивозу за кордон, російський уряд дуже знижує ціни на ці продукти на українському ринку. Тоді він сам скуповує по дешевих цінах цей продукт і продає його за кордон. Так у 1712 р. уряд закупив на Україні на сто тисяч рублів прядива й продав усе через Архангельськ за кордон. Потім кілька разів поспіль він повторював цю операцію. Російський уряд дуже часто сповіщав офіціяльно про свої накази в торговельних справах уже після того, як фактично почав уводити ці накази в життя. Це руйнувало українських купців і відбивало охоту до нових операцій,

бо ніхто не був певний, що якийсь закуп не підпаде під заборону, поки ще буде доведений до кінця.

В парі з штучною реґляментацією українського експорту й імпорту йшла також і митна політика російського уряду. Досі українські купці при своїх закордонних операціях платили на українській границі ввозне мито, так звану «індукту», й вивозне «евекту», яке йшло до українського державного скарбу. Тепер установлено на українсько-російському кордоні особливе мито на користь російського скарбу, а далі за той самий крам бралося мито ще в російських портах. Висота цього мита була 5—10% вартости краму й платити його треба було конче в золоті. В 1724 році заведено було такі митні такси при вивозі з України: від олії, сала, льону, прядива — по 4%, від смоли — 18%, від збіжжя 25%, а від льняної пряжі й необробленої шкіри навіть 37%. За привозний крам, який ввозився на українську територію, побирано на російському кордоні від 10 до 37%.

Некорисно відбивалося на українськім економічнім житті ще й те, що разом із новими земельними власниками-росіянами, з усіми цими Меньшіковими, Строґановими, Неплюєвими та іншими потяглася ціла зграя їх земляків, як дрібних службовців та аґентів. Усі вони, являючись елементом упривілейованим, маючи повсякчасну оборону в своїх патронів, занялися скупом місцевих продуктів і вивозом їх до Росії. Купували по дуже дешевих цінах, використовуючи свої звязки й свою фактичну безкарність і потім продавали по значно дорожчих цінах. Місцевий торговельний елемент не міг витримувати з цими московськими купцями конкуренції. Для прикладу можна зазначити, що компанія, яка купчилася коло князя Меньшікова, скупила одного разу прядива на 85.000 рублів — сума величезна на той час, і перепродала його в Москву по вдвоє і втроє дорожчих цінах. Так само скуповувано й волів. Ця сама компанія, користуючися своїми звязками й протекцією, закуповувала тисячі волів, при чім один віл обходився їй пересічно по 10 копійок, смішно дешева ціна навіть і на ті часи.

Реґляментація української торговлі доходила до дрібниць і безконечно обтяжала українських купців. У 1715 році вийшов наказ, щоб купці, їдучи до Риги, спершу всі їхали до Глухова і там у гетьманській канцелярії подавали спис усього краму, який тут провірювано, й до валки додавано спеціяльного гетьманського дозорця. Обовязок їхати зовсім убік від свого шляху — до Глухова, й звязані з цілою цією процедурою витрати, розуміється, знеохочували купців. Після смерти гетьмана Скоропадського в 1722 р. були скасовані українські окремі пашпорти, й тепер, щоб виїхати за кордон, треба було спершу їхати до Київа до російського коменданта або ґубернатора, а крам везти на огляд аж до Брянська, погряничного міста на російській території.

Ще в 1709 році на всіх погряничних українських пунктах поставлено російські військові застави. Це пояснювано военними подіями

того часу. Але згодом цим заставам надано характер контролі над українським торговельним рухом. Ці військові застави дозволяли собі страшенні насильства й надужиття. Навіть вищі російські урядовці нарікали, що через ці надужиття на кордоні чужоземна торговля України зовсім занепадає, й російський скарб не дістає ніяких прибутків від митних зборів. Стараючися забезпечити російські провінції від конкуренції українського тютюну й горілки, російський уряд зовсім заборонив привозити їх до Московщини; деякий час пізніше знову було дозволено ввозити, але було обложено 30% митом, окрім гетьманської «евекти».

Всі ці розпорядки російського уряду гальмували й підкопували розвиток торговельного життя на Україні та шкідливо відбивалися на її економічному добробуті. Україна втрачала характер самостійного економічного орґанізму й оберталася в звичайну кольонію Москви: насильно відрізувалася від безпосередніх зносин із закордоном, ставала ринком для збуту московських виробів, а сама могла продавати свою сировину й продукти свого господарства тільки до Росії.

Вихід України з числа самостійних членів міжнародного торговельного обороту шкідливо відбився не тільки на ній самій, але й на інтересах її закордонних контраґентів, насамперед шлеських купців. Вони почали скаржитися своєму урядові, і в наслідку цих скарг Австрія мусіла в 1720 році робити перед російським урядом інтервенцію в справі української торговлі. Спершу почалися переговори у Відні з російським послом Яґужинським. По довгих переговорах у Відні і в Петербурзі російський уряд пішов на теоретичні уступки, але домагався, щоб справу трактовано, як справу про торговлю з цілою Росією, а не з самою лиш Україною. Тоді австрійський посол у Петербурзі, ґраф Кінський, повів справу енерґійно й притягнув до акції також і Польщу, яка з свого боку так само була зацікавлена, щоб українська торговля велася безпосередньо з австрійськими провінціями. В 1723 році вдалося добитися від російського уряду дозволу на вивіз із України рогатої худоби, воску, сала, щетини й клею. Австрійський уряд узявся сам добитися перед Польщею полекш для українських купців. Австрійський посол у Варшаві ґраф Вратіслав робив у цій справі двічі інтервенцію перед польським соймом і нарешті добився того, що Польща спільно з Австрією зробила інтервенцію в справі української торговлі перед російським урядом. Коли в 1728 р. приїхав до Петербурґу новий український гетьман Апостол, то ґраф Вратіслав, явившися туди, безпосередньо переговорював із ним. У квітні 1727 р. між Польщею й Австрією був заключений спеціяльний трактат у справі української торговлі. Польща зобовязалася давати українським купцям вільний переїзд до Шлеську й назад і не брати в них інших податків, окрім звичайного прикордонного мита. Задля митних операцій установлялась особлива митна комора в Луцьку на Волині. Всі ці заходи трохи оживили були торговлю гетьманської України, хоча зовсім поставити її на ноги вже було неможливо. Два десятки років

усяких утисків та обмежень зробили своє діло. Насамперед була ослаблена сама українська купецька верства; багато купців було зовсім зруйновано, інші віддалися лише дрібній торговлі всередині самого краю; наплив торговельних чужинців, у першій лінії москалів, скоро зовсім витиснув українців із міжнародньої торговлі й забрав у свої руки всі операції за кордоном. Ослаблення торговельних звязків із закордоном відбилося також і на інтересах ширших мас: тепер уже за хурщиків при перевозі краму треба було наймати москалів, бо з них на українсько-російській границі не брали мита, як брали його в українців. Широкі круги українського селянства й козацтва позбулися таким способом доброго заробітку. Терпів, розуміється, великі втрати від зменшення закордонної торговлі й український державний скарб.

В часи після «шведчини» почались утиски і над українським культурним життям. Цар Петро зараз же після полтавської перемоги наказав вислати з Київа за кордон усіх студентів Могилянської Академії, які були родом із українських провінцій Польщі. Внаслідок цього вислання з майже 1000 студентів залишилося в ній всього 161. Спершу патріярх московський, а потім Синод почали чіплятися до українських друкарень за те, що вони несхожі з московськими, й нарешті в 1720 р. Синод із царського наказу надсілав розпорядок, щоб українські друкарні не друкували ніяких книжок, текст яких ріжнився від московських та петербурзьких видань. Це була фактична заборона друкувати книжки українською мовою.

*

Не рахуючися зовсім із українською владою, представленою гетьманом, втручаючися в усі сторони внутрішнього життя й на все накладаючи свою залізну руку, цар Петро мав на увазі потроху зовсім скасувати автономію України й звести її на становище звичайної російської провінції: примара сепаратизму ввесь час стояла перед його очима, й він уже не довіряв нікому з українців. Соціяльний антаґонізм, який усе загострювався між козацькою старшиною й народніми масами давав йому дуже добрий претекст, вмішуючись у внутрішні українські справи, робити вигляд, ніби він заступається за інтереси народу, обороняє його від надужить власної старшини. Я вже згадував, що смутні часи після погрому Мазепи витворили широкий круг людей, які на національному нещасті будували собі карієру й достаток. Вкупі з ріжними заволоками з чужинців, що їх Петро понастановляв старшинами, ці люди підіставали в свої руки багато земельних маєтків разом із приписаними до цих маєтків селянами. Вони зовсім не церемонилися, щоб побільшити й заокруглити свої маєтності: відіймали в селян та козаків їх ґрунти, примушували їх продавати собі ґрунти майже задурно, силою повертали козаків у своїх підданих, взагалі дозволяли собі всякі надужиття й насильства, знаючи, що все це мине для них безкарно. Ця деморалізація захоплювала взагалі майже

всю козацьку старшину. Бачучи крах своїх політичних мрій про політичну самостійність, старшина старалася принаймні закріпити своє матеріяльне становище, щоб почувати себе спокійніше при всяких можливих політичних бурях. Загальний упадок громадської моралі й матеріялістичні змагання розвязували в людей найгірші інстинкти, й рідко хто з старшин, які займали хоч трохи впливове становище, не заплямив себе користолюбством, безоглядною гонитвою за наживою, утисками над підвладними собі людьми, надужиттями своєї адміністраційної або судової влади. Народня маса, змучена довгими роками війни і всяких звязаних із війною тягарів, зруйнована економічно, виснажена, дуже болюче відчувала на собі оцей гніт правлячої старшинської верстви й глухо ремствувала на неї. Не дістаючи справедливого вирішення своїх справ у місцевому українському суді, який був увесь у руках старшини, населення дуже часто скаржилося представникам російської влади, які перебували на Україні, а то зверталося з своїми скаргами й до Москви або до Петербурґу. Цар Петро тепер після Мазепи дуже охоче приймав ці скарги, які давали йому привід дискредитувати український суд і взагалі українську владу. Він цілком отверто в офіціяльних паперах, які наказував оголошувати прилюдно, обвинувачував українську адміністрацію й суд у нехтуванні інтересами народніх мас і виставляв себе оборонцем народу від його власної правлячої верстви.

Становище гетьмана Скоропадського було дуже важке. Він усіма способами старався змягшити долю мазепинців, які добровільно поверталися з еміґрації й підпадали ріжним карам мстивого царя. Він заступався за тих, кого висилали на Сибір або в кого конфіскували майно й, поскільки це від нього залежало, поводився людяно й справедливо. Цар назверх поводився з старим гетьманом дуже чемно й виявляв йому знаки своєї поваги, але фактично мало слухався його просьб і провадив свою екстермінаційну політику супроти України вперто й послідовно. Одначе Скоропадський був занадто мягкої вдачі, щоб ставати в рішучу опозицію, та й до того на нього мали вплив енерґійніші люди зпоміж старшин, й особливо його родичі, котрі старалися використати його владу в своїх еґоїстичних інтересах, а зовсім не в інтересах цілого краю. Часто гетьманові доводилось їздити аж до Москви або до Петербурґу, щоб особисто клопотатися перед грізним царем за інтереси українського населення. Весною 1722 р. поїхав він у таку подорож і несподівано для себе дістав на своє імя наказ царя, з дня 29 квітня 1722 року, про заведення нової установи, так зв. Малоросійської Колеґії, яка фактично позбавляла гетьмана й тої решти влади, яку він досі ще мав. Заснування колеґії було мотивоване тим, що на ґенеральний суд і на старшину йдуть скарги за здирства й хабарі, за утиски козаків і примушування їх переходити в підданство: далі ставилося гетьманському урядові в провину, що він не дає звітів із збору податків і що в ґенеральній канцелярії панують великі непорядки. Покликаючися на статті Б. Хмельницького, які ніби то дають право всім незадоволеним із козацького суду звер-

татися до суду воєвод, цар тепер установляв колеґію, яка мала складатися з шістьох російських офіцерів із стаціонованих на Україні військ, із президентом, бриґадиром Степаном Вельяміновим на чолі. Малоросійській Колеґії доручалося приймати від населення скарги на всі українські суди й вирішувати судові справи, контролювати українські фінанси й дивитися, щоб старшина не обтяжала козаків і посполитих.

Гетьман зараз же подав цареві «чолобитну», де доводив, що всі чутки про старшинські насильства й судові непорядки донесені цареві «по ненависті й злобі», й спростовував усі пункти обвинувачення в царському наказі; далі він доводив, що ні в одних гетьманських статтях нема й натяку на апеляцію до московських воєвод на українські суди, пригадував цареві його урочисті обіцянки шанувати українські права й вольності й прохав в імені всього українського народу «держати Україну при прежніх правах і порядках». На це цар дуже сухо відповів, що вже справу зроблено та що заснування Малоросійської Колеґії нічим не перечить статтям Б. Хмельницького. А тимчасом видано до країнського народу грамоту, де цар заявляв, що Малоросійська Колеґія засновується «не для чого іншого, як тільки для того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: ані неправими судами, ані утисками старшини». Сам бриґадир Вельямінов дістав докладну інструкцію, як контролювати гетьманський уряд. Це було завершенням «ґеніяльної демаґоґії», якої вживав цар Петро для внутрішнього розкладу українського суспільства від самого кінця 1708 року.

Старий гетьман не переніс цього удару. Повернувшися на Україну, він помер за кілька день (3 липня 1722 р.).

*

Через кілька день після похорону гетьмана Скоропадського старшина вислала до царя прохання про дозвіл вибрати нового гетьмана, а покищо уповажнила чернігівського полковника Павла Полуботка перебрати правління, як наказному гетьманові, маючи під собою Ґенеральну Військову Канцелярію. Але одночасно приїхав до Глухова бриґадир Вельямінов і негайно сформував Малоросійську Колеґію. Відразу в Глухові повстало ніби два уряди: один — Військова Ґенеральна Канцелярія з Полуботком на чолі, другий — Малоросійська Колеґія з Вельяміновим. Між ними зразу ж почалися тертя й непорозуміння. Павло Полуботок уважався серед козацької старшини за головного кандидата на гетьмана. Це була людина дуже енерґійна, смілива, рішучий оборонець автономних прав Гетьманщини. Він користувався великим авторитетом серед старшини, а до певної міри й серед рядового козацтва. Ще в 1715 році в Сосниці відігрався такий інцидент, який свідчить про те, як дивилися на Україні на Полуботка. Коли 27 червня святковано день перемоги під Полтавою, слуга Полуботка, Федір Стечинський не пішов до церкви й, коли його запитали, чого він не ходив дякувати Богу за те, що цар побив шведа й про-

клятого Іуду-Мазепу, Стечинський відповів: «Не Мазепа проклятий Іуда, а теперішній гетьман проклятий Іуда тому, що не стоїть за Україну, й москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі не будуть її розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковникові бути гетьманом». Стечинського ці слова коштували батогів і заслання на Сибір, але вони показували, що не всі на Україні були приголомшені московським терором, і що на Полуботка покладались якісь надії. Але про це знав і московський уряд і сам цар, котрий не любив Полуботка й не довіряв йому. Як правдивий син свого часу та представник своєї соціяльної верстви, Полуботок не дуже перебирав у способах збагачення; як людина крутої вдачі, він дозволяв собі часом ріжні утиски над козаками, міщанами й селянами, брав живу участь у торговлі з закордоном і зробився одним із заможніших людей на Гетьманщині. Його смілива боротьба за права української автономії зробила його одним із найулюбленіших героїв старої української історіоґрафії, починаючи з «Исторіи Русовъ», яка змалювала його ідеальним борцем за національну свободу. Ол. Лазаревський у кількох своїх працях старався його розвінчати, підкреслюючи його діяльність, як багатого державця, що, мовляв, тільки й дбав за свою наживу. Одначе більшість українських істориків, які спеціяльно писали про Полуботка: Костомарів, Яків Шульгин, Модзалевський і Василенко вважають його за безумовного українського патріота, дарма, що він, як син свого віку й своєї верстви, дбав також за свої власні матеріяльні інтереси.

Як тільки Вельямінов почав приймати скарги й прохання, минаючи українські державні установи, Полуботок рішуче запротестував проти цього так само, як і проти посилання до Військової Ґенеральної Канцелярії Наказів, наче до підвладної собі установи. Він добився того, що сенат звелів Вельямінову звертатися до Військової Ґенеральної Канцелярії не з наказами, а з «промеморіями» і взагалі вказав Вельямінову провадити свою роботу в контакті і в порозумінні з вищими українськими установами. Але Вельямінов цим не знеохотився. Придивившися добре до стосунків на Гетьманщині, він виробив свій проєкт ріжних змін у адміністрації, суді й фінансовій управі й поїхав із ним на початку 1723 р. до Петербурґу, де подав його цареві. Петро переглянув усі 12 пунктів цього проєкту й більшість затвердив із тим, що порядкування українськими фінансами передавалося в руки Малоросійської Колеґії й без її ради та підпису Ґенеральна Військова Канцелярія не сміла робити ніяких розпорядків.

Але Полуботок провадив свою контр-акцію. Він передовсім раз-у-раз нагадував цареві про справу вибору гетьмана й так цим надокучив Петрові, що той нарешті відповів у червні 1723 р., що всі гетьмани досі були зрадниками, й через те треба пождати, поки знайдеться на становище гетьмана людина вірна й надійна, та заборонив більше «докучати в цьому ділі». Щоб зашахувати втручання Малоросійської Колеґії в судову справу, Полуботок заходився коло реформи

суду, зробив ґенеральний суд колеґіяльним, запровадивши в ньому т. зв. асесорів, суворими наказами вимагав від провінціяльних судів, щоб не було хабарництва й волокити, установив точний порядок судової апеляції й грозив суворими карами старшині за надужиття й утиски над населенням. Цим усім він вибивав зброю з рук Малоросійської Колеґії, яка виступала ніби то в обороні українського населення проти старшини. І це найбільше обурило Петра. Літом 1723 р. він викликав Полуботка, ґенерального писаря Семена Савича й ґенерального суддю Івана Чарниша для пояснень, а щоб не сталось якого заколоту, наказав князеві Ґоліцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ на Україні, щоб вивів козацькі полки у степ, ніби для охорони від татар.

Прибувши до Петербурґу, Полуботок подав цареві нову петицію про те, щоб Україні були повернуті старі права в адміністрації й суді. Але одночасно прибуло від стародубського полку прохання, можна думати, підстроєне аґентами Вельямінова, щоб цар завів там московські суди й призначив полковником москаля. Тоді цар вислав на Україну бриґадира Румянцева розслідити, як стоїть справа, а Малоросійській Колеґії дав наказ публично оповістити, щоб кожен, хто має якусь кривду від старшини, подавав би скаргу, не боячися за це ніякого лиха. Скарг було зібрано чимало. Але Полуботок провідав у Петербурзі про секретний наказ царя й зараз же вислав свою людину на Україну з інструкцією орґанізувати по всіх полках збирання підписів для підкріплення його домагань. Так само з його доручення козацька старшина, яка стояла з військом у таборі над Коломаком, склала колективне прохання про вибір гетьмана й привернення прав та вислала його до Петербурґу.

Уперта опозиційна діяльність Полуботка роздратувала царя, й він у кінці 1723 р. звелів заарештувати його і всіх українців, які були з ним, і посадовити до Петропавлівської фортеці. Традиційне оповідання українських літописців XVIII в. ставить цей арешт у звязок із промовою, яку ніби то сказав Полуботок цареві, подаючи йому свою петицію, коли цар виходив із церкви. Ця промова, подана в цілості автором «Историі Русовъ» (дехто гадає, що він сам її й склав) і наведена вже в 1788 році французьким істориком України Шерером (у його „Annales de la Petite Russie"), докоряла цареві за його жорстоке й несправедливе відношення до України й доводила, що не личить йому, християнському монархові, поводитись як якомусь азіятському тиранові. Можна мати сумнів, чи таку промову Полуботок дійсно сказав, але й без неї діяльність Полуботка давала Петрові підстави для його великого незадоволення. Скоро по арешті Полуботка вислано на Україну наказ розшукати й привезти до Петербурґу всіх Полуботкових однодумців, які брали участь у складанні й висиланні петиції. Заарештовано й привезено до Петропавлівської вязниці старого полковника Данила Апостола, ґенерального бунчужного Лизогуба, ґенерального осавула Жураховського й цілий ряд інших стар-

шин. Всі вони просиділи до початку 1725 р., а Полуботок так і помер у тюрмі 29 грудня (н. ст.) 1724 р.; там же померли й реєнт (управитель) Військової Ґенеральної Канцелярії Дмитро Володковський та наказний переяславський полковник Карпека. Решту визволила смерть царя Петра на початку 1725 року. Замісць заслання на Сибір, як намірявся Петро, всіх українських вязнів інтерновано в Петербурзі, де вони й пробули кілька років. Коли ж декого пущено на Україну, то залишено в Петербурзі закладниками їх синів.

Це був останній погром української старшини з її автономістичними тенденціями. Тепер усе замовкло й принишкло. На вищі становища ґенеральної старшини й полковників попризначувано людей смирних, слухняних, далеких від яких-небудь політичних аспірацій. На чолі Військової Ґенеральної Канцелярії поставлено полковника полтавського Івана Левенця, глухівського сотника Івана Мануйловича й Федора Гречаного. До Стародуба й Чернігова призначено полковниками москалів. Всі занялися тепер своїми приватними справами й дбали тільки про збереження свого матеріяльного добробуту. Краєм правила Малоросійська Колеґія разом із слухняними старшинами.

Виконуючи волю Петра, Вельямінов наклав руку й на українські фінанси: він почав збирати податки грошима й натурою й висилати їх просто до Москви. В 1722 році було зібрано 45.527 карб. і 16.785 четвериків збіжжя; в 1723 р. 85.854 карб. і 27.524 чтв. збіжжя; в 1724 р. 141.342 карб. і 40.693 чтв., — з кожним роком щораз більше, з того в 1725 р. відіслано до розпорядження російського уряду 244.255 карб. — майже все, що було зібрано з України, а збіжеві запаси передано до російського інтенданства. Щоб збільшити прибутки з України, Малоросійська Колеґія вигадувала щораз нові податки.

*

Суворий режим щодо України продовжувався і підчас короткого царювання Петрової жінки, цариці Катерини І, коли фактичним правителем був князь Меньшіков. У кінці 1726 року «Таємна Рада», найвища інституція держави, обмірковувала можливість турецької війни, і в звязку з цим було висловлено думку: поки ще не дійшло до розриву з Туреччиною, чи не зробити деякі полекші Україні «ради удовольствія и приласканія тамошнього народа», чи не дозволити вибрати гетьмана, злекшити податки й відновити старий порядок судівництва? Одначе ця думка зустріла сильний протест з боку одного з членів Ради, ґрафа Толстого, який заявив, що такі полекші означали би порушення політики, установленої царем Петром І, політики, яка полягала в тому, щоб посварити старшину з народом і тим способом Україну «къ рукамъ прибрать»; він указав на те, що ця політика дала добрі наслідки, бо вже народ і старшина «пришли въ немалую ссору». Престиж покійного царя був такий великий, що всі погодилися, що не слід міняти раз узятої лінії політики щодо України. Проте справу

зміни політики щодо України обмірковувано ще кілька разів і в «Найвищій Таємній Раді», і в сенаті, але одинокою реальною полекшею тягарів, які несла Гетьманщина, був дозвіл козакам відкупатися грішми від участи в походах на Кавказ.

Але скоро сам Меньшіков перемінив свою думку про потребу продовження політики залізної руки на Гетьманщині. Річ у тому, що він посварився з Малоросійською Колеґією через те, що вона, наклавши податки на всі приватні маєтності, наклала їх і на Меньшікова, який володів величезними лятифундіями в Стародубському й Ніжинському полках. Меньшіков запротестував, і Малоросійська Колеґія програла справу в Найвищій Таємній Раді, де все залежало від Меньшікова; але тепер Колеґія нажила собі в особі Меньшікова рішучого ворога. Коли в травні 1727 року померла Катерина й царем оповіщено маленького Петра II, сина нещасного царевича Олексія й онука Петра I, Меньшіков зробився фактичним реґентом. Тоді й у «Найвищій Таємній Раді» взяла гору думка, що Україні таки слід де в чім попустити, щоб заспокоїти населення й прихилити його до російської держави. Не минуло й тижня, як померла цариця Катерина, а вже Найвища Таємна Рада ухвалила скасувати нові податки, накладені Малоросійською Колеґією, й залишити лище ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького»; того ж дня ухвалено заборону москалям купувати землю на Україні, а тим, що закупили, наказано повернути гроші. На Україну вислано від імени малого царя грамоту, в якій подано надію, що скоро буде вибрано гетьмана, а одночасно Вельямінова викликано до Петербурґу з усіма його фінансовими книгами для ревізії. Саме тоді посварився Меньшіков і з Толстим, і останнього було арештовано й вислано на заслання, при чім скинуто з ніжинського полковництва й сина Толстого, зятя гетьмана Скоропадського, й вислано з України.

В червні того ж 1727 року Найвища Таємна Рада ухвалила перенести всі українські справи з Сенату до Колеґії Закордонних Справ, і нарешті 20 червня ухвалено вислати до Глухова тайного радника Наумова для переведення вибору гетьмана й призначення старшини. Малоросійська Колеґія була скасована. 1 жовтня 1727 року при дуже урочистій обстанові з усією старосвітською церемонією відбулися в Глухові вибори, й на гетьмана вибрано Данила Апостола, полковника миргородського. Напередодні виборів у Наумова відбулася нарада старшин при участі вищого духовенства, й на цій нараді властиво й було ухвалено кандидатуру Апостола. Наумов залишився при новому гетьмані як міністр-резидент. Одначе за кілька місяців Наумову було наказано титуловатися просто «тайним радником», бо «при гетьмані цареві тримати міністра не личить».

Як тільки на Україні одержана була царська грамота з 12 травня 1727 р. про вибір гетьмана, це викликало великі прояви радости: з усіх полків посипалися до молодого царя адреси з подяками за обіцяне привернення гетьманства; ці адреси були вкриті підписами всієї

старшини до війтіз включно, а почасти також і рядових козаків. Ще більшу радість виявило населення, коли вибори гетьмана вже відбулись. Відгуками цієї радости явилися оди, панеґірики і всякі інші вірші, якими українська академічна молодь вітала вибір гетьмана. Київський маґістрат улаштував велике всенароднє свято з приводу обібрання гетьмана. Сама російська адміністрація сподівалася, що тепер українські втікачі й еміґранти почнуть вертатися додому, й наказала зняти на деякий час військову погряничну охорону. Справді, на правобережній Україні почався був рух, який стривожив польську погряничну адміністрацію: почувши про вибір гетьмана, місцеві земельні власники перестали брати податки з селян, а дехто виїхав подалі від гряниці в глиб краю. Навіть запорожці, «зачувши о благополучном вашем панском пришествії на престол ваш гетьманський малоросійський», звернулися в 1728 році з свого далекого вигнання до гетьмана Апостола, прохаючи його заступництва.

Скоро по своєму виборі гетьман Апостол поїхав у 1728 році до Москви на коронацію молодого імператора Петра II й тут подав петицію про поворот Україні старих прав, згідно з договором, що його заключено іще з Богданом Хмельницьким. На цю петицію була дана відповідь у 28 пунктах, і ця відповідь залишилася до кінця самого існування Гетьманщини її основною конституцією. Вона звісна в історії *під іменем «Рішительних» (конфірмованих) пунктів. Головні пункти* цієї конституції були такі: гетьман не мав права вести дипльоматичні зносини з чужими державами, і якби до нього прибули якісь посли, то він негайно мусів переслати привезені ними листи до Петербурґу. Тільки з сусідніми державами — Польщею і Кримом міг він зноситися про погряничні справи, але з відома царського резидента при гетьманському дворі. Гетьманська резиденція мала й надалі залишатись у *Глухові. Число найманого війська обмежувалося до трьох* полків (окрім реєстрових козаків) і гетьман мав підлягати з військового погляду російському ґенерал-фельдмаршалові. Кандидатів на становища ґенеральної старшини й полковників мала вибирати сама старшина зпоміж себе, але затверджував ці кандидатури сам імператор. Всю нижчу старшину затверджував по виборі гетьман.

Зроблені були певні зміни в судівництві: за вищу апеляційну інстанцію мав служити в краю так званий Ґенеральний Суд, який складався тепер із шістьох осіб: із трьох українців і трьох москалів. Гетьман мав бути президентом цього суду. В один із пунктів конституції було внесено, що має бути скликана спеціяльна комісія для перевірки старих законів і складення нового кодексу. Цілий ряд пунктів торкався питань економічного життя. Отже був дозволений вільний приїзд чужоземних купців для торговлі. Дозволено приїздити й жидівським купцям, але з тим обмеженням, що вони мали продавати крам лише гуртом, а не на роздріб і за виручені гроші знову таки купувати якийсь місцевий крам на вивіз, а не вивозити золота й срібла. Індукта, себто мито на ввожені на Україну товари, мала йти до російського скарбу. Була скасована заборона москалям купувати зем-

лю на Україні. Але москалі, які мали на Україні маєтки, мусіли підлягати юрисдикції української влади. Селити на цих землях російських селян-кріпаків було заборонено.

Як бачимо, ці «Рішительні пункти» значно обмежували ті права, якими гетьманська Україна користувалася до упадку Мазепи. Але важно було те, що замісць колишньої самоволі російського уряду, з якою він трактував українські справи після Мазепи, ставилися тепер певні норми, певні юридичні форми. Тепер від зручности самого українського уряду, а передовсім від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були здійснені в житті.

Новий гетьман Данило Апостол (1659—1734) був дуже яскравою політичною фіґурою. М. Грушевський, характеризуючи його, підкреслює, що Апостол виростав у тих часах, коли українська сила не була ще зломлена й люди ще не зневірилися в можливості вибороти для українського народу свободу й кращу долю. Далі Грушевський пригадує, що «Апостол належав до великого числа старшин, які не забруднили своїх рук кривдою народньою». Автор моноґрафії про гетьмана Мазепу Федір Уманець називає Апостола «останнім козаком». Нарешті новіший дослідник, Іван Джиджора називає Апостола «одним із кращих українських історичних діячів, а при тім рішучим оборонцем автономії України». Додамо ще до цього, що Апостол належав до інтимного гуртка прихильників Мазепи, які разом із ним виробили плян шведсько-українського союзу для виборення української самостійности. Коли він відпав від Мазепи ще тільки в початках самої акції, то це треба пояснити тим, що нещасливі початки справи цілком зневірили його в успіху шведського союзу, й він рішив вернутися назад до протекції Москви, стараючися, як і Скоропадський, врятувати серед загальної катастрофи те, що ще можна було врятувати. І дійсно, не зважаючи на свій семидесятилітній вік, гетьман Апостол відразу дуже енерґійно взявся за реставрацію автономних прав Гетьманщини, які за попередні два десятки літ зовсім підупали.

По повороті додому Апостол перевів майже вповні нове призначення ґенеральної старшини й полковників, при чому більшість із них була кандидатами самого гетьмана. Ґенеральним обозним призначено Якова Лизогуба, старого бойового старшину; ґенеральними суддями — колишнього мазепинця, корсунського полковника Андрія Кандибу й Михайла Забілу, сотника борзенського; ґенеральним писарем зроблено Михайла Турковського, ґенеральними осавулами: сотників Івана Мануйловича й Федора Лисенка, ґенеральним хорунжим Якима Горленка й ґенеральним бунчужним Івана Борозну. На бажання російського уряду встановлено двох ґенеральних підскарбіїв, одного українця, другого москаля. На ці посади призначено Андрія Марковича, колишнього полковника лубенського, й Івана Мякініна. Марковича призначено проти бажання гетьмана, який недолюблював усієї фамілії Марковичів. У Гадячі по смерті зненавидженого сербина Гаврила Милорадовича призначено полковником Григорія Грабянку, відомого українського історика. Полковником лубенським зроблено

гетьманича Петра Апостола, дуже освічену людину, що залишив мемуари французькою мовою. Взагалі Апостолові вдалось окружити себе співробітниками, які поділяли його погляди й проводили його політику.

Одним із найголовніших завдань гетьманського уряду було піднесення економічного добробуту краю, зруйнованого в значній мірі через хаос і безладдя, які вмисне піддержував російський уряд. Насамперед треба було якось уреґулювати справу землеволодіння, в якій накопичилося стільки надужиття. Цій справі було присвячено спеціяльну увагу в «Рішительних пунктах»: 8-й пункт забороняв відіймати в козаків та в посполитих як спадкові, так і куплені ґрунти; пункт 9-й казав про потребу перевірки маєтностей, призначених на утримання гетьмана й розданих у приватні руки, а пункт 10-й торкався маєтностей ранґових і ратушевих; ці маєтності, якщо вони були роздані приватним власникам, мали бути повернуті урядам і ратушам. Для здійснення постанов цих пунктів було переведене так зване «Ґенеральне слідство про маєтності», що мало метою перевірку прав державців на маєтності, які вони під собою мали. Слідство розпочалося в 1729 р. й закінчилось у 1731. По всіх полках були розіслані канцеляристи, які об'їздили всі села, списували з уст старих людей, хто й коли осадив дане село й до кого воно належало, а державці маєтностей мали показувати документи, на підставі яких вони володіли маєтністю; з цих документів здіймались копії й додавалися до «слідства». В полкових канцеляріях зібраний матеріял упорядковувала полкова старшина: викладала зміст оповідань старожилів, долучала в копіях текст документів і цифрові відомості про число дворів посполитих на основі попередніх ревізій. В кінці 1730 року полкові книги були відіслані до Глухова, де їх остаточно перевіряли і в початку 1731 року один примірник «Слідства» по всіх десяти полках, за підписами ґенеральної старшини й полковників вислано до Петербурґу. Всі маєтності в «Слідстві» були поділені на шість катеґорій: 1) ранґові маєтності; 2) маєтності, надані за заслуги; 3) маєтності ратушеві; 4) вільні маєтності; 5) спірні маєтності й 6) манастирські. «Слідство» виявило, що вільних посполитих залишилося не більше одної третини всього селянського населення Гетьманщини, а дві третини відбували послушенство, живучи в ранґових, приватних або манастирських маєтностях. На землях ратушевих (міських) жило менше одного відсотка всіх посполитих. Гетьманський уряд заходився головно коло повороту тих маєтностей, які були записані на певну ранґу, але були роздані (головно за Скоропадського) в приватне володіння. Одначе ті власники, які в часі «Слідства» могли довести документами законність свого володіння маєтністю, тепер дістали остаточне закріплення цих маєтностей за собою, не боячися більше, що їх будуть повертати назад у власність держави. Таким робом ужиток, який було зроблено з результатів «Слідства», не зовсім відповідав сенсові тих параґрафів у «Рішительних пунктах», які мали на увазі упорядкування відносин. Зібраний у «Слідстві» величезний правно-статистичний матеріял мав не тільки

практичне значіння, допомагаючи гетьманському урядові розбіратися в складних і заплутаних маєткових відносинах, але також і велику історичну вартість, як першорядне джерело до історії землеволодіння на Гетьманщині. Сам гетьман Апостол був дуже добрий господар; він енерґійно працював коло поширення свого приватного господарства, кольонізував набуті ним пустопорожні землі, орґанізував інтенсивне сільське господарство. Крім того був він купцем-експортером на широку скалю: він експортував за кордон волів, збіжжя, масло й добре розумівся на цій справі. Свої господарські здібності Апостол, ставши гетьманом, переніс на широке поле державного господарства. Мазепа старався зробити опорою автономної України заможну верству старшин — земельних власників; він насаджував і піддержував земельну шляхту. Апостол же старався піддержувати старшинсько-купецьку клясу, буржуазію, в ній добачаючи опору української державности.

Дуже цікаві заходи Апостола встановити окремий український державний бюджет, так званий «військовий скарб». У цій ділянці було перед тим багато неясностей і плутанини, яку піддержував центральний московський уряд своїм постійним вмішуванням у фінансові справи України. Апостол уперше встановив точний прелімінар державних видатків на суму коло 144.000 рублів річно, вставивши до бюджету видатки на центральну адміністрацію, на наймані компанійські полки, на артилерію й т. інше. Більшість видатків мала покриватися доходами з так званої евекти, себто вивозного мита.

В справі поліпшення української торговлі ми помічаємо в Апостола два напрямки його заходів: перше, він клопочеться перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України; друге, він сам своєю владою старається взяти українську торговлю під опіку, щоб невтралізувати ту шкоду, яку терпіла українська торговля від тих розпорядків російського уряду, про які вже говорилося вище. Ще перед своєю подорожею до Москви, на самому початку 1728 року гетьман скликав до Глухова представників українського купецтва з важніших міст: Києва, Чернігова, Ніжина й Полтави на конференцію про торговельні справи. Конференція винесла резолюцію: прохати дозволу на вивіз за кордон цілого ряду катеґорій краму, забороненого попередніми наказами російської влади, наприклад: воску, лою, шкіри, прядива, тощо. Передаючи свої резолюції гетьманові, купецтво благало його «умилосердитися над покривдженими українськими купцями, щоб вони не прийшли до останньої руїни». В своєму проханні на царське імя Апостол дуже широко порушив справи української торговлі, обстоюючи інтереси не тільки купців, але й інших верств населення, наприклад, чумаків, простих козаків і селян, котрі їздили до Криму й вивозили звідти сіль, сушену рибу та інші кримські продукти.

«Рішительні пункти» скасували тільки примус торгувати лише з Московщиною та вивозити продукти й крам лише через російські порти. Заборона вивозити цілий ряд дуже важних катеґорій продуктів залишилася в силі. Але, не зраджуючися цією невдачею, Апостол

у кінці того ж самого 1728 року подає до Колеґії чужоземних справ широкий меморандум, де, змалювавши всі кривди й утиски українських купців, домагається обмеження мита самою індуктою та щоб українські купці могли їздити за кордон із українськими пашпортами, без пашпортів російських. У кінці меморандуму стояло прохання віддавати індукту на відкуп тільки самим українцям, а не чужим людям, як це здебільшого практикував російський уряд до того часу.

Що торкається протекції українським купцям у межах самої Гетьманщини, то, не вважаючи на обкроєння своєї компетенції, Апостол уживав дуже рішучих заходів. Передовсім він старався охоронити українських купців від конкуренції московських крамарів, аґентів московських поміщиків на Україні, салдатів і всякого захожого з Московщини люду, який використовував своє упривілейоване становище й ріжними комерційними оборотами підкопував інтереси місцевих купців. Спираючися на заборону москалям купувати землю на Україні, гетьман видав наказ українським властям, щоб вони спонукували москалів спродувати своє нерухоме майно й виїздити з України.

Заслуговують на увагу заходи Апостола щодо реґуляції кредиту для українських купців. Наглий перерив торговельних зносин із закордоном унаслідок указів Петра І привів до банкротства багатьох українських купців. Уже гетьман Скоропадський мусів своєю владою відкладати сплати по векселях на 1—3 роки. Апостол у широкій мірі видає такі «відрочування» (мораторії), особливо маючи на увазі тих купців, що торгували з Ґданськом і Шлеськом. Він видає також суворі накази про охорону купців від надужить місцевої й погряничної адміністрації, раз-у-раз забороняючи робити купцям і чумакам якісь перешкоди.

Нарешті Апостол виступив із остаточним проєктом реґуляції торговлі на Україні, виклавши його в формі меморандуму до центрального уряду. Цей меморандум пропонував установити повну свободу торгівлі як для українських, так і для московських купців на Україні за оплатою належних митних зборів; так само мав бути дозволений цим купцям транзит через Україну московського, китайського, перського й індійського краму. Чужоземним купцям також дозволялася вільна торговля, але тільки в певних пунктах і в певний час, а саме підчас ярмарків у Києві та Чернігові, які відбувалися б двічі на рік. Але з цього меморандуму нічого не вийшло, крім неприємного для гетьмана листування з канцлером Ґоловкіним.

Апостол добився того, що в 1733 році царським наказом місто Київ було підпорядковане гетьманській владі. Гетьман почав втручатись у внутрішні справи міста й навіть заарештував був війта Войнича за невиконання своїх наказів. Міщани вперто боролися за свою автономію й досягли в 1737 році, вже по смерті Апостола, повернення під владу російського ґенерал-ґубернатора. Але це, як побачимо, не поліпшило їх становища. Взагалі всім старанням і всім заходам Апостола судилося мати здебільшого лише паліятивний характер: росій-

ська політика йшла своїм шляхом із залізною послідовністю, і всі її уступки на користь української автономії носили лише тимчасовий або формальний характер. Так Апостол не міг досягти того, щоб козаків не висилано на тяжкі фортифікаційні роботи поза межами України. В 1731 році 20.000 козаків і 10.000 селян вислано копати укріплену лінію між долішнім Дніпром і Донцем на протязі 400 кільометрів. У 1732 р. на зміну їм вислано нових 30.000 козаків, а в 1733 р. ще нових 10.000 людей. Коли в 1733 р. почалася російська інтервенція в польські справи з приводу вибору нового короля по смерті Авґуста, то 11-тисячний український корпус під проводом наказного гетьмана Якова Лизогуба вислано в Польщу проти сторонників кандидатури Станіслава Лєщинського. Козаки визначилися в кількох боях і дуже поруйнували польські провінції, які трималися партії Лєщинського.

Гетьманування Апостола, перейняте духом оборони автономних прав України й навіть, коли можна вжити теперішнього терміну, національним духом, не зважаючи на часткові невдачі політики гетьмана, все ж таки дуже підбадьорило український народ, піднесло його настрій. Усе українське суспільство з вдячністю оцінило згадані вище заходи гетьмана коло піднесення української торговлі, так само його заходи щодо відновлення права вибору козацької старшини, а не призначення просто з Петербурґу. Також і його заходи щодо виводу російського війська з України й щодо поліпшення судівництва та адміністрації.

Чутки, що на Гетьманщині стало легше жити, дійшли й до запорожців і сприяли тому, що вони рішили повернутися з еміґрації. Протягом 1712—28 років запорожці мали свою Січ на долішньому Дніпрі в Олешках, проти теперішнього Херсону. Перебування під ханською протекцією було для запорожців дуже тяжке. Татари безперестанно їх кривдили й утискали, вплутували в свої усобиці й потім жорстоко мстилися. Головне, відрізані від економічного звязку з Україною, для котрої вони служили посередниками в торговлі з півднем, запорожці страшенно бідували й з тяжкою бідою здобували засоби на життя. Весною 1728 року скинуто з отаманства Костя Гордієнка, непримиренного ворога Москви, й гору взяла партія, яка стояла за порозуміння з російським урядом і за випрохання амнестії. Запорожці пересунулися ближче до границь Росії й почали прохатися в російське підданство. Але скоро знову перемогла антиросійська партія. Гордієнко випрохав у татарського хана пробачення, і запорожці знов оселилися близько устя Дніпра, в сусідстві з Кримом. В 1733 р. Гордієнко помер. Росія готовилася до війни з Кримом і сама була дуже зацікавлена в тому, щоб прихилити до себе запорожців. З обох боків почалися переговори; в початку 1733 року запорожці отверто перейшли на бік Росії і вже в травні того ж року заклали собі Нову Січ над Річкою Підпільною, малому допливі Дніпра, близько містечка Никополя на теперішній Катеринославщині. Цариця Анна Івановна вислала запорожцям військові клейноди й грошові подарунки. Акція Орлика, щоб не допустити до цього порозуміння з Росією, не мала успіху. Запо-

рожці літом 1734 року (вже по смерті гетьмана Апостола) склали в Лубнях на Полтавщині умову з представниками російського уряду в таких пунктах: 1) всі «провини» запорожців прощаються й вони дістають повну амнестію, 2) запорожці дістають усі свої землі, цілу теперішню Катеринославську ґубернію, 3) вони можуть жити по своїх порядках і звичаях, 4) підлягають під військовим оглядом начальникові російського війська, розложеного на Україні, і 5) дістають від російського уряду 20.000 рублів річно. Запорожці взяли дуже живу участь у турецькій війні, яка скоро по тому наступила, й принесли російській армії значну поміч. З національного погляду обеднання запорожців із Гетьманщиною було певним позитивним фактом, хоч одночасно з тим тратилася остання реальна сила, яка стояла в отвертій опозиції до російської політики в її централізаторських змаганнях.

Гетьман Апостол помер 17 січня 1734 року. Його шостилітне гетьманування було короткою яснішою смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полекшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років.

ЛІТЕРАТУРА

Ол. Грушевський, По катастрофі 1708 року. Розкватирування російських полків на Україні, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 78, Львів 1907; його ж: Воєнні роботи, там же, т. 80, Львів 1907. Ол. Радакова, Українські козаки на Ладозькім каналі, там же, т. 12, Львів 1896. В. Дубровський, Про гилянський похід 1725 року, «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського», т. І, Київ 1928.

Типові представники старшини по-мазепинських часів: А. Лазаревскій: Очерки малороссійскихъ фамилій: Галаганы, «Русскій Архивъ», 1875, т. І; Кочубеи, там же, 1876 кн. XII; його ж: Семья Скоропадскихъ, «Историческій Вѣстникъ», 1880, кн. II; його ж: Люди Старой Малороссіи: Милорадовичи, «Кіевская Старина», 1882, кн. III; Марковичи, там же, 1884, кн. I. В. Модзалевскій. Генеральный судья Иванъ Чарнышъ и его родъ, там же, 1904, кн. III—V. С. Моравскій, Федоръ Лисовскій 1709—1722, там же, 1891, кн. IX і X. Ор. Левицький, З ростриги сотник, «Літер.-Наук. Вістник», 1918, кн. I. Т. Коструба, Гетьман Іван Скоропадський, Львів 1932. В. Модзалевскій, Слухи о назначеніи Кантакузина гетманомъ Малороссіи (1718), «Кіевская Старина», 1904, кн. VI. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, тт. 18 і 19 (книга IV), вид. «Общественная Польза».

Економічне життя Гетьманщини після Мазепи: І. Джиджора, Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 роках, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка» тт. 97, 101, 103 і 105, Львів 1910—11 і окремо; передруковано в збірці: Ів. Джиджора, «Україна в першій полов. XVIII віку», Київ 1930. М. Слабченко, Хозяйство Гетманщины

въ XVII—XVIII ст., т. 3, Очерки торговли и торговаго капитализма, Одеса 1923. В. Руднев, *Фінансовий стан Гетьманщини за Петра І*, «Науковиії Збірник за рік 1925», вид. Історичної Секції Укр. Акад. Наук, Київ 1926. Мик. Тищенко, Нариси історії зовнішньої торговлі Стародубщини в XVIII ст., «Записки Іст.-Філол. Від. Укр. Акад. Наук», т. XXVI, Київ 1931; його ж: Форпости, митниці та карантини на західньому пограниччю, в звязку з зовнішньою торговлею України в XVIII ст., «*Історично-Ґеоґрафічний Збірник», вид. Укр. Акад. Наук*, Київ 1931. В. Дубровський, До питання про міжнародню торговлю України в першій чверті XVIII ст., «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. XXVI, Київ 1931. Д. Олянчин, До історії торговлі Руси-України з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кеніґсберґом наприкінці XVII і поч. XVIII ст., Жовква 1932. А. Оглоблинъ, *Очерки исторіи украинской фабрики. Мануфактура* въ Гетманщинѣ, Київ 1925. В. Модзалевський, З історії книги на Україні, «Книгарь», 1918, ч. V. М. Тищенко, З історії торговлі книжками в XVIII ст., «Україна», 1929, липень-серпень.

Малоросійська Колеґія й Павло Полуботок: А. Ефименко, Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова, «Кіевская Старина» 1888, кн. II і збірн. «Южная Русь», т. II, Петербургъ 1905. І. Джиджора, Реформи Малоросійської Колеґії на Україні в 1722—23 р., «Ювілейний Збірник М. Грушевського», Львів 1906, і в книзі «Україна в першій полов. XVIII в.», Київ 1930. А. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ, «Русскій Архивъ» 1880, кн. І. Н. Костомаровъ, Павелъ Полуботокъ, «Собраніе Сочиненій», кн. 5, т. XIV, Петербургъ 1905. Я. Ш(ульгин), Павелъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій, «Кіевская Старина», 1890, кн. XII. В. Модзалевскій, П. Л. Полуботокъ, «Русскій Біографическій Словарь» (Плавильщиковъ-Примо), і окремо, Петербургъ 1904. М. Василенко, Павло Полуботок, «Україна», Київ 1925, кн. VI. С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. 22—23.

Гетьманування Апостола: Ів. Джиджора, Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720 і 1730 рр., «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка» т. 61, Львів 1904 і в збірці «Україна в першій *полов. XVIII в.», Київ 1930*. Е. Радакова, Гетманъ Д. Апостолъ въ роли колонизатора, «Кіев. Стар.», 1891, кн. VI. Пр. Нечипоренко, Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725—1750 р., «Записки Істор.-Філологичного Відділу Укр. Академії Наук», т. XX, Київ 1928. В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII—XVIII вв., т. І, в. II, Прага 1926. С. Соловьевъ, *Исторія Россіи*, т. 23.

IX

ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕҐІЯ. РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1734—1740 РОКІВ ТА ЇЇ ТЯЖКІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ГЕТЬМАНЩИНИ. КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ ГЕТЬМАНОМ. НАПРЯМОК ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ. СУДОВІ РЕФОРМИ. ЗРІСТ ЗНАЧІННЯ СТАРШИНИ. СКАСУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ. ПЕТРО РУМЯНЦЕВ МАЛОРОСІЙСЬКИМ ҐЕНЕРАЛ-ҐУБЕРНАТОРОМ. СКАСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ. ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧІННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ.

Ще за життя Данила Апостола російський уряд вирішив не допускати по його смерті вибору нового гетьмана й повернутися до системи Малоросійської Колеґії. Апостол, умираючи, хотів був передати владу ґенеральній старшині, але з Петербурґу прийшов наказ перебрати правління по смерті гетьмана царському при ньому резидентові, ґенералові Наришкіну. Зараз же по смерті Апостола відбулася в Петербурзі нарада членів уряду, на якій винесено ухвалу, апробовану царицею Анною, щоб нового гетьмана не вибирати, а доручити управу Гетьманщиною Малоросійській Колеґії, як це вже було після Скоропадського. Ухвалу про невибір гетьмана рішено держати в тайні, щоб не викликати незадоволення на Україні.

Нова Малоросійська Колеґія, під офіційною назвою «Правління Гетьманського Уряду», складалася з шістьох осіб, із них троє москалів: ґенерали князь Шаховський і князь Барятинський та полковник Ґурьєв, і троє українців: ґенеральний суддя Михайло Забіла, ґенеральний осавул Хведір Лисенко і ґенеральний підскарбій Андрій Маркович; їм звелено сидіти «в равенстві», москалям з правого, українцям з лівого боку столу. Та, не вважаючи на таку формальну «рівність», фактичним правителем зробився князь Шаховской. «Правлінню Гетьманського Уряду» наказано правити на основі «Рішительних пунктів» Апостола, але князь Шаховской поруч явної дістав іще таємну інструкцію від самої цариці, де йому наказувано старатись, щоб українці зближувалися з москалями, беручи мішані шлюби, й рівночасно перешкоджати тому, щоб козацька старшина зближувалася з білоруською шляхтою на Смоленщині. Так само рекомендувалося не допускати зближення й шлюбів з польською й українською шляхтою з правого берега Дніпра, який залишався під Польщею. Між іншим, на основі цієї секретної інструкції виключено з української служби білоруського шляхтича Пассека, який мав посаду в ґенеральнім суді.

Одним із перших кроків нового уряду було поновлення заходів коло кодифікації українських законів. Справа законів на лівобережній Україні знаходилася в досить хаотичному стані. За офіціяльний кодекс уважали Литовський Статут, складений іще в XVI столітті й виданий тоді ж таки урядовою білорусько-українською мовою. Крім того було дійсним і німецьке, так зване Маґдебурзьке право, якого вживали по містах; у полкових і сотенних козацьких судах мало головне значіння звичаєве право, котре впливало й на практику інших судів. З того всього виходила велика незручність і мішанина понять Гетьман Скоропадський перед самою своєю смертю в травні 1721 року видав універсал про призначення окремої комісії українських правників, які б переглянули всі збірники діючого права («Саксон», «Порядок», Литовський Сататут) і склали один загальний кодекс, переклавши його українською мовою, як виразно було сказано в універсалі. Скоро по тому гетьман Скоропадський помер, і комісія не увійшла в життя. Один із «Рішительних пунктів» гетьмана Апостола (20-й) нагадував про потребу кодифікації українського права, але за його гетьманування такої кодифікації не було переведено. Апостол видав 13 липня 1730 року лиш «Інструкцію малоросійським судам», у якій установлявся порядок судового процесу й апеляцій у судах полкових, сотенних і сільських. Зараз же по смерті Апостола князь Шаховськой дістав із Петербурґу інструкцію про призначення спеціяльної комісії з 12 членів для вироблення зводу українських законів. Цим разом закони мали перекладатись не на українську, а на російську мову. Місцем осідку комісії призначено Москву, і тільки через два роки її переведено до Глухова. Комісія була складена з найкращих тодішніх знавців права на Україні як людей світських, так і духовних. Згодом число членів її побільшено до 18 осіб. Комісія працювала 15 років і тільки в 1743 році закінчила вироблення кодексу під назвою «Права, по которим судиться малоросійський народ». Але поки ще закінчилася праця комісії, практична потреба в підручниках права привела до появи вже в 1734 р. «Процесу краткого» або «Аксесу» — підручника українського судового процесу, складеного кимсь із українських правників. Хоча цей підручник і не мав офіційного значіння, але знайшов собі широкий ужиток в українських судах.

Вже в перші часи урядування «Правління Уряду Гетьманського» з Шаховським на чолі виникло серед козацької старшини незадоволення. Вона хотіла, щоб було вибрано гетьмана. Коли звістка про це дійшла до Петербурґу, то звідти прислано нову таємну інструкцію, в якій Шаховському доручалося ширити серед українського населення чутки, ніби причиною всіх податкових та інших тягарів був сам гетьман, і що взагалі всім кривдам та несправедливостям, які коли доводилося народові терпіти, було причиною гетьманське правління і що тепер, коли гетьмана нема, всім стане легше.

Шаховськой правив Україною недовго. В 1736 році його відкликано й на його місце поставлено князя Барятинського, котрий також

правив недовго. Протягом десятка літ один за другим змінялися голови «Правління Гетьманського Уряду», «правителі», як їх звичайно називали. Знову пригадалися тяжкі часи першої Малоросійської Колеґії, заснованої при Скоропадському, з самоуправством правителів і ріжних ґенералів. Це були як раз часи жорстокого режиму цариці Анни Івановни, коли всіма ділами у державі правив її фаворит німець Бірон. По цілій Росії шаліла так звана «Тайна Канцелярія», жертвою якої падали тисячі й десятки тисяч людей. Діяльність «Тайної Канцелярії» поширено й на Україну, і тут ця страшна інституція знайшла собі багато жертв.

Знову, як це було за царя Петра І, російський уряд перестав рахуватися з місцевими українськими законами й звичаями, втручався в різні сфери місцевого життя й дозволяв собі всякі насильства. В 1734 р. скасовано вже затверджені вибори київського війта Кричевця й звелено губернаторові, щоб він припильнував, аби на війта обрано когось із москалів, а не з місцевих київських міщан. Але не вважаючи на присутність на виборах ґубернатора Шереметева, міщани знову вибрали свого чоловіка, українця Павла Войнича. Та сенат скасував ці вибори і тільки тоді, коли сам князь Шаховськой довів до відома уряду, що з москалів не можна знайти відповідного кандидата на цю посаду, цариця затвердила вибори Войнича.

Кілька років згодом новий правитель, князь Барятинський, звелів арештувати старого чернігівського архиєпископа Іларіона Рогалевського за те, що він не допустив у церкві до хреста одного російського капітана. Той самий князь Барятинський звелів одного разу арештувати цілий київський маґістрат. При цій нагоді він забрав усі старі королівські й царські грамоти з привілеями місту Києву й відіслав їх до Петербурґу; в своєму листі до уряду він радив не повертати їх назад до Київа, бо, мовляв, «з часом міщани забудуть їх зміст і, не маючи під рукою грамот, не будуть у стані покликатися на свої вольності». Всякі самоуправства почали дозволяти собі не тільки правителі і взагалі представники адміністраційної влади, але й ріжні російські ґенерали, які мали свої маєтності на Україні. Ґенерал Мініх, розгнівавшися на своїх сусідів по маєтку, Марковичів за якісь непорозуміння по господарству, звернувся до ґенерального суду, щоб той як найсуворіше покарав братів Марковичів, синів ґенерального підскарбія. І суд не тільки оштрафував їх, але й наказав вислати їх як простих козаків на лінію на земельні роботи. Але Мініхові й цього видалося мало, і в часі свого переїзду через Глухів він прийшов до Ґенерального Суду — найвищої судової установи в краю — і тут публично вилаяв і самих суддів, і український суд та закони. Розуміється, це пройшло йому цілком безкарно.

Та найбільшим тягарем для Гетьманщини сталася турецька війна, яка вибухла в 1735 р. Україна була головною базою для цієї війни, на неї спали найтяжчі тягарі, як безпосередньою участю українських козаків у війні, так і апровізацією цілої російської армії, постачанням підвід для обозу й погонців (форшпанів). Війна затяглася на

цілих шість років, велася дуже мляво і в результаті принесла дуже мало користи Україні в порівнанні з принесеними останньою жертвами. Кримського ханства не завойовано, берегів Чорного моря не вдалося осягнути й тільки запорозькі землі прилучено до російської держави. Але ці землі прилучалися й без того вже самим фактом переходу запорожців у російське підданство, фактом, що стався ще в 1734 р. перед війною.

Війну відкрив похід сполученої російсько-української армії під проводом ґенерала Леонтьєва на Крим літом 1735 р. Своєю невдалою орґанізацією цей поход дуже нагадував кримські походи кінця XVII віку з часів царівни Софії. Так само, як і тоді, виступили в похід дуже пізно й мусіли з пів-дороги завертати назад через негоду й недостачу провіянту та фуражу. В самих тільки гетьманських козаків загинуло від поганого корму 12.000 коней. Весною 1736 року зроблено новий похід уже під командою фельдмаршала Мініха, який повів 54-тисячну армію. Гетьманських козаків мало бути 16.000, але значна частина їх дезертирувала й явилось усього 12.730 погано узброєних з наполовину без коней. Мініх скаржився, що гетьманські козаки, як миші, дурно тільки хліб їдять, натомість запорожці, «належачи до того самого народу, бо це — втікачі з України», все люди добрі й бадьорі, гарно узброєні, кожен мав із собою по 2—3 коня. На думку Мініха, 3—4 тисячі запорожців могли цілком розбити цілий корпус гетьманців. Та всетаки цим разом московсько-українське військо прорвалось аж у саму середину Криму і взяло ханську столицю Бахчисарай. Але скоро потому мусіли спішно вертатися назад, бо люди в війську почали мерти від недостачі провіянту та хвороб. Мініх поклав у могилу в цім поході половину своєї армії. Особливо страшні були втрати серед українського війська, якого Мініх ані трохи не жалів і не дбав за його потреби.

Знову з великих плянів нічого не вийшло. Не вважаючи на погряничні лінії, для збудування яких Україна принесла стільки жертв, татари на самому початку 1737 року прорвалися на Україну: вони переправилися біля Переволочної по льоду через Дніпро, розгромили московсько-український відділ ґенерала Леслі й кілька день ґрасували на території Полтавського й Миргородського полків; вони вбили й захопили в полон коло 7.000 людей, спалили кілька сот хуторів, забрали коло 10.000 коней, 150.000 овець і рогатої худоби і взагалі наробили шкоди по офіціяльним обчисленням на 345.000 карбованців. Та московська вища команда не зразилася торішнім фіяском і повела в 1737 році новий комбінований наступ, цим разом проти Азова й Очакова. В цьому наступі взяли участь гетьманські, слобідські й запорозькі козаки. Всього українського війська було коло 50.000. Єдиним успіхом кампанії було здобуття Очакова, але при цьому понесено величезні втрати: самих українців загинуло 5.000 людей. Та скоро, через хвороби в війську, довелося покинути Очаків і відступити. При відступі загинуло кілька тисяч людей і коло 40.000 коней і волів, узятих із України.

Але й ці страшні жертви не спинили дальших підприємств Мініха, ведених тою самою методою. Готуючися до чергового походу в наступному 1738 році, він звелів реквізувати на Гетьманщині 46.000 волів, викликати 15.000 козаків і крім того 50.000 селян для обозної служби. Край був уже страшенно винищений. Відомий російський міністр Волинський, переїздячи через Україну, писав до Бірона такі свої враження: „аж до самого свого візду на Україну *я* навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край.... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в часі походу, а що лишилось, то тепер забирають. У самому лише ніжинському полку взято 14.000 волів, а що з інших полків забрано, про те не маю докладніших відомостей". Але Бірон, Мініх, Ляссі та інші німці, які тоді правили Росією, менше всього рахувалися з інтересами населення й продовжували свою політику, не зупиняючися ні перед якими жертвами, що їх мусіла нести передовсім Україна.

Російсько-турецька війна продовжувалась далі, ведена з російського боку так само надолуго і постійно з великими втратами й жертвами коштом України. Літом 1738 року московсько-українська армія знову пройшла в глиб кримського півострова і знову мусіла відступати назад через погану орґанізацію забезпечення війська провіянтом. При відступі на український арієрґард, який прикривав російську армію, напало 20.000 татар. У гарячому бою загинув гадяцький полковник Григорій Грабянка (відомий автор літопису) й ґенеральний бунчужний Семен Галецький. Турки почали схилятися до миру лише після того, як Мініх переніс війну до Молдавії й побив турецьку армію під Хотином у 1739 році. В цій кампанії гетьманські й запорозькі козаки брали дуже живу участь. У кінці 1739 року союзниця Росії Австрія заключила з Туреччиною сепаратний мир, і тоді й Росія розпочала мирові переговори. Наслідком миру Росія дістала запорозькі землі (пізнішу Катеринославщину й частину Херсонщини), які й були залишені в розпорядженні Запорозького Війська. Це був одинокий результат майже шостилітньої війни, веденої з страшною напругою всіх сил та з величезними жертвами.

Для Гетьманщини наслідки цієї війни були дуже тяжкі. Передовсім загинуло багато людей, десятки тисяч козаків і не менше того селян, які служили в обозі. Загинуло дуже багато худоби, коней і волів, через що край дуже зубожів. Недавно знайдені офіційні дані показують, що за час війни було притягнуто до строєвої й обозної служби 157.300 козаків і 205.000 селян; із них загинуло 34.200 людей, що при всьому населенні в 1 міліон становить дуже великий відсоток. Коней загинуло коло 47.000. Всього край зазнав утрат на 1 1/2 міліона карбованців — кольосальна сума для того часу. Волів і коней російське командування забрало з України на 146.355 карб., і ця сума не була повернута. Так само не повернуто 140.138 карб. за провіянт і

фураж та 30.858 карб. за вози і всякий струмент. Сільське господарство в краю сильно впало. Наприклад, в одному з найбільших полків — Ніжинському, що мав 140.000 душ населення і звичайно споживав щороку 1.500.000 пудів збіжжя, в 1737 поці було зібрано з поля всього 160.000 пудів; так само зменшилася продукція збіжжя й по інших полках: Чернігівському, Лубенському та інш. Російський уряд, довідавшися про це, заборонив викурювати горілку, щоб не переводити збіжжя, звелів позапечатувати горілчані казани, грозив карами. Але це мало помагало. Козаки й селяни перебували в походах або розбігалися та ховалися, й не було кому сіяти збіжжя. Тимчасом у тому ж 1737 р. стояло на Гетьманщині постоєм 75 російських полків (із них 23 кінних), а в 1738 році понад 50 полків, і все це годувалося коштом місцевого населення. Турецька війна завдала такий удар добробутові краю, що ще 25 років після того, в 1764 році козацька старшина скаржилася, що козаки й селяни дуже зубожіли через руїну, звязану з тою війною, і ніяк не могли стати на ноги. Не маючи змоги винести тягарів, які впали на нього, населення розбігалося на всі сторони. Вже в перших роках війни погранична адміністрація доносила російському урядові, що за короткий час міста й села на правому березі Дніпра, під владою Польщі, наповнились утікачами з лівобережної України.

В 1740 році померла цариця Анна, з імям якої звязана дуже сумна доба не тільки для України, але й для цілої російської імперії, доба панування німців, на чолі яких стояв фаворит цариці, жорстокий Бірон. Анна залишила престол своїй племінниці Анні Леопольдівні, під реґентурою Бірона. Але Бірон був скоро усунутий за допомогою Мініха, а за пару місяців була усунута й сама Анна Леопольдівна, й престол заняла царівна Єлизавета, дочка Петра І. Її вступ на престол означав упадок німецької партії при дворі й прихід до влади національної російської партії. А заразом він означав також початок кращої ери й для України. Річ у тому, що Єлизавета, ще бувши царівною, ввійшла в велику приязнь із українцем Олексою Розумовським, із яким пізніше взяла шлюб. Сам Олекса Розумовський був простий козак з-під Козельця на Чернігівщині, його за гарний голос взяли до придворної царської капели до Петербурґу. Тут на нього звернула увагу Єлизавета, і він скоро став дуже близькою до неї людиною й приняв живу участь у державному перевороті, який доставив Єлизаветі престол. Розумовський був обсипаний милостями і досяг найвищого становища в державі. Але він не надуживав свого становища. Людина від природи добра й мяка, він нікому не робив зла й цим дуже корисно відрізнявся від царських фаворитів, яких так багато знає XVIII століття, коли в Росії майже безперервно одна за одною панувало пять жінок. Розумовський зумів викликати в Єлизавети симпатії й до України. В 1744 році Єлизавета зробила подорож на Україну, щоб поклонитися київським святиням. Населення зустрічало її дуже радісно, й вона була дуже зворушена цим. У Києві козацька старшина звернулася до неї з проханням відновити гетьманство. В наступному році приїхала до Петербурґу спеціяльна українська делеґація з тим самим проханням. Єлизавета прийняла делеґацію прихильно й пообіцяла, що

її прохання буде задоволене. При дворі було вже рішене відновлення гетьманства і вже був знайдений бажаний кандидат: цим кандидатом був молодий брат Розумовського Кирило. Кирило був висланий на науку за кордон, і дожидали тільки, щоб він досяг відповідного віку, щоб мати змогу заняти призначене для нього високе становище.

Тимчасом у режимі, що його практикував російський уряд супроти України, були зроблені деякі полекші. Коли в 1746 р. помер президент Малоросійської Колеґії Бібіков, то наступника йому вже не було призначено, й краєм правила сама Колеґія. З України були виведені російські полки, які стояли в ній постоєм; був дозволений вільний торг збіжжям; у 1745 році відновлено київську митрополію: по смерті митрополита Йосафа Кроковського російський уряд не дозволяв вибирати нового митрополита, щоб звести Україну на становище звичайної епархії. В Києві залишався лише звичайний архиєпископ. Тепер було дозволено висвятити архиєпископа Рафаїла Зборовського на митрополита київського. Нарешті в 1747 році оголошено царську грамоту про вибір тетьмана, та аж на початку 1750 р. переведено в Глухові з надзвичайною урочистістю самий вибір. Розуміється, одиноким кандидатом був Кирило Розумовський: всі знали, що така була воля цариці. Влітку 1750 року Розумовський віхав до Глухова.

Новому гетьманові було всього 22 роки. Він був звичайний сільський хлопець і пас худобу своїх батьків, коли розпочалася казкова карієра його старшого брата в Петербурзі. Пятнадцятилітнього хлопця викликали до столиці і, щоб дати йому освіту й навчити поводитись у високім товаристві, його виряджено за кордон. За наставника дано йому адюнкта петербурзької Академії Наук Теплова. Кирило Розумовський побував у Німеччині, Франції, Італії, слухав викладів у Берліні та Ґеттінґені. В 1745 р. він повернувся до Петербурґу й був призначений президентом Академії Наук. Йому було тоді всього 18 літ. Ще за кілька літ він був уже гетьманом України. Цариця одружила його з своєю племінницею Наришкіною.

Молодий гетьман своєю вдачею нагадував свого старшого брата, чоловіка цариці. Це була людина добра й лагідна. Розумовський устиг призвичаїтися до петербурзького двору й перейнятися його інтересами. Одначе він зберіг любов до своєї батьківщини, любив українську мову (один із поетів XVIII віку, Опанас Лобисевич, присвятив йому, як любителеві української мови, український переклад екльоґ Верґілія), пісню, взагалі побут, хоч усе це в його очах і було провінціялізмом у порівнанні з життям, до якого він звик у Петербурзі. Він нудився в скромному Глухові й при кожній нагоді старався виїздити до Петербурґу й подовше там залишатись. Із своєї глухівської резиденції він намагався зробити маленький Петербурґ: при цьому появилися в Глухові італійська опера, кавярні, французькі пансіони, французькі моди; гетьманський будинок був збудований у стилі західньо-европейських королівських палаців і кругом його розведений анґлійський парк. Глухів прикрасився взагалі гарними будівлями, серед яких визначався величезний будинок Ґенеральної Канцелярії. Незадоволений із поло-

ження Глухова Розумовський хотів перенести свою резиденцію до Батурина, який стояв у гарному місці на високому березі Сейма. Він уже дістав згоду на це російського уряду й заходився забудовувати Батурин «національними строеніями»; у Батурині мав бути відкритий і університет. Але скасування гетьманства в 1764 році не дало здійснитися цим плянам.

Разом із Розумовським виїхав на Україну і його колишній учитель Григорій Теплов. Цій людині звичайно приписували великий вплив на гетьмана і вважали, що він трохи чи не сам правив поза плечима Розумовського Україною. Складена ним записка «О непорядках в Малоросії» (опублікована в частині Кулішем у 1857 році, а цілком Василенком у 1909 р.), де Теплов дуже різко критикував політичний і суспільний устрій Гетьманщини, вважалася в старій українській історіографії за привід, який використала цариця Катерина II для скасування гетьманства і взагалі автономії України. Самого ж Теплова вважали трохи не за приятеля українського народу, який він ніби то хотів оборонити від утисків старшини. Та новіші досліди (М. Василенко, Ір. Черкаський) довели, що з Теплова був ніякий приятель українського народу, та що він зовсім не відогравав при Розумовськім якоїсь рішаючої політичної ролі, а був просто управителем маєтків гетьмана й кермував його господарськими справами.

Хоча Розумовський і тягнув своїми інтересами до петербурзького двору, треба проте признати, що він таки дбав, як умів, за добро батьківщини, використовуючи свої звязки при царському дворі та прихильне відношення до України цариці Єлизавети. Він добився того, що завідування справами України й зносини з нею були передані з Сенату до Колеґії закордонних справ, добився й того, що Київ був знов підпорядкований гетьманові, так само і Запорожжя. Але тяжче йому було відстоювати фінансову автономію України. Царським наказом 1754 року наказано було гетьманові подавати відомості про прибутки й видатки українського державного скарбу. Розумовський протестував проти такої контролі над українськими фінансами, покликався навіть на Богдана Хмельницького й Дорошенка, але добитися усунення цієї контролі не міг, так само, як не досягнув і відміни царського наказу того ж 1754 р. про скасування евекти та індукти, від чого гетьманський скарб тратив коло 50.000 карбованців річного прибутку. В наступному 1755 році були скасовані внутрішні податки, які гальмували внутрішній торг і докучали населенню (так зване «покуховне» «поковшовне» та інші), і між Україною й Росією установлено вільну торговлю без усякого мита. Не вдалося Розумовському добитися й права вільних зносин із чужоземними державами, так само, як і увільнити Гетьманщину від участи в загально-імперських війнах і походах та від звязаних із цим тягарів. Гетьманська Україна мусіла взяти участь у Семилітній війні з Прусією. В 1757 р. вислано до Прусії 1000 компанійців, які взяли участь у бою під Еґерсдорфом. Тоді ж вислано з України 8.000 погонців-селян, із котрих, як каже сучасна хроніка, «більша частина в поході померла й тільки дуже невелике число повернулося додому». В 1760 році вислано на фронт знову 2.000 козаків.

Мусіла Україна постачати й тисячі волів для війська. Тяжкі бідування в далеких походах залишили по собі память у народній поезії: збереглися пісні про битву під Кюстрином, де загинуло кілька тисяч українців, козаків та погонців.

За Розумовського козацька старшина здобула собі рішаючий вплив на політику в краю. Властиво і в часі перебування гетьмана в Глухові, і в часі його виїздів до Петербурґу краєм правила старшина. Розумовський при виїздах формально передавав їй владу, призначаючи правити ґенеральних: обозного Семена Кочубея, підскарбія Михайла Скоропадського, писаря Андрія Безбородька, осавула Петра Валькевича й хорунжого Миколу Ханенка. Старшина вже давно звикла дивитися на себе, як на провідну, упривілейовану верству, як на шляхту, і від часів Розумовського сама назва «шляхетство» для означення старшинської верстви входить у загальний ужиток. Вибір Розумовського на гетьмана оживив надії старшини на те, що тепер їй удасться закріпити за собою не тільки своє економічне посідання, але й свої політичні права. За Розумовського входять у звичай загальні зїзди старшини в Глухові для обміркування важніших справ, і ці зїзди виявляють тенденцію перетворитися в український шляхетський сойм. На одному з таких зїздів хтось із присутніх старшин виголосив цікаву промову, котра потім ходила у відписах по руках під назвою «О поправленії состоянія Малоросії». Ця промова може служити за показчик політичних і суспільних змагань козацької старшини часів Розумовського, принаймні її освіченої й патріотичної частини. Автор її добре тямить колишню козацьку славу й сумує над упадком войовничого духу на Україні; він ідеалізує давні часи, коли «були в нас сейми або ґенеральні ради», і взагалі видко, що його ідеалом був конституційно-парляментарний устрій української козацької держави, і що він віддавав перевагу польським республіканським порядкам перед російським самодержавієм. Одначе автор промови стояв на чисто шляхетському становищі: на його думку, вся сила політичних прав мала належати самому лишень українському шляхетству, себто козацькій старшині; він уважав за потрібне деякі реформи, але ці реформи мали б тільки розвинути й зміцнити панування та привілеї шляхетського стану в державі. За одно з найбільших лих уважає автор те, що «мужики наші здобули собі самоволю: вільно бродять із місця на місце, безборонно вписуються в козаки, тікають у Польщу, у Московщину», а від цього зменшується хліборобство, несправно виплачуються податки, збільшується безладдя, а дідичі від того терплять утрати та убожіють. Через те автор настоював на забороні вільних переходів посполитих із місця на місце. Між іншим він казав і про потреби судівництва, але знов же так, щоб уся судова влада була в руках шляхетства — старшини.

Справді, за часів Розумовського довершено було реформу судівництва на Гетьманщині, розпочату, як ми бачили, ще за Апостола. Реформу цю переведено вповні в дусі бажань старшинської, чи, як вона тепер себе називала, шляхетської верстви. Як уже згадувано, в 1743 році комісія українських правників склала кодекс законів

«Права, по которим судиться малоросійський народ». В основу кодексу покладено Литовський Статут, почасти Маґдебурзьке право, почасти українське звичаєве право. Кодекс містив закони про права верховної влади, про привілеї шляхетського стану, про військову службу, закони про карні й цивільні злочини, про право власности та його порушення, про порядок судового діловодства, про спадщину, про міську самоуправу, про відносини дідичів до своїх підданих або кріпаків, про становище чужоземців та іновірців на Україні. Увесь кодекс був перейнятий становим духом, і крізь нього червоною ниткою переходила ідея про упривілейоване становище шляхти в державі. Одначе російський уряд не затвердив цього кодексу. В 1756 році він був пересланий із Петербурґу гетьманові Розумовському, і в Глухові призначено нову комісію для його розгляду. Але й з цього нічого не вийшло, й кодекс так і не діждавсь офіційного затвердження. Одначе неофіційно його почали вживати по українських судах зараз же по його закінченні в 1743 році, про що свідчить значне число копій кодексу, які заховалися до нашого часу. В 1750 році бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, видатний правник свого часу, склав наукову працю «Суд і розправа в правах малоросійських», присвячену гетьманові Розумовському. В цій праці проводилася ідея заведення на Гетьманщині шляхетських судів на основі Литовського Статуту так, як це, мовляв, було затверджено ще в статтях Богдана Хмельницького 1654 року, але не було здійснено через війни й брак освічених людей.

Справді, ми знаємо, що в українській козацькій державі від самого її початку існували не статутові, а козацькі суди: Ґенеральний суд, полковий, сотенний і сільський (суд громади). Сотенні суди судили козаків і посполитих. Ґенеральний суд у XVII в. був і вищою апеляційною інстанцією й судом безпосередньо для справ, які до нього впливали. Полуботок упровадив до Ґенерального Суду чотирьох асесорів із освічених бунчукових товаришів. Інструкція гетьмана Апостола, хоч вносила певний порядок і форму в судах, але фактично, як каже Лазаревський, «суд змішала з адміністрацією». Як діючих законів, по судах Гетьманщини і в XVII і в XVIII століттях уживали: Литовського Статуту, «Маґдебурзьких прав», «Порядку», «Саксону» та інших збірників. Хоча Розумовському не вдалося перевести офіційної кодифікації законів, але в 1760 році була переведена реформа самого судівництва, і то в дусі ідей Ф. Чуйкевича, які поділялися більшістю старшини, і які лежали також в основі кодексу 1743 року. Цілу Гетьманщину було поділено на 20 судових повітів. У кожному повіті заведено Земський Суд для справ цивільних і Підкоморський Суд для справ земельних. Для карних справ установлено суди Ґродські, замісць полкових, у кожному з десяти полкових міст. Судді мали бути виборні з місцевого шляхетства. Найвищою інстанцією був Ґенеральний Суд, на зразок польського Судового Трибуналу. Він складався з колеґії двох ґенеральних суддів і 10 виборних депутатів від полків, по одному від кожного полку, також зпоміж місцевого шляхетства. Таким чином, реформа 1760 року впроваджувала властиво реституцію тих судових порядків, які існували

на Україні перед повстанням Богдана Хмельницького на основі Литовського Статуту.

В 1763 році гетьман скликав до Глухова «Ґенеральні збори», справжній шляхетський сойм, і цей сойм затвердив реформу судівництва. Віддаючи суд цілком у руки шляхетського стану, ця реформа ще більше зміцняла упривілейоване становище козацької старшини. Тимчасом значно поліпшилося в соціяльному розумінні становище шляхетського стану в самій Росії, де він називався дворянством. При вступі на престол цариці Анни йому вдалося досягти частково емансипації від тяжкої обовязкової державної служби, а також певної забезпеки своїх спадкових прав. Протягом царювання Єлизавети емансипація російського дворянства від обовязків і збільшення його прав та привілеїв робили дальші кроки силою факту. Ближчі часи, вже за царювання наслідників Єлизавети, принесли законне затвердження упривілейованого становища дворянства. Це все не могло залишитися без впливу й на українську шляхту, котра скоро побачила, що російське дворянство, не маючи назовні тих політичних прав, які давала українській шляхті автономія Гетьманщини, фактично вже випереджує цю шляхту на дорозі здобуття соціяльно-економічних привілеїв. Покищо українська шляхта старається остаточно закріпити за собою володіння земельними маєтками й звязане з цим володінням право на селянську працю. За Розумовського було вже значно обмежене право вільного переходу селян і тим прикріплено їх до панських маєтків. Вже було недалеко й до формального обернення селян у кріпаків у звичайному розумінні цього слова. Таким робом соціяльні реформи за гетьманування Розумовського мали чисто реакційний характер.

Заслуговують згадки спроби Розумовського реформувати українську армію через заведення одностайного узброєння й уніформи (сині мундури з червоним коміром, білі штани, шапки ріжного кольору по полках; зброя — рушниця, шабля й спис; кожен козак мав коня), а також військового навчання на західньо-европейський зразок. Була поліпшена артилерія й заложено велику порохівню в Шостці коло Глухова. За почином лубенського полковника Кулябки по всіх полках заведено обовязкове навчання козацьких синів — окрім загальної ще й спеціяльної військової науки, т. зв. «воїнської екзерциції». Вже згадувано вище про заходи Розумовського коло заснування університету в Батурині. Але дні самого гетьманського правління були вже пораховані.

В 1761 році померла цариця Єлизавета. Коротке царювання її наслідника Петра III, сина голштинського герцоґа, ознаменувалося для України всього лиш одним епізодом, а саме: припинивши війну з Прусією й цим врятувавши її від загибелі, Петро III мав намір розпочати війну з Данією в інтересах своєї рідної Голштинії. Задля цього спочатку був оповіщений набір охотників до окремого корпусу, який мав перший рушити в похід. Цей набір переводився на Україні й тисячі української молоді записалося до так званих «голштинців» та рушило на північ. Але тимчасом наступив новий переворот: Петра III

скинуто з престолу і вбито, а на престолі засіла його жінка, німецька князівна з Ангальт-Цербсту, під імям Катерини II. «Голштинці» були розпущені й мусіли вертатися додому.

Нова цариця була настроєна в дусі централізму, й її ближчим наміром було скасування всяких автономій та партикуляризмів у межах російської імперії. Крім того вона особисто не любила українців: в одному приватному листі з Києва вона писала, що ніде в своєму житті не бачила провінції, де б люди були такі дурні й гидкі, як на Україні. На її думку, насамперед мало бути на Україні скасоване гетьманство, як найбільша ознака її окремішного устрою. Розумовського не могло врятувати від позбавлення гетьманської гідности навіть те, що він брав участь у перевороті й поміг Катерині здобути престол. Наміри Катерини можна бачити з її таємної інструкції ґенерал-прокуророві сенату князеві Вяземському, що є немов би політичною проґрамою нової цариці. «Малоросія, читаємо в цій інструкції, Ліфляндія й Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу булоб дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі».

Мабуть, догадуючися про заміри нового уряду, українська шляхта з свого боку зробила деякі заходи, які в дійсности послужили для Катерини приводом, щоб скоріше зреалізувати свої наміри. В кінці 1763 року поміж козацькою старшиною пішов рух, щоб зробити гетьманство спадковим у роді Розумовських. Почали збирати підписи під петицією до цариці. Катерина, довідавшися про це, негайно викликала Розумовського до Петербурґу й запропонувала йому добровільно зректися гетьманського уряду. Той послухався без усякого спротиву, і так здійснилося бажання Катерини, висловлене нею в одному листі, — «щоб навіть сама назва гетьманів зникла, а не те, щоб якусь особу вибрали на цей уряд»!

В кінці 1764 року був виданий царський маніфест, у якому оповіщалось, що гетьман Розумовський добровільно зрікся свого уряду, що задля добра українського народу замісць гетьманського правління засновується тимчасово Малоросійська Колеґія з президентом у характері ґенерал-ґубернатора. Цим ґенерал-ґубернатором, який фактично мав зосередити в своїх руках усю владу, був призначений ґенерал Петро Румянцев. У Колеґії мали засідати четверо українців і четверо москалів.

Сам Розумовський дістав від цариці величезну пенсію й великі земельні маєтки на Україні, в яких він і оселився. Він прожив після скасування гетьманства ще 40 років, але до кінця свого віку абсолютно не втручався до громадського життя.

Їдучи на Україну, Румянцев дістав від цариці таємну інструкцію, яка накреслювала проґраму його діяльности. Ця інструкція свідчить, що Катерина прекрасно зрозуміла слабі сторони політичного й суспільного життя Гетьманщини. В своїй інструкції вона говорить

насамперед про те, що Україна дуже багатий і родючий край, багатший за інші провінції російської імперії; але завдяки автономним порядкам на Україні імперія не мала від неї майже ніякої користи, ніяких прибутків, особливо за останнього гетьманування. Далі вона підкреслює, що між українцями й москалями існує обопільна ненависть, ця ненависть особливо помітна серед української старшини, котра має фальшиве поняття про якусь свою свободу й свої привілеї й котра піддержує в українському народі відчуженість від москалів та недовіря до них. Отже завданням нового правління є скасування всіх відмін в устрої Гетьманщини та зрівняння її в становищі з іншими імперськими провінціями.

Задля цього найкращий спосіб — поставити краще адміністрацію й суд, ніж це було досі, *щоб усі бачили, що нові російські порядки* кращі за попередні, коли все було в руках старшини. Коли народ побачить, писала Катерина, що його увільнено від самоволі маленьких тиранів, то буде вдячний і помириться з новими порядками. Отже, як бачимо, це була стара, випробована метода російської політики щодо України: грати на клясових антаґонізмах у самому українському громадянстві й, виступаючи в ролі оборонця народніх мас проти пануючої старшинської верстви, підкопувати політичну автономію краю. Цієї методи додержувався московський уряд протягом XVIII століття, її ж уживав цар Петро I, її ж тепер поручила в своїй інструкції Румянцеву й цариця Катерина II.

Але це зовсім не означало, що Катерина дійсно дбала про інтереси народніх мас· у тій самій інструкції вона вказує як на одно з найбільших лих українського життя на те, що селяни на Гетьманщині *вільно переходять із місця на місце*, й рекомендує Румянцеву вжити всіх заходів, щоб припинити ці селянські переходи та прикріпити селян до одного місця, себто зробити їх справжніми кріпаками. Доручаючи Румянцеву вдавати ролю оборонця інтересів народньої маси супроти козацької старшини, Катерина водночас наказувала йому пильно стежити за самою старшиною й негайно приборкувати всякі прояви опозиції та незадоволення з її боку в самому їх зародку.

На початку 1765 року Румянцев прибув на Україну. На свою резиденцію він вибрав Глухів, як і гетьмани. Румянцев мав великі маєтності на Україні, де він провадив дуже гарне господарство. Він був обзнайомлений із внутрішнім становищем у краю й почував себе до певної міри звязаним із його інтересами. В основу своєї політики він поклав думку, висловлену Катериною в її інструкції: «старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ цілком відмінний від москалів». Треба признати, що свою політичну проґраму Румянцев переводив дуже вміло, послідовно й зручно. Йому дійсно вдалося протягом свого 20-літнього правління краєм без великих струсів і майже непомітно перевести Гетьманщину на становище звичайної імперської провінції.

Головною основою економічного життя Гетьманщини було, як знаємо, сільське господарство, в якому характер землеволодіння мав

рішаюче значіння. Але землеволодіння на Гетьманщині ввесь час було дуже далеке від хоч трохи стабілізованого стану: воно ввесь час відбувало невпинну еволюцію в напрямі нагромадження головної маси землі в руках старшинської верстви. Це нагромадження йшло шляхом роздачі гетьманами державних земель старшині і шляхом леґальної експроприяції землі в селян та козаків, при чому селяни повертались у кріпаків. Тому, що вся влада в краю була в руках самої ж старшини, то поруч із леґальними способами вона раз-у-раз зверталася й до способів нелеґальних, себто до прямого обходу законів і до насильства. Це все в звязку з ріжними політичними потрясеннями, які відбивалися й на економічному становищі, утворювало дуже заплутане становище і в справі володіння землею. З ініціятиви російського уряду не раз переводилися в першій половині XVIII віку ревізії людности й розподілу земельної власности між окремими станами. Одною з найважніших ревізій було відоме вже нам «Ґенеральне слідство о маєтностях» 1729—31 років. Та зазначена вище еволюція земельної власности в напрямі зосередження всіх земель у руках старшини відбувалася в XVIII ст. таким прискореним темпом, що за яких 30 років відомості, добуті Ґенеральним Слідством, уже застаріли. Щоб уявити собі дійсний образ земельних відносин у сучасний йому момент, Румянцев мусів зорґанізувати нову ревізію.

Вона мала на меті виясните докладно число населення, дати опис земельної власности та її розподілу, число дворів, ґрунтів і господарств, зясувати ступінь заможности кожного окремого господаря й дохідність його господарства. Мало бути подане число коней, волів і всякої іншої худоби. Румянцев наказав пояснити населенню, що ревізія переводиться виключно задля того, щоб увільнити його від зайвих тягарів з боку старшини. Ревізія відбулася протягом 1765—67 років і в результаті дала величезний матеріял статистичних відомостей, понад тисячу грубих фоліянтів. Але не видко ні з чого, щоб Румянцев використав цей матеріял на практиці. Дорогоцінні томи опису лежали спокійно в архівах, усіма забуті, а частина їх навіть загинула. Лише на початку 60-х років XIX ст. томи Румянцівського опису відкрив історик Ол. Лазаревський у архіві одної адміністраційної установи в Чернігові, де переховувалися останки українського державного архіву. Від того часу почалося наукове дослідження Румянцівського опису. Але велося його несистематично й уривково. На перешкоді стояло між іншим те, що коло тисячі збережених томів опису були розкидані, як виявилось, по архівах і бібліотеках Петербурґу, Москви, Київа. Харькова, Чернігова й Полтави, що дуже утруднювало дослід. Та проте матеріяли Румянцівського опису послужили за основу для праць Лазаревського, Багалія, Лучицького, Мякотіна та інших дослідників соціяльно-економічного побуту Гетьманщини. Проф. Лучицький, оцінюючи значіння Румянцівського опису для історії, рівняє його до анальоґічних західньо-европейських джерел і каже, що Ромянцівський опис є одним із найцікавіших та детальніших описів землеволодіння, який тільки знає наука, і що з ним не можуть навіть рівнятись описи, які має Західня Европа. В останні часи поча-

лося систематичне дослідження опису молодими дослідниками в Київі, скупченими біля Української Академії Наук.

Одним із перших розпорядків Румянцева, які мали безпосереднє практичне значіння, була заміна натуральних повинностей на утримання російських військових частин, розміщених на Гетьманщині (6 карабінерних полків і два піхотні полки в Глухові) грошовим податком по 1 рублю 2 копійки від кожної хати. Платити мали козаки, підпомошники, міщани, посполиті вільні, манастирські й панські. Цей податок давав коло 250.000 рублів річно. Румянцев запровадив більший порядок у адміністрації й дбав за економічні інтереси краю, з яким почував себе звязаним, як власник великих маєтків. Він не допускав безплатних реквізицій і старався улегшити тягарі, які спадали на Гетьманщину в часі російсько-турецької війни 1768—1774 років. Він завів на Гетьманщині реґулярну почту по лініях Київ — Глухів, Полтава—Глухів, Полтава—Київ, Стародуб—Київ, Глухів—Чернігів, Глухів—Переяслав, Полтава—Чернігів і Лубні—Ромен. Одначе всю політику щодо земельних і селянських справ провадив Румянцев так, як це йому наказувала Катерина: вільні переходи селян щораз обмежувано, збільшувано панську юрисдикцію над селянами. Сам великий земельний власник, Румянцев добре розумів і поділяв інтереси землевласницької верстви, а ці інтереси були взагалі основою внутрішньої політики Російської імперії.

Як же поставилось українське громадянство до скасування гетьманства й до нового курсу, який заповідався з призначенням Румянцева на посаду ґенерал-ґубернатора? Народня маса зустріла нові порядки з пасивною покірливістю. Вона вже давно була усунута від усякої участи в політичному житті й від усякого впливу на громадські справи. Та ці переміни, які відбувалися на верхах, властиво й не зміняли становища народньої маси, селян і козаків. Народ реаґував, і то пасивно, лише на збільшення панщини, на погіршення становища кріпаків. Залишилося багато народніх пісень, які гірко оплакують кріпацьку неволю, які нарікають на панування в світі неправди. Але далі пасивних нарікань народні маси не йшли, й за всю другу половину XVIII століття на лівобережній Україні трапився лиш один випадок отвертого вибуху селянських розрухів: мешканці села Турбаїв на Полтавщині, насильно повернуті з козаків у селян-кріпаків, убили своїх дідичів, братів Базилевських, і виявили збройний опір надісланій військовій команді.

Але так само спокійно поставилася до скасування гетьманства й маса самої козацької старшини. Козацька старшина була певна, що переміна політичного устрою не зачепить її упривілейованого суспільно-економічного становища; бачучи, що в цілій Росії іде скріплення упривілейованого стану шляхти, вона домагалася тепер тільки того, щоб її було зрівняно в правах із російським дворянством. І українські патріоти того часу мали слушність нарікати на козацьку старшину за те, що вона спокійно дивилася на скасування політичної автономії своєї батьківщини та ще хотіла при тому здобути собі ріжні матеріяльні користі.

Одначе на можна сказати, що скасування автономного устрою Гетьманщини пройшло без усякого відгуку. Як тільки ширші круги козацької старшини усвідомили собі значіння подій, які відбувалися в них перед очима, як тільки відчули на собі тяжку руку російського ґенерал-ґубернатора, вони почали жалувати за гетьманством. Скоро наступила зручна нагода виявити свої почуття й побажання перед центральним урядом: цариця Катерина в 1767 році заповіла скликання до Москви особливої Комісії для перевірки законів і уложення нового кодексу. Ця Комісія мала бути складена з виборних представників від усіх станів суспільства, з виїмком тільки селян-кріпаків. Отже шляхта, духовенство, міщани й козаки (гетьманські, слобідські й запорозькі) мали вибирати своїх представників і давати їм «накази», себто інструкції щодо своїх побажань. Взагалі це мав бути свого роду парлямент із законодатними функціями. Сама цариця виробила для нього загальну інструкцію в дуже ліберальному дусі. Населення України з великим зацікавленням поставилося до справи, надіючися через своїх депутатів заявити урядові про всі свої потреби й побажання. В цілому ряді місцевостей України виборці доручали своїм депутатам домагатися відновлення гетьманства на Україні.

Підчас виборів трапився характеристичний інцидент у Ніжинському полку, де місцева шляхта заявила в наказі своїм депутатам катеґоричні побажання реставрації старих порядків. Але про це довідався Румянцев, звелів негайно скасувати вибори, заарештувати вибраних депутатів і віддати їх під військовий суд за державну зраду. Суд присудив 11 депутатів до смертної кари. Цариця зараз же помилувала всіх засуджених і взагалі постаралася змягчити поведінку Румянцева, яка йшла всупереч із ліберальними принципами, проголошеними в її наказі для Законодатної Комісії.

На засіданнях самої Комісії, яка дійсно зібралася 1767 року в Москві, головним речником українських автономістів виступив депутат від шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика, автономіст-республіканець по своїм поглядам, імовірний автор «Исторіи Русовъ». У звязку з Комісією виник деякий рух автономічного напрямку в ріжних місцевостях гетьманської України. Так, у Прилуцькому полку козаки просто домагалися виборів нового ґетьмана. Але сама Комісія проіснувала недовго. В її праці виявилася велика розбіжність думок, непідготованість і безсистемність. Катерина скоро прохолола до неї й під претекстом війни з Туреччиною припинила працю Комісії та більше її вже не скликала.

Війна з Туреччиною дійсно наступила в 1769 році й поклала на кілька років перерву в реформаційних заходах Румянцева, тим більше, що сам Румянцев був призначений за головнокомандувача російської армії в цій війні. Українські військові сили мусіли взяти дуже близьку участь у тій війні. Як гетьманські козаки, так і запорозькі відограли на війні дуже активну ролю. Війна велася взагалі енерґійно і більш підготовлено, ніж за часів Мініха й цариці Анни. Російсько-українські війська заняли цілий Крим, Молдавію й Волощину, розбили турків у кількох рішучих боях і нарешті перенесли

кампанію за Дунай, у нинішню Болгарію. Це змусило Туреччину просити миру, який і був заключений літом 1774 року в Кучук-Кайнарджі. Росія дістала частину Чорноморського побережжя, а Крим був оповіщений незалежним від Туреччини. Властиво він опинився під протекторатом Росії. За кілька років Росія скористала з внутрішніх непорядків серед татар, скинула останнього хана з престолу й прилучила Крим до своїх володінь. Це сталося в 1783 році.

Так нарешті осягнута була задача, над розвязкою якої безуспішно працював уряд Великого Князівства Литовського ще в XV столітті, потім Москва за Івана Грозного в XVI ст., в XVII столітті Москва разом із Україною; нарешті було знищено це хижацьке гніздо, яке протягом трьох століть робило неможливими тривку кольонізацію багатих українських степів і хоч трохи спокійне культурне життя; нарешті Росія й Україна дістали вільний вихід до Чорного моря. В звязку з осягненням доступу до Чорного моря російський уряд ще більше прискорив темп своїх заходів, які мали за мету знищити партикуляризм українських земель і останки автономного устрою на цих землях. Першою жертвою цієї політики безпосередньо по закінченні турецької війни упало в 1775 році Запорожжя.

По закінченні турецької війни Румянцев повернувся на Україну й продовжував свої реформи. В 1781 році Гетьманщину поділено на три ґубернії або намістництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які разом складали «Малоросійське ґенерал-ґубернаторство». Глухів перестав бути центральним адміністраційним пунктом, по ґуберніях були введені загально-російські адміністраційні й судові установи. Кожна ґубернія була поділена на повіти.

Вже на початку свого правління Румянцев офіційно висловлював думку про шкідливість вільних переходів селян для сільського господарства Гетьманщини. Заборони переходу селян домагалося й само українське шляхетство, але російський уряд не поспішав йому назустріч, доки шляхетство це виявляло певні автономістичні змагання. В 1775 році шляхетство прилуцького, миргородського, полтавського, ніжинського й стародубського полків звернулося до Румянцева з адресами, в яких, заявляючи в ультра-льояльній формі свою відданість російській державі й Румянцеву, як її представникові на Україні, просило зрівняння українських чинів із російськими військовими та цивільними чинами, признання всіх приватних маєтків за повну власність їх державців і, нарешті, — заборону селянських переходів із місця на місце. Але тільки 3 травня 1783 року цариця Катерина видала наказ, який, мотивуючи потребою для державного скарбу одержувати акуратніше податки з населення, прикріпляв усіх селян до того місця, де вони були записані по останній ревізії, й забороняв переходити на нові місця. Цей наказ фактично санкціонував кріпацьку залежність селян від дідичів. Одночасно зроблено новий перепис людности й на неї накладено замісць колишніх натуральних зборів подушний грошовий податок по 1 рублю 20 копійок від душі. Такий податок мусіли платити вільні селяни (їх залишилося дуже небагато), козаки й міщани. Поміщицькі селяни мали платити по

70 коп. від душі. На купців накладено податок у розмірі 10% від їх капіталу.

В тому самому 1783 році, в якім остаточно леґалізовано кріпацькі відносини на Україні, був скасований й козацький військовий устрій. Десять колишніх гетьманських полків і три компанійські були обернуті в 10 реґулярних кінних т. зв. «карабінерних» полків російської армії з шостилітньою службою. Ці полки й надалі мали комплектуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення, що відріжнявся від селян головно тим, що був вільний від кріпацтва, але був зобовязаний військовою службою в реґулярній російській армії на спеціяльних умовах. В цих полках заведено сувору військову дисципліну: сам Румянцев наказував бити їх «нещадно плетьми і киями» за найменшу провину. Пізніше брали з козаків по 3 рекрути з 500 душ.

В 1785 році була оповіщена також і на Україні знаменита «Грамота про вільність дворянства», яка установляла повну свободу дворян від обовязкової державної служби, надавала їм корпоративну самоуправу (повітові й ґуберніяльні дворянські збори й виборні повітові та ґуберніяльні маршали), право петицій до престолу і взагалі робила дворянство першою й одиноко-упривілейованою верствою в державі. Царське самодержавство оперлося виключно на цю верству, принісши їй у жертву інтереси інших верстов суспільства, передовсім селян. Українська шляхта фактично була тепер зрівняна в правах із російським дворянством. Ціною, яку вона за ці права заплатила, було скасування автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу української козацької держави, заснованої в половині XVII століття гетьманом Богданом Хмельницьким.

В наступному 1786 році скасування старих порядків було довершене на Україні секуляризацією манастирських маєтків. Від манастирів були відібрані їх земельні маєтності (від самих лишень київських манастирів відібрано коло 50.000 селян), а селян манастирських віддано під управу так званого «Економічного Відомства», і з них мали комплектуватись окремі полки російської армії. Значна частина манастирів була просто закрита, а решта перейшла на скупе утримання від уряду на основі спеціяльно вироблених норм («штатів»). Манастирська реформа відбилася на становищі шкільництва, а також друкарства на Україні, що були в значній мірі звязані з манастирями. Це був удар передовсім для київської Академії, позбавленої тепер своєї матеріяльної основи, для колеґій і навіть для українського папірництва, звязаного з потребами манастирських друкарень — головно київо-печерської.

Від усіх колишніх установ залишилися на Гетьманщині тільки власні закони, Литовський Статут та Маґдебурзьке право, пристосовані до українського життя ще за гетьманських часів. Та хоча зовнішні форми автономії гетьманської України були скасовані, але збереглося щось таке, що залишило глибокий слід в українському житті, що пережило й Гетьманщину, й Козаччину й стало запорукою нового відродження українського народу: це була державно-націо-

нальна традиція, яка по упадку старої княжої Руси-України ожила була в українській козацькій державі. Як-не-як протягом більше ста років український народ хоч на одній частині своєї землі мав змогу жити до певної міри самостійним життям, міг будувати своє життя й культуру по власній уподобі. Протягом цього часу, особливо в початках, раз-у-раз ставилася на ввесь зріст ідея незалежної й соборної української держави, й цілі покоління боролися й умирали за цю ідею. Українському народові через несприятливі політичні умови, а особливо через недостачу внутрішньої консолідації, не пощастило вдержати своєї державної самостійности. Але він не раз заявив свою тверду волю свобідного незалежного життя, а його провідники в своїх змаганнях, сформулованих у низці знаменитих трактатів, кінчаючи бендерською конституцією Орлика, показали, що вони стояли нарівні передових европейських політичних ідей свого часу. Можна сміливо сказати, що українська козацька держава зберегла й українську народність від культурно-національної асиміляції з сусідніми народами, близькими культурою, як польський, або вірою, як московський. Після того, як занепали огнища культурно-національного життя в Галичині й на Волині, козацька Україна з своїм духовим центром у Києві залишилася одиноким огнищем національного життя для всіх українських земель. Хоча й обмежена та раз-у-раз обкроювана, автономія Гетьманщини все ж таки давала певний захист для розвитку української культури. І ця культура в кінці XVII і на початку XVIII століть розвинулася до тої висоти, яка дає право поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола й Розумовського на один рівень із найбільш освіченими краями тогочасної Европи. Вона стала культурним огнищем, впливи якого розходилися на цілий схід Европи й на Балкани. Навіть московський терор і політика виснаження духових, фізичних та економічних сил українського народу, проваджена російським урядом після Мазепи, довго не могли знищити цієї культури.

Досить кинути хоча б поверховий погляд на стан шкільництва, просвіти й матеріяльної культури на Гетьманщині в XVIII столітті до скасування автономії, щоб переконатися в справедливості висловлених нами тільки що тверджень про українську культуру того часу. Українське Лівобережжя — Гетьманщина, разом із Слобідською Україною, що жила спільним із нею культурним життям, обіймало територію трьох пізніших ґуберній: Чернігівської, Полтавської й Харківської (із частиною Вороніжчини) з населенням, яке не переходило $1^1/_2$ міліона. Його духовим осередком був Київ, із своєю Могилянською Академією, яка за часів Мазепи досягла найбільшого розцвіту: на початку XVIII віку вона мала понад 2.000 студентів річно; після короткого часу занепаду по полтавській катастрофі, коли наслідком московських репресій число студентів звелося було до 160, Академія скоро знов ожила і вже в 1715—17 роках мала 1.000 студентів. У рік скасування гетьманства в ній було 1160 студентів. Вона була широко відкрита для дітей усіх станів: у ній училися поруч із синами гетьманів, ґенеральних старшин — діти простих козаків, міщан і селян.

Вона обслуговувала не тільки всі українські землі (в 1736—37 роках у ній училося 127 українців із Польщі і кілька закарпатських), але взагалі православні краї: серед студентів XVIII віку бачимо десятки сербів, чорногорців, болгар, греків, молдаван. Вихованці академії ставали учителями й носіями просвіти в Московщині, Польщі, Сербії (відомий сербський діяч Іван Раїч і чимало інших), Угорщині, Далматії, Молдавії та по інших краях. У лавах студентів Академії ми бачимо представників майже всіх значніших родів української старшини XVII—XVIII віків. Зпоміж її професорів можна вказати таких видатних діячів на полі церковнім і культурно-просвітнім, як Теофан Прокопович, Степан Яворський, Йосаф Кроковський, Іродіон Жураховський, Гавріїл Бужинський, Іларіон Рогалевський, Амвросій Юшкевич, Арсеній Мацієвич, Сильвестер Кулябка, Гервасій Лінцевський, Юрій Кониський, — усі вони займали єпископські катедри й визначились, як учені теольоґи, письменники та проповідники. Із світських вихованців Академії XVIII віку визначалися на полі просвіти й культури: Василь Григорович-Барський, Степан Лукомський, Григорій Сковорода, Григорій Полетика, Петро Симоновський, Опанас Лобисевич, Микола Бантиш-Каменський, Олександер Безбородько, Василь Рубан, М. Березовський, Дм. Троцинський, А. Ведель, Дм. Велланський, Ілля Тимковський, П. Гулак-Артемовський. Це була справжня alma mater для цілого ряду поколінь.

Як свого роду філії Могилянської Академії повстали колеґіуми: в 1700 році в Чернігові; в 1722 у Білгороді, перенесений року 1726 до Харькова, в 1730 році у Переяславі. В них викладали вихованці Київської Академії і вчилися сотні студентів (напр., Чернігівський Колеґіум мав р. 1728-го 257 слухачів, Переяславський у році 1744 — 130, а в р. 1774 — 232; в Харківському Колеґіумі число учнів досягало 500). Хоча навчання в Могилянській Академії та Колеґіумах задержало свій старий, теольоґічно-схолястичний характер, проте в ньому звертали велику увагу на розвиток інтересу до поезії, на вивчення грецької й римської літератури. З академічних кругів вийшло багато драм, комедій, поем, всякого роду віршів; розвинувся в мурах Академії й театр, в якому поруч драм та траґедій у т. зв. псевдо-клясичному дусі, ставилися веселі й живі комедії з народнього життя (інтермедії та інтерлюдії). Зчасом, ідучи назустріч вимогам життя, українські високі школи заводили в себе навчання німецької та французької мови й наук математичних.

Але наука в Академії та в колеґіумах, помалу відстаючи від життя, вже на початку XVIII століття не задовольняла багатьох із поміж української молоді, й вона, слідуючи давній традиції, щораз частіше мандрує за кордон, щоб там здобувати освіту, або докінчувати здобуту в себе вдома по західньо-европейських університетах і академіях. Уже в першій половині XVIII в. десятки й сотні молодих українців (і знову таки не лиш діти старшин, але й діти духовенства, міщан і простих козаків) учаться по високих школах Німеччини, Франції, Анґлії та інших країн. Особливо багато українців училося в Кеніґсберзі, Галле, Липську й Страсбурзі. Коли в 1759 році повстав

університет у Москві, багато української молоді йде туди на студії. Вже в половині XVIII в. повстають пляни власного університету на Україні: в 1760 році з наказу гетьмана Розумовського був вироблений проєкт університету в Батурині. Розумовський же проєктував перетворити київську Академію на університет — другий поруч батуринського. Домагання університету знаходимо в меморіялі, поданому в 1764 році цариці Катерині українським шляхетством разом із гетьманом. Сам Румянцев, ідучи назустріч бажанням українського громадянства, проєктує в 1765 році два університети, в Києві й Чернігові. Про потребу університету йде мова в наказах київського, переяславського, стародубського, чернігівського, глухівського, ніжинського й батуринського шляхетства 1767 року. Одначе російський уряд уперто відкидав усі проєкти вищої школи на Україні. Найрішучіше відкидав він проєкти університету в Києві, навіть тоді, коли проєкти виходили від самих російських адміністраторів, таких, як Румянцев. Він погоджувався вже на університет у Чернігові, аби не в Києві. Взагалі, як каже один із дослідників, політика російського уряду була спрямована на те, щоб не допустити на Україні існування університету. Тільки завдяки особистому впливу цариციного фаворита Потьомкіна вдалося йому добитися затвердження в 1786 році проєкту університету в Катеринославі. Але р. 1791 Потьомкін помер, і його проєкт зразу ж занехаяно. В 1801 році українське шляхетство висунуло проєкт університету в Чернігові або в Лубнях; у 1802 р. прохали університету в Новгороді Сіверському. Але Гетьманщина не діждалась у себе університету аж до кінця російської імперії, натомість Слобідська Україна добилася в 1805 році відкриття університету в Харькові, і то лиш тому, що кошти на нього зібрало місцеве дворянство й купецтво. Головну ролю у відкритті харківського університету відіграли заходи учня Сковороди Вас. Каразина, який мав вплив на царя Олександра I в перші ліберальні роки його царювання.

Київську Академію російський уряд штучно вів до упадку, так само, як і колеґії. В 1783 р. введено навчання російською мовою, «конче з вимовою, яка вживається у Великоросії». Її повернуто на станову школу для вищої освіти духовенства, а в р. 1810 формально перетворено в «Духовну Академію», а колеґії ще раніше перетворено в «духовні семінарії». Замість розсадника вищої освіти для всіх станів українського суспільства, Києво-Могилянська Академія перетворилася в окрему духовну школу, яка мала спеціяльне завдання служити твердинею обрусіння України. Не тільки професори, але й значна, коли не більша, частина студентів Академії насилалися з москалів. Від самого кінця XVIII віку встановилася також практика, щоб ні один українець не попадав на митрополичу катедру в Києві, а по змозі також і на єпископські катедри на Україні.

Часи Гетьманщини XVIII віку виявляють розцвіт мистецтва в усіх його галузях. В обсягу архітектури поруч чужинців, які прикрасили Україну своїми утворами й серед яких на першому місці треба назвати Шеделя й ґеніяльного Растреллі, визначились укра-

їнські архітекти Степан Ковнір, Іван Григорович-Барський, Гр. Яновський і ціла низка інших. Поруч камяних храмів, палаців, брам і взагалі монументальних будов у стилях барокко, рококо й клясичному, процвітає деревляне будівництво церков у сутоукраїнському національному стилі. Серед великої сили його памяток збереглися й досі такі шедеври, як церква Кальнишевського в Ромні (перенесена в наші часи до Полтави) або запорозький собор у Новомосковському. Царський наказ 1800 року на ціле століття зупинив будівництво церков в українському стилі. Українське малярство XVIII віку пишається такими іменами, як Антін Лосенко, Дмитро Левицький і Володимир Боровиковський, що їх твори служать окрасою петербурзьких, московських і західньо-европейських мистецьких ґалерій. З українських різьбарів визначилися Михайло Козловський і учень Канови Іван Мартос. Українська ґравюра ще з часів Мазепи дала блискучу плеяду талантів, таких, як І. Щирський, Н. Зубрицький, Л. Тарасевич, І. Мігура, Гр. Левицький, Н. Козачковський та інші. Українська музика, що вже з кінця XVII віку запанувала при російськім царськім дворі, де українські орґаністи, бандуристи й співаки зробилися невідмінним аксесуаром, дала видатних композиторів: Максима Березовського, Дмитра Бортнянського й Артема Веделя.

В другій половині XVIII віку багато українців, покінчивши західньо-европейські університети, стають професорами молодого московського університету, а один — Іван Полетика — став у 1750 р. професором медичної академії в Кілі в Німеччині. Серед них визначився ряд талановитих математиків, природознавців і особливо медиків. Серед українських фільософів XVIII віку, як зірка першої величини, блищить славне імя Григорія Сковороди. Вже в перших десятиліттях XVIII в. серед козацької старшини значно поширюється знання чужих мов, і козацькі полковники та бунчукові товариші, що передплачували собі французькі журнали або складали значні домашні бібліотеки, не були ніякою рідкістю. Дрібний український шляхтич із Чернігівщини Григорій Винський, якого доля закинула в другій половині XVIII в. домашнім учителем до поміщиків у Московщині, згадував потім у своїх записках, що «українське виховання» зберегало в його душі гуманні поняття й не давало йому спуститися до рівня оточуючої його грубої й некультурної обстанови. Домашній побут московських поміщиків, їх родинне життя й відносини до кріпаків обурювали Винського до глибини душі, й тільки любов до читання книжок, винесена ним із української школи, як це він раз-у-раз підкреслює, служила йому за розвагу серед тяжкої атмосфери цього життя.

Але ніде може культурний стан Гетьманщини XVIII в. не виступав так яскраво, як в ділянці народнього шкільництва. Ще в 1862 році, на сторінках «Основи», Ол. Лазаревський опублікував із архівних джерел відомості, з яких видко, що в 1748 р. на території 7 полків Гетьманщини (за 3 не збереглося відомостей) було 866 шкіл,

себто на кожну тисячу душ населення припадала одна школа. В 1767 році в самому чернігівському полку було 143 школи, себто одна школа на 746 душ. У Слобідській Україні в 4 полках було 124 школи. Найціннішою прикметою цих шкіл було те, що їх засновувало само населення і своїм коштом: сільська громада сама запрошувала вчителя, складала з ним умову й давала кошти на утримання його самого й шкільного будинку. В тих місцях, де населення жило розкидано, по малих хуторах, дітей учили перехожі вчителі, так звані «мандровані дяки», які, навчивши дітей у одній околиці, мандрували далі до другої, де продовжували свою працю. В кожному селі був утримуваний коштом громади «шпиталь», де проживали вбогі старі люди, які не мали рідні, та сироти, які вчилися в школі. Високий культурний рівень українських народніх мас дивував чужинців XVIII ст. так само, як колись у половині XVII ст. він уразив Павла Алепського. Один анґлійський подорожній (Джозеф Маршаль), який у 1768—70 роках подорожував по Чернігівщині, писав у своїх записках, що, їздячи по селах, він почував себе так безпечно, як «у першому-ліпшому анґлійському ґрафстві», дарма, що саме тоді точилася війна з Туреччиною. Вдача українського населення видавалася йому надзвичайно лагідною й приємною, й скрізь усе йому нагадувало Анґлію. Другий подорожній-анґлієць (Едвард Даніель Клєрк), який переїздив східню частину Слобожанщини в 1800 році, писав, що таку чепурність і чистоту, як в українському селі, він бачив тільки в Голяндії та Норвеґії: «за столом в українського селянина, читаємо в його книзі, більш охайности, ніж у московського князя». Контраст у побуті між Московщиною й Україною вразив його надзвичайно, й він не знаходив слів, щоб вихвалити «чесність, привітність, гостинність і господарність українців». Подорожуючи по Україні, Клєрк почував себе немов удома, в своїй Анґлії. Ці відзиви — не виїмок: це загальний голос усіх чужих подорожніх, анґлійців, німців і французів, яким довелося побувати на лівобережній Україні за часів її автономного життя й навіть по його скасуванні. Висока народня культура, яку ми бачимо на Лівобережжі за часів української козацької держави XVII—XVIII віків, послужила основою для українського національного відродження на порозі XVIII—XIX століть. Саме тоді, коли, здавалось, українське самобутнє життя завмерло навіки, ожила знову українська національна традиція й, подавши руку новим духовим течіям, які йшли до нас із заходу й віщували нове життя, створила підстави українського національного руху наших часів.

ЛІТЕРАТУРА

С о л о в ь е в ъ, Исторія Россіи, тт. 19—20 (книга IV вид. «Обществ. Польза», тт. 21—29 (кн. V—VI). В. Р о м а н о в с ь к и й, Війна 1735—1739 років та її наслідки для України. «Нариси з соц.-економ. історії України, т. І. Київ 1932. В. Щ е р б и н а, Україна і Російський уряд в середині XVIII в., «Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук» т VI, Київ 1925. А. В а с и л ь ч и к о в ъ, Семейство

Розумовскихъ, тт. 1—2, Петербург 1880. М. Василенко, Гр. Теплов і його «Записка о непорядкахъ въ Малороссіи», «Записки Укр. Наук. Т-ва» т. IX, Київ 1909. Ір. Черкаський, Чи впливав Г. Теплов на гетьмана Розумовського? «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського», т. I, Київ 1928. А. Кистяковскій, Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, Київ 1879. І. Теличенко, Очеркъ кодифікація малороссійскаго права, «Кіевская Старина», 1888, IX і X. М. Василенко, Памятник української правничої літератури XVIII ст., «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 138—140, Львів 1925; його ж: Передмова до збірки «Матеріяли до історії українського права», т. I, Київ 1929. М. Слабченко, Ескізи з історії «Прав, по которим судиться малоросійський народ», «Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія», т. I, Київ 1927. Ір. Черкаський, Судові реформи гетьмана К. Розумовського, «Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія», т. I, Київ 1927. В. Романовський, До історії бюджетового права Гетьманщини за К. Розумовського, там же. Д. Миллеръ, Очерки изъ исторіи и юридическаго быта Старой Малороссіи, Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе въ XVIII ст., «Сборникъ Историко-Филол. О-ва», т. VII, Харьків 1896; його ж :Превращеніе малорусской старшины въ дворянство, «Кіевская Старина», 1897, I—IV; його ж: Пикинерія, там же, 1899, XII; його ж: Голштинскіе наборы въ Малороссіи, там же, 1892, II. А. Ефименко, Малорусское дворянство и его судьбы, «Вѣстникъ Европы» 1891, IV, а також збірник «Южная Русь», т. I., Петербургъ 1905; її ж: Турбаевская катастрофа. «Кіевская Старина», 1891, III і «Южная Русь» т. II, Петербургъ 1905, укр. переклад «Руська істор. Бібліотека», т. XIX, Львів 1897. А. Лазаревскій, Суды въ Старой Малороссіи, «Кіевская Старина», 1898, VII—VIII. В. Барвінський, До питання про індукту та евекту в Гетьманщині, «Наукові Записки Науково-Дослідчої Катедри історії укр. культури», т. VI, Харьків 1927; його ж: Замѣтки по исторіи финансоваго управленія въ Гетманщинѣ, «Сборникъ статей въ честь проф. В. Бузескула», Харьків 1914. Пр. Нечипоренко, «Національні строєнія» 1748—1765 рр. на Посемьї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського, «Студії з історії України» т. II. Київ 1929; його ж: Фабрики Розумовського на Посемьї, «Записки Істор. Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. XI, Київ 1927. В. П(архомен)ко, Конецъ Старой Малороссіи (1733—1788 годы въ исторіи лѣвобережной Украины), «Кіевск. Стар.», 1905, XI—XII. Н. Стороженко, Реформы въ Малороссіи при гр. Румянцевѣ, «Кіевс. Стар.», 1891, III і IX. Г. Максимович, Дѣятельность гр. П. Румянцева-Задунайскаго по управленію Малороссіей, Ніжин 1913; його ж: Выборы и наказы въ Малороссіи въ Законодательную Комиссію 1767 г. ч. I. Выборы и составленіе наказовъ, Ніжин 1917. І. Теличенко, Сословныя нужды и желанія малороссіянъ въ епоху Екатерининской Комиссіи, «Кіевск. Стар.», 1890, VIII—XII і 1891, I—II. Д. Багалѣй, Генеральная опись Малороссіи, Эпизодъ изъ дѣятельности гр. П. Румянцева, «Кіевск. Стар.», 1883, XI. М. Ткаченко, Наукове розроблення Румянцевської ревізії, «Україна», 1924, кн. III. А. Лазаревскій, Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783 гг.), Київ 1908, укр. переклад у т. 22. «Руськ Іст. Бібліотеки», Львів 1902. В. Мякотинъ, Прикрѣпленіе крестьянства Украины въ XVII—XVIII вв., «Годишникъ на Софийския Университетъ» кн. XXVIII, 1, Софія 1932; по французьки: La fixation des paysans ukrainiens à la glèbe aux XVII-e et XVIII-e siècles, „Le Monde Slave“, 1932, XI—XII, його ж: Очерки соціальной исторіи Украины въ XVII—XVIII вв., т. I, в. 1. Прага 1926. Хв. Тітов, Стара вища освіта в Київській Україні, Київ 1924; Д. Вишневскій, Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст., Київ 1903. Н. Петровъ, Кіевская Академія въ царствованіе Екатерины II, Київ 1906. В. Серебрянниковъ, Кіевская Академія съ половины XVIII в. до преобразованія ея въ 1819 г., Київ 1897. Н. Стеллецкій, Харьковскій Коллегіумъ,

Харьків 1895. Гр. Данилевскій, Харьковскія народныя школы, «Украинская Старина», Собр. Сочин. изд. Маркса, т. XXI, Петербургъ 1901. Ал. Лазаревскій, Статистическія свѣдѣнія объ украинскихъ народныхъ школахъ въ XVIII ст., «Основа», 1862, кн. V. Вл. П(архомен)ко, Къ исторіи образованія на Украинѣ, «Кіевск. Стар.», 1905, IX і X. Ф. Павловскій, Приходскія школы въ Старой Малороссіи и причины ихъ уничтоженія, там же, 1904, кн. І. Гр. Максимовичъ, Обученіе грамоты и воинской екзерциціи въ Малороссіи въ концѣ XVIII в., «Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца», Київ 1912, кн. XXIII. Л. Миловидов, Проєкт університету у Київі у другій половині XVIII в., «Київські Збірники», т. І., Київ 1931. Іг. Лоський, Українці на студіях у Німеччині в XVI—XVIII ст., «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 151, Львів 1931. П. Єфименко, Шпитали въ Малороссіи, «Кіевск. Стар.», 1883, кн. IV. Ф. Ернст, Київські архітекти XVIII віку, «Наше Минуле», Київ 1918, кн. І. М. Біляшевський, Наші національні скарби, «Шлях», Київ 1917, ч. 9—10 і окремо Київ 1918. О. Горностаевъ, Дворцы и церкви Юга», Культурныя сокровища Россіи», вып. VIII, Москва 1914. К. Широцкій, Очерки по исторіи декоративнаго искусства Украины, Київ 1914. Г(орленко В.), Старинная южнорусская гравюра, «Кіевск. Стар.» 1890. І. Г. Павлуцкій, Древности Украины. Деревянные и каменные храмы, Київ, 1906. Д. Щербаківський, Українські деревляні церкви, Короткий огляд розробки питання, «Збірник Секції Мистецтва Укр. Наук. Т-ва, Київ, 1921. Д. Антонович, Скорочений курс історії укр. мистецтва, Прага 1923. Ф. Ернст, Українське мистецтво XVII—XVIII віків, Київ 1919. Д. Щербаківський та Ф. Ернст, Український портрет XVII—XX ст., Київ 1925. Мик. Грінченко, Історія української музики, Харьків 1922. D. Dorošenko, Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, „Abhandlungen des Ukrain. Wissenschaftl. Institutes“, Berlin, B. I, 1927.

X

ЗАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ. СЛОБІДСЬКІ КОЗАЧІ ПОЛКИ. ЇХ СОЦІЯЛЬНИЙ І ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ. ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА. РОСІЙСЬКІ РЕФОРМИ XVIII ВІКУ. СКАСУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО УСТРОЮ. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАНЩИНИ.

Майже одночасно з Гетьманщиною втратила свій автономний устрій іще одна українська область на лівому березі Дніпра — так звана Слобідська Україна. Її історія творить окрему сторінку в діях української землі, і через те їй треба присвятити окремий розділ у цьому нарисі. Історіоґрафія Слобідської України доволі добре розроблена в українській і російській історичній науці, з далекого погляду навіть краще, ніж певні періоди історії Гетьманщини. Досить указати на праці Багалія, Миклашевського, Міллера, до яких прилучився цілий ряд молодших дослідників. Осередком наукової праці над дослідами історії Слобідської України до недавнього часу був Харьків із його університетом і ріжними установами, звязаними з університетом. Досліди улегшувало те, що в Харькові сконцентровані й місцеві архівні матеріяли, це головне джерело історичних студій. Професорові Багаліеві належить і перший загальний курс історії Слобідської України, що появився в 1918 році й подає ніби підсумок усієї дотеперішньої наукової праці над історією краю.

Іменем Слобідської України означують широку область, яка лежить на схід від теперішньої Полтавщини й обіймає простір цілої колишньої ґубернії Харківської та кількох південних і південно-західніх повітів ґуберній Курської й Воронізької. З погляду етноґрафічного ця область творить компактну цілість із чисто українським населенням. З погляду історичного треба пригадати, що більша частина теперішньої Слобідської України, або просто Слобожанщини, була тереном дуже давньої словянської кольонізації і X—XVIII віках входила в склад Чернігівсько-Сіверського князівства. Її простори були ареною завзятої боротьби з половецькими ордами, й десь на території теперішньої Харківщини відбувся нещасливий похід сіверських князів, оспіваний у «Слові о полку Ігоря». Татарська руїна на довгі століття обернула цей край у безлюдну пустиню, яка тільки в першій

половині XVII віку почала кольонізуватися наново, знову ж таки українським населенням.

З погляду ґеоґрафічного Слобідська Україна представляє високу площину на вододілах басейнів Дніпра й Дону. Це типовий чорноземний степ, переритий глибокими ярами, на дні яких течуть річки й струмочки, й колись багатий лісами. Високі лісисті береги річок Донця, Тихої Сосни, Осколу були дуже зручні для поселення й оборони від ворогів. Річки Оскол, Донець, навіть Псьол і Ворскла в своїй горішній течії були колись сплавні, бо на дні їх уже за наших часів знайдено якори й останки суден доволі великого розміру. Систематичне нищення лісів довело до того, що річки стали маловодні і втратили своє колишнє значіння комунікаційних шляхів.

На світанку нашої ери степи теперішньої Слобідської України служили за пристановище для цілого ряду кочових племен, які перебували тут одно за другим, довго не задержуючись і посуваючись щораз далі на захід. Гунни, авари, печеніги, торки, половці, татари — всі вони залишили сліди свого перебування й своєї культури в численних археольоґічних знахідках. Коли від половини XIII віку на південному сході запанували татари, то через степи Слобожанщини пролягали їх шляхи, котрими вони робили свої наїзди на українські й великоруські землі. Ці шляхи проходили звичайно по вододілах річок. Із них історичне значення, як військовий, а пізніше торговельний шлях, здобув собі шлях Муравський, що йшов із Криму через Перекоп, поміж верхівями річок Молочні Води й Кінські Води, поміж Вовчими Водами й Торцем, далі вододілом Дону й Оки аж до самої Тули; так само через Слобідську територію проходили шляхи ізюмський, Калміуський, Бакаївський, Ромодан і Сагайдачний.

Коли в кінці XIV в. татарська сила почала слабнути й на півночі виросли два державні осередки, які стали обєднувати біля себе великоруські, білоруські й українські землі, — один у Москві, а другий у Вільні, то експанзія великого князівства московського почала посуватися головно на південь і південний схід. Територія Слобожанщини уявляла собою так зване Дике Поле, звідки появлялися дрібні й більші татарські загони, щоб нападати на південні окраїни Московської держави. В міру того, як протягом XV й першої половини XVI століття ці окраїни заселювались, явилася потреба орґанізувати постійну охорону з боку неспокійного, вічно загрожуючого степу. Московський уряд уживав системи погряничних укріплень, звязаних між собою цілою безперервною лінією дрібних форпостів і сторожових станиць, так що виростала ніби одна суцільна оборонна лінія, на північ від якої жило осіле хліборобське населення, а на південь простягався на довгі сотні кільометрів порожній безлюдний степ. Ця лінія з бігом часу все більше й більше посувалася на південь, захоплюючи щораз більші простори під владу московського царя. Але кольонізація не поспівала за посуванням оборонної лінії, й укріплені пункти творили ніби оази серед пустопорожніх просторів. За царя Івана Лютого, отже в половині XVI ст., оборонна лінія проходила від

Путивля на литовській грянйці вздовж річки Сейма. За його наступника, царя Федора Івановича, — значить між роками 1584—98, проведено новий ряд погряничних кріпостей по лінії Білгород, Курськ, Вороніж, Валуйки, Лівни. А за кілька літ цар Борис Ґодунов будує кріпость Царево-Борисов уже в межах теперішнього Ізюмського повіту на Харьківщині. Нарешті за Михайла Федоровича в першій половині XVII в. будується так звана білгородська лінія, яка висувається на південь на сотні кільометрів.

Рідке великоруське населення кріпостей і форпостів складалося переважно з військових та службових людей. Цивільне населення йшло сюди дуже неохоче. До того ж Московське царство після смути початку XVII в. само значно збезлюдніло й не мало, звідки брати кадри поселенців, щоб кольонізувати ці далекі й глухі окраїни. Невеличке число так званих слобід (сел, де нема ще церкви) тулилося під захист укріплених пунктів, і в них перебувало дуже нечисленне населення, переведене насильно з центральних областей Московської держави. Отут то на поміч прийшла українська кольонізація, яка протягом кількох десятків років цілком змінила фізіономію країни, обернувши порожній дикий степ у цвітучий, заселений господарною, хліборобською людністю край. Ця кольонізація розпочалася в першій половині XVII в. після краху козацького повстання на лівобережній Україні, в 1638 році. У цьому році козацький ватажок Остряниця з цілим полком у 900 людей перейшов московську грянйцю й явився до московського воєводи в Білгород. З дозволу московського уряду утікачів оселено коло Чугуєва, трохи на схід від теперішнього Харькова. Втікачі мали задержати свою військову орґанізацію й служити ділу охорони південної ґряниці від татар.

Але цей перший кольонізаційний акт був невдатний. Жорстокість московської погряничної адміністрації й ріжні надужиття з її боку знеохотили переселенців. Із Польщі почали надходити листи, які закликали їх вертатися додому. Серед козаків повстав бунт, Остряницю вбито, й переселенці вернулися назад на польську Україну. Погром козацького війська під Берестечком у 1651 р. й розчарування народніх українських мас у успішності боротьби проти Польщі викликав новий еміґраційний рух на схід за московську грянйцю. Цілі тисячі козаків із родинами й майном посунули в межі московських володінь. Московський уряд дуже радо зустрічав нових переселенців, відводив їм обширні пустопорожні землі, дозволяв зберігати свій козацький устрій і внутрішню автономію. Він був радий цим воєнним кольоністам, які своїми слободами утворювали оборонний вал далеко надійніший, ніж колишні укріплені лінії. За дуже короткий час були заселені нові міста: Суми, Лебедин, Харьків, Охтирка й велике число слобід, від яких цілий край дістав назву Слобідської України або Слобожанщини.

Розрухи на гетьманській Україні в 1659 р. викликали нову хвилю еміґрації, так само міжусобиця 1663 року і навіть пізніших років приносили все нові юрби переселенців, які шукали спокою й можли-

вости мирної праці. В 1652 році Іван Зіньківський зпід Острога на Волині вивів за собою тисячу козаків із жінками й дітьми. Він оселився далеко на сході й заснував місто Острогозьк, яке пізніше належало до Воронізької ґубернії. Збереглися відомості, як виглядало це переселення: Зіньківський, як полковник, привів із собою всю старшину; з ним був обозний, сотники, осавули, полковий писар, навіть два священики-капеляни. Всі мали з собою родини, слуг, коней, волів, корів, свиней, одним словом виселилися з повним господарством, яке зараз же відновили на новому місці. В тому ж 1652 році якийсь Герасим Кондратієв оселив місто Суми, а в 1654 р. сотник Харько на чолі 37 родин оселив місто Харьків. Трохи пізніше явилося ще 600 людей, і вони збудували в Харькові кріпость. У тому ж році оселено місто Охтирку.

Московські архіви зберегли нам точні статистичні дані про заселення Охтирки й економічний стан переселенців. Ці дані взяті з донесень московських урядовців центральному урядові і, як звичайно в московських урядовців того часу, визначаються точністю й докладністю. Отже Охтирку заснував відділ переселенців, який складався з 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей, крім того було 72 родичів тих переселенців з 18 дітьми, а всього було народу 1587 людей. Ці люди привели з собою 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці і 1091 свиню. Як бачимо, живий інвентар був доволі багатий, і з ним можна було починати господарство. Московський уряд не потрібував давати переселенцям ніякої допомоги, давав їм тільки право селитись, а вони сами влаштовували своє життя. Легко зрозуміти, що ці переселенці, які обертали дикий степ у заселений господарський край, були дуже бажані для московського уряду. Тому він, не вважаючи на свої централістичні поняття й практику, охоче надавав їм доволі широку внутрішню автономію.

Треба зазначити, що паралельно з масовою народньою кольонізацією йшла також кольонізація манастирська. Ми знаємо, що на старій Україні-Русі, так само, як і на заході Европи, манастирі були помітним чинником кольонізації. Так було на Русі північній, Володимиро-Суздальській, так було й на Україні. На Слобожанщині кольонізація манастирська хронольоґічно навіть випередила кольонізацію народню: в 1624 році ми вже бачимо першу звістку про Святогорський манастир, що здобув собі пізніше широку славу. В 1652 році засновується манастир у Острогозьку, там же поруч чоловічого повстає манастир жіночий. І далі засновується ряд манастирів по всіх важніших містах новозаселеного краю. Манастирі заводять своє господарство, осаджують на своїх землях селян. Рівночасно заводять школи й служать таким чином культурними осередками.

Так протягом не більше двох десятків років поза межами Гетьманщини, тут же поруч із нею, тільки за московською погряничною лінією, виросла нова Україна, з козацьким устроєм, дуже подібним до того, який був у покинутому рідному краю. Цікаво тепер поглянути, на яких основах політичних і соціяльно-економічних будувалося жит-

тя в новозаселеному краю. Як уже згадувано, переселенці зберігали свою військову козацьку організацію, таку, як і на старих місцях, звідки вони вийшли. Таким робом на території Слобожанщини сформувалося пять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Кожен полк творив окрему провінцію, яка ділилася на повіти-сотні. На чолі полку стояв виборний полковник і полкова старшина, як і на Гетьманщині. Їх вибирано довічно. Полкова старшина складалася з полкового обозного, який завідував артилерією й кріпостями, судді, осавула й хорунжого — помічників полковника у військових справах та двох писарів. Судові справи рішалися в так званій судовій ратуші. В сотні були ті самі старшини. Сотника вибирала полкова старшина, а він сам добирав собі сотенних старшин. Це була ріжниця супроти Гетьманщини.

Полковник мав дуже велику владу. Він завідував адміністрацією, стверджував судові постанови, командував своїм полком підчас походу, роздавав вільні військові землі поселенцям. Він мав знаки свого достоїнства: пернач (шестигранну булаву), прапор і печать. Він писав від свого імени грамоти, які складом і формою нагадують гетьманські універсали. На слобідській Україні установився звичай свого роду спадковости полковницького уряду в однім і тім самім роді. Так, наприклад, протягом більш як столітнього існування автономного козацького устрою на Слобожанщині ми бачимо, що родина Донців дала пять полковників, Кондратієвих — чотирьох, Лесевицьких — чотирьох і так далі. Загалом 8 родів дали 26 полковників. Це було явище майже незвісне на Гетьманщині, й причина його полягала в особливих умовах заселення краю: полковники були переважно провідниками переселенських груп, які приходили на нові землі; вони мали великий авторитет і фактичну владу, як посередники між населенням і московським урядом, і цей авторитет переходив на їх потомків. Населення звикало, щоб на чолі його стояв представник одного й того самого роду.

Одначе, даючи козакам-кольоністам повну внутрішню самоуправу в межах полкової орґанізації, московський уряд не обєднував усі пять слобідських полків під владою однієї особи зпоміж їх самих. Слобідські полки не мали над собою гетьмана, як було в старому краю, а підлягали безпосередньо московському воєводі, який сидів у Білґороді. Це був їх головний начальник. Він затверджував полковників на їх посадах і пропонував цареві кандидатів. Становище білгородського воєводи вважалося за одне з важніших серед московської адміністрації, на це становище призначали звичайно родовитих людей — бояр або князів. Білгородський воєвода мав велику владу, і ми знаємо випадок, коли в 1692 році воєвода Шереметев скуб за волося полковника Кондратієва за скаргу на другого полковника, якого протеґував всемогутній воєвода. Справи слобідських полків підлягали в самій Москві так званому «Розрядному Приказу»: «прикази» — це був рід міністерства, але їх було дуже багато, часом до сорока, й розподіл чинностей між ними не завжди відповідав нашим поняттям про міністерство, яко орґан центрального управління в державі. З кінця

XVII віку слобідські полки передано в завідування т. зв. «Великороссійскаго Приказа». Проф. В. Данилевичеві пощастило знайти сліди існування спеціяльного «Слобідського» приказу в Москві, але це питання досі не вияснене в науці.

Московський уряд умисне не обєднував слобідських полків під управою одної особи зпоміж українців. Він звертався до кожного полку окремо й старався, щоб серед слобідських полків не виробилося почуття окремої територіяльної цілости. Основою конституції полків були царські «жаловані» грамоти. Першу таку грамоту дістав Острогозький полк у 1652 р., в 1669 році дістали кожен зокрема полки Харківський, Сумський і Охтирський, у 1670 році полк Ізюмський. Ці грамоти надавали: право власного козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торговлі й вільного викурювання горілки.

Заховалися дані про число козаків із 1700 року. «Компут», себто реєстр козаків, які мали відбувати службу, виносив тоді 3.500 людей: у сумському полку було 1.230 козаків — це був найчисленніший полк, у охтирському 820, у харківському 850, у ізюмському 250, у острогозькому 350. У 1732 році було в компуті вже 4.200 козаків, але всього реєстрових козаків, себто приналежних до козацького стану, було 22.000, а разом із т. зв. помічниками й підсусідками 86.000 людей.

Треба зазначити, що серед переселенців були не тільки військові люди-козаки, але й прості селяни-хлібороби. Переселенці приносили з собою на нові землі вже готовий поділ на стани. Воєводи, сповіщаючи Москву про прихід переселенців, доносили, що прийшли «мужики деревенскіе» або «пашенние мужики». Були й міщани. У Харкові вже в 60-х роках XVII століття воєвода Ситін у часі ревізії зареєстрував поруч козаків кілька сот міщан і селян-хліборобів. Населення Харкова та інших міст ділилося на «козаків полкової служби» й на міщан, які властиво творили одну спільну соціяльну ґрупу з селянами, бо так само жили здебільшого з хліборобства. Одначе вони були заняті також і ремеслами. Серед них дуже скоро розвинувся цеховий устрій, як і в старому краю. На чолі кожного цеху стояв цехмістер і судив у цехових справах, окрім діл карних. Судили по писаним артикулам Маґдебурзького права так, як і на Гетьманщині. Цехи були тісно звязані з братствами, які мали церковно-добродійний характер. У 1685 р. у Харкові було пять цехів.

Головним, пануючим, упривілейованим станом були козаки, як і на Гетьманщині. Козаки поділялися на дві катеґорії: на козаків «виборних» (або компанійців) і на «підпомішників». Виборні це ті козаки, що сами відбували службу, поставляючи певний континґент узброєних вояків, щоб заповнити установлений «компут». Підпомішники це були бідніші козаки, які сами звичайно не служили, а підпомогали виборних грішми або харчами. Підпомішників звичайно бувало, як це ми вже бачили з наведеної статистики, в пять або шість разів більше, як виборних.

Селяни, як окремий стан, появилися на Слобідській Україні, як ми бачили, одночасно з козаками. Вони оселилися як вільні хлібороби, зберігаючи свою назву «посполиті», яку мали й на Гетьманщині. Вони платили до царського скарбу податок, але зберігали довший час право вільного переходу з місця на місце. Одначе більша частина посполитих селилася на землях козачої старшини й заможніших козаків, не бажаючи діставати землю з фонду т. зв. вільних військових земель, бо володіння такою землею було звязане з військовою службою: треба було записатися в козаки й відбувати военну службу. Козача служба приваблювала далеко не кожного, бо була тяжка, й переселенці-хлібороби не всі були охочі міняти плуг на шаблю.

Землеволодіння на Слобідській Україні, як і на Гетьманщині, було основою всього економічного життя. Земля теоретично належала цареві. Даючи жаловану грамоту якомусь полкові, цар передавав у його розпорядження всю землю. Землі були величезні простори. Вона була порожня й ніким незаселена. Кожен міг присвоїти собі стільки землі, скільки міг обробити. Земля переходила в приватну власність поселенців. Основою цієї власности була, як тоді казали, «займанщина», себто загорнення в свою власність певної кількости орної землі, лісу й сінокосів. Але щоб уреґулювати цю займанщину, звичайно робили так, що при заснуванні нового міста або села, означали якийсь певний район навкруги, який ділили між окремими поселенцями. Так, при засновуванні Чугуєва його мешканці дістали по 30 десятин на душу, в Охтирці по 42 десятини. Окрім того було відведено кожному участок лісу й сінокосу. Пізніше поселенці старались оформити й закріпити за собою володіння, випрохуючи відповідні документи в московської адміністрації. Особливо цінилися царські грамоти, які забезпечували непорушність або вічність, як тоді казали, володіння. Так у 1668 році новозасновані полки дістали царські жаловані грамоти, і в цих грамотах виразно стояло, що полковники, старшина, козаки й міщани можуть спокійно володіти землями, сінокосами й лісами, які вони заняли, що воєводи не мають вмішуватися до їх господарювання та міряти їх землі.

Одначе землі було так багато, що й після осадження на ній переселенців та поділу між ними займанщини зоставалося вільних просторів більше, ніж заселених місць. Ці простори творили вже згаданий вице фонд вільних військових земель, який фактично знаходився в розпорядженні старшин з полковниками на чолі. Володіючи більшими достатками, себто більшим господарським інвентарем, старшина відразу могла займати для себе більші шматки землі й заводити на них господарство в ширших розмірах. Щоб мати готові робочі руки, старшина селила на своїй землі посполитих, які, дістаючи для свого прожитку певні ґрунти, помагали обробляти поле свого пана. Таким побитом на Слобожанщині дуже рано появилася більша земельна власність і були посіяні зерна будучих поміщицьких порядків.

Ми можемо на основі документів простежити, як виростала на Слобожанщині більша земельна власність і як появлялися панські маєтки з поселеними на них і залежними від своїх панів селянами. Відомий запорозький кошовий Іван Сірко заснував на річці Мерефі слободу Артемівку, де поселив 20 дворів селян. Харьківський полковник Донець завів хутір на річці Удах із посполитими. Навіть гадяцький полковник Михайло Василіїв, із сусідньої Гетьманщини, осадив у сумському полку слободу Михайловку, де було поселено 800 посполитих. Рідкий із старшин не зробився значним земельним власником і не вів більшого господарства руками поселених на його землі посполитих. Цар Петро роздавав землі не тільки українським старшинам за вірність у часі шведської війни, але й російським офіцерам. Таким робом із початком XVIII століття появляються на Слобідській Україні поруч українських дідичів і московські поміщики.

Яке ж було становище селян, які були їх повинності супроти панів? Певна річ, що спочатку, в другій половині XVII ст., коли ще відбувався процес кольонізації, повинності ці були невеликі: селяни були зобовязані уділяти частину свого робочого часу на те, щоб зорати землю дідича, в якого вони селились, і зібрати хліб у кінці літа. Ці повинності припадали головно на сезон літніх полевих робот. Але зчасом повинності росли. Приклад кріпацьких відносин у сусідніх провінціях московської держави робив своє діло. Поміщики-росіяни виводили своїх кріпаків із центральних областей і селили їх на подарованих царем землях на Слобожанщині. Вся еволюція поміщицько-селянських відносин у Росії відбувалася в тому напрямі, щоб прикріпити селян до землі й до поміщика.

Професор Багалій уважає, що «кріпацтво на Слобідській Україні було не дуже тяжке, як порівняти його навіть із кріпацтвом на Гетьманщині. А з кріпацтвом російським його зовсім і рівняти не можна». Певна річ, на це були свої причини, й головна з них була та, що багатство землі та її родючість не викликали ще потреби в інтенсифікації сільського господарства, а його натуральна метода дозволяла обмежуватися невеликим напруженням робочої сили.

*

Ми ознайомилися в загальних рисах із повинностями селян на Слобідській Україні. Ці повинності, як ми бачили, ще тільки наближалися до звичайного кріпацького типу, який уже в повній мірі панував у великоруських провінціях і до якого дуже скорим темпом наближалася Гетьманщина. Які ж були повинності й обовязки козаків, цього основного й упривілейованого стану населення в краю? Головною повинністю їх була військова служба. Козаки були повинні на перший наказ виступати в похід узброєними, кінними й годувати себе й коней своїм власним коштом. Державний скарб не давав їм нічого.

Слобідські козаки, крім постійної охоронної служби проти татар, брали участь у цілій низці кампаній. Московський уряд посилав їх битися проти Виговського, проти Бруховецького, проти Орлика. Слобідські козаки ходили в Чигиринські походи 1677—78 років і на Крим. Підчас Азовського походу вони були покликані на службу всі поголовно. Вони обороняли границі Слобожанщини проти шведів у часі походу Карла XII на Україну. В році 1724 вони воювали в Персії, а в 1733 р. ходили в похід на Польщу. В 1736 році під фельдмаршалом Мініхом ходили на Крим і понесли великі втрати в бою в Чорній Долині. В 1739 році вони ходили в молдавський похід, у 1746 р. взяли участь у війні за австрійську спадщину і, нарешті, в 1756—62 роках брали участь у семилітній війні. Як бачимо, військова діяльність слобідських козаків була дуже інтенсивна й, очевидно, бойові прикмети їх цінилися російським урядом.

Але російська влада вимагала від них не тільки чисто бойової служби. Вона накладала на них ще й інші повинності, не раз далеко тяжчі для них, як сама війна. Так, ще в 1697 році цар Петро посилає їх будувати Кизикерменську фортецю на долішньому Дніпрі, а в 1719 році посилає їх на страшні роботи — копання каналів на півночі. З кожних сімох дворів посилали по одному козаку. Смертність серед них була страшенна. В 1728 р. слобідських козаків посилано на не менш тяжкі роботи для будування кріпостей на границях Персії. В 30-х роках XVIII ст. слобідські козаки, так само як і гетьманські, будують так зв. українські лінії проти татар. Із кожних десятьох дворів брали задля цього по одному робітнику, по одному возу з волами, а на кожних 50 людей іще й по одному плугу з волами. Всі мусіли мати свої власні харчі. В часі походів Мініха на Крим слобідські козаки мусіли доставити для російського війська 12.000 волових возів і крім того годували це військо, поки воно стояло на квартирях у Слобідській Україні. Всі ці повинності далеко тяжче, ніж війна, відбивалися на козаках і руйнували їх економічний добробут.

Як уже було згадано, козаки на Слобідській Україні ділилися на дві катеґорії: на виборних і на підпомішників. Бойова й походна служба лягала головним тягарем на виборних козаків. Підпомішники мусіли помагати виборним грішми й харчем. Вони ходили також у походи, виконуючи обозну й взагалі нешерегову службу. Але до воєнних повинностей притягувано також і міщан, яких іноді офіційно називано «козаками городової служби». Міщани мусіли удержувати в порядку кріпості й постачати на військо смолу, коноплі, вози, колеса, хомути, сідла, давати фіри для перевозу харчів та амуніції. Майстрі зпоміж міщан — ковалі, шевці, кравці — посилалися в полки для виконування роботи у своєму фаху. Таж, більша частина краю була змілітаризована, що відповідало погряничному положенню краю, який постійно терпів від татарських наїздів.

Не зважаючи на воєнні тривоги й звязані з війною тягарі, край відзначався великим добробутом. Родючість ґрунту, гарне підсоння й взагалі багатство природних даних сприяли розвиткові високої го-

сподарської культури. В краю процвітало виноградарство, під Чугуєвом були, наприклад, царські виноградники, шовківництво, тютюнництво, а особливо скотарство. Про його розвиток дають поняття цифри захопленого татарами скоту: так, у році 1680 татари підчас наскоку захопили коло 12.000 голів скоту, а в 1681 році коло 400 коней, 2.300 волів і корів та 3.000 овець. Було розвинуто також бжільництво, винокурництво, млинарство, здобування по лісах смоли й поташу. Помітний також розвиток ремесел. У кінці XVIII ст. було в цілій Слобожанщині 6776 домашніх майстерень, а всіх ремісників було 33.834. Вироб ішов не тільки для місцевого продажу, але й на всю Україну, на Гетьманщину, й навіть на Україну правобережну. Місто Чугуїв славилося своїми кушнірами, Охтирка плахтами, Водолаги килимами. Край провадив обширну торговлю, що зосереджувалася на ярмарках. Головні ярмарки бували в Харькові чотири рази на рік і в Сумах тричі на рік. Приїздили купці з Шлезьку, Ґданська, Липська, з Гетьманщини, Криму, Москви, Галичини. Чужі купці привозили здебільшого металеві вироби, мануфактурний і бакалійний крам, на місці ж збувалися продукти господарства й домашнього виробу.

Слобідська Україна майже не мала своєї політичної історії й не знала якихось внутрішніх чвар і непокоїв. Більш-менш спокійне життя переривали тільки походи поза межі краю, а в цих походах, як уже згадувано, слобідські козаки грали дуже активну ролю, та ще татарські наскоки. Ці наскоки були справжнім бичем Божим і завдавали тяжких утрат краєві: особливо страшні напади були в останніх десятиліттях XVII віку, коли десятки тисяч людей попали в неволю, були спалені сотні сел і угнана маса скоту. Дрібні напади повторялися постійно й тяглися майже до самого завоювання Криму в кінці XVIII століття. Ці наскоки тримали населення, особливо погряничних районів, у постійній напрузі. Вони вимагали пильної вартової служби. Для охорони від несподіваних наскоків будувалися вздовж усієї грянниці укріплені лінії редутів із сторожовими пунктами й кріпостями. Будування цих ліній пожирало масу енерґії та матеріяльних коштів. Але й лінії мало помагали: хижаки вміли прокрадатися непомітно й крізь ці лінії.

Аж до самого кінця XVII віку московський уряд не чіпав автономії слобідських полків. Він задовольнявся тим, що придбав населення для обширної области, яка до того часу стояла пусткою, й не накладав своєї руки на внутрішнє життя цього населення. За царя Петра I ми бачимо бажання яко-мога більше використати засоби й сили Слобідської України, що зрештою відповідало загальному напрямкові Петрової політики, яка вимагала максимальної напруги сил усіх провінцій держави. Уже в кінці XVII віку цар Петро накладав на козацьких підпомішників особливий податок по одному рублю на душу. В 1700 році цей податок скасовано, але натомісць установлено постійний «компут» козаків у 3.500 людей, котрі були зобовязані повсякчасним відбуванням військової служби. Слобідську Україну включено в склад Азовської ґубернії, й це збільшило догляд і контролю з боку російської адміністрації. За Катерини I слобідські

полки переведено під управу Военної Колеґії і в кожному полку заведено реґулярну роту загального для імперської армії типу.

Властиво реформи, які довели до скасування автономного устрою краю, почалися за цариці Анни. В 1732 році переведено під проводом майора Хрущова статистичний дослід стану слобідських козаків. В наслідку цього досліду сконстатовано тяжкий матеріяльний стан козаків, як результат постійних походів і военних тягарів. Цариця Анна випустила указ, де говорилося про потребу піднести добробут козаків. Справа була доручена князеві Шаховському, президентові Малоросійської Колеґії на Гетьманщині. Шаховськой оселився в Сумах і заснував тут спеціяльну комісію для опрацювання реформ у Слобідській Україні. Комісія складалася з російських офіцерів, а слобідські полковники були присутні тільки з дорадчим голосом. Ця комісія виробила проєкт реформ, які й були незабаром переведені в життя. Насамперед було оповіщено, що право «займанщини», себто вільного заволодіння землею, надалі касується. Але ті, що вже володіли землею давніше на підставі займанщини, могли спокійно володіти нею й надалі. Установлявся постійний «компут» шереґових козаків у 4.500. Ті виборні козаки, які в даний час не відбували служби, мусіли платити грошовий податок на користь тих, що відбували службу. Взагалі виборних козаків було по підрахунку 22.000, підпомішників нараховано 86.000, і вони так само були обкладені грошовим податком. Слобідські полки дістали одного спільного начальника в особі полковника Лесевицького, креатури князя Шаховського. Лесевицький одержав ранґу бриґадира.

Не трудно бачити, що ця реформа зачіпала самі основи соціяльного й службового укладу Слобідської України. Приписування підпомішників до старшини для приватної служби виглядало так, як закріпощення козаків. Цілком зрозуміло, що реформа князя Шаховського дуже не подобалась козакам.. Утворене нею становище продержалося тільки до смерти цариці Анни. На коронацію нової цариці Єлизавети до Москви прибула депутація від слобідських полків із самим бриґадиром Лесевицьким на чолі й подала петицію про скасування цієї реформи. В 1743 році її дійсно скасовано. Козаки знову дістали свої права, від старшин віднято підпомішників і знову повернуто їх до козацького стану. Було підтверджено, що суд і кари мають відбуватися на основі свого українського права. Компут виборних козаків побільшено до 7.500, усім козакам дано одностайні мундури, що ніби зрівнювало їх до певної міри з реґулярною російською армією. Але рівночасно на Слобожанщину накладено обовязок утримувати своїм коштом чотири реґулярні полки російської армії.

Та недовго Слобожанщина пишалася відновою свого давнього укладу життя. За кілька років знову почалася реакція, яка за чверть століття привела до повного скасування й тієї невеликої автономії, яку мали слобідські полки. В 1748 році вийшов наказ про заборону козакам переходити не тільки до Гетьманщини, але й переселятися з полку до полку. Козаки прикріплялися до місця. На території Сло-

божанщини заведено реґулярні гусарські полки, навербовані з місцевої людности, й цим полкам віддавано явну перевагу перед козаками. Та ось вступила на престол цариця Катерина II. Тепер реформи почалися рішучі й ґрунтовні. Як і в Гетьманщині, реформи були попереджені сконстатуванням «непорядків» у краю й потреби їх направити. В 1763 р. перевів майор Щербінін по наказу згори слідство в справі доносу одного сотника про непорядки в адміністрації краю. Результати слідства були дуже невтішні для старшинської управи. В Петербурзі засновано в 1764 році комісію з князя Шаховського, Паніна й Олсуфєва для обміркування становища краю.

Серед старшини зчинився переполох. Всі розуміли, що важиться доля автономії краю. Рішили були вислати депутацію до Петербурґу, але ніхто з делеґатів не зважився їхати боронити старі права, всі залишилися вдома під претекстом хороби. Тимчасом комісія визнала орґанізацію слобідських полків за незручну й перестарілу, і влітку 1765 року вийшов царський маніфест про скасування полкового козацького устрою на Слобідській Україні. Край обернуто у так звану Слобідсько-Українську ґубернію. Замісць пятьох козачих полків установлено пять гусарських полків із охотників. Козаки, підсусідки й підпомішники були обернуті в особливий стан т. зв. «військових обивателів», обкладених подушним податком. Хто мав право курити горілку, той платив по 95 копійок від душі, а хто не мав, той по 85 копійок. Всього козачого населення обох полів начислено коло 300.000. Селяни були обкладені податком по 60 коп. Їх було разом із жінками 328.000. Знайшлося в краю ще 4.500 циган, але вони всі були неосілі. Переходи й переселення селян від одного поміщика до другого були строго заборонені.

Ті військові обивателі, які мешкали по містах, утворили разом із міщанами окремий міщанський стан, який дістав у 1780 році право самооподаткування. Хто з міщан мав капіталу більше, ніж 500 рублів, той міг записатися до окремого стану купців. Козацьку старшину переведено на російські військові чини: полковник діставав чин російського підполковника, обозний премієрмайора, суддя секунд-майора і т. д. Козацька старшина давно вже зробилась упривілейованою верствою, й перейменування її в російські офіцерські чини було тільки дальшим кроком до зрівняння її в правах із російським дворянством.

Так протягом короткого часу край цілком змінив свій колишній вигляд, хоч усі ці зміни торкалися більше форми, а по суті давні суспільні взаємовідносини змінилися небагато. Як же реаґували слобожани на ці реформи? Не вважаючи на те, що її упривілейованого становища майже не порушувано, козацька старшина була дуже незадоволена. Ще коли в Петербурзі засідала Комісія, яка виробляла нові порядки, туди приїхав у своїх справах ізюмський полковник Федір Краснокутський. Він довідався про роботу Комісії, збагнув, до чого воно йде, і зараз же написав додому, щоб звідти прислали депутацію клопотатися, щоб усе було залишене по старому. Він писав між іншим: «Нехай Бог виправить сльози бідного народу на нас,

бо старшинствувати ми вміли, а як тепер настав тяжкий час, то й пальцем рушити не хочемо для загального добра!» В Ізюмі старшина ніяк не реаґувала на лист Краснокутського, але по інших містах він зробив враження. Почали збирати гроші, щоб вислати депутацію. Особливо клопотався підпрапорщик харківського полку Сухомлин. Чутки про якісь приготування серед старшин дійшли до російських урядових сфер і викликали там тривогу. Було переведено слідство, шукали якоїсь змови, пішли арештування. Скінчилося тим, що Краснокутського присуджено вибити прилюдно батогами, але потім помилувано: його позбавили маєтку, чинів і заслали до Казані. Але за те таки вибито батогами Сухомлина і ще декого з старшини, які брали участь в аґітації за посилку депутації до Петербурґу. Але рух старшини не перекинувся в народні маси.

Настрої й почуття слобідського населення знайшли собі нагоду для вияву підчас Комісії 1767 року, що її сликала Катерина II для обміркування проєкту нових законів. Так само, як і на Гетьманщині, ця Комісія дала нагоду для леґального вияву невдоволення з переведених російським урядом реформ. Слобожанщина вислала до Комісії 15 депутатів, 5 від дворян, 5 від міщан і купців, і 5 від військових обивателів. Перші дві ґрупи вибирали своїх представників безпосередньо, військові ж обивателі переводили три степенні вибори. Вже в часі виборів виникли подекуди інциденти. В селі Межирічі в наказ депутатові включено побажання, щоб вернулася козаччина. Особливо аґітував при тім козак Грінченко. З цього адміністрація зробила трохи не бунт. Грінченка й ще 15 чоловіка заарештовано, заковано в кайдани й відправлено до Сум, де суд присудив їх вибити нагаями. Були невеликі розрухи й по інших місцях. Видко, російська адміністрація зовсім не розуміла елементарної свободи виборів.

Коли переглянути накази слобідських виборців своїм депутатам, то шляхетські накази вражають своїм яскраво еґоїстичним характером. Дворяни домагалися узаконення свого упривілейованого становища, вимагали, щоб селянам було заборонено переходити з місця на місце або вступати на службу до гусарських полків. Обстоювали свободу винокурення, свободу від військових постоїв у їх маєтках та від постачання військові фір. У шляхетських наказах зовсім не видко було політичного моменту. Одинокий ясний промінь серед шляхетських наказів — це прохання сумських дворян про заснування університету. а острогозьких — про призначення на кожний полк по —одному лікарю.

Міщанські накази висловлювали чисто економічні побажання: про горілку, сіль, про мито й т. и. На жаль, харківський наказ пройшов через цензуру ґубернатора Щербініна, і ми не знаємо, чого власне бажали харківські міщани. Одначе серед міщанських депутатів знайшлося двоє, Дзюба й Черкас, котрі в самій законодатній комісії в Москві сміливо виступали проти дворян і обвинувачували старшину, що вона захопила козачі землі, а самих козаків повернула в своїх підданих. Говорили про утиски, домагалися відібрання слобід і хуторів, заселених старшиною, й віддання їх військовим обивателям. Сами ж

військові обивателі в своїх наказах прохали про повернення колишніх порядків, про відновлення козаччини, так як було за цариці Єлизавети. Та найбільше в наказах військових обивателів, як і міщан, виставлялись економічні домагання. Промовці зпоміж козацьких депутатів виступали проти старшини, домагалися передачі захоплених старшиною козачих земель військовим обивателям, домагалися визволення з підданства козаків, незаконно туди записаних.

На думку професора Багалія, накази дворян Слобожанщини стоять далеко нижче від наказів Гетьманщини, вони позбавлені політичного елементу, сірі та бліді. Видко, що молоде дворянство Слобідської України не мало того політичного досвіду й тієї традиції, які зберігалися на Гетьманщині з її колишньою широкою автономією, з її майже самостійним державним устроєм. Але слобідське дворянство, хоч не виявило ні політичних змагань, ні громадської відваги, проте зберігало національні традиції, привязання до своєї старовини, до своєї мови й пошану взагалі до освіти й культури. Все це виявилося вже на початку XIX століття, коли почалося українське національне відродження й коли в цьому відродженні власне Слобідська Україна взяла дуже помітну участь.

Що торкається культурного життя Слобожанщини, то тут треба насамперед зазначити, що Слобідська Україна жила одним спільним культурним життям із Україною гетьманською; між ними обома завжди існував на цьому полі дуже тісний звязок. Політична гряниця між Слобожанщиною й Гетьманщиною відчувалася дуже мало. Діти слобідської козацької старшини й навіть простих козаків училися в школах Гетьманщини, передовсім у Київо-Могилянській Академії. Книжки, друковані в Київі, Чернігові, Новгороді-Сіверському і навіть у західньо-українських друкарнях, знаходили собі поширення серед слобідського населення. Вже на початку XVIII століття Слобідська Україна здобула собі свою власну високу школу в формі К о л е ґ і у м у, заснованого спочатку в Білгороді й скоро по тому перенесеного до Харькова. Професорами в цьому Колеґіумі були майже виключно вихованці київської Академії, і ввесь устрій Колеґіуму та напрям викладаної в ньому науки був копією київської Академії. Народня школа на Слобожанщині була так само широко розповсюджена, як і на Гетьманщині: майже кожне село мало школу, а деякі села й по кілька шкіл. Так само був поширений тип мандрівних учителів, так званих «мандрованих дяків». Зразком культурної єдности обох українських земель може служити діяльність знаменитого українського фільософа XVIII століття Г р и г о р і я С к о в о р о д и (1722—1794), яка однаково належить як Слобідській, так і Гетьманській Україні. Ту саму спільність, що в обсягу освіти, ми бачимо і в царині мистецтва, головно архітектури й малярства. Українське барокко в будівлі камяних і навіть деревляних церков знайшло собі як найбільше поширення на Слобожанщині, і деякі з церков Харькова, Охтирки, Боромлі та інших міст являються блискучими зразками цього стилю. Так само і в малярстві знайшли собі яскравий відгук західньо-европейські мистецькі течії, і ще недавно в спеціяльних розвідках із історії українського ми-

стецтва було зазначено, що в одному глухому селі Слобідської України, в церкві знайдено старі образи, що представляють талановите наслідування Мурілля. Покійна дослідниця української старовини, Олександра Єфименкова, на основі знайденого опису майна одного слобідського полковника початку XVIII в. малює культурний побут вищої верстви в краю цього часу. І знову ми дістаємо той самий образ, що його зустрічаємо в ті часи на Гетьманщині: ті самі зразки культурної обстанови, мистецького смаку, предметів мистецтва, та сама присутність загряничних виробів, які свідчать про живі культурні й економічні взаємини з західньою Европою.

Але може ніде глибока єдність культурно-національного українського типу не виявилася так яскраво, як у сфері духової творчости народу, в області народньої словесности. Багатство усної народньої творчости: пісні, обряду ніде, може, не вражає так сильно, як на Слобідській Україні. Доволі сказати, що найбагатші етноґрафічні записи (пісні, леґенди, казки, обряди) — зроблено саме на території Слобідської України. Перший запис обряду українського весілля зроблено саме тут і видано в Петербурзі в 1777 році. Від цього видання веде свій початок українська етноґрафія. Ніде не заховалось аж до останнього часу так багато кобзарів, як на Харьківщині. І це багатство народньої творчости послужило тим живим джерелом, із якого черпав батько нової української повісті, харьківський письменник Григорій Квітка-Основяненко. Якщо Слобідська Україна не зробила якогось важнішого вкладу в українську політичну історію, то в літопис культурно-національного розвитку й національного відродження вона вписала дуже цінні сторінки.

Як уже зауважено на початку цього розділу, історіоґрафія Слобідської України розроблена доволі добре й повно. Історичні досліди над минулим Слобожанщини почалися ще в кінці XVIII століття, й дядькові згаданого тільки що Григорія Квітки — Іллі Квітці належить перша систематична праця про слобідські полки, опублікована в 1812 році. Та й сам повістяр Григорій Квітка є автором кількох історичних розвідок, що й досі не втратили свого значіння. Водночас із Григорієм Квіткою — в 30-х роках XIX століття — опублікував історію цивільного устрою Слобідської України Ізмаїл Срезневський, пізніше відомий славіст. Ученому єпископові Філаретові Гумілевському належить історія церковного устрою Харьківської єпархії, з року 1859. Пізніше появилися моноґрафії про окремі слобідські полки ріжних авторів. Дуже гарні нариси кольонізації Слобідської України знаходимо в працях професорів Грушевського й Василенка, в їх загальних курсах. Про орґанізацію господарства й адміністрації маємо прекрасну моноґрафію проф. Миклашевського. Але справжнім історіоґрафом Слобожанщини є акад. Д. Багалій, відколи він у році 1882 заняв катедру в Харьківскім університеті. Йому належить найґрунтовніше розроблення архівних матеріялів до історії Слобожанщини, моноґрафічне дослідження окремих її сторін і нарешті синтетичний курс, опублікований у 1918 році. До праць самого Багалія тісно притикають праці його учнів, особливо

покійного Дмитра Міллєра. Це наукове розроблення крайової історії Слобідської України продовжується й досі, і ще недавно появилася дуже солідна моноґрафія В. Юркевича про заселення Слобожанщини в добі Б. Хмельницького.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, Київ—Відень 1922; його ж» Український рух на схід — розселення за московською границею до 1648 року. «Україна», 1914, кн. II. Н. Василенко, Очерки по исторіи Западной Руси и Украины. Київ 1916. Д. Багалѣй, Очерки изъ исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства, Москва 1887; його ж: Украинская старина, Очерки, замѣтки и матеріалы изъ стародавняго харьковскаго быта и культуры, Харьків 1896; його ж: Гр. Сковорода, український мандровний філософ, Харків 1926; його ж: Очерки изъ русской исторіи. т. 2-й (монографіи и статьи по исторіи Слободской Украины), Харьків, 1913; його ж: Історія Слобідської України, Харьків 1918. І. Миклашевскій, Изъ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I, Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в., Москва 1894. Д. Багалѣй Д. Миллеръ, Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. I, XVII—XVIII вв. Харьків 1905. Е. Альбовскій, Харьковскіе казаки, вторая половина XVII стол. Петербургъ 1914. А. Лебедевъ, Харьковскій Коллегіумъ, какъ просвѣтительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковѣ университета, Москва 1886. И. Теличенко, Протестъ слободской старшины и козаковъ противъ реформы 1765 года, «Кіев. Старина», 1888, кн. I—III. М. Сумцовъ, Изъ украинской старины, Харьків, 1905; його ж: Слобожане, Історично-етноґрафічна розвідка, Харьків 1919. В. Юркевич, Еміґрація на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького, Київ, 1932; його ж: Харківський перепис р. 1660, «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук». т. 20, Київ 1928. В. Данилевичъ, Время образованія Слободскихъ черкасскихъ полковъ, «Сборникъ статей, посвященныхъ В. Ключевскому», Москва 1909. Е. Овчаренко, Земельна власність у Слобідській Україні в XVII—XVIII вв., її походження і форми, «Записки Іст.-Філос. Відл. Укр. Акад. Наук», т. XI, Київ 1927. Н. Петровъ, Къ исторіи колонизаціи Слободской Украины, «Кіевская Старина», 1883, кн. IV і VI. А. Ефименко, Старинная одежда и принадлежности быта Слобожанъ, «Южная Русь», т. II, Петербургъ 1905; Два намѣстника, Там же.

XI

ЗАПОРОЖЖЯ ПІСЛЯ СВОГО ПЕРЕХОДУ В 1734 РОЦІ ПІД РОСІЙСЬКУ ВЛАДУ. ЙОГО ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІЯЛЬНИЙ УСТРІЙ. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ. СЕРБСЬКА КОЛЬОНІЗАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. ЗАПОРОЗЬКА ЕМІҐРАЦІЯ В ТУРЕЧЧИНІ. ПОВОРОТ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ ДО РОСІЇ. АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. КОЗАКИ ЧОРНОМОРСЬКІ АБО КУБАНСЬКІ.

Майже одночасно з Гетьманщиною й Слобожанщиною скінчила своє історичне існування й третя українська автономна область, яка входила в XVIII ст. в склад російської імперії — Запорозька Січ або Запорожжя. Це сталося в 1775 р., коли зруйновано Запорозьку Січ, запорожців розігнано, а їх землі стали тереном нової кольонізації на зовсім інших, ніж перед тим, соціяльно-економічних основах.

Історія запорозьких козаків XVII і XVIII ст. дуже тісно звязана з історією Гетьманщини, так тісно, що часом тяжко відокремити одну від другої. І в отсьому нарисі мені доводилося не раз говорити про запорозьке козацтво, про його участь у політичній історії лівобережної України та про його вплив на соціяльні відносини в ній. Коли я тепер хочу спеціяльно зупинитися на Запорожжі й на його долі в період між поворотом запорожців у російське підданство в 1734 р. та його упадком у 1775 році, то це тому, що власне цей останній період виявляє особливий інтерес: як раз у цей останній період свого існування на рідній землі запорозьке військове братство виявило нахил перетворитись в окрему державну орґанізацію й створити тверді підстави її економічного існування. Запорожжя дуже скорим темпом еволюціонувало від своєрідного лицарського ордену напівкочового характеру, з екстензивним способом експлуатації природних багатств своєї території (ловецтво й рибальство) до звичайної державної орґанізації, з осілою хліборобською господаркою інтенсивного характеру. Воно ставало справді демократичною республікою, але вже носило в собі зародок клясової диференціяції, яка неминуче мала б наступити при дальшому нормальному розвитку його економічного життя. Але ввесь уклад запорозького життя й тенденція його розвитку йшли в розріз із укладом життя російської імперії, з тими порядками, які там здобу-

вали щораз більшу силу, й Запорожжя мусіло впасти, як упала перед тим автономія Гетьманщини й Слобідської України.

Історіоґрафія Запорожжя XVIII ст. розроблена досить добре. Запорожжя мало в останні десятиліття свого існування правильно поставлену канцелярську службу, мало свій власний архів, і значна частина цього архіву, не вважаючи на всі зовнішні пертурбації, збереглася, була знайдена в першій половині XIX віку й використана Аполоном Скальковським, що в своїй «Історії Нової Січі або посліднього коша Запорозького» (Одеса 1840 р.) дав досить повну зовнішню, політичну історію Запорожжя. Пізніше історіоґрафом Запорожжя став проф. Дмитро Яворницький, що ціле своє життя присвятив дослідові Запорожжя. Він видав велику силу памяток і матеріялів про топоґрафію, побутову археольоґію й політичну історію запорозького краю. Йому належить також і синтетична, тритомова «Історія запорозьких козаків» (1895—97), доведена до року 1734. Дуже баґато цінного архівного матеріялу про Запорожжя опубліковано в виданнях Одеського Історичного Товариства й Катеринославської Архівної Комісії. На полі розроблення архівних матеріялів до історії Запорожжя поклав значні заслуги й проф. Василь Біднов. Але основною недостачею історіоґрафії Запорожжя аж до останнього часу було те, що вона проминала майже цілком без уваги соціяльну історію Запорожжя та його економічну структуру. На цю недостачу звертав свого часу увагу Михайло Драгоманів, що сам спробував був заповнити прогалину щодо історії внутрішнього життя Запорожжя в одній своїй нескінченій праці. Але тільки протягом останнього десятиліття молодші вчені на Радянській Україні взялися за досліджування матеріялів до історії соціяльно-економічного устрою Запорожжя, і в цій ділянці вже вийшли цінні праці проф. М. Слабченка, пані Н. Василенкової-Полонської та інших.

Запорожці, приймаючи в 1734 р. знову російське підданство, одержали в своє володіння широкий край, який турки формально уступили російській імперії по замиренні в 1740 р. Цей край дістав спеціяльну назву «Вольностей Війська Запорозького». Він обіймав увесь простір пізнішої Катеринославської ґубернії, трьох повітів Херсонської, і навіть включав у себе деякі погряничні території Таврії й Харьківщини. Увесь цей широкий простір став власністю дуже нечисленної орґанізації, яка нараховувала в собі не більше 20.000 людей, без жінок і дітей. Тепер обставини дуже змінилися супроти тих, що були ще на початку XVIII ст., за Мазепи. Тоді запорозьке козаче братство жило на самій периферії заселених областей; і його територія і сусідні степи були в буквальному розумінні слова «диким полем». Запорозьке братство економічно залежало від довозу продуктів із півночі, з Гетьманщини. Тепер людські оселі зовсім близько присунулися до його грянице: польська Україна, Гетьманщина, Слобожанщина — тісним пів-колом облягали Запорозькі Вольності з заходу, півночі й північного сходу. На них уже почувалося бажання поширити свій кольонізаційний рух далі, і запорозькі землі представляли з

цього погляду велику принаду. Та й сам російський уряд, стараючися забезпечити південні границі від татарських нападів, носився з пляном будування укріплених ліній і окремих фортець усе на тій же запорозькій території. І запорожці вірно зрозуміли ситуацію. Вони збагнули, що коли не хочуть, щоб їх землі почав заселювати хтось другий то мусять сами розпочати їх кольонізацію. І дійсно, за кілька десятків років край почав помітно міняти свою фізіономію: замісць «дикого поля» він став обертатися в країну осілої хліборобської культури з вільним селянським населенням.

Правні відносини Запорожжя до російського уряду були унормовані в умові, заключеній літом 1734 р. в Лубнях: запорожці визнали себе підданими російської цариці, дістали свої землі, право жити по своїм старим звичаям і підлягали російському ґенералові, який командував військом на Україні. Їм було призначено 20.000 рублів платні на рік із державної казни. В 1750 році з Петербурґу було наказано, щоб Запорожжя підлягало безпосередньо гетьманові, на той час — Розумовському. Але фактично зверхня влада над Запорожжям і надалі поділялася між гетьманом і російським ґенерал-ґубернатором, який сидів у Київі. В своєму внутрішньому житті Запорожжя було цілком автономне, і до нього ані гетьман, ані російська влада не втручалися. На чолі Запорозького Війська стояв кошовий отаман, якого вибирано кожного 1. січня на один рік. Але в даний період помітна вже виразна тенденція вибирати одну й ту саму особу кожен рік, або ж перевибирати за якийсь час наново. Так, наприклад, кошового Ігнатовича вибирано протягом вісьмох років чотири рази, а останнього кошового Калнишевського десять разів поспіль. Кошовий мав величезну владу. Він порядкував військовими справами, стояв на чолі адміністрації й військового господарства, мав право верховного судді, репрезентував Запорозьке Військо перед вищою російською владою, зносився з гетьманом і царським урядом, навіть із представниками урядів сусідніх держав, наприклад із Кримом. Йому належали особливі почесті. Він мав при собі окремий штат старшин, які помагали йому виконувати його функції й сповняли його доручення. В часі війни, в поході, влада кошового була чисто диктаторська, він діставав тоді право життя й смерти над кожним козаком. Подаючись у відставку, кошовий не повертався до свого первісного стану, він зараховувався до почесної катеґорії «стариків», які займали колись високі посади у війську, а потім творили немов раду сеніорів запорозького братства.

Крім кошового до старшини належали також виборні, військовий суддя, який крім судових обовязків виконував функції січового скарбника; військовий осавул, до якого належало адютанство при кошовому, завідування поліцією і взагалі ріжні адміністраційні обовязки; нарешті військовий писар, який завідував військовою канцелярією та провадив листування в справах цілого війська. Крім того був іще цілий ряд старшин, які несли ріжні, спеціяльно військові або адміністраційні обовязки. Так, наприклад, були полковники. Посада полков-

ника мала на Запорожжі особливе значіння: полковником була особа, яка виконувала яке-небудь важливе завдання протягом певного означеного часу, наприклад, командувала відділом війська в часі походу або стояла на чолі адміністраційної округи, так зв. паланки. Запорозька старшина, починаючи від самого кошового отамана, діставала платню з тих грошей, що їх присилав російський уряд, і ця платня була, порівнюючи, зовсім не мала. Діставала вона також платню, грішми й натурою, і з прибутків, які надходили з військового скарбу. Під кінець існування Запорожжя ми бачимо, що в руках старшини було зосереджене дуже значне майно, головно в табунах коней і в отарах скоту. І хоч теоретично верховна влада належала цілому запорозькому братству, яке виявляло свою волю на всенародній раді, але фактично в останньому часі існування Запорожжя всім кермувала запорозька старшина, яка висунула зпоміж себе людей талановитих і енерґійних.

Саме запорозьке військо ділилося на 38 куренів. Ці курені склалися історично і, може бути, уявляли собою гуртування по територіяльному принципу. На це вказують назви деяких куренів, наприклад, переяславський, полтавський, донський, канівський і т. д. Кожен курінь становив військову комуну, яка мала спільне майно і навіть спільний стіл. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман, який мав велику владу: в межах свого куреня він був таким же господарем, як і кошовий отаман у маштабі цілої Запорозької Січі. Курінні отамани разом із кошовою старшиною становили властиво керівну верству на Запорожжі. Кожен курінь мав у Січі свій окремий будинок, так би мовити, касарню, де жили всі члени куреня. Число козаків у курені досягало кількох сот, але рідко коли вони всі разом перебували на Січі. Річ у тому, що значна частина козаків відбувала постійну сторожову службу на границях і по кріпостях, частина ж перебувала на риболовних і звіроловних промислах. Уся територія Запорозьких Вольностей поділялася на 8 округів, так званих п а л а н о к: Самарську, Кодацьку, Інгульську, Буґогардову, Орельську, Протовчанську, Калміуську й Прогноїнську. Кожна паланка мала свій військовий і адміністраційний центр, так званий г а р д, де постійно перебував полковник, начальник гарду. Вся земля на Запорожжі належала Війську, як верховному власникові. Вона віддавалася в користування ріжним катеґоріям людности, так само, як і місця рибної ловлі та пасовиска. Кожного року робився розподіл степу й річок між окремими куренями. Окремо розподілювано ділянки для рибальства, скотарства, місця для бжільництва, ліси для звіроловлі між старшиною й некозацьким елементом. Ми не знаємо точно, як розподілювано землю для хліборобства; можна думати, що на основі «займанщини», себто вільного захоплення землі, придатної для господарства, так, як це було колись на Слобідській Україні.

Як уже згадано, запорожці швидко після свого переходу під російську владу взялися за кольонізацію своїх обширних земель. Зпоміж самих козаків виділялись окремі одиниці, які залишали запорозьке братство, членами якого могли бути тільки безженні козаки, й,

оженившись, заводили господарства на окремих хуторах, або ж селилися по кілька родин у одній слободі. Такі хутори з хліборобським господарством заводили також і деякі старші, нежонаті козаки, члени товариства. Ці хутори носили спеціяльну назву зимовників. Береги річки Самари в центральній частині запорозьких земель були вкриті такими зимовниками, в яких особливо процвітало садівництво та бджільництво. В 1775 р. на самому правому березі Дніпра було 763 зимовника, де мешкали 8634 січовики. Але далеко численнішу катеґорію кольоністів запорозьких земель становили звичайні селяни, які переселялися з Гетьманщини, з Слобідської і навіть із польської України. Тому, що з усіх цих областей леґальне переселення було дуже утруднене, майже неможливе, то переселенці звичайно просто втікали з своїх рідних сел. На Запорожжі вони зустрічали дуже гостинний притулок, тут їх ніхто не переслідував, не силував до панщини, не обтяжав податками й повинностями. Переселенці ставали «підданими Війська Запорозького» й платили до військового скарбу невеликий податок. Чим тяжчою ставала панщина в сусідніх краях, тим більший потік утікачів шукав собі щастя долі на вільних запорозьких землях, і тут виростали одно за другим нові села. Всього в рік зруйнування Запорожжя існувало на його території понад 150 сел. Про число населення на запорозьких землях дає нам поняття передовсім реєстр козаків, які присягали в 1762 році новій цариці Катерині II. Січових козаків, членів запорозького товариства, в момент присяги перебувало в Січі 13.427 чоловіка; з тими, що перебували в той час по паланках, всього було 17.969 козаків. Крім того присягнуло 2.312 жонатих козаків, які жили на своїх зимовниках і слободах. Число селянського населення точно установити не можна, докладні цифри маємо тільки по деяких окремих паланках, але в усякому разі воно переходило 150.000 людей, так, що взагалі населення Запорозьких Вольностей досягло 200.000

Давніше в історичній літературі панував погляд, ніби запорожці жили на строго комуністичних основах і що приватної власности, з виїмком хіба одежі та зброї, у них не було. До певної міри такий погляд був справедливий щодо XVI, може навіть і першої половини XVII ст. Але в добу, за яку оце мова, право власности існувало цілком явно. Не кажучи вже про зимовники й те господарство, яке там провадилося — очевидно, на чисто індивідуальній, а не комуністичній основі, — окремі козаки володіли доволі значними капіталами, як у грошах, так особливо в конях і в худобі, а також і в ріжному рухомому майні. Збереглися заповіти деяких простих козаків, і з цих заповітів видко, що їх автори розпоряджали значними грішми. Особливо багато було людей заможних серед старшин. Так, наприклад, останній кошовий Петро Калнишевський збудував своїм коштом чотири церкви на Україні; з опису його майна, сконфіскованого після його заарештування, виявилося, що Калнишевський мав готівкою 50.000 рублів і кілька сот червінців, крім того 639 коней, понад 1.000 рогатої худоби й 14.000 овець та кіз. Писар Глоба мав коло 30.000 рубл. грошей, 336 коней, 889 рогатої худоби й більше 12.000 овець та кіз. Так само й

інша старшина, й навіть рядові козаки володіли великим числом коней, худоби, зброї, одежі й усякого рухомого майна. З того самого опису видко, що запорозька старшина володіла зимовниками, де провадилося добре розвинуте сільське господарство й сіялося жито, пшениця, ячмінь, овес, просо. Серед майна старшини знайдено багато предметів культурної обстанови й навіть комфорту; видко, що вона вживала чай і каву, серветки, виделки й усякий інший посуд найріжнороднішого ґатунку. З реєстру цієї шкоди, яку наробили татари в часі свого наїзду в 1769 році, бачимо, що вони захопили в кошового 600 коней, у полковника Колпака 127 коней, 300 волів і 1.200 овець. Навіть у одного простого козака татари забрали 250 коней і 70 волів, а в другого 5.000 овець.

Взагалі скотарство зпоміж усіх інших способів господарства найбільше відповідало умовам запорозького життя й через те воно було дуже поширене. Стародавнім, споконвічним промислом на Запорожжі були рибальство й мисливство. Запорожці провадили реґулярну торговлю продуктами свого господарства з усіма сусідніми країнами: Україною, Росією, Кримом, Туреччиною, Польщею. Вони вивозили на продаж футра, шкіри, вовну, худобу, коней, масло й олію, пшеницю, рибу. На Запорожжя привозили заморські вина й бакалію, горілку, хліб, лісові матеріяли, оливу, ладан, зброю, порох, олово, сукно, бавовняні й шовкові тканини, сапян та інший крам. Особливе значіння мав торг сіллю, що її вивожено з Криму: до самої Польщі вивозили запорожці щороку коло 1.000 возів соли. Як засвідчив у 1767 р. запорозький депутат у Комісії для вироблення нових законів, на Запорожжі 5.000 людей жило виключно з соляного промислу. На правобережну Україну везли головно сало, віск, рибу, футра, сіль, сир, гнали коней і худобу. З самого мита мало Запорожжя великі прибутки: в 1688 році на одному тільки перевозі в Переволочній запорозькі шафарі вибрали на користь військового скарбу 12.000 карб. мита. Підраховуючи річний оборот запорозької торговлі в XVIII ст., проф. М. Слабченко кладе його на 800—835 тисяч карбованців. Довіз переважав над вивозом. Щоб облегшити торговельні операції чужим купцям, давано з військового скарбу позики.

Відома войовничість запорожців була тісно сполучена з їх високою релігійністю: вважаючи себе за покликаних оборонців християнства в боротьбі з магометанським світом, запорожці глибоко шанували свою православну віру. Окрасою Січі була її церква в честь Покрови св. Богородиці, оздоблена золотом, сріблом і дорогим камінням на шатах ікон та у вівтарі. Крім того будовано церкви в кожному селі на запорозькій території. Над річкою Самарою був у запорожців свій Пустинно-Миколаївський манастир, до них належав також і Межигірський манастир під Київом: Запорожжя вважалося за його парафію, і звідти звичайно присилали ієромонахів до січової церкви. На Січі була й школа, де вчилося понад 150 хлопців, що їх козаки спроваджували з України, зпоміж своєї рідні. Крім звичайної в ті часи елементарної науки, хлопців учили ще й військового мистецтва: «шаблею до-

бре рубати й на коні репяхом сидіти». Взагалі при всій суворості свого життя запорожці виявляли завжди велику пошану до науки.

Хоча російський уряд, приймаючи запорожців у 1734 році в царське підданство, обіцяв задержати всі старі права й у тім спокійне володіння територією так званих Вольностей Війська Запорозького, але на ділі він дуже рано почав ці права порушувати. Насамперед на точці незайманости запорозьких володінь. І це наповнило останні десятки літ існування запорозької республіки постійними клопотами й тривогами. Вже в кінці XVII ст. московський уряд дуже докучав запорожцям тим, що будував свої укріплені пункти на їх території й тримав там свої залоги. Тепер після переходу запорожців у російське підданство поставлено військову залогу зовсім близько від самої Січі під претекстом допомоги в обороні проти татар. Запорожці раді-неради мусіли з цим миритися. В 50-х роках XVIII ст. російський уряд приступив до будування нових фортець на південному заході запорозьких границь, понад річками Бугом і Синюхою. В самому серці запорозьких земель повстала лінія російських фортець із постійною залогою. Це в повсякденному житті вело до ріжного роду невигід і непорозумінь. Тимчасом виникли пограничні непорозуміння з донськими козаками на сході. Російський уряд узяв сторону донських козаків і наказав запорожцям зруйнувати свої оселі на побережжі Азовського моря й відсунутися далі на північ.

Але найприкріші непорозуміння виникли в звязку з сербською кольонізацією, яку російський уряд розпочав в 1751 році. Саме в той час почали виселятися до Росії серби з південних провінцій Австро-Угорщини; вони виходили цілими купами під проводом своїх ватажків, задержуючи свою військову орґанізацію. Російський уряд відвів для їх поселення спершу широку смугу землі на північно-західній границі запорозьких земель понад річкою Синюхою. Тут збудувано Єлисаветинську кріпость, — пізніше місто Єлисаветград, яка стала центром нової провінції, так званої Ново-Сербії. Ця провінція була цілком викроєна з запорозьких володінь, розуміється, без попередньої згоди самих власників. Трохи згодом, а саме в 1753 році, на протилежному кінці запорозьких земель, на сході, основано другу провінцію, так звану Славяно-Сербську, з містом Бахмутом, як центром, і також заселену сербськими вихідцями. Всім переселенцям роздано великі обшари землі, увільнено від усяких податків і піддержувано значними грошовими субсидіями. Серби виявили себе дуже поганими й неспокійними сусідами. Між ними й запорожцями повставали безперестанку ріжні непорозуміння й суперечки, які часом переходили в отверті збройні сутички, як це було в 1764 р. над річкою Ташликом на границі Ново-Сербії.

Чутки про сутички між сербами-поселенцями й запорожцями доходили до російського уряду й викликали в нього незадоволення на запорожців. Скарги на запорожців ішли також і з другого боку, а саме від польського уряду, який обвинувачував запорожців у піддержці гайдамацького руху на польській Україні. Про цей рух буде мова

трохи далі, тепер лише зауважимо, що сама запорозька управа в особі січової старшини зовсім не піддержувала гайдамаків, а навпаки, трактуючи їх як самовільників і розбійників, хапала їх і карала, коли вони попадали їй до рук. Але, безумовно, симпатії запорозької маси були на боці гайдамаків, як борців проти соціяльного й національно-релігійного поневолення українських народніх мас. Окремі люди зпоміж запорожців не тільки подавали гайдамакам поміч, але й самі ставали в їх лави. Не лише польські погряничні власти, але також і турецькі скаржилися російському урядові на запорожців за піддержку гайдамацьких ватаг. Це утворювало в очах російських урядових кругів погляд на запорожців, як на людей дуже неспокійних і навіть шкідливих. Зі вступом на престол цариці Катерини II з її централізаційними плянами, з її політикою скасування всіх автономних областей у межах імперії й переведення їх на степень звичайних провінцій, доля зепорозької республіки була, можна сказати, вирішена. Справді, існування цієї народоправної, демократичної козацької республіки, з вільним козацьким населенням, було занадто різким контрастом супроти російського абсолютизму, опертого на поліційно-бюрократичній системі й закріпощенні селянських мас поміщиками, щоб така автономна республіка могла довго вдержатися. Скасування Запорожжя було тимчасом спинене зовнішніми обставинами, а саме російсько-турецькою війною 1768—1774 років, коли запорозькі козаки були дуже потрібні російському урядові, як військова сила.

Запорожці дійсно взяли в цій війні живу участь і зробили Росії дуже важні послуги. Вони провадили й морські, й сухопутні операції. Літом 1770 р. запорозький полковник Третяк розбив при усті Дунаю цілу турецьку флотилю й потопив 11 ворожих кораблів. Запорожці дуже визначилися в боях під Очаковом. В 1771 році запорозький полковник Колпак здобув Кафу (Теодосію). В 1773—74 роках запорожці дуже успішно оперували на Дунаї. Але всі ці бойові заслуги нічого не помогли запорожцям. Їх доля була вирішена, й російський уряд дожидав тільки кінця війни, щоб покінчити з Запорожжям. Весною 1775 року, зараз по заключенні миру з турками в Кучук-Кайнарджі, російські війська, які поверталися додому, дістали наказ зосередитися біля кріпости св. Єлизавети (пізніше Єлисаветград Херсонської ґубернії). Одна армія під командою ґенерала Текелія, силою в 66.000 людей при 50 ґарматах, рушила несподівано на Січ, тимчасом як 20.000-ний корпус під командою князя Прозоровського вирушив на лівобережні запорозькі паланки.

Запорожці давно вже, ще перед війною, передчували, що над їх головами збираються темні хмари. З огляду на це запорозька старшина під проводом талановитого кошового Петра Калнишевського вела ультра-льояльну політику супроти російського уряду. Вона в усьому йшла йому назустріч, старалася уникати всяких непорозумінь. Майже кожного року запорожці висилали своїх депутатів до Петербурґу, й вони там старалися задобрити царицю та її вельмож і відхилити вже занесений над їх Січею меч. Але нічого не помогло. Не помогло навіть те, що Запорожжя ввійшло до певної міри

в моду серед вищого петербурзького світу: про нього почали писати за кордоном, як про оригінальний військовий орден, порівнювали його з мальтійським лицарям, дивувалися його оригінальним порядкам, прославляли його військові заслуги. Цілий ряд високопоставлених осіб записувалися в члени запорозького братства, вважаючи за честь належати до товариства цих славянських лицарів. Серед таких членів запорозького братства зустрічаємо з одного боку всесильного фаворита цариці Катерини — князя Потьомкіна, а з другого — відомого німецького математика Ейлера. Тільки й це не врятувало Запорожжя: Катерина ставилася до нього з непримиренною, чисто особистою неприхильністю.

4 червня 1775 року Текелій, цілком несподівано для запорожців оточив Запорозьку Січ і виставив гармати для бомбардування. На Січі почався заколот, частина козаків готова була вступити в розпачливу боротьбу. Але настоятель Січової церкви, архимандрит Володимир Сокальський виступив у ролі примирителя, умовивши козаків не розпочинати даремного кровопроливу. Частина козаків піддалася добровільно, частині вдалося втекти за Дунай. Текелій звелів зруйнувати Січ і заарештував запорозьку старшину. Катерина розправилася з нею з звірською жорстокістю. Кошового Калнишевського вивезено до Соловецького манастиря, де він дожив до глибокої старости, живцем похований у холодних мурах манастирської вязниці, відтятий від усього світу. Кошовий суддя Головатий і писар Глоба були заслані до Тобольська. Січ скінчила своє існування. 3. серпня 1775 року появився маніфест Катерини, де вона старалась умотивувати зруйнування Запорожжя, обвинувачуючи козаків у ворожому відношенні до осілого господарчого життя, до установлених законів, в бунтах і розбоях. Усе це було дуже далеке від правди і вказувало лише на те, що Катерині хотілось якось виправдатися перед громадською думкою.

Запорожці, які піддалися Текелієві, розбрелися по селах та зимовниках. Спершу їм було дозволено жити в характері вільних селян. Майно старшини було сконфісковане. Наступив поділ запорозьких земель. Величезні простори роздано царициним фаворитам, вельможам, ґенералам. Просто неймовірні багатства повиростали в один момент. Ґенерал-прокурор сенату князь Вяземський дістав 200.000 десятин землі — ціле князівство! Потьомкін дістав коло 150.000 десятин, ґрафиня Браніцька 21.000, ґраф Каменський 20.000, колишній гетьман Розумовський 35.000, ґенерал Чертков 16.000 і т. д. Усім тим, кому даровано землю, давано пільгу на десять років від усяких податків. Взагалі кожен дворянин міг дістати 1.500 десятин із умовою, що він за кілька років оселить на ній не менше 13 дворів селян.

Більша частина розданих земель була дуже слабо заселена. Селяни, які вже жили раніше, тепер почали розбігатися, боячися панщини. Тоді уряд дозволив закріпощати всіх, хто жив на землі, в тім і колишніх запорожців, а поміщики почали спроваджувати собі селян із центральних ґуберній, із України й Московщини. Протягом 9

років до 1784 року роздано поміщикам коло $4^1/_2$ міліонів десятин землі. Але це вичерпало тільки половину великого земельного фонду, який залишився після Запорожжя. Це примусило російський уряд узятися до кольонізації краю чужоземцями, головно німцями.

Зруйнування Запорожжя знайшло широкий відгук у народніх українських масах: це ж була остання твердиня, де ще не було ненависного кріпацтва, це була одинока область, де правила виборна влада, де не відчувався тягар поліційно-бюрократичного режиму. Тому то зруйнування Січі знайшло свій відгук у численних народніх піснях, які жили в устах українського народу майже до останнього часу і які оплакували упадок козацької свободи.

Жаль за втраченою козацькою свободою збільшувався в народі ще тим, що в краю безпосередньо почали заводитися кріпацькі порядки, які були повним контрастом до тих, які існували за запорозьких часів. Вже згадано, що територія Запорозьких Вольностей відразу зробилася країною величезних земельних лятифундій і ріжноплеменної кольонізації, яка надала краєві доволі ріжнобарвний ентоґрафічний характер. Опанувавши в результаті війни з турками побережжя Чорного моря, російський уряд поспішав закріпитися на його берегах і скоріше заселити величезні простори землі, які відділяли ці береги від старих провінцій імперії. Ввесь новоприєднаний до Росії край — і запорозькі землі, й приморські степи — віддано під іменем Новоросії під управу князя Потьомкіна. Він енергійно взявся за діло; заснував міста Херсон, Миколаїв і Катеринослав, останній на місці запорозького села Половиці над самим Дніпром. Усі пляни Потьомкіна відзначалися дуже широким розмахом, часом аж до фантастичности. Цариця відкрила своєму фаворитові необмежені ресурси з державної скарбниці; до його послуг були й робочі руки: військо, селяни-кріпаки й наймані робітники. Але при всьому тому багато з його замислів скінчилося крахом, багато коштів було змарновано без усякої користи, й «потьомкінські села», які він будував по берегах Дніпра підчас подорожі Катерини II до Криму, стали приказкою. Поспішаючи скоріше кольонізувати запорозькі землі, Потьомкін відкрив широкий доступ до краю чужоземним кольоністам, передовсім німцям. Після сербів, які поселилися на запорозьких землях ще за часів існування Січі, потяглися болгари, що виселялися зпід турецької влади. З Бесарабії, яка належала тоді туркам, прийшли вірмени й заснували місто Григоріополь, на збудування якого російський уряд дав великі кошти.

Значно більшу вагу мала кольонізація німецька. В 1789 р. з Прусії прибула партія менонітів у 230 родин. Вони дістали щедрі субсидії, навіки були звільнені від військової служби, на тридцять років були звільнені від податків і дістали по 65 десятин прекрасної чорноземної землі в самому серці запорозьких володінь, на острові Хортиці над Дніпром та на правому березі Дніпра. Слідом за першою партією почали зявлятися нові німецькі кольоністи, й швидко пізніша Катеринославщина, Таврія й Херсонщина вкрилися сіткою німецьких кольоній. У 1845 році число німців-кольоністів досягло вже 100.000.

Крім німців селилися в Новоросії греки, молдавани, жиди. Але все-таки більшу частину поселенців творили українці.

Певна частина первісного неселення краю залишилася й при нових порядках. Колишні піддані війська запорозького і навіть самі запорожці були обернуті здебільшого в так званих державних або казенних селян. Їх доля, порівнюючи, була краща, бо вони залишились особисто вільними і тільки платили до скарбу певний податок та відбували військову повинність. Деяка частина населення, яка жила на землях, розданих панам, була обернута в кріпаків. Катеґорія вільних селян, себто державних, збільшувалася помалу втікачами з сусідніх провінцій держави, де вже панувало кріпацтво, й навіть із польської України. Уряд дорожив заселенням краю і тому дивився крізь пальці на появу цих нових переселенців та зараховував їх до державних селян. З другого боку й поміщики, дбаючи про заслення своїх володінь, не тільки виводили кріпаків із центральних губерній, але також приймали до себе втікачів. Панщина на нових місцях, де щойно заводилося господарство, була легша, ніж у старому краю, і тому для багатьох кріпаків здавалося принадним покидати старі насиджені місця, покидати свої оселі й навіть родини та переселятися на нові місця, де було більше свободи й де менше докучала ненависна панщина.

Так із великими зусиллями, з великими витратами коштів за допомогою чужинців-кольоністів доводилося російському урядові переводити заселення краю, де недавно перед тим спокійно й успішно відбувалася кольонізація й опанування краю для хліборобської культури самим автохтонним населенням, яке шукало тільки одного: вільної праці на вільній землі, без панщизняних обовязків.

*

Зруйнування Запорозької Січі над Дніпром ще не було кінцем Запорозького Війська. Коло 5.000 запорожців у самий момент руйнування Січі встигло вислизнути зпід рук ґенерала Текелія й частиною на човнах, частиною суходолом, дістатися до турецького міста Білгороду (теперішній Акерман у Бесарабії) над Дністровим лиманом. Вони вислали звідси депутацію до турецького султана, й той прийняв запорожців у своє підданство, віддавши їм для життя гирла Дунаю, себто його широку дельту з обширними островами. Запорожці дістали право внутрішньої автономії по своїм старим звичаям. Число їх почало дуже скоро зростати: до них прилучились окремі козаки, які не могли втекти зразу, і вже в наступному 1776 році в війську нараховувалося 7.000 козаків. Це число зростало з кожним роком: Задунайська Січ стала принадною для всіх тих, хто не хотів миритися з новими порядками на колишньому Запорожжі. Втікали сюди також енерґійніші одиниці зпоміж селян на російській і на польській Україні. Ця еміґрація до Задунайської Січі затривожила російський уряд, і він видав у 1779 і в 1780 роках маніфести з закликом до втікачів, щоб верталися до рідного краю, обіцяючи повну амнестію. Рівночасно

роблено дипльоматичну інтервенцію перед турецьким урядом, домагаючися, щоб козаків відсунуто далі від російсько-турецького кордону. Султан видав наказ, щоб козаки не переходили на лівий берег Дунаю.

Тимчасом на нових місцях запорожці зустрілися з іншими козаками-еміґрантами: це були донські козаки, які ще в початку XVIII століття після здавлення повстання отамана Булавіна виселилися до Туреччини. Їх називали некрасівцями по імени їх отамана Некрасова, котрий вивів їх із Дону. Це були чисті великоруси, які за майже 80 років перебування в Туреччині цілком зберегли свою мову, народність і свою старовірську релігію. Вони після ріжних блукань оселилися при усті Дунаю в Добруджі, там, де поселилися тепер і запорожці. Між некрасівцями й запорожцями почалися непорозуміння, які дійшли до збройних сутичок. Одного разу некрасівці спалили Задунайську Січ. Султан узяв сторону некрасівців і звелів запорожцям пересунутися далі по Дунаю, по лінії Силістрія-Рущук.

Запоріжці були незадоволені. Під впливом агітації австрійських аґентів частина їх, 8.000, покинула в 1785 р. устя Дунаю й виселилася до Банату (між містом Зентою на Тисі й Панчовою на Дунаї). Вони прийняли австрійське підданство, дістали право виборного устрою (їх кошовий уважався за полковника австрійської служби), вільного володіння землею й платню від австрійського уряду. Але запорожці довго не втримали суворого режиму австрійської бюрократії, з її дрібязковою контролею й постійними причіпками, і в 1811—12 роках повернулися назад у Добруджу, де знову злучилися з своїми земляками, які тут мали свою Січ. Спільними силами напали вони на некрасівців, узяли штурмом Дунавець, вирізали місто Тульчу й таки вигнали некрасівців. Турецький уряд мусів примиритися з фактом і переселив некрасівців на острів Майнос на Мраморному морі, а частину розселив у Малій Азії.

На нових місцях запорожці влаштувалися так, як колись над Дніпром. Над притокою Дунаю Дунавцем вони заснували свою Січ, яка мала так само 38 куренів. Вона була обведена окопами, а посередині була збудована церква. Старшина була вибрана споміж старих, іще дніпровських запорожців. Жінок по давньому не допускали до Січі, й жонаті козаки мусіли жити окремо по слободах. Так, як колись старі козаки йшли до манастирів Самарського або Межигірського, так тепер ішли на Атонську гору, де засновано спеціяльний український манастир імени пророка Ілії. Щоб збільшувати свій континґент, запорожці висилали аґентів на Україну, щоб там потай вербувати молодих хлопців.

Становище запорожців під турецькою владою було важке. Річ у тому, що з Росією турки часто провадили війну, а тому, що російський уряд, як зараз побачимо, знову почав творити українські козацькі формації, то запорожцям приходилося битися проти своїх. Російський уряд постійно через своїх аґентів підмовляв запорожців вертатися до рідного краю, обіцяючи їм усякі блага, і це вносило знач-

ний розбрат у козацьке товариство. Знов же таки й турки дуже часто вживали запорожців для операцій проти своїх збунтованих підданих-християн. Так, запорожців посилали втихомирювати повстання сербів, а потім греків. Участь у цих операціях була для козаків дуже неприємна, так само, як і у війні проти Росії. Час від часу невеликі ґрупи запорожців покидали Задунайську Січ і тікали до Росії. Там їх здебільшого поселяли на Кубані. Коли в 1827 році відносини між Росією й Туреччиною погіршали настільки, що обидві сторони почали готуватися до війни, російський уряд збільшив свою аґітацію серед Задунайських запорожців, щоб перехилити їх на свій бік. З другого боку, турецький уряд, не довіряючи запорожцям, відновив свої пляни переселити їх кудись далі до Малої Азії. Росіяни знайшли собі вірного однодумця в особі самого запорозького кошового, яким в той час був Йосип Гладкий.

Коли в 1828 році почалася війна, й російська армія з самим царем Миколою І появилася на Дунаю, Гладкий повів аґітацію серед козаків, щоб передатися на бік Росії. Але він не мав великого успіху. Більшість не довіряла російським обіцянкам, не хотіла кидати Туреччини, до якої вже звикла, та й боялася помсти з боку турків. Тимчасом султан наказав запорожцям мобілізуватися й прилучитися до турецької армії, яка збиралася коло Силістрії. Гладкому треба було на щось зважитись. Він привів до Силістрії 2.000 козаків із числа тих, що не хотіли передаватися на бік росіян, і заявив візиреві, що мусить вертатися на Січ, щоб зібрати дальші відділи козаків і привести їх до нього. Та замісць того, явившися на Січ, забрав там клейноди, військовий скарб і 500 своїх однодумців та передався з ними на бік Росії. Російська армія саме тоді шукала місця для переправи через Дунай. Гладкий, який прекрасно знав місцевість, указав пункт, де армія могла спокійно й непомічена турками перейти на другий бік Дунаю. Він сам кермував переправою. Це була велика послуга, й цар Микола щедро нагородив Гладкого.

Але за те всі козаки, що залишилися на турецькому боці, стали жертвою пімсти. Всіх козаків, які явилися до Силістрії, турки арештували й кинули до тюрми. Січ спалили, і всіх, кого там захопили, вирізали. Почався погром усього українського населення в Добруджі, яке жило там під захистом Задунайської Січі. Коли війна скінчилася, то запорожців, які ввесь час сиділи в тюрмі в Адріянополі, пущено було назад на Дунай, але ні про яке козацтво не можна було й думати; вони разом із рештками української людности, яка залишилася після турецького погрому, зосталися жити, як прості рибалки. Потомки цього населення ще й досі живуть у Добруджі.

З козаків, які передалися з Гладким на бік Росії, було утворене так зване «Азовське військо», яке дістало землю для свого поселення понад північним берегом Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем. Гладкий із ранґою російського ґенерала був призначений отаманом того війська. Та це військо було дуже малочисельне й могло виконувати лише функції берегової охорони проти контрабандистів.

Року 1865 воно було скасоване, козаки були переведені на Кубань і втілені до Кубанського війська.

Але ще раніше, ніж козаки-еміґранти почали вертатися в російське підданство й творити ріжні військові формації, в межах самої російської держави було відновлене українське козацтво запорозького типу, хоч у значно відмінних формах супроти колишньої Запорозької Січі. Російський уряд, зруйнувавши в 1775 році Січ і розігнавши запорожців, дуже скоро побачив, що зробив занадто поспішний і незручний крок. Боротьба з Туреччиною за береги Чорного моря була далеко ще не закінчена, і південні границі держави потребували оборони. Реґулярна армія не вистарчала, та й утримання її в більших розмірах вимагало великих видатків. З другого боку орґанізація Задунайської Січі вимагала якоїсь противаги, щоб паралізувати її атракцію для українського неселення. Вже в 1776 році, себто через рік по скасуванні Січі було оповіщено про формування двох так званих пікінерних полків, куди приймали колишніх запорозьких козаків. Але ці полки були дуже непопулярні серед населення.

Тоді одному з колишніх запорозьких старшин, Сидорові Білому було доручено формування чисто козацького відділу. В 1784 році окреме військо з колишніх запорожців було засноване формально під іменем Бугського Козацького Війська. Це військо дістало землі для свого поселення між річкою Богом і Дністром. Від Богу воно дістало свою назву. Коли вибухла в 1791 р. нова турецька війна, бугські козаки взяли в ній дуже активну участь. У той час, як їх брати бились проти Росії на Дунаї, бугські козаки під проводом полковника Антона Головатого взяли сильний форт Березань при усті Дніпра, чим уможливили російській армії здобути Очаків. Козаки дістали нагороди й були переіменовані у «Військо вірних чорноморських козаків». Їх нараховувалося 7.000. Потьомкін дуже ними опікувався й прийняв на себе спеціяльно придуманий титул «великого гетьмана».

В 1791 році Потьомкін умер. Становище чорноморських козаків у петербурзьких сферах захиталося. Тоді Головатий поїхав до Петербурґу й виклопотав, щоб козаків переведено на щойно здобуту від турків Кубань, в трикутнику між Азовським та Чорним морем. Місцевість ця була майже незаселена й потребувала постійної оборони від войовничих кавказьких верховинців. У 1792 році чорноморські козаки переселилися на нові землі й тут заснували, як свій осередок, місто Катеринодар, на березі річки Кубані. До чорноморців пристали згодом ті запорожці, які в часі російсько-турецької війни 1806—1807 років передалися були на бік Росії й склали ефемеридне «Буджацьке або Усть-Дунайське Козацьке Військо».

Після деякого тертя й навіть отвертого заколоту життя на Кубані наладилось, але вже зовсім у відмінних формах, ніж колись на Запорожжі. Тепер козаки жили родинами, заводили кожен своє індивідуальне господарство. Розселилися по селах, які стали називатися станицями і які на спомин про старі часи дістали назви по імени

колишніх запорозьких куренів. Край почав швидко заселюватись. Прибували нові переселенці з України: так у 1813 і 1832 рр. були переведені сюди сформовані з колишніх гетьманських козаків полки і влиті в склад Чорноморського Козацького Війська. В 1832 році стався навіть одинокий у своїм роді і можливий тільки за старих царських порядків факт примусового набору на колишній Гетьманщині кількох тисяч дівчат і вирядження їх на Кубань: це було зроблено спеціяльно з огляду на недостачу жінок на Кубані; ці дівчата повиходили заміж за козаків, щоб збільшити число родин. Побільшувалося число населення й селянами-утікачами. Але їх не вписувано в козаки, і вони залишалися вільними селянами-хліборобами, позбавленими одначе тих прав і привілеїв, що їх мало козацтво.

Колишня козацька автономія й самоуправа були дуже скоро зовсім обкроєні. Вже в 1800 році поруч із виборним військовим отаманом поставлено російського ґенерала, який мав спільно з ним правити військом. У 1802 році чорноморські козаки дістали такий самий устрій, як і ті козачі війська, які залишилися в межах Росії, себто донське, уральське та інше. Замісць виборного отамана вони дістали призначеного, так званого наказного отамана з російських ґенералів. Козача рада, козачі клейноди задержали тільки чисто декораційне значіння.

Головна роля чорноморських козаків звелася до постійної боротьби з кавказькими гірськими племенами. Ця боротьба вимагала відмінних способів і відмінних метод, ніж ті, що їх колись уживали запорозькі козаки. Чорноморці мусіли пристосовуватись до цих нових умов своєї військової діяльности й це, в звязку з місцевими ґеоґрафічними умовами, поклало на них особливий відпечаток, виробило з них особливий тип. У 1864 р. чорноморських козаків, по прилученню до них так званих лінейних козаків-великорусів із походження, перейменовано в Кубанське Козацьке Військо. Після остаточного завоювання Кавказу життя на Кубані втихомирилося й кубанські козаки від того часу відбували звичайну військову службу в складі російської армії. Наділені дуже гарною родючою землею, вони досягли помітного економічного добробуту. Кубанці зберегли свої українські етноґрафічні прикмети, але відділені значними просторами від головних центрів українського життя, вони не відогравали хоч трохи значнішої ролі в українському національному відродженні аж до революції 1917 року й тих подій, які за нею пішли.

Всі ці галузі українського козацтва, які вели своє походження від запорозького братства, всі ці козацькі орґанізації, цікаві, як прояв самодіяльности українського народу; вони зароджувалися в його нутрі; в формах їх орґанізації й життьового укладу український народ старався здійснити свої ідеали суспільного життя. Ці ідеали, як ми бачили, зустрілися з опором російської держави, яка була будована на цілком інших основах, протилежних тим, про які мріяв український народ. І козацтво не витримало цієї боротьби; воно мусіло частиною зовсім упасти, частиною підпорядкувати себе російській дер-

жаві, стати до неї на службу, цілком переформуватись, як це сталося, наприклад, з козацтвом кубанським. Запорозьке козацтво та його епіґони цікаві для нас ще з іншого погляду: всі ці козаки, дніпровські, дунайські, чорноморські були піонерами української народньої кольонізації, яка стихійно посувалася до берегів Чорного моря. Кінець кінцем та кольонізація, що її згори насаджував російський уряд, ішла тільки по слідах кольонізації народньої й не завжди навіть розумно продовжувала те діло, яке розпочинали піонери кольонізації народньої, — запорозькі козаки та їх епіґони. Та остаточний результат був майже однаковий: українське населення щільно присунулося до берегів Чорного й Азовського морів і обхопило їх широким поясом від устя Дунаю до устя Кубані й далі на південний схід аж до Кавказького хребта.

ЛІТЕРАТУРА

Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. 3. Петербургъ 1897; його ж: Вольности запорожскихъ козаковъ, Петербурґ 1890. А. Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго (3-є вид.) 3 томи, Одеса 1885—86. А. Шимановъ, Предсмертная поземельная борьба Запорожья, «Кіевск. Старина» 1883, кн. VII. Е. Загоровскій, Взаимоотношенія Запорожья и русской правительственной власти во время Новой Сѣчи, «Записки Одеск. О-ва исторіи и древностей», т. 31, Одеса 1913. Н. Василенкова-Полонська, З історії останніх часів Запорожжя, «Записки Істор.-Філол. Відд Укр. Акад. Наук», т. IX, Київ 1926; її ж: Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі́ тогочасних ідей, там же, т. XII, Київ 1927; її ж: Майно Запорозької старшини, як джерело для соціяльно-економічного дослідження історії Запорожжя, «Нариси з соціяльно-економічної історії України, т. I, Київ, 1932. М. Ткаченко, Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 1751 р., «Україна», 1926, кн. 2—3. А. Флоровскій, Депутаты Войска Запорожскаго въ Законодательной Комиссіи 1767 г. «Записки Одеск. О-ва исторіи и древностей», т. 30, Одеса 1912. М. Слабченко, Орґанізація місцевої адміністрації на Запорожжу. «Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук», т. VI, Київ 1925; його ж: Соціяльно-правова орґанізація Січі Запорозької», «Праці Комісії історії зах. рус. та вкраїн. права» Укр. Акад. Наук, т. 3, Київ 1927; його ж: Паланкова орґанізація Запорозьких Вольностей, там же, т. VI, Київ 1929. В. Греков, Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 року, «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук», т. XI, Київ 1927. В. Біднов, «Атакування» Запорозької Січі 1775 р., «Літер.-Наук. Вістник» 1925, кн. IX; його ж: Послѣдній кошевой атаманъ П. Калнышевскій, «Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи, т. I, Катеринослав 1905; його ж: Січовий архимандрит Володимир Сокальський, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. 147, Львів 1927. П. Єфименко, Послѣдній кошевой атаманъ Запорожской Сѣчи, «Русская Старина», 1875, кн. XI; його ж: Послѣдній писарь Войска Запорожскаго Глоба, ««Кіевская Старина», 1882, кн. VIII. Ѳ. Н(иколайчик). Родина Кальнишевскаго, там же, 1892, кн. V. А. Кащенко, Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове, Ляйпціґ, 1923 (дуже гарний популярний нарис). Запорозька козаччина після зруйнування Січі: О. Рябінін-Скляревський, Запорозькі бунти Дунайців 1771—1774 років і початок Задунайського коша, «Науковий

збірник Істор. Секції Укр. Акад. Наук за рік 1927», Київ 1927; його ж: З життя Задунайської Січі, «Україна», 1929, травень-червень; його ж: Кінець Задунайської Січі, там же, вересень. А. Скальковскій, Историія Новой Сѣчи, т. 3, Одеса 1886; його ж: Дунайцы, «Кіевская Стар.», 1885 кн. І. В. Степовий (Біднов), Із історії Задунайської Січі, «Україна», 1914, кн. III. П. Короленко, Азовцы, «Кіевск. Стар.» 1891, кн. VII і VIII. А. Пищевичъ, Бугскіе козаки и украинскіе уланы, там же, 1886, кн. III. В. Лобачевскій, Бугское козачество и военныя поселенія, там же, 1887, кн. XII. Ѳ. Кондратовичъ (Хв. Вовк), Задунайская Сѣчь, там же, 1883, кн. І, II і IV. (В. Гладкій), О. М. Гладкій, «Русская Старина», 1881, кн. II. Д. Яворницький, Кошовий отаман О. М. Гладкий, «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського», кн. І, Київ 1928. В. А(нтонович), Поселенія запорожцевъ въ Банатѣ, «Кіевск. Стар.» 1882, кн. VI. М. Г(рушевський), Записка Гендльовіка про банатських запорожців, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 191 Львів 1911. В. Щурат, Жерело звісток Ґендльовіка про запорожців, там же, т. 128, Львів 1919. Д. Багалѣй, Колонизація Новороссійскаго края и первые шаги его по пути культуры, «Кіевск. Стар.», 1889, кн. IV—VI; його ж: Заселення південної України і перші початки її культурного розвитку, Харьків 1920. П. Короленко, Черноморцы, Петербургъ 1874; його ж: Предки кубанскихъ козаковъ на Днѣпрѣ и на Днѣстрѣ, Катеринодар, 1901; його ж: Кошевые атаманы Черноморскаго Козачьяго Войска, Петербург 1902. Е. Фелицынъ, Кубанское Козачье Войско 1696—1888 гг., Воронежъ 1888. Ф. Щербина, Исторія Кубанскаго Козачьяго Войска, т. І—II, Катеринодар 1910—13; його ж; Колонизація Кубанской Области, «Кіевская Старина», 1883, кн. XII.

XII

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В XVIII СТ. ГАЙДАМАЦЬКІ РУХИ. КОЛІЇВЩИНА 1768 Р. ОПРИШКИ В ГАЛИЧИНІ. ЦЕРКОВНА УНІЯ В ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ. ПРИЛУЧЕННЯ ҐАЛИЧИНИ ДО АВСТРІЇ. ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ.

В той час, коли лівобережна Україна, хоч і втрачала під гнітом централістичної політики російського уряду свою автономію, але все ж таки зберегла власну освічену верству, яка кермувала життям краю й могла розвинути доволі широко своє національне життя, Україна правобережна, діставшися знову Польщі після 1711—12 років, перейшла під її владу зруйнована, виснажена, майже позбавлена свого населення. На ній почався наново кольонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільного устрою й загальних відносин із часів перед повстанням Богдана Хмельницького. Народня українська маса не могла примиритися з цією реставрацією, але, позбавлена тепер власної провідної верстви, якою колись була козаччина, вона реаґувала на реставрацію нелюбих їй порядків лише стихійними рухами, які в історії носять назву гайдамацьких. Устна традиція, збережена в памяті українського народу про гайдамаків і підхоплена літературою, оточила ці рухи в очах пізніших поколінь українського суспільства романтичним ореолом боротьби за соціяльне й навіть національне визволення. В залежності від таких поглядів і українська історіоґрафія дивилася на гайдамаччину, як на свідомий рух, що тільки через спеціяльні обставини свого часу виявлявся в кривавих антикультурних формах. Рівночасно історіоґрафія польська, додержуючися діяметрально протилежних поглядів, відмовляла гайдамаччині всякої ідейної основи й дивилася на гайдамаків, як на звичайних розбишак і головорізів. Під знаком цієї наукової контроверзи в оцінці гайдамаччини історичне дослідження цього явища перебуває й досі.

Гайдамаччина в українській історіоґрафії довший час була предметом дослідів, опертих головно на усній традиції — народніх переказах, на мемуарах сучасників і в значно меншій мірі на архівному матеріялі. Такі були праці А. Скальковського (1845), М. Максимовича (1849), Д. Мордовцева (1870). Перший, хто поставив досліди гайдамацьких рухів на чисто документальний ґрунт, це був

Володимир Антонович, котрий видав у «Архиві Юго-Западной России» акти про гайдамаків (із років 1700—1768) й написав на основі цих актів свою відому моноґрафію про гайдамацькі рухи (1876). Він же опублікував цілу низку дуже цінних мемуарів про ці рухи, писаних свідками й сучасниками. Ці мемуари, не вважаючи на неприхильність їх авторів до гайдамаків, подають багато дуже важних фактичних подробиць. Нарешті, найбільш вичерпну працю подав про гайдамаків Яків Шульгин, котрий опублікував на сторінках місячника «Кіевская Старина» широку моноґрафію про гайдамацьке повстання 1768 р. (1890).

І Антонович, і Шульгин, обидва дивилися на гайдамацькі рухи, як на стихійний протест українських народніх мас проти соціяльно-економічного й національно-релігійного поневолення їх панами в польській державі. Поскільки цей подвійний гніт виявлявся в дуже тяжких формах, постільки й реакція проти нього з боку народніх мас прибирала різкі, криваві форми. Зовсім інакше дивилася на цю народню реакцію історіоґрафія польська. Для неї гайдамацькі рухи — це був звичайний розбій, а причиною їх були не погані порядки в Польщі, а природна дикість українського селянина, його огида до мирної хліборобської праці й нахил до ледарства та бунтів. Коли в 1890 році появилася моноґрафія Шульгина, то вона зустріла дуже гостру критику з боку польського історика Тадеуша Корзона на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» 1892 року. На думку Корзона, гайдамацьке повстання 1768 р. не уявляло з себе жадного політичного, ідейного руху, а було звичайним розбоєм. «Гайдамацтво, писав Корзон, було просто розбоєм, і дикі прояви козацького своєвільства виступили в спілці з темним релігійним фанатизмом та утворили справжній хаос у всякого роду відносинах». Корзон дуже різко виступив проти обох українських істориків, обвинувачуючи їх у спочутті до кривавих проявів розправи гайдамаків із польським та жидівським населенням, закидаючи їм антикультурні й антигуманні тенденції.

Стаття Корзона викликала відповідь з боку Шульгина на сторінках «Кіевскої Старини», а за саму редакцію журналу там же відповів Антонович. Ця полєміка прибрала принципіяльне значіння, бо тут у особах з одного боку Антоновича й Шульгина, з другого Корзона зустрілися дві ідеольоґії, дві історіоґрафічні школи. «Ми, писав Антонович, так само, як і п. Корзон, признаємо, що події 1768 року були дуже сумні, й сцени убивства й нелюдськости, де б вони не появлялись, завжди викликають огиду в кожній хоч трохи цивілізованій і гуманній людині. Тому й знищення селянами такої маси шляхти й жидів, і нелюдські кари над селянами з боку шляхетських судів — це, на нашу думку, факти однаково сумні, й над ними треба пожалкувати. Але наші почуття зовсім субєктивні, вони не можуть служити метою історичного досліду. Ми мусимо поставити пану Корзону питання: які ж причини викликали ці явища, над якими ми так жалкуємо? Для нас ці причини ясні й зовсім льоґічні: селянську масу не ва-

жаючи на її довгий і сильний опір, було поневолено, позбавлено власної землі і всяких, навіть найелементарніших громадських прав. Шляхтичі дратували її повсякчасно необмеженою й безконтрольною самоволею. Крім матеріяльного гніту селян дражнено ще й нелюдськими утисками на полі реліґії, насильно навертаючи їх на церковну унію. Нарешті польський уряд і громадянство не постаралися дати селянам якої-небудь, хоч би й убогої, елементарної освіти. При такому стані річей наслідки могли бути тільки сумні. Покривджена, ображена, роздратована маса мусіла, розуміється, повстати при першій нагоді, з першої-ліпшої причини, і цей вибух, завдяки повному браку громадського розвитку й гуманної освіти, мусів виявитися в нелюдських і кривавих формах». Я. Шульгин у своїй відповіді Корзонові заявив, що він уважає гайдамацький рух за прояв свідомого протесту українського селянства, пригніченого шляхтою соціяльно й реліґійно. Самий спосіб і орґанізація повстання були, як писав Шульгин, свідомо продумані, й провідники повстання взяли на увагу всю політичну міжнародню обстанову того часу. Кожна з полемізуючих сторін зосталася при своїх поглядах. Польська історіоґрафія по старому дивилася на гайдамаків, як на звичайних розбишак, і в такому дусі, наприклад, написана двотомова праця Фр. Равіти-Ґавронського «Historja ruchów hajdamackich» (1901). Гайдамаччина, на думку Ґавронського, «була проявом не стільки свідомо відчутих кривд і ясних змагань, скільки розгнузданих інстинктів напівдикого суспільства». В такому самому дусі як і польські, освітлюють гайдамацькі рухи й жидівські історики, поскільки вони забирають у цій справі голос, наприклад, київський учений І. Ґалант.

В новіших часах збільшився інтерес до гайдамаччини серед дослідників Радянської України. Вони почали студіювати російські провінціяльні архіви, продовжуючи цим розсліди, розпочаті ще перед революцією проф. В. Бідновим, і познаходили чимало цікавого матеріялу, який подає ріжні фактичні подробиці про гайдамацькі рухи та їх учасників. З цього боку особливо цікаві праці київського історика О. Гермайзе й харківського дослідника М. Горбаня.

Так само, як і слово «козак», слово «гайдамака» взято з тюркської мови, де є оклик «гайде!», що значить: тікай! Звідси й татарське слово «гайда», яке перейшло й до української мови. Отже слово «гайдамака» звязане з поняттям тікання, мандрування й означає волоцюгу, незвязану з постійним місцем осідку людину, яка викликає серед суспільства замішання, тривогу, рух. Це слово почало вживатися тільки у XVIII ст. й прикладати його до народніх рухів XVII ст., до часів Хмельниччини, як це робив, наприклад, Костомарів, нема історичної підстави. Назвою «гайдамаки» охрестили представників народніх рухів польські письменники кінця XVIII віку, і так ця назва й залишилася в літературі. Сам український народ уживав поруч слова «гайдамаки» це й іншої назви на означення партизанів, які боролися

проти польської адміністрації й польських панів: він називав їх також коліями, левенцями, опришками.

Коріння гайдамацьких рухів треба шукати в тих політичних умовах, в яких перебувала правобережна Україна від самого початку XVIII ст. Як знаємо, польський уряд, утвердившись знову на Правобережжі, розпочав наново кольонізацію.

Як тільки заспокоїлася воєнна буря й край офіціяльно перейшов під польську владу, почали появлятися пани, сини й онуки колишніх власників маєтків. Вони розшукували по архівах старі документи, які свідчили про їх власницькі права й на законній основі вступали у володіння своїми землями. Найлегше було утвердитися в своїх старих володіннях панам-маґнатам. Знову виростають величезні лятифундії, як колись сто років перед тим. Деякі з колишніх маґнатських родів повимирали, як наприклад Вишневецькі, Конєцпольскі, Собєські, й їх володіння були поділені, або попереходили цілком до рук споріднених маґнатських фамілій. Протягом XVIII віку найбільші земельні багатсва на правобережній Україні зосередилися в руках Потоцьких, Любомірських, Яблоновських, Чорторийських, Сангушків, Тишкевичів, Браницьких та інших, які цілком нагадували «королевят» з часів перед Хмельницьким. Вони цілком захопили політичний вплив у Річі-Посполитій, й історія панування трьох останніх королів, двох Авґустів і Станіслава Понятовського, уявляє з себе властиво боротьбу кількох маґнатських фамілій між собою. Користаючи з ослаблення королівської й взагалі всякої влади в державі, маґнати захоплювали й т. зв. королівщини, українські староства, й зробили їх дідичними в своєму роді. Так, староство канівське опинилося в руках Потоцьких, корсунське й чигиринське в руках Яблоновських, черкаське — Сангушків. Шляхта опиняється в великій залежності від маґнатів, і її прославлена свобода є властиво фікцією: більша частина шляхти дістає свої володіння або за допомогою маґнатів, або просто від них. Шляхта, яка слідом за великими власниками появляється на Україні, попадає в повну залежність від маґнатів. Лише невеликій частині вдається відшукати й повернути свої колишні землі; більша частина дістає маєтки вже від маґнатів на умовах васальної залежности або оренди, а то й просто вступає до них на службу в характері управителів, адміністраторів, економів, офіціялістів і т. д.

Здобувши знову величезні простори землі на Україні, пани стали перед завданням насамперед їх заселити, щоб потім завести якесь господарство. В селянському населенні недостачі не було. На заклик панських «осадників», які обіцяли по давньому пільгові роки свободи від усяких повинностей, потяглися селяни з західньої Волині, з Полісся, Галичини, навіть із лівого берега Дніпра, з Гетьманщини, осаджувалися на порожніх землях, і потроху в краю почали виростати нові села, здебільшого на руїнах колишніх. Приходили не тільки українці, але й поляки-мазури, але вони зливалися з масою українського населення, переймали його мову й звичаї, зали-

шаючися хіба при своїй римо-католицькій вірі. Пани приймали всіх, і втікачів, і навіть людей «із чужими жінками й з чужими волами»; перші роки не вимагали ніяких повинностей, поки пересельці не обзавелися господарством і поки не минали «пільгові роки». Але й в перших роках панщини обовязки панщизняні не були дуже важкі. Власники маєтків почували велику потребу в робочих руках і готові були йти на всякі уступки й терпеливо дожидати, доки їх нові піддані влаштуються як слід і заведуть справжнє господарство.

Та ось помалу «пільгові роки» минали. Більшість земель по лятифундіях була роздана дрібній шляхті в оренду або в застав. Панщина щільніше присувалася до селян, які вже були звикли до повної волі; шляхта, яка тепер безпосередньо мала діло з селянами, почала вимагати від них щораз більше праці на свою користь. Зростала сіть панської адміністрації й щораз тісніше обхоплювала життя селянина з усіх боків. Відновилася з появою римо-католицького духовенства й колишня нещаслива політика навертання православних на унію. Все це дратувало народ і викликало з його боку реакцію. Але тепер не було кому, як колись за часів козаччини, орґанізувати опір, і перед тими, що не хотіли миритися з кріпацькими порядками, залишився тільки шлях пасивного опору або індивідуальної боротьби: або тікати знову кудись за кордон, шукати собі щастя-долі десь на Гетьманщині, в Молдавії, Туреччині, або ж підшукати собі ватагу однодумців, не боятися стати поза межами закону й вести боротьбу, мстячися над своїми соціяльними гнобителями. В недавно заселеному краю було багато бродячого авантурницького елементу, щоб постачати людський матеріял для таких ватаг. Це були просто розбійники, які нападали на панські маєтки, на жидів і взагалі на заможних людей. Але в самих розбоях був виразно помітний момент соціяльної боротьби: ці розбійники — до них почали прикладати імя гайдамаків, здебільшого не чіпали людей бідних і взагалі селян. Через те вони користувалися спочуттям селянської маси, яка звикла дивитися на них, як на своїх оборонців, або принаймні месників за свої кривди.

Був ще один момент, який відограв ролю в розвитку гайдамаччини, а саме — близьке сусідство з Запорожжям. Степи запорозькі служили пристановищем, де гайдамаки переховувалися від переслідувань з боку польських властей, де вони могли відпочивати після своїх наскоків, орґанізовуватися й робити нові наскоки. Правда, запорозька влада переслідувала в себе гайдамаків, ловила їх і карала. Але серед рядового козацтва гайдамаки тішилися симпатією й тому, не вважаючи на суворі накази січової старшини, гайдамаки дуже часто знаходили собі притулок на запорозькій території по лісах, балках, прибережних печерах і ріжних потаємних схованках. Та й чимало запорожців вступало, розуміється нелеґально, в ряди гайдамаків, було орґанізаторами й ватажками гайдамцьких відділів, допомагало їм зброєю, кіньми і взагалі матеріяльними засобами. Нарешті треба згадати, що на боці гайдамаків було часом спочуття й православного духовен-

ства, озлобленого переслідуванням з боку уніятів, які намагалися навернути його силоміць на греко-католицький обряд.

Все це зумовило таке становище, що гайдамаки в очах населення з звичайних розбійників і грабіжників ставали ніби оборонцями віри й народности. В звичайні часи гайдамаки виступали в своїй першій ролі; але в моменти вибухів якогось активного протесту з боку ширших народніх мас, вони ставали на чолі руху, як готові кадри, як орґанізуючий, провідний елемент. В. Антонович у своїй моноґрафії проаналізував склад і діяльність окремих гайдамацьких банд, поскільки ця діяльність полишила свій слід у судових актах. От кілька подробиць, які показують, що уявляла з себе звичайна гайдамацька банда в своєму первісному вигляді. От, наприклад, у 1717 р. запорожець Дзюба сформував в околиці Києва на гетьманській території ватагу з 15 людей: тут були місцеві селяни, донські козаки, молдавани, жиди-вихрести і навіть один шляхтич із своїм слугою. Отже люди найріжнороднішого соціяльного стану, віри й національности Удаючи з себе ватагу робітників, які хотіли десь найнятися на сільські роботи, вони перейшли на територію польської України й дійшли аж до Дністра. Їх радо приймали по панських маєтках, як робочу силу, але вони ніде не найнялись, бо дожидали легшого заробітку: вони почали нападати на купецькі каравани й грабувати їх. Підчас одного такого нападу вони здобули по 450 золотих на брата, добули собі коней. Тоді вони розійшлися по селах, поженилися й почали господарювати. Якби не те, що декого з них пізнали пограбовані купці, то гайдамакування проминуло б для них безкарно.

В половині 30-х років запорожці вертаються на свої давні місця, прийнявши російське підданство. Вони робляться безпосередніми сусідами польської України. Вони приносять із собою традиційну неприязнь до панських порядків у відносинах до селян. Гайдамаки, як я вже згадував, знаходять у запорожцях певну опору, хоч і не офіціяльну. Завдяки участи запорожців, «гайдамаччина, як каже Антонович, стає безперестанною, орґанізаваною війною проти шляхти». Поруч із запорожцями спочуття до гайдамаків показує й населення лівого берега Дніпра — на Гетьманщині. Гетьманці самі дуже рідко беруть активну участь у гайдамацьких рухах, але вони помагають гайдамакам орґанізуватись, переховують їх у себе, постачають їм зброю й харчі.

Польська адміністрація в краю й шляхта опиняються перед дуже поважним завданням: орґанізувати оборону проти гайдамацьких куп, які починають вести постійну, безперервну партизанську боротьбу й роблять неможливим хоч трохи спокійне ведення господарства в краю. Польська держава розпоряджала в половині XVIII віку дуже незначною військовою силою. Ще в 1717 році шляхта добилася обмеження постійної армії до 24.000 людей, і такий континґент був ґарантований, на основі конвенції, російським урядом, якому це було дуже на руку: Польща робилася супроти його безборонною, й російські вій-

ська вільно входять до Польщі, для збройних інтервенцій, як це було в 1733 і 1768 роках, або щоб перейти через польські провінції до Туреччини, чи до Прусії, як це було в 1738 р. і в часі Семилітньої війни. Тимчасом як сусідка Польщі, маленька Прусія, тримала постійну стотисячну армію, а друга сусідка — Росія мала постійну армію в 200.000 людей, Польща мала фактично всього 17—18 тисяч. Для великої держави, якою була польська Річ-Посполита, це була зовсім мізерна сила. З тих 17—18 тисяч тільки 12 тисяч стояло в Короні, себто в Польщі, решта стояла в Литві. Польська армія була поділена на чотири так звані «партії»: великопольську, малопольську, сандомірську й українську. Партія означала дивізію або корпус. Отже на цілу величезну область правобережної України, на три великі пізніші ґубернії — Волинську, Подільську й Київську призначалася одна дивізія, в якій фактично не було й чотирьох тисяч вояків.

Розуміється, цієї сили не вистарчало ані на те, щоб обороняти границі держави, ані на те, щоб піддержувати внутрішній спокій. Уряд робив спробу зорґанізувати міліцію з дрібної, так званої чиншової шляхти, але з цього нічого не виходило, так само, як і з найманої за гроші міліції: до таких найманих міліцій ішов усякий авантуристичний люд, який у мирний час грабував населення, а підчас розрухів переходив на бік гайдамаків. Залишилася ще одна сила, яка фактично й була одинокою опорою панської влади на неспокійній українській землі, це були так звані «надворні міліції», утримувані на свій кошт маґнатами, власниками великих земельних лятифундій. Польські маґнати здавна звикли мати своє надвірне військо. Тепер мати свою власну узброєну силу було конечною потребою для Потоцьких, Любомірських, Браницьких та інших земельних маґнатів, щоб охоронити їх маєтки. Вони й заводять особливу міліцію з власних селян, яких для того увільняють від кріпацької роботи, орґанізують їх на козацький лад, дозволяють вибирати собі отаманів, сотників, осавулів, тільки головний начальник — полковник мав бути шляхтичем. Число такої панської міліції доходило іноді в окремих маґнатів до чотирьох-пятьох тисяч.

Не маючи змоги цілком викорінити гайдамацький рух, польська адміністрація раз-у-раз зверталася за допомогою до російських властей, до російського посла в Варшаві і навіть просто до Петербурґу. Російська влада наказувала своїм погряничним аґентам ловити гайдамаків і карати, не дозволяти їм переходити на російську територію, та взагалі подавати польським властям поміч у боротьбі з гайдамацьким рухом. З наказу російської влади й запорозька січова старшина переслідує гайдамаків. З свого боку польська адміністрація, вважаючи запорозьких козаків за головних помічників гайдамаків, хапалася репресій супроти запорожців: вона часто захоплювала запорожців, які приходили на правобережну Україну з торговою метою, і тратила їх. Так, наприклад, одного разу в Брацлаві підчас ярмарку заарештовано й страчено коло трьохсот запорожців; другого разу в Неми-

рові повішено 18 запорожців, які приїхали купувати хліб. Дуже часто польські військові команди заскакували на запорозьку територію й руйнували запорозькі оселі. Все це, розуміється, тільки загострювало обопільне ворогування.

Це ворогування при першій же нагоді доводило до отвертого вибуху. Така нагода трапилася в 1734 році. Боротьба за опорожнений по смерті короля Авґуста Саксонського польський престол довела до інтервенції Росії. Супроти кандидатури Станіслава Лещінського, якого підпирала Франція, Росія піддержувала кандидатуру саксонського курфірста Авґуста III, сина покійного короля. Російська армія вступила в Польщу. Через правобережну Україну маршилували гетьманські козаки, які йшли з російською армією в Польщу. Це викликало серед місцевих селян надії, що Росія забере собі українські землі зпід Польщі й скоро наступить кінець шляхетському пануванню.

Весною 1734 р. на Київщині розпочався повстанчий рух. Купи збунтованих селян били й виганяли шляхту та жидів, захоплювали цілі міста й містечка. Літом рух перекинувся на Поділля й на південно-західню Волинь. На Поділлі на чолі руху став козацький сотник В е р л а н, що був начальником надвірної міліції князів Любомірських. Він збунтував свою сотню, назвав себе полковником і зорґанізував із повстанців цілий полк. Він скрізь заявляв, що має від російської цариці Анни наказ нищити ляхів і жидів. Верлан узяв Броди, Жванець і розпустив свої відділи аж під самий Львів. Повстання почало прибирати поважний характер. Але тимчасом росіяни посадили на польський престол Авґуста III саксонського, поляки мусіли його признати, й тепер російське військо почало приборкувати народній рух. Без особливих зусиль росіяни розбили повстанчі купи. Провідники на чолі з Верланом утекли до Молдавії. Але чимало повстанців залишилось й вело далі по виході з краю російських військ партизанську боротьбу. Запорожець Грива зорґанізував велику купу гайдамаків і взяв навіть міста Чигирин і Крилов. Цілих два роки 1737 і 1738-й ішла боротьба польських військових команд із гайдамаками. Тільки за допомогою козацького сотника С а в и Ч а л о г о, який став на польську службу, вдалося приборкати гайдамаків. Сава Чалий навіть узяв і зруйнував запорозький Гард, себто кріпость, над річкою Бугом. Але скоро після того запорожці помстилися, вбивши Чалого в його мастку на Різдво 1741 року.

Партизанська боротьба з гайдамаками прибрала хронічний характер. Доки польська влада мала діло з гайдамаками-професіоналами, які чинили попросту розбійні наскоки на маєтки та міста, то ще сяк-так давала собі з ними раду. Але час від часу серед української селянської маси, вічно незадоволеної з свого становища, нагромаджувалася енерґія для нового вибуху; тоді гайдамаки були готовими кадрами, вони давали зпоміж себе орґанізаторів і вожаків повстання, й розпочинався ширший рух, який обхоплював значні простори. Такий вибух стався в 1750 р. Кілька гайдамацьких куп, які зорґанізувалися на за-

порозькій території, перейшли границю Річі-Посполитої і вскочили на південну Київщину. Польське військо, яке перебувало в той час на Україні, було в цілковитому розстрою й не могло поставити серіозного опору. Селяни купами приставали до гайдамаків, і повстання відразу обхопило широкий район. Повстанці взяли Мошни, Умань, Вінницю, Лятичів, далі рух перекинувся на північ; взято Хвастів, і гайдамацькі купи доходили аж до Полісся. Але повстання не було зорганізоване. Не було провідників. Боротьба велася без усякого пляну, розбишацькі купи гайдамаків дбали тільки про те, щоб збагатитися здобиччю підчас рабунків і самим утекти, покинувши збунтованих селян на їх власну долю. Вкінці посполите рушення шляхти, себто мобілізація шляхти з усіх трьох воєвідств припинила повстання.

Україна затихла. Та минуло всього вісімнадцять років, і стався новий страшний вибух, який своїм грізним характером залишив позаду всі попередні рухи. Це була так звана Коліївщина 1768 року. Маючи своє коріння в умовах соціяльно-економічного й політичного життя на правобережній Україні, це повстання було звязане з подіями міжнародного характеру. Новіший дослідник Коліївщини, Гермайзе підкреслює, що епоха Коліївщини була добою занепаду поміщицького господарства, тією переходовою добою, коли ринки збіжевого експорту переносилися з берегів Балтійського моря на береги Чорного. Це були часи непевности в економічному житті й відсутности виразних шляхів господарського розвитку. Це все відбивалося на відносинах між дідичами й селянами, викликувало серед останніх неспокій і хвилювання. На південній Київщині, що була заселена пізніше від інших частин правобережної України, довше, ніж де інде, затяглися пільгові роки свободи від панщизняних обовязків. Але тепер і тут ці роки вже скінчилися. Населення, яке мало недалеко від себе вільне Запорожжя, хвилювалося й навіть невеликі панщизняні тягарі відчувало як якесь насильство над собою.

Одночасно на південній Київщині загострилися й відносини релігійні. Керманичі уніятської церкви в особі митрополита Володкевича, який перебував у Радомишлі, й його помішника Мокрицького, повели дуже енерґійний натиск на православне неселення. Їх підтримували військові й цивільні власти. Правне становище православної церкви в межах Польщі було дуже невпорядковане. Православні парафії на Київщині залежали від єпископа, який жив на Україні лівобережній, у Переяславі, отже не був польським підданим. Йому належало право висвячувати священиків. Одначе польські погряничні власти всіма способами утруднювали зносини православної пастви з своїм закордонним пастирем. Та й помимо того, щоб православний священик міг обняти парафію, треба було згоди як уніятського декана, так і місцевого дідича. На цьому ґрунті виникали постійні непорозуміння. Митрополит Володкевич і офіціял Мокрицький заступили стару тактику відкритого переслідування православних і примушування їх силою переходити на унію — новою тактикою, яка полягала

в безконечних дрібних причепках; ці причепки робили життя православного сільського духовенства просто невиносним. Мокрицький при тому жорстоко поводився з православними священиками, за найменшу провину садовив їх до тюрми, бив без милосердя різками і всіма способами знущався. Багато з сільського духовенства назверх визнали унію, хоча в душі зоставалися вірні православію, багато й з світських людей примушені були удавати уніятів, хоча в душі ненавиділи унію. Все це утворювало атмосферу взаємної ненависти й недовіря.

В половині XVIII ст. єпископську катедру в Переяславі обійняв енерґійний Гервасій Линцевський. Не маючи змоги сам особисто відвідувати підвладні йому парафії на польській Україні, Линцевський призначив у 1761 р. своїм намісником Мелхісидека Значко-Яворського, ігумена Мотронинського манастиря. В його особі він знайшов талановитого й енерґійного помішника. Мелхісидек зорґанізував живий православний рух, осередком якого були манастирі на південній Київщині, серед густих лісів, близько від Запорожжя: Мотронинський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський та інші. Він порозумівся з запорожцями й дістав від них поміч. Він підняв дух православного населення, а цілі сільські громади, які вже вважалися за уніятські, почали знову вертатися до православя. Коли уніятські власти стали робити Яворському перешкоди, він звернувся за допомогою просто до київського митрополита. Але, коли Мелхісидек вертався з Київа, його схопили й посадили до тюрми. Йому вдалося втекти з тюрми на Січ; звідси він поїхав до Петербурґу, добився авдієнції в самої цариці Катерини й дістав від неї обіцянку дипльоматичної допомоги.

Заручившися цією обіцянкою, сміливий ігумен повернувся до свого Мотронинського манастиря. Він застав удома репресії з боку уніятських властей проти викликаного ним руху. Вимушений інтервенцією Росії й Прусії в 1767 році закон варшавського сойму про релігійну толеранцію не вплинув на ослаблення релігійного утиску на такій далекій окраїні, якою була південна Київщина. Але в Значко-Яворського в голові вже роїлися нові пляни: він разом із запорожцями думав про повстання, яке, як він надіявся, піддержить російська влада. Приводом для повстання була усобиця, яка наступила в Польщі в 1768 році.

В 1768 році частина польської шляхти, незадоволена з російського втручання до польських справ та з політики короля Станіслава Понятовського, оповістила так звану конфедерацію, себто збройне повстання проти свого уряду. Ця конфедерація була заключена в місті Барі на Поділлі під проводом Кизимира Пуласького. Польський уряд, не маючи змоги власними силами подужати конфедератів, звернувся за допомогою до Росії. Тоді корпус російського війська під проводом ґенерала Кречетнікова вступив на територію польської України й почав збройною рукою розганяти відділи конфедератів. Го-

ловні сили конфедератів були обложені в місті Бердичеві на межі між Київщиною й Волинню.

Політичну ситуацію дуже зручно використали керманичі нового повстання, задуманого, як можна припускати, в Мотронинському манастирі. На чолі цього повстання став Максим Залізняк. Він був родом із селян містечка Медведівки, став запорожцем, а весною 1767 року появився на Україні під виглядом манастирського послушника, спочатку в Жаботинському, а потім у Мотронинському манастирі. Тут весною 1768 року він підняв повстання. Проф. Гермайзе вдалося документально встановити, що ядро Залізнякового війська складалося з людей, які прийшли із Запорожжя; це не були реґулярні запорозькі козаки, записані до військових реєстрів, це були ріжні наймити, які працювали по запорозьких зимовниках або займалися рибним промислом, але всі вони пройшли запорозьку школу.

Один із кращих знавців історії гайдамацьких рухів, Я. Шульгин, уважає, що гайдамаки мали певний плян: обхопити Київщину з усіх боків, і через те повстання розпочалося майже зразу в чотирьох погряничних пунктах під проводом чотирьох ватажків, серед яких головним одначе був Залізняк. Він вивів із собою зпід Мотронинського манастиря відділ у кілька сот людей і вирушив із ними через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку на Україну. По всіх містах і скрізь по селах повстанці вирізували шляхту й жидів. Народ брав участь у цій різні, грабував майно своїх жертв і збільшував контиґент повстанців цілими купами. Головним обєктом Залізнякового походу було місто Умань.

Умань належала маґнатській родині Потоцьких. Це був дуже важний торговельний пункт, де велася жвава торговля з Молдавією й Туреччиною. Місто було укріплено. В ньому було багато заможного населення, багато чужих купців, тут була василіянська школа, так що Умань була не тільки економічним, але й культурним осередком. На чолі місцевої управи стояв із титулом ґубернатора довірений Потоцьких Младанович. В його розпорядженні був невеликий військовий відділ, а головною силою була козацька міліція під командою сотника Івана Гонти. Цьому Гонті судилося відіграти поруч із Залізняком найвидатнішу ролю в цілій траґедії гайдамацького повстання та стати постаттю, яка приковує до себе й досі пильну увагу як української, так і польської історіоґрафії. Коли польські історики таврували Гонту як зрадника й розбійника, то українські визнали його за героя визвольної боротьби, за мученика, який заплатив страшними муками за своє бажання увільнити рідний народ. Особливо ідеалізувала Гонту стара народницька школа українських істориків із професором В. Антоновичем та редакцією журналу «Кіевская Старина» на чолі. А українська література ще раніше в особі Шевченка дала поетичну апотеозу уманському сотникові, зробивши його центральною постаттю в поемі «Гайдамаки».

Гонта сам був син селянина й зробив добру карієру на службі в народній міліції в Потоцьких. Він більш як десять років командував сотнею й за свою службу дістав від Потоцьких два села, які давали йому великий, як на ті часи, дохід. Він став ніби зовсім шляхтичем, звязаним своїми службовими й економічними інтересами з шляхетською верствою. Коли рознеслася чутка про повстання й про криваві успіхи гайдамаків, Умань наповнилася втікачами-шляхтою й жидами. Младанович вислав Гонту з козацькою міліцією проти Залізняка. Але Гонта з цілим своїм відділом перейшов на бік повстанців і разом із ними рушив на Умань. Що було мотивом такого його вчинку? Безперечно — не якісь особисті чи матеріяльні інтереси. Як думає Антонович, Гонта підчас переговорів із Залізняком переконався, що Залізняк почав повстання в імя народніх ідеалів: визволення з кріпацької неволі, відновлення козаччини й оборони православної віри. Через те він признав за свій обовязок приєднатися до народньої справи. Ів. Франко звернув увагу на те, що тут відіграла ролю традиційна повага українського народу до авторитету королівської влади: повторилася точнісінько історія з Хмельницьким — гайдамаки стали в обороні королівської поваги проти сваволі конфедератів; бунт гайдамаків був спрямований проти панів, а не проти короля. До того ж грала ролю чутка про те, що короля піддержує своїм військом російська цариця. До Франкової думки схиляється й Гермайзе.

Перехід Гонти на бік повстанців був рішаючим для долі Умані. 18. червня гайдамаки підійшли до міста, а на другий день воно було взяте. Стався страшний погром шляхти й жидів, підчас якого загинуло около двох тисяч людей. Младанович був убитий, але Гонта врятував його дітей так само, як урятував він, кого тільки міг зпоміж шляхти. Переможці зібрали в Умані раду, на якій Залізняка проголошено гетьманом, а Гонту полковником уманським. Цілу Уманщину поділено на сотні, як було колись за козацьких часів. Уніятам запропоновано або прийняти православіє, або покинути край. Зпід Умані повстанці вислали відділи на Поділля, на Волинь і на Полісся.

Але доля повстання залежала від того, як поставиться до нього російський уряд. Спочатку російські власти ставилися до гайдамацького руху доволі доброзичливо. Ослаблення Польщі через внутрішні розрухи не суперечило інтересам російської політики. Російський посол у Варшаві Рєпнін радив начальникові російського корпусу в Польщі ґенералові Кречетнікову заспокоювати повстанців, але не вживати проти них збройної сили; він радив поводитися з ними ласкаво, по приятельськи. В залежності від таких поглядів і російська політика щодо гайдамацького руху носила спочатку подвійний характер. Але ця подвійність тільки провокувала гайдамаків, які були свято переконані, що вони роблять в інтересах російського уряду.

Одначе картина перемінилася відразу після того, як один гайдамацький відділ, гонячися за шляхтою й за жидами, перейшов турецьку границю й спалив турецьке місто Балту, де хотіли захова-

тися втікачі. Це викликало гострі протести одночасно з боку турецького уряду, кримського хана й навіть молдавського князя. Турки грозили війною, Росія ще не була до війни приготована, й серед російських козаків під командою полковника Гурєва. Той наблизився до Кречетнікова про потребу негайних репресій супроти гайдамаків. Про це саме писала з Петербурґу й цариця Катерина. Доля повстання була тим самим вирішена. Кречетніков вислав зпід Бердичева полк донських урядових кругів настав переполох. Рєпнін зараз же написав до Умані й завів приятельські переговори з гайдамаками. Так було доти, доки не прибув йому на підмогу ще полк піхоти. Тоді Гурєв закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків, котрі не сподівалися з його боку нічого злого, й звелів їх заарештувати; потім кинувся на гайдамацький табор і почав забирати в полон гайдамаків. Він захопив 900 людей, а решта розбіглася. В руки Гурєва попали Залізняк, Гонта й цілий ряд менших ватажків. Тимчасом прибув із військом і ґенерал Кречетніков. Він звелів віддати гайдамаків, які були польськими підданими, до рук польським властям, а російських підданих вирядити на суд до Києва. Коли прибув відділ польського війська, йому було передано 846 полонених із Гонтою на чолі. Суд і кара мали надзвичайно жорстокий характер, відповідно до страшенного озлоблення польської сторони. Головний суд відбувся в селі Кодні коло Житомира під проводом ґенерала Стемпковського. Не вважаючи на інтервенцію гуманного короля Станіслава Авґуста, майже всіх бранців після жорстоких тортур покарано смертю. Другим місцем суду було село Серби на Поділлі.

Російський уряд мусів карати тих учасників повстання, які були підданими Росії. Властиво кажучи, покарання гайдамаків мало носити демонстраційний характер, щоб показати туркам, а також і полякам, що російський уряд не спочуває повстанню й не несе за нього відповідальности. Тому частина присудів мала бути виконана на турецькій границі в присутності запрошених на це видовище турецьких урядовців, а частина на польській території. Всі 250 гайдамаків із Залізняком на чолі, приведені до Києва, були засуджені на смерть, але властям була дана таємна інструкція замінити смертну кару вже в самий момент виконання карою на тілі: гайдамаків мали бити кнутом, вирвати кожному ніздрі, покласти гарячим залізом тавро на чолі й на щоках, і після того вислати на вічні каторжні роботи до сибірських рудників.

Як каже проф. Гермайзе, «російський уряд, не почуваючи себе в праві карати гайдамаків, яких він сам до певної міри провокував до повстання, не зовсім благородно, але дуже хитро вийшов із трудного становища, зменшуючи фактично кари й заміняючи їх з дипльоматичною метою показною театральщиною». Присуд виконано, і Залізняк із своїми товаришами після жорстокої кари помандрував до далекого Сибіру. По дорозі він зробив спробу втекти, але був зловлений і таки допроваджений до Сибіру, де мабуть і докінчив свій вік.

9*

Повстання таким чином було задавлене, але причин народнього незадоволення — тяжкого становища селян і переслідування православної віри не було усунто, і серед народу залишилося глухе озлоблення й ненависть до шляхетського режиму. З другого боку, серед місцевої польської адміністрації й серед шляхти панувало глибоке недовіря до селянської української маси, яку ввесь час підозрювано в замислах нового гайдамацького повстання. Раз-у-раз на підставі ріжних чуток виникала серед шляхти й місцевої адміністрації паніка, й тоді розпочиналися жорстокі репресії проти православного духовенства й селян. Особливо великих розмірів набрала тривога в 1789 році на Волині, коли на підставі якихсь неясних чуток місцева адміністрація заарештувала сотні людей, з яких багато приплатило життям, як можна думати, зовсім невинно. Серед цієї тривожної атмосфери закінчилося польське панування на правобережній Україні: на основі другого розділу Польщі 1793 року воєвідства Київське, Брацлавське, Подільське й східню частину Волині забрала Росія. По третьому розділу 1895 року забрала Росія й решту Волині та ще східню частину Холмщини; головну частину Холмщини забрала Австрія. Росія сформувала з приєднаних областей три ґубернії: Київську, Подільську й Волинську. Правобережна Україна ввійшла в нову фазу свого життя.

*

Гайдамацтво, як форма активного протесту проти несприятливих умовин суспільного ладу, мало анальоґічні собі явища і в житті деяких інших славянських народів, наприклад, у сербів, де «гайдуки» або «ускоки» вели партизанську боротьбу проти турецького панування. Таке саме явище, як гайдамацтво, знали також і західньо-українські землі, Галичина й Буковина. Тут тільки цих партизанів називано інакше: «опришками» або «левенцями». Ґрунт, на якому виросла діяльність опришків, був той самий, що й на Україні наддніпрянській: незадоволення народньої маси з свого соціяльно-економічного становища й шукання якогось виходу. Сильніші й активніші натури знаходили цей вихід у розбійництві, яке зверталося проти пануючих верств. Через це в очах народньої маси ці розбійники оточувалися ореолом, як месники за народні кривди; маси їм спочували, ідеалізували їх, не вважаючи на те, що від розбишацтва опришків дуже часто терпіли не тільки пани, купці і взагалі люди багаті, але й звичайні бідні селяни.

На початку XVIII століття обставини склалися для діяльности опришків знову дуже сприятливо. Шведська війна, потім повстання Ракочія в сусідній Угорщині сколихнули глибоко життя краю й винесли на його поверхню багато авантуристичних елементів, котрі були раді всякому заколотові, всякому неспокою. Покуття — південно-східній кут Галичини, який прилягає до Карпат та старої молдавської ґряниці й де найбільше водилися опришки, був якраз тереном між-

усобної боротьби між воєводою Йосифом Потоцьким, який стояв за кандидатуру Станіслава Лєщінського, й між гетьманом Сєнявським, який стояв за Авґуста Саксонського. В 1718 році Сєнявський за допомогою москалів збройною рукою здобув місто Станиславів від Потоцького. Пізніше настала анархія в Польщі за панування Авґуста III, й знову обставини сприяли всякому заколотові.

Ґеоґрафічні відносини підкарпатських областей дуже сприяли розвиткові діяльности опришків: погряниччя Польщі, Молдавії й Угорщини, високі гори й густі ліси, які давали добрий притулок для опришків. Розбиті на одному боці Карпат, на польській території, опришки переходили на другий бік, до Молдавії чи до Угорщини й переховувалися там, доки минала небезпека. Тоді верталися назад і знову бралися за своє ремесло. Ні один із трьох погряничних урядів ніколи не провадив проти опришків якоїсь скомбінованої акції, й це було опришкам на руку.

Соціяльно історією опришківства в Галичині занявся ще в половині XIX ст. відомий польський учений Авґуст Бєльовський. Пізніше написав про опришків цілу моноґрафію український учений Юліян Целевич. Матеріялом для нього служили архівні справи про тих опришків, які судилися в станіславівському трибуналі в першій половині XVIII віку.

Целевичеві вдалося простежити діяльність цілого ряду опришківських ватажків. Найславнішим із усіх опришків, імя якого залишило глибокий слід у народній поезії, був Олекса Довбуш, який виступив на історичній арені під кінець 30-х років XVIII ст. Батько його був бідний селянин у Печеніжині. Олекса Довбуш пішов до опришків у 1738 році. Він рідко нападав на селян, а все більше на жидів і на панів. В його банді були гуцули й мадяри. Полковник Пшелуський мусів робити проти Довбуша цілу експедицію. Він вистежив гніздо опришків у горах і напав на них уночі. Кілька опришків попало в полон, але сам Довбуш утік. Полонених ждали тортури й страта в Станиславові. Довбуш устиг помститися на місцевих людях, які його зрадили, але сам загинув 1745 року при романтичній обстанові, яка дала багату поживу для народніх пісень. Але опришки не переводились аж до самого переходу Галичини під Австрію. Найбільше вплинули на їх зникнення реформи цісаря Йосифа II, які трохи підняли добробут і правне становище селянської маси. З того часу опришківство перейшло в звичайне індивідуальне розбишацтво, позбавлене всяких прикмет соціяльної боротьби.

Так на всіх українських землях, які були під Польщею, однакові причини політичного й соціяльно-економічного характеру привели до появи дуже подібних до себе явищ народнього протесту. Але ані гайдамаччина, ані ще менше опришківство, не могли вплинути на зміну долі української народньої маси під Польщею. Польська Річ-Посполита вже в половині XVIII вік стала явно хилитися до упадку. Врятувати її могли тільки широкі й ґрунтовні реформи в царині по-

літичного, суспільного й релігійно-національного життя. До таких реформ і почали братися найосвіченіші й найпатріотичніші елементи польського громадянства. Але вже було запізно. Сусіди Польщі, в першій лінії Росія й Прусія, давно вже дивилися на польські області, як на свою майбутню здобич, і піддержання анархії в Польщі, піддержання внутрішнього заколоту в ній лежало навіть у їх інтересах. Переслідування в Польщі «десидентів», себто православних і протестантів, служило для російського й пруського уряду дуже зручним претекстом для втручання у внутрішні справи Польщі. Росія вже від часу шведської війни звикла розпоряджатися в Польщі, як у себе вдома: обидва саксонські курфірсти, Авґуст II та Авґуст III, були посаджені на польський трон за допомогою російської зброї. Так само й король Станіслав Понятовський. Барська конфедерація 1768 року, звернута проти російського впливу в Польщі, викликала тільки нову російську інтервенцію.

В 1772 році переведено перший розділ Польщі між Росією, Прусією й Австрією. Австрії припала Галичина. Вже від 1767 року російський ґенерал Кречетніков (той, що приборкав гайдамаків) заняв був Львів, а від 1769 року стояла у Львові постійна російська залога. Росія давно вже дивилася на білоруські й українські провінції Польщі, як на свою майбутню здобич, і не хотіла ні з ким цією здобиччю ділитись. Але це було неможливо. Фридрих II Пруський, ініціятор розділу Польщі, від початку 1769 року вів про це з Росією переговори і вказував на потребу притягти й Австрію до участи в поділі польських провінцій. Австрія нерадо взагалі на це дивилась; її експанзія була звернута не на схід, а навпаки, на захід і на південь, на Німеччину, Італію, Балкани. Одначе з огляду на політичну рівновагу вона була змушена взяти участь у поділі Польщі. Вона заявила претензію на Галичину, умотивувавши її в особливому меморіялі, складеному в 1771 році одним австрійським ученим під назвою «Вивід прав угорської корони до Червоної Руси і до Поділля, так само, як чеської корони до князівства Освеціма й Затора». Тому, що угорська й чеська корони належали тепер Габсбурґам, то звідси виводились їх права до земель, що колись протягом якогось часу належали Угорщині або Чехії. Росія дуже неохоче згодилась уступити Австрії Львів і східню Галичину. Російські війська уступили з Галичини лише під натиском австрійського окупаційного корпусу, висланого весною 1772 року; тільки в кінці того року австрійці зайняли Львів, який проголосили столицею «Ґаліції й Льодомерії» (Галичини й Володимирщини).

До рук австрійської влади Галичина перейшла в стані великого економічного упадку. Шведські війни, російська окупація, боротьба маґнатів між собою, занепад зовнішньої торговлі, все це довело край до великого зубожіння й розстрою. Особливо тяжке було становище української людности, яка становила головну масу населення. Українське міщанство підупало ще на початку XVII ст. і вже більше не могло підвестися. Жваве культурно-релігійне життя, яке зосереджувалося головно по міщанських братствах, зовсім ослабло ще перед

Хмельниччиною. Але поки держалася ще подекуди українська шляхта, поки зберігала вона свою предківську православну віру й раз-у-раз виступала на соймиках в її оборону, доти й міщанство твердо держалося свого православя. Та участь української шляхти в народніх рухах за Хмельниччини підірвала її значіння. Ослаблена судовими репресіями, конфіскатою майна й ріжними обмеженнями, вона тратить свою відпорну силу й піддається масовій латинізації й польонізації з виїмком кількох, глухіших околиць. Тепер уже й братства не були в стані оборонитися супроти навязуваної силоміць церковної унії.

Під впливом загальної реакції в настроях шляхти, уряд Річі-Посполитої все більше обмежував права православної церкви, а в 1676 році сойм заборонив братствам зноситися з царьгородським патріярхом і підпорядкував їх юрисдикції місцевих православних єпископів. Цим братства були позбавлені своєї самостійности й, коли б єпископ сам перейшов на унію, не мали змоги від неї оборонитись. Крім того сойм заборонив православним під загрозою смертної кари виїздити за кордон. Цією забороною малося на увазі позбавити православних змоги піддержувати зносини з своїми закордонними одновірцями. Польський уряд у своїх плянах примусового заведення унії знайшов собі енерґійного помічника в особі львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського. Була це людина дуже енерґійна, з літературним хистом і певною свідомістю своєї української народности. Ще в 1677 році Шумлянський звернувся до папського нунція з заявою про свою готовість прийняти унію. Він думав за допомогою унії піднести становище українського елементу в Польщі. Одначе справа була ще непідготована, й проект Шумлянського зустрів опозицію з боку духовенства й братств. Та Шумлянський, за порозумінням з урядом так зручно вів свою лінію, що за яких двадцять років усяка опозиція була зломлена, і в 1700 році унія була проголошена в Галичині урядово. В 1708 році мусіло признати її й львівське міщанське братство. Найдовше держався православія Манявський манастир на карпатському підгірю; його закрив уже австрійський уряд у 1785 році.

Одначе пляни тих політиків, які думали, що церковна унія з Римом послужить легшим засобом для скорішої латинізації й асиміляції українського населення, не справдились. Прийнявши унію, галичани вперто держалися свого східнього обряду й не давали себе латинізувати. Під проводом ряду енерґійних єпископів греко-католицька церква в Галичині зорґанізувалася й склала зовсім окрему цілість, відмінну як від східнього православія, так і від римського католицизму. Піднесено культурний рівень нижчого духовенства, заведено так звані візитації парафій особливо призначеними духовними особами. Василіянський чин узяв у свої руки опіку над шкільництвом і просвітою, послуговуючись у своїх виданнях народньою мовою. Населення Галичини протягом двох-трьох поколінь звикло до унії й почало дивитися на неї, як на свою національну церкву, як на забороло своєї на-

родности. Східний обряд уніятської церкви зберігало її духовенство, як свого роду національну святиню. І справді, це була одинока спадщина, яку українському народові вдалося зберегти з усього колишнього багатства свого самостійного культурно-національного життя; ця спадщина послужила для нього вихідною точкою для його дальшого культурного розвитку і для його відродження за пізніших часів. Взагалі можна сказати що коли щось зберегло українську народність у Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його греко-католицька церква з її східнім обрядом. Цей обряд служив для неї й мостом, що злучував галичан-уніятів із їх східніми братами, які залишилися при своєму старому православію. В той час, як на українських землях, які по розділах Польщі відійшли до Росії, негайно ж із стихійною силою почався рух за поворотом до православія, в Галичині і духовенство й народ залишилися вірні унії, вважаючи її за свою національну церкву. Це забезпечило уніятському духовенству в Галичині на довший час становище провідної верстви, яка відіграла особливо значну ролю в національному відродженні XIX віку.

*

Говорячи про долю західньо-українських земель, я досі майже не згадував про одну, найдалі на захід положену частину України-Руси, про найдальший її окрайчик, про так звану Угорську, або як вона сьогодні зветься офіційно, — Підкарпатську Русь. Не згадував я її тому, що вона майже ніколи не жила одним спільним політичним життям із рештою земель, заселених українським народом, якщо не рахувати деяких епізодичних моментів із часів Галицько-Волинської Держави. Не відограючи в загальному житті українського народу ніякої ролі, Підкарпатська Русь проте піддержувала культурні звязки з сусідньою Галичиною і навіть далекою Наддніпрянщиною. Ці звязки оживилися саме тоді, коли Галичина по прилученні до Австрії в 1772 році опинилася під спільним берлом Габсбурґів із Угорською Руссю. Тоді маленька Угорська Русь почала навіть відогравати деяку ролю в спільному культурно-національному житті з Галичиною.

Славянське населення західнього склону Карпат походить із Наддніпрянської Русі й появилося тут, можна думати, не пізніше приходу мадяр у кінці IX віку. Славянська кольонізація зі сходу існувала вже тут, коли прийшли мадяри і заснували свою державу. Одначе ця кольонізація, як доводить покійний історик Підкарпатської Руси, проф. А. Петров, не мала масового характеру: перебиралися через Карпати зі сходу й оселялись на її західніх склонах невеликі ґрупи кольоністів. Довший час у історичній науці вважали за певний факт переселення значної маси українського населення (казали про 40.000 людей) разом із князем Федором Коріятовичем, небожем Ольґерда, в кінці XIV віку. Приймався на віру переказ, ніби цей Федір Коріятович, покинувши Поділля, прийшов із своїми прихильниками на Закарпаття, став васалом угорської корони, заснував місто Му-

качів і в ньому манастир та правив краєм, як удільний князь. Петров признав цілу цю історію за леґенду, а грамоту Федора Коріятовича ніби з 1360 року про надання ним маєтностей Мукачівському манастирю вважав за фальсифікат, складений десь у XVI або XVII ст. Взагалі Підкарпатська Русь, як слушно доводить Петров, ніколи не мала своїх панів, воєвод, князів, і її історія не знає великих переворотів, війн, політичних трактатів. Історія Підкарпатської Руси це — історія впертої боротьби людини з природою й повсякденної важкої праці серед важких суспільних і політичних умов. Справжнім «героєм» цієї історії є простий селянин, який виніс на своїх плечах многовікове ярмо февдально-панщизняного гніту й суворої бюрократичної опіки, але не втратив свого національного обличчя, своєї мови й свого історичного імени. Маса простого сільського люду разом із своїм духовенством твердо держалася свого православія, котре служило для неї обороною її народности. Релігійними осередками були манастирі св. Миколая в Мукачеві й св. Михайла під Мармарошем. Підкарпатська Русь довгий час під церковним оглядом жила спільним життям із Галичиною, підлягаючи єпископові в Перемишлі. Самостійна єпархія появилася в Мукачові лише в кінці XV віку.

Суспільне становище селянської маси було тяжке. Вона опинилася в кріпацтві в мадярських маґнатів, і навіть священики мусіли відбувати панщину. Стиснуте звідусіль чужомовним або чужоплеменним населенням — словаками, мадярами, румунами, а від своїх галицьких братів відтяте Карпатами, населення Підкарпатської Руси проте дуже мало піддавалось асиміляції й ніколи не тратило почуття спільности з своїми закарпатськими братами. Визначаючися властивим усім гірським людям консерватизмом, воно зберегло багато рукописних памяток старого письменства, які свідчать про тісні культурні взаємини Підкарпатської Руси не тільки з Галичиною, але й з Україною наддніпрянською. Підкарпатська Русь виявила велику відпірність супроти навязування їй церковної унії. Тільки в кінці XVII століття, коли австрійський уряд став твердою ногою в східній Угорщині, унія за його допомогою стала успішніше поширюватися на Підкарпатській Русі. В перших десятиліттях XVIII віку Мукачівський манастир був уже в руках уніятів; у цілій західній частині Підкарпатської Руси поширилась унія, і тільки Мармароська округа трималася православія, спираючись на сусідню православну Молдавію. Тут іще в 1760-х роках востаннє прокинувся сильний рух за православієм, так, що це навіть затривожило австрійський уряд і він почав дошукуватися причини того руху. Розслід виявив тяжке матеріяльне й культурне становище українського населення та його нижчого сільського духовенства. Тоді австрійський уряд узявся до деяких реформ, які справді поліпшили долю уніятського духовенства. Мукачівська єпархія була увільнена зпід зверхньої влади римо-католицького єпископа й зроблена зовсім самостійною. Уніятське духовенство було зрівняне в правах із римо-католицьким. У 1784 році було засновано греко-католицьку семінарію для русинів із Галичини й Угорщини.

Ці заходи вплинули на оживлення культурно-релігійного життя на Підкарпатті взагалі й викликали свого роду ренесанс, котрий розвинувся під впливом нових, свіжих течій, які саме в той час почали виявлятися в житті сусідньої Галичини й які підготовляли ґрунт для відродження й Підкарпатської Руси.

ЛІТЕРАТУРА

В. Антоновичъ: Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра, «Архивъ Юго-Западн. Россіи», ч. III, т. 2, Київ 1868, укр. пер. у т. XVIII «Рус. Істор. Б-ки», Львів 1896. В. Щербина, Послѣдніе слѣды козачества въ правобережной Украинѣ, «Труды XI Археологическаго съѣзда въ Кіевѣ въ 1899 г.», т. II, Москва 1902. В. Антоновичъ, О гайдамаках, «Арх. Ю.-Зап. Россіи, ч. III, т. 2, Київ 1876, укр. пер. у т. VIII «Рус. Іст. Б-ки», Львів 1900; його ж: Уманскій сотникъ Иванъ Гонта, «Кіевск. Старина», 1882, XI; укр. перекл. у т. VIII «Руск, Іст. Б-ки»; його ж: Нѣсколько словъ г. Корзону (без підпису — від редакції), «Кіевск. Старина», 1893, I, також: «Твори В. Антоновича» т. I. Київ 1932. А. Ефименко, Изъ исторіи боротьбы малорусскаго народа съ поляками, «Южн. Русь», II, Петербургъ 1905. Я. Шульгинъ, Очеркъ Коліивщины, «Кіевск. Ст.», 1890, II—VII і окремо Київ 1890, укр. переклад т. XX «Руск. Істор. Б-ки», Львів 1898; «Правда о Коліивщинѣ польскаго историка г. Корзона, там же, 1893. I. T. Korzon, „Kwartaln. Histor." 1892. Nr. 3. Fr. Rawita-Gawroński, Historja ruchów hajdamackich, 2 tt., Львів 1899—1901. М. Горбань, Гайдамаччина 1750 року, «Наук. Збірн. Харк. Наук. дослідн. Катедри іст. укр. культури», ч. 2—3, Харьків 1926. О. Гермайзе, Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів, «Україна» 1924, I—II. М. Суслопарів, Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст., «Записки Іст. Філол. відд. Укр. Академії Наук», тт. 18 і 19, Київ 1928. В. Антоновичъ, Волынская тревога 1786 г. «Архивъ Ю.-З. Россіи», ч. II, т. 5, Київ 1902. Е. Кивлицкій, Мнимый бунтъ на Волыни въ 1789 г. «Кіевск. Ст.», 1902, XI і XII. О. Титовъ, Русская православная церковъ въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ XVII—XVIII вв. т. 3, Заграничные монастыри Кіевской епархіи. Київ 1916. С. Іваницкій, Переяславскій епископъ Гервасій Линцевскій и начало возсоединенія униатовъ въ западной или польской Украинѣ, Каменецъ-Подольскъ 1904. Ю. Целевич, Опришки, «Руск. Іст. Б-ка», т. XIX, Львів 1897. И. Шараневичъ, Іосифъ Шумлянскій, епископъ львовскій отъ 1667 до 1708 г., Львів 1896; його ж: Церковная унія на Руси и вліяніе ей на змѣну общественного положенія мірского русского духовенства, Львів 1897. Миронъ (Ів. Франко), Іосифъ Шумлянскій послѣдній православный епископъ львовскій и его «Метрика», «Кіевск. Ст.» 1891, VI і VII. J. Pelesz, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, 2 томи, Відень 1878–81. E. Likowski, Dzieje kościolu Unickiego na Litwie i Rusi, Warszawa 1914. К. Студинський, Збірник Львівської Ставропігії, т. I, Львів 1921. I. Kraszewski, Polska w czasie trzech rozbiorów, Warszawa 1902. Ignotus, Zajęcie Galicji, „Ateneum", 1888, t. 1. Br. Pawłoski, Zajęcie Lwowa przez Austrię 1772 roku, Львів 1911. Fr. Papée, Historja miasta Lwowa, Львів 1924. Ів. Кревецький, Королівство Галичина і Володимирія 1772—1918, «Стара Україна», 1925, I—II. Е. Перфецкій, Обзоръ угро-русской историографіи, «Извѣстія отд. русск. языка и словесн. Имп. Академіи Наукъ», XIX, в. 1, Петербургъ 1914;

його ж: Socialně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII—XIV. Bratislava 1924; його ж: Угорська Русь-Україна в XVII стол., «Україна», 1917, кн. III—IV; його ж: Василій Тарасович, епископ Мукачівський, «Науковий Збірник Тов. Просвіта» в Ужгороді, т. II, Ужгород 1923. В. Францевъ, Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси, Варшава 1901. А. Петровъ, Матеріалы по исторіи Угорской Руси, «Старая вѣра» и унія въ XVII—XVIII ст. Петербургъ 1905—6; його ж: Древнѣйшія грамоты по исторіи Карпато-русской церкви и іерархіи 1391—1498 г., Прага 1930.

XIII

ОБЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД РОСІЄЮ. ПЕРЕТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В РОСІЙСЬКЕ ДВОРЯНСТВО. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ВІКУ. ПОЛЬСЬКЕ УКРАЇНОФІЛЬСТВО. КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО. РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ. КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 РОКУ.

Українське національне відродження, так само, як і відродження інших славянських народів, приспаних лихою історичною долею, мало своє джерело з одного боку в історичній традиції, а з другого в пробудженні почуття своєї народности. Історична традиція збереглася головно на тих частинах української землі, які ще так недавно перед тим, до кінця XVIII століття, жили своїм власним життям, заховуючи свою політичну й культурну автономію. Це були лівобережні українські землі: Гетьманщина й Слобідська Україна. Пробудження народности наступило спочатку також на тих самих землях, бо політична й культурна автономія, яку вони перед тим посідали, сприяла тому, що національна культура розвинулася найбільше саме на лівобережній Україні, а разом із нею тут найбільше розцвіла й багата усна народня поезія.

Українське національне відродження почалося в кінці XVIII століття як антитеза до тяжкого політичного й соціяльно-економічного становища та культурного занепаду, в яких опинився в той час український народ на всьому просторі заселеної ним землі. По розділах польської Річі Посполитої майже всі українські землі опинилися в купі під владою Росії. На тих із них, які відійшли від Польщі, на Київщині, Волині й Поділлі, російський уряд залишив без змін той соціяльно-економічний лад, що був там під Польщею. Кріпацтво, яке в кінці XVIII в. досягло в Польщі свого найбільшого розвитку, не вважаючи на те, що саме тоді в умах кращих людей Польщі починалася проти нього реакція, дістало від російського уряду повну санкцію й було піддержане всією силою його військового й поліційно-бюрократичного апарату, якої вже не мала Річ Посполита перед своїм упадком. Селянська маса, яка сподівалася, що перехід під вла-

ду православної Росії принесе їй якусь полегшу, мусіла тяжко розчаруватись у своїх сподіваннях. Одиноке, що було змінене супроти давніших порядків, це була свобода повороту від церковної унії до православія. Російська влада навіть спонукувала до такого повороту. Але й повернення на православіє ні в чому не поліпшило долі української кріпацької маси, а скасування уніятської церкви з її культурними установами повело тільки до ослаблення одиноких культурних впливів, які досягали до цієї мети.

В кінці XVIII віку поняття про народність, про націю та її права тільки що почало вироблятись і входити в свідомість передових людей; уряди абсолютних монархій — Росії, Австрії й Прусії, котрі тільки що поділили між собою Польщу, використавши клопоти революційної Франції, яка проголосила «права народів», були далекі від зрозуміння цих понять, а особливо був далекий від такого зрозуміння уряд Росії. Цариця Катерина та її міністри не бачили або не хотіли бачити існування певних національних протилежностей у здобутих від Польщі українських областях: для них це були просто «новоприлучені польські провінції», й тому, залишаючи непорушним суспільний лад у тих провінціях, вони залишили за польською пануючою верствою, яка в їх очах єдино репрезентувала край, повну гегемонію в обсягу культурно-просвітнього життя, головно в царині шкільництва. На початку XIX віку правобережні українські землі ввійшли в склад віленської шкільної округи з її університетом на чолі. Шкільна справа під проводом куратора округи, князя Адама Чарторийського, а особливо його талановитого помічника Тадеуша Чацького, дідича з Київщини, великого польського патріота, почала дуже гарно розвиватися в чисто польському національному дусі. Чацький зумів подвигнути польське громадянство на щедрі жертви на користь шкільництва, і ввесь край укрився густою сіткою середніх шкіл, а для вищої освіти був заснований у Кремінці на Волині ліцей із прекрасною бібліотекою й ріжними помічними установами. Всі ці школи зробилися розсадниками польської культури й польського патріотизму. За яких два десятки років під зверхньою владою російського царя польська культура й просвіта зробили на Правобережній Україні більший поступ, ніж за ціле попереднє століття панування тут польської влади. Але народня маса, пригнічена кріпацтвом і суворим поліційним режимом, позбавлена всякої, хоча б найелементарнішої освіти, перебувала в повній темноті і тільки в своїй усній поезії зберігала, як одиноку духовну спадщину, спомини про колишню козацьку свободу.

Інакші були відносини на лівобережній Україні. І тут із кінцем XVIII віку селян повернуто в кріпацтво. Автономія Гетьманщини, а ще раніше Слобіської України була скасована, була скасована козаччина, судові й громадські порядки, а натомісць запроваджено загально-імперські установи. Гетьманщина обернулася в дві «малоросійські ґубернії» — Чернігівську й Полтавську, а Слобожанщина в «Слобідську-Українську» ґубернію. Одначе залишилося дещо

й з старого укладу життя: козацьке військо було скасоване, але козаки залишилися як вільний козацький стан, і кріпаччина їх не торкнулася; таким робом майже третина селянського населення залишилася вільна. Те саме було й на Слобожанщині. Старі суди були скасовані й заступлені новими, такими, як і по всій Росії, але закони, по яким судили, залишено старі, українські. Запроваджено новий адміністраційний устрій, але посади, починаючи від ґубернатора й кінчаючи останнім канцеляристом, заміщали місцевими людьми. Та найголовніше — на лівобережній Україні збереглася, як вищий стан у суспільстві, своя власна провідна верства: колишня козацька старшина, а тепер шляхетство або дворянство.

Козацька старшина придбала собі протягом XVIII століття становище, анальоґічне тому, яке займала в Польщі шляхта. Спочатку її становище було навіть краще, ніж російського дворянства, яке не мало корпоративного устрою, було звязане тяжкою примусовою службою, підлягало бюрократичному судові й т. д. Та ось від часу цариці Анни почалася помалу емансипація російського дворянства; в 1730 році воно здобуло обмеження обовязкової державної служби певним терміном і дістало право вільніше розпоряджатися своїми маєтками; в 1763 році цар Петро III дав йому грамоту на повну волю від обовязкової служби, і нарешті Катерина II довершила справу, давши в 1785 році свою знамениту грамоту про «вольність дворянства», яка надавала йому корпоративний устрій і закріпляла за ним становище упривілейованого стану, наділеного всіма правами, крім політичної влади, яка в абсолютистичній державі належала самому монархові

Одночасно з остаточним санкціонуванням дворянських привілеїв у Росії йшло скасування української автономії. Козацьке військо було скасоване й старшина мала одержати загально-російські військові або цивільні ранґи. Тепер, із упривілейованням російського дворянства, й для української шляхти було дуже важно дістати ті самі привілеї, які ґарантували б її при можливих нових перемінах від якогось пониження її суспільного становища. Російський уряд спочатку визнав, що колишня українська військова або цивільна служба дає право на російське дворянство. Але з заведенням кріпацтва маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними в прості селяни й попасти в кріпаки. Не тільки всі колишні урядовці чи їх нащадки, але й біле духовенство та навіть прості козаки засипали відповідні установи доказами своїх прав на дворянство. В 1790 році, наприклад, виявилося, що так звані «дворянські депутатські комісії», які розглядали справи про належність до дворянства, внесли до дворянських списів понад 20.000 осіб купців, міщан, козаків і панських та казенних селян. Тоді уряд взявся енерґійно за перевірку прав української козацької шляхти-старшини на російське дворянство. Так звана «Герольдія» (найвища в імперії установа, яка вирішувала про приналежність до дворянства), спершу просто заперечила права колишніх українських старшин і урядовців на ро-

сійське дворянство. Це викликало страшне обурення серед української шляхти. Дворянство Чернігівської й Полтавської ґубернії звернулося до царя з петиціями, підкріпляючи свої претензії історичними доказами: покликалися на грамоти польських королів, на договори українських гетьманів із Москвою, доводили, ніби козацька старшина ще з кінця XVI віку мала всі права польської шляхти. На ґрунті станових дворянських інтересів виникає цілий рух, який спирається на історичні традиції й усі свої домагання основує на історично-правних доказах. Це викликає особливий інтерес до історії козацької України. Люди старанно збирають історичні матеріяли — літописи, хроніки, грамоти, всякого роду акти, і на них засновують свої домагання. Як каже історик українського дворянства Д. Міллер, «з посеред дворянства висуваються пастаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, як добрі патріоти і завзяті оборонці дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збирали літописи й ріжні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням вони дивляться як на подвиг, розпочатий задля слави батьківщини». Ці люди складають записки, меморіяли, в яких історичними арґументами стараються довести права українського дворянства на упривілейоване становище. На цю свою працю вони дивляться як на патріотичне діло: Маркович пише свою записку «од усердія до своїх земляків»; Чепа «по усердію й любви до своеї нації». «Як приємно, пише в одному листі до Чепи Василь Полетика, — працювати для слави й добра батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів батьківщини, служать нам нагородою».

Боротьба за признання прав на дворянство за нащадками всіх категорій української козацької старшини затяглася на десятки років і вирішилася більше-менше позитивно аж тільки після царського указу 1835 року; але своє діло в справі оживлення українських історичних традицій у колишній Гетьманщині вона зробила. Вона оживила інтерес до рідної минувшини й повела до дослідження й навіть до ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на клясових еґоїстичних інтересах, але й на вищих ідейних почуттях.

Я вже згадував, що руйнування старого устрою й скасування автономії Гетьманщини викликали певну реакцію з боку найбільш патріотично настроєних представників українського громадянства. Що ця реакція не обмежувалася сферою літератури, свідчить факт подорожі полтавського дворянина Василя Капніста в 1791 році до Берліна, де він пробував знайти в пруського уряду поміч проти «московської тиранії»; це був той самий Капніст, що написав «Оду на рабство», в якій оплакував заведення кріпацтва на Україні. Але часи збройної акції й чужих інтервенцій уже давно минули, зате літературний інтерес до національної минувшини й історичні досліди над цією минувшиною якраз зустрілися з новими ідеями, що йшли з заходу й з кінцем XVIII ст. почали знаходити для себе щораз більше

зрозуміння серед освічених представників українського дворянства на Лівобережжі.

Ідея народности була новим, пізнішим чинником українського національного відродження. Вона народилася в другій половині 18 віку на Заході й знайшла собі відгук серед славянських народів, насамперед у чехів. Ця ідея виявилася в живім інтересі до своєї народности, до народнього життя й побуту, до народньої мови й поезії, до національної минувшини; вона знайшла собі вислів у тому могутньому літературному напрямку, який звичайно звуть романтизмом. Як каже російський учений О. Пипін, «найглибше джерело українського відродження міститься в життьовій силі народної істоти, в тому новому суспільному й літературно-поетичному інтересі до народности, який служить знаменною історичною появою не тільки російсько-славянського, але й цілого европейського життя нових часів». Українські освічені люди половини XVIII віку ще не розуміли й не цінили всієї краси живої народньої мови й народньої поезії: вони здавались їм занадто «простими» й грубими. Їх вабили до себе чужі форми й чужі зразки, колись польські, пізніше російські, французькі та інші. Вони кидали свою мову, свої звичаї так само, як скидали своє старосвітське убрання, свої кунтуші й жупани й міняли його на модне чужоземне вбрання, на каптани, камзоли й фраки. Все багатство й своєрідність народнього побуту, поетичність народніх звичаїв, обрядів і духової творчости здавались їм нікому нецікавим провінціоналізмом, невартим уваги освіченої людини. Коли вони згадували часом про них, то хіба як про якийсь куріоз. Очевидно, не з свідомого наукового інтересу, а просто, щоб зацікавити столичну публику, офіцер Григорій Калиновський видав у 1777 році в Петербурзі «Опис весільних українських обрядів» і тим поклав початок української етноґрафії. Але минуло якихсь двадцять років, і на Україні появляються люди, які серйозно й систематично починають записувати народні пісні, студіювати народню мову і навіть уводять її до літератури.

В 1798 році появляються в далекому Петербурзі одночасно дві книжки. Одна з них під назвою «Записки о Малороссіи» — маленька енциклопедія відомостей про Україну, про її природу, історію, населення, мову й поезію, написана Яковом Марковичем, внуком відомого мемуариста першої половини 18 в., ґенерального підскарбія Якова Марковича. Книжка ця була перейнята патріотичним ентузіязмом, який так і бє з кожного речення, з кожного слова її молодого автора. Не мавши наукового значіння, ця книга проте відкриває собою довгу низку видань, присвячених українській історії й етноґрафії, видань, які одно за одним появляються в перших десятиліттях 19. віку. Далеко більше значіння мала друга книжка: це була «Енеїда» Івана Котляревського. Вона дала початок новій українській літературі, народній мовою, духом і змістом. Той самий Котляревський своєю пєсою «Наталка Полтавка», виставленою на сцені вперше в 1819 році в Полтаві, поклав початок і нового українського театру.

Змагання пізнати минуле рідного краю приводить до створення двох повних курсів української історії: один був написаний з ініціятиви освіченого й гуманного ґенерал-ґубернатора малоросійського, князя Миколи Репніна, молодим українським архівістом Дмитром Бантишем-Каменським, і виданий коштом Репніна в 1822 р. під назвою «Исторія Малой Россіи». Другу «Исторію Малороссіи» написав одночасно український патріот і почитатель Мазепи Олекса Мартос. Але його праці не судилося побачити світ, з виїмком кількох уривків, надрукованих у 1822 р. Ще раніше над розробленням української історії працюють Опанас Шафонський, Михайло Антоновський, Адріян Чепа, Василь Полетика, Михайло Марків, Ілля Квітка й Максим Берлінський. Вони кладуть початок науковому дослідженню української старовини й популяризують знання рідної минувшини серед ширших кругів українського громадянства.

Нова українська література, в тісному звязку з історичними та етноґрафічними студіями, відкрила перед очима освіченого громадянства зовсім новий світ народнього життя з його багатим духовим змістом, з його розкішною поезією, яка зберегла в повній свіжості образ минулого героїчного життя. Тепер поняття «нації» широко розвинулося: замість уважати за неї самі лишень горішні круги суспільства, шляхту, тепер у це поняття був включений увесь народ, а поняття «батьківщини» обхопило собою всі землі, заселені цим народом. Тепер уже не в старих хроніках, не в гетьманських універсалах і не в пожовклих шпарґалах фамілійних документів стали дошукуватися слідів минулої слави предків, а в живих народніх піснях, у народніх звичаях і в обрядах.

В 1819 році князь Микола Цертелев надрукував першу збірку українських історичних дум. Ця збірка мала таке саме значіння для пробудження національного почуття серед українців, як видання Вуком Караджичем сербських юнацьких пісень для південних словян, або опублікування Краледворського рукопису для чехів. Видаючи думи, князь Цертелев уважав, що він робить патріотичне діло: «Якщо ці вірші, писав він у своїй передмові, не можуть служити поясненням української історії, то принаймні в них видко поетичний ґеній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті ту чисту моральність, якою завжди відзначались українці й яку вони старанно зберігають і сьогодні, як одиноку спадщину по предках, яка врятувалася від жадности сусідніх народів». Так само почуттям любови до своєї народности, до її духової спадщини з часів героїчної минувшини перейняте перше видання ліричних народніх пісень, випущене Михайлом Максимовичем у 1827 р. Передмова Максимовича до цієї збірки звучить як літературний маніфест, і справді, для свого покоління вона мала значіння маніфесту, вона була прапором, на якому було виписане маґічне слово для тих часів: «народність». «Настав, здається, той час — так починалася ця передмова — коли вже пізнають справжню ціну народности; вже починає здійснюватися бажання: нехай утвориться поезія правдиво руська! Най-

кращі наші поети беруть чужоземні твори вже не як основу й зразок для своїх власних писань, а тільки як помічний засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка вродилася на рідному ґрунті й яку довго заглушували чужоземні прищіпки. І от з цього погляду великої уваги заслуговують памятки, в яких найповніше виявляється народність: це — пісні, в яких звучить дума, перейнята почуттям, і казки, в яких відсвічується народня фантазія». Яке глибоке враження зробила Максимовичева збірка на сучасників, не тільки на українців, видко з того ентузіязму, з яким відгукнулися на появу цієї збірки з одного боку Пушкін, а з другого Гоголь. Діло Максимовича продовжував і розвивав Ізмаїл Срезневський, видаючи в 1832—38 роках у Харькові свою «Запорозьку Старину». Він друкував у ній історичні думи й пісні в твердому переконанні, що робить цим велику послугу для історії.

На початку 19 століття осередком культурного життя на лівобережній Україні зробився Харьків. Тут у 1805 році з почину місцевого культурного діяча Василя Каразина коштом місцевого дворянства й купецтва був заснований університет. Цей університет скупчив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на полі української літератури, історії й етноґрафії. Ректором університету був довший час відомий український поет Петро Гулак-Артемовський. У Харькові почали виходити журнали: »Украинскій Вѣстникъ», «Украинскій Журналъ» та інші, які вже своєю назвою показували, що вони присвячені місцевому краю та його інтересам. На чолі літературного руху в Харькові стояв творець української повісти Григорій Квітка. В Харькові почали свою діяльність Срезневський, Костомарів, Метлинський, що свої літературні інтереси поширили аж до загально-славянського маштабу й зробилися виразниками духової взаємности й братерства всіх славянських народів. У Харькові пильно студіювали тоді польську мову й літературу, а вже в кінці 30-х років Костомарів і Метлинський друкують тут українські переклади з Краледворського й Зеленогорського рукописів, з народніх чеських, сербських і польських пісень. Звідси ж, з Харькова завязуються безпосередні зносини з Прагою, як осередком славянського руху.

Говорячи про українське національне відродження першої чверти XIX віку, треба мати на увазі, що представником і носієм цього чисто ідейного руху було дворянство. В народні маси цей рух не йшов по тій простій причині, що вони опинилися в кріпацькій неволі, стали поза обсягом впливу школи й просвіти. Ще в половині XVIII ст. в кожнім українськім селі була школа, але коли запанувало кріпацтво, ці школи зникли. Вони позникали навіть серед вільного козацького населення, бо й козаки, як ми бачили, опинилися в настільки суворих умовах життя при нових порядках, що їм було не до школи. Понизилась освіта навіть серед духовенства. Давніше діти українського духовенства побирали освіту в школах, які були загально-становими й не мали виключно церковного характеру. Такі були київська Ака-

демія й усі українські колеґії. Та ще й до кінця 18 ст. стан священика не був у його родині спадковим: кандидатів на священиків вибирала сама громада, вона могла вибрати й світську людину, яку після вибору громадою епископ мав тільки висвятити. Отже, властиво кажучи, духовної касти на Україні не було. Після реформ цариці Катерини II, які зробили державну службу привілеєм шляхетського стану, діти духовенства мусіли здебільшого вибирати для себе духовну діяльність. Стара українська школа зробилася виключно церковною, й загальна освіта в ній дуже занепала. Беручи це все на увагу, ми зрозуміємо, чому ввесь літературно-національний рух початку XIX ст. був ділом майже виключно дворянської верстви і, яко такий, носив певні сліди клясової дворянської ідеолоґії.

Я вже згадував, що українське дворянство першої чверти XIX ст. було настроєне опозиційно. Ця опозиційність мала своїм джерелом передовсім незадоволення з російського уряду, який не хотів визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім обємі. Але були й інші причини для незадоволення. Один російський ґенерал, який служив на Україні, оповідав у своїх споминах — мова йде про 1824-й рік — що все тодішнє дворянство на Україні було перейняте «ненавистю» до Росії. Причини цієї ненависти він бачив у «порушенні прав України», в великих податках, у поганій економічній політиці уряду, яка вела до загального зубожіння, і в поганому стані судівництва. Цю ненависть і цей дух опозиції помічали не тільки росіяни — ми маємо цілу низку анальоґічних свідоцтв у тодішніх мемуарах і записках — але й зовсім сторонні люди. Німецький подорожник Коль, який об'їздив лівобережну Україну значно пізніше, вже в кінці 30-х років, говорить про такий самий опозиційний настрій українського дворянства, про його національний патріотизм і навіть про сепаратистичні мрії. Дійсно, політика російського уряду як за царювання Олександра I, так і за його наступника Миколи I, не могла викликати задоволення на Україні. Великі війни, які провадила Росія з Наполеоном, лягали важким тягарем також і на Україну, яка за всі жертви, які їй доводилося нести на користь держави людьми й матеріяльними засобами, діставала в нагороду тільки безконечне збільшення податків. Уряд не додержував своїх обіцянок щодо українських козаків, до яких звертався в критичні моменти і які, як завжди, з найбільшою охотою готові були стати до військової служби. В 1812 році, коли Наполеон ішов на Москву, Олександер I доручив малоросійському ґенерал-ґубернаторові князеві Лобанову-Ростовському сформувати кілька полків із українських козаків, обіцяючи, що по скінченні війни, вони залишається як постійне козацьке військо. Звістка ця викликала велику радість козаків, і за короткий час вони власним коштом, без усякої допомоги уряду виставили 15 кінних полків по 1.200 людей у кожному. Одначе уряд не допустив їх до участи у війні, продержав на службі до 1816 року і потім демобілізував, не виконавши своєї обіцянки. Козаки залишилися звичайними селянами; уряд не покрив навіть їх видатків на узброєння, умундурування й прохарчування, що,

як признавали самі російські міністри, «цілком зруйнувало козаків». Натомісць у 20-х роках набрано зпоміж козаків 25.000 людей і переселено на Кубань, де включено в склад Чорноморського війська. Підчас польського повстання 1831 року цар Микола знову звернувся до українських козаків за допомогою. Ґенерал-ґубернатор Репнін узявся за справу. Козакам знову обіцяно поворот до військової козацької служби, і за короткий час було сформовано 8 кінних полків по 1.000 людей у кожному; українське дворянство своїм коштом закупило для них коней. І знову їх не допустили до участи в боях і, коли війна скінчилася, то частину козаків повернуто на службу в російські полки, а частину вислано на Кавказ. Коли козаки почали протестувати, їх жорстоко покарано: кілька десятків було замордовано до смерти, прогнавши «крізь строй». Таким робом уся справа здобула характер ґрандіозної провокації.

Економічна політика російського уряду ввесь час ішла в розріз із інтересами України, як чисто хліборобського краю. Міністр фінансів ґраф Канкрін гальмував розвиток сільського господарства України своїми митними тарифами й цілою фінансовою політикою, немилосерно стягаючи з українського населення податки й доводячи його до руїни. Сама місцева російська адміністрація в особі ґенерал-ґубернатора Репніна мусіла боротися з петербурзьким урядом, щоб охоронити селян і козаків від остаточного зубожіння. Коли взяти це все на увагу, то нам буде зрозуміла й та «ненависть до москалів» і той дух опозиції, про які так багато оповідають нам мемуаристи й подорожні перших десятеліть XIX віку. Нам будуть зрозумілі й такі факти, як радість дворянина Мочуговського в південній Полтавщині з приводу успіхів Наполеона і його бажання, щоб «Бонапарт зруйнував Росію»; як слова відставного салдата Гуцана в переяславському повіті, що коли його знову покличуть на службу, то він піде різати не французів, а москалів; в тому самому переяславському повіті дворянин Лукашевич пив за здоровля Наполеона, а в пирятинському повіті виголошувано прилюдно тости «за республіку».

Після Наполеонівських війн російське громадянство було обхоплене ліберальними і навіть радикальними настроями в результаті ближчого ознайомлення з західньо-европейським життям в часі походів до Німеччини, Австрії й Франції. Як каже один український дослідник тієї доби, в часі цих походів не тільки російські офіцери, але й прості салдати бачили інше життя, вже позбавлене того примітивного рабства, яке в формах кріпацтва твердо тримало в своїх обіймах величезну імперію на сході Европи. До Росії багато з них верталося не тільки з новими паризькими модами, але й з краскою сорому на обличчі за свої власні російські порядки. Як наслідок цих настроїв російських військ, особливо в ґвардії, де служила вся тодішня дворянська молодь, було поширення в Росії масонських лож і тайних політичних товариств, із яких виросла пізніша широка змова й знамените повстання в грудні 1825 року т. зв. «декабристів».

Масонство знайшло своє поширення й на Україні. Тут воно, бувши з походження чужим, російським або польським, мимоволі приймало на себе впливи місцевого українського ґрунту, мусіло рахуватися з українськими особливостями і врешті висувати на порядок дня національну проблему. З цього погляду особливо цікаві були масонські ложі: одна в Полтаві, до якої належав і знаменитий український поет Котляревський, друга в Києві, яка носила назву «Зєднаних Славян». У цій останній ложі членами були українці, росіяни й поляки, й сама її назва вказувала на змагання до встановлення приязних відносин між усіма трьома народами. З масонських лож виросли чисто політичні товариства, з яких одні ставили собі загально російські й навіть загально-славянські цілі, а другі — чисто українські. Коли в звязку з здушенням повстання 1825 року російський уряд натрапив на слід існування цих товариств, то його члени всіма способами старалися вкрити свою до них приналежність і навіть заперечували саме їх існування. Через те до нас дійшло дуже мало матеріялу про цю сторінку тодішнього життя. Але відомості, що їх подають нам мемуари сучасників і деякі, лиш недавно знайдені в архівах документи, дають нам змогу скласти собі доволі повний образ політичного руху на Україні перед повстанням 1825 року.

Залишилися виразні сліди існування українського політичного товариства, яке складалося з людей, що займали доволі високе становище в суспільстві: головою його був повітовий маршал дворянства Василь Лукашевич. Товариство це, як каже один мемуарист, ставило собі метою політичну незалежність України. Політична змова, яка виникла серед російського офіцерства ґвардії в кінці царювання Олександра I, відома в історії під назвою руху декабристів, мала свої орґанізації й на Україні, де членами були й офіцери-українці, а також місцеві поміщики. В той час, як північні орґанізації, в тім і центральний комітет у Петербурзі під проводом полковника Пестеля, відзначалися духом централізму й не рахувалися з національними особливостями ріжних народів російської імперії, південні орґанізації ставили ідеалом майбутнього устрою Росії федерацію й висували на порядок дня національне питання. З цього погляду заслуговує на особливу увагу товариство «Зєднаних Славян», яке повстало на Україні в 1825 році, перетворившися з масонської ложі того самого імени. Як оповідає нам у своїх мемуарах один із членів цього товариства, «Товариство Зєднаних Славян ставило собі за головну ціль увільнення всіх славян від абсолютистичної влади, знищення національного автономізму поміж деякими славянськими народами й сполучення їх усіх в одному федеративному союзі. Малося на увазі докладно означити гряниці кожної окремої славянської держави, запровадити в усіх народів демократичну парляментарну форму правління, скласти конґрес для управи ділами цілого союзу й для зміни, в разі потреби, загальних основних законів. Кожній окремій державі мала бути дана повна свобода й незалежність у вирішенні її внутрішних справ». Підчас урядового слідства в справі цього товариства в одного з його

членів було знайдено рукописний катехизіс, де серед інших пунктів був один, який звучав: «Не бажай мати раба, коли не хочеш сам рабом бути». Це був той самий виклик кріпацтву, те саме гасло, які ми зустрічаємо і в перших творах відродженої української літератури й які за яких-небудь два десятки років з могутньою силою озвалися в поезії великого українського поета Шевченка.

За повстанням 14 декабря 1825 року в Петербурзі відбулося 28 декабря повстання на Україні, де під Васильковом збунтувавсь один піхотний полк, заґітований декабристами. Обидва повстання були погано підготовані й скінчилися невдачею. Наслідком його був повний розгром цілого руху. Сувора розправа молодого імператора Миколи I з революціонерами стероризувала російське громадянство. Вона відбилася й на Україні. Тут теж усе замовкло й притихло. Хоч опозиційні настрої й не були знищені, але вони виявлялися вже в більш прихованих формах. Якийсь час ми нічого не знаємо про політичні орґанізації й товариства, й національний український рух виявляється тільки в літературі, в історичних і етнографічних студіях.

*

Ми бачили, що перші прояви українського національного руху появилися на лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, сполучуючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на заході, висунула зпоміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна з своїм польським або спольщеним дворянством не брала участи в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї й, коли в 1830 році в Польщі вибухло повстання, то це повстання знайшло собі живий відгук на колишніх українських землях Польщі, головно на Волині.

Здушення польського повстання мало свої певні наслідки й для України. Російський уряд мусів змінити своє відношення до правобережних українських ґуберній, на які він дивився досі як на польські. Він почав офіційно проголошувати, що правобережна Україна — це старий «русскій» край, тільки, мовляв, спольщений, і взявся до рішучих способів, щоб ослабити в краю польський елемент, піддержуючи натомісць елемент «русскій».

Насамперед звернуто увагу на шкільну справу. Кремінецький ліцей і всі польські середні школи закрито (так само, як на Литві закрито тоді віленський університет), натомісць у Києві в 1832 році засновано російський університет. Більшість польських середніх шкіл переформовано в російські ґімназії. Учителів-поляків або звільнено з посад, або перенесено на службу в глиб Росії, натомісць спроваджено учителів росіян або українців із Лівобережжя. За школою пішла черга на церкву. Більшість римо-католицьких манастирів на території правобережної України закрито. Церковну унію на укра-

їнських та білоруських землях остаточно зліквідовано в 1839 році. Вона залишилася якийсь час тільки на Холмщині. Але уряд розумів, що всі ці обмеження торкаються лише дуже нечисленної вищої верстви населення правобережної України, а саме дворянства. Крім дворянства була ще величезна маса сільської людности, яка належала до української чи то за офіціяльною термінолоґією до «русской» народности. Ця маса була в кріпацтві в польських поміщиків. Треба було щось зробити для неї. Уряд дійсно перевів деякі обмеження панщизняної роботи на панів (через заведення певної норми робочих днів), але це мало поліпшило становище кріпацької маси, котра перебувала в повній залежності від панів. Про заведення серед народу якоїсь просвіти, якоїсь школи й не подумано. Стараючись ослабити польські культурні впливи в краю, російський уряд не мав ані гадки чимсь піддержати національне самопочуття української народньої маси. Тимчасом умовий рух, який відбувався в 20-х і 30-х роках XIX ст. серед польського суспільства на правобережній Україні, не залишився без впливу й на розвиток українського національного відродження. Річ у тому, що польське суспільство на правобережній Україні в значній своїй частині було польське лише мовою та культурою. В дійсності це були спольщені нащадки колишньої української шляхти. Антропометричні досліди самих же польських учених (наприклад Юл. Талько-Гринцевича) показують, що польська шляхта на Україні з антропольоґічного погляду стоїть далеко ближче до місцевого українського селянства, ніж до польської шляхти й до польських селян з корінної етноґрафічної Польщі. Це споріднення правобережної шляхти з українським народом та її загальне привязання до України, як до своєї батьківщини, витворили серед неї зчасом певний місцевий патріотизм. Коли на початку XIX ст. під впливом ідей романтизму прокинувся й серед польського суспільства інтерес до народности, до народньої мови й поезії, то саме польські письменники з України створили так звану «українську школу» в польській літературі. Люблячи Україну й її природу, вони черпали своє натхнення в бурхливій минувшині краю, в козацьких подвигах, брали сюжети з української історії, обробляли мотиви української народньої поезії, наслідували її форми. Не перестаючи бути патріотами історичної Польщі й беручи участь у боротьбі за польську справу, представники «української школи» мали вплив на розвиток української національної свідомости й українського патріотизму взагалі. Серед представників цього напрямку найбільше визначилися: поети Антін Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Ґощинський, Олександер Гроза; повістярі Томаш Олізаровський, Михайло Чайковський; повістяр і критик Михайло Грабовський. Сам ґеніяльний Юлій Словацький належав почасти до української школи. Дехто з представників цього напрямку перейшов до писання українською мовою, от як Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський та ціла низка інших. У значній мірі під впливом цієї школи і взагалі цього місцевого укра-

інофільства серед польського суспільства повстав уже в другій половині XIX віку так званий хлопоманський рух, який привів до переходу в український національний табор багатьох представників шляхетського суспільства на правобережній Україні. Крім впливів польського романтизму в його спеціяльній «українській» формі, чималий вплив на розвиток української національної ідеольоґії мала й польська революційна література, поширена на еміґрації після упадку повстання 1830—31 років. Лівіші й радикальніші елементи польської еміґрації, серед яких не мало було й поляків із України, почали за кордоном жваву політичну діяльність і старалися вести революційну пропаґанду в самому краю, на Білорусі, Литві й Україні. Вже в кінці 30-х років на Волині була розкрита велика таємна орґанізація, на чолі якої стояв Шимон Конарський, котрого російська влада судила й розстріляла у Вільні в 1837 році. Київ із його молодим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалися між собою спольщені українці з Правобережжя зі зросійщеними українцями з Лівобережжя. Тут, на перехресті ріжних культурних впливів, на ґрунті так багатому українськими історичними споминами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї славянської взаємности. Вплив польської революційної літератури надавав їй радикальний відтінок.

Саме в Київі в половині 40-х років склалося українське таємне товариство під назвою Кирило-Методіївського братства, яке виробило першу політичну проґраму для українства. Це товариство скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Тут були: історик Микола Костомарів, тоді — професор київського університету; талановитий письменник і видатний діяч Пантелеймон Куліш; професор Микола Гулак; Опанас Маркович — видатний етноґраф; Василь Білозерський, який пізніше відограв помітну ролю в українському громадському житті, й цілий ряд інших. Окрасою товариства був ґеніяльний поет Тарас Шевченко, син селянина, недавно лише визволений із кріпацької неволі. Виданий у 1840 році в Петербурзі перший збірник його поезій «Кобзар» відразу здобув йому широку літературну славу й мав величезний вплив на поширення української національної свідомости. Соціяльний склад Кирило-Методіївського братства вже відріжняється від складу масонських лож і політичних кружків першої чверти століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці й навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії й на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтеліґенцією.

Кирило-Методіївське товариство проіснувало дуже недовго; воно не встигло вийти з підготовчої стадії, не встигло ще розвинути якоїсь практичної роботи, як уже на початку 1847 року члени його були за-

арештовані, вивезені до Петербурґу й після адміністраційного суду дуже суворо покарані тюрмою й засланням. Тільки через десять років по смерті царя Миколи I, який особисто кермував судом і визначав кару, члени братства змогли вернутися до літературної й господарської діяльности. Але ідейне значіння братства було величезне. Можна сказати, що його ідеї й його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження.

Програма братства, котре свідомо поставило себе під патронат славянських первоучителів Кирила й Методія, щоб підкреслити свій славянський напрям, найкраще можна бачити з тексту проклямації, написаної Костомаровом під титулом: «До братів українців»: «Ми приймаємо, пише Костомарів, що всі славяни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгари. Щоб був один сойм або Рада Славянська, де б сходилися депутати від усіх республік і там розважали б і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Славянського. Щоб у кожній республіці був свій правитель, вибираний на кілька літ, і над цілим Союзом був би правитель вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а станів щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибирано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці».

Ще докладніше малює нам той устрій всеславянської федерації, про яку мріяли члени братства, його статут. Тут говорилося, що духове й політичне обєднання славян є їх справжнім призначенням, до якого вони мусять прямувати. Славянські народи в будучині мусять приєднатися до Росії й скласти з нею одну федерацію. При прилученні кожний славянський народ зберігає свою самостійність. Росія мала би бути поділена на три великоруські штати (держави), на два українські, два надволзькі, два південні, два сибірські, два кавказькі, один білоруський; далі мали бути штати польський, чехословацький, сербський і болгарський. На чолі федерації стояв би загальний сойм із представників усіх славянських народів. Київ не повинен би належати ні до якого штату й служив би місцем зборів загального сойму. В кожному штаті був би свій сойм і свій президент, вибираний на чотири роки. Верховна центральна влада належала б всесоюзному президенту, вибираному також на чотири роки.

Думки, які лягли в основу програми чи статуту товариства, були розвинуті в цілій низці творів, документів і листів, які заховалися до нашого часу в архівах. Найяскравіше ці думки були висловлені в творі Костомарова «Книга битія народу українського». Безперечно, цей твір був складений під впливом відомих «Księg pelgrzymstwa polskiego» Адама Міцкевича. Але він відзначається далеко більшим радикалізмом; він написаний у чисто республіканському дусі й перейня-

тий таким самим, як у Міцкевича, месіянізмом, з тою ріжницею, що в Костомарова месіяністична роля послужити визволенню всіх слав'янських народів замісць Польщі відводиться Україні.

З усіх практичних намірів Кирило-Методіївських братчиків, наскільки можна бачити з їх плянів, найактуальніший характер мала боротьба проти кріпацтва. Цю боротьбу вони мали провадити шляхом безупинної пропаґанди в школі і в літературі, стараючися виховати нове покоління дворян в антикріпацькому дусі. Рівночасно вони вважали за потрібне негайно взятися за ширення просвіти в народніх масах, за видання популярних книжок і часописів і взагалі старатися підвести культуру широких народніх мас. Плянам українських ідеалістів не судилося здійснитися, але їх ідеї не загинули марно. Боротьба за емансипацію закріпощеного селянства стала гаслом української літератури: можна сміливо сказати, що перше, ніж кріпацтво було скасоване самим урядом, йому вже був нанесений смертельний моральний удар у літературі, однаково, як в українській, так і в російській.

Царювання Миколи I (1825—1855) все пройшло під знаком тяжкої політичної реакції. Розпочавшися з жорстокого здушення повстання декабристів, воно відразу заповіло непримиренну ворожнечу до всяких ліберальних ідей. За основні принципи, що на них мала стояти вся російська державність, проголошено: православя, самодержавя й народність. Православя означало виключне панування одної православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусіла служити виключно піддержанню існуючого режиму. Самодержавя означало не тільки зосередження всієї влади в руках одного абсолютного монарха, але також усунення громадянства від усякої участи в політичному житті, недопущення ніякої самоуправи й віддання цілого величезного державного апарату з усіма його складними господарчими функціями в руки бюрократії, вільної від усякої громадської контролі. Третій принцип державної системи — народність треба було розуміти в значінні панування самої-но великоруської народности й здушення національного партикуляризму всіх інших численних народів імперії. Це стояло в звязку з суворим централізмом, який випливав із ідеї самодержавної влади: всі провінції управлялися з одного центру, з Петербурґу, де сходилися нитки з усіх кінців імперії: найменша справа, яка виникала десь на місці, мусіла бути вирішена в столиці. Місцеві аґенти влади, навіть на найвищих становищах ґенерал-ґубернаторів, мусіли про кожну дрібницю запитувати центральний уряд, а то й самого царя.

На зверхній вигляд ця кольосальна державна машина могла імпонувати своєю стрункістю, своїм, здавалось, правильним рухом, своїм зовнішнім порядком. Але ввесь цей порядок держався на самому тільки страху перед карою, на самому механічному виконанні приписів. Найменша нагода укритися від контролі вела до страшних надужить. Та головне було в тому, що вся ця система държалася на поневоленні широких народніх мас, які не переставали глухо хвилю-

ватися й дуже тяжко, навіть на Московщині, де кріпацтво існувало вже сотні літ, відчували свою неволю.

Становище на Україні ускладнювалося ще через особливі умовини місцевого життя. Російський уряд увесь час страшенно боявся примари українського сепаратизму й глибоко не довіряв українцям. Навіть коли українці показували прояви державного патріотизму, виставляючи в 1812 та в 1830 роках цілі полки добровільців для оборони держави, ці полки, як тільки минала перша небезпека, негайно розпускались, або, як це було в 1831 році, насильно виселялися далеко поза межі України. Їх навіть не допускали до участи в бойових операціях. Коли ґенерал-ґубернатор правобережної України князь Рєпнін став виступати з проєктами поліпшення тяжкого економічного стану нижчих верств населення і своєю гуманною поведінкою придбав собі любов козаків і селян, його було запідозрено в українському сепаратизмі, негайно усунуто з посади й вислано за кордон. В історії з Кирило-Методіївським братством цар Микола I побачив ні більше, ні менше як намір відрізати Україну від Росії й відновити часи гетьманства. Цим страхом українського сепаратизму, як і загальною лінією політики російського уряду пояснюються його заходи коло остаточної асиміляції українських провінцій. Польське повстання 1830 року тільки прискорило ці заходи.

Отже на лівобережній Україні було в 1831 році скасовано чинність магдебурзького права по містах. Це скасування було підтверджене царським указом із 1835 року, а в 1842 році скасовано було Литовський Статут, який давно вже став українським національним правом. У Києві разом із магдебурзьким правом скасовано й мійську міліцію в числі понад 2.000, узброєну й умундуровану на старосвітський козацький лад. Щоб ослабити український елемент у Києві, купців-українців виселено з осередку міста на окраїни, а натомісць спроваджено з Московщини купців-великоросів.

Українське дворянство було в усьому зрівняне з російським і нарешті саме «малоросійське» ґенерал-ґубернаторство було скасоване, щоб не залишилося ніякого спомину про колишню окремішність краю. Віднині це були звичайні російські ґубернії: Чернігівська й Полтавська. Де в чім відмінне становище було на правобережній Україні. Воно відрізнялося від становища на лівобережній тим, що тут після подій 1830—31 років російський уряд відчув загрозу з боку польського елементу, загрозу далеко реальнішу, ніж дворянська фронда лівобережних панів або мрії українських патріотів про козаччину та Гетьманщину. Цим і пояснюються ті заходи російського уряду в шкільній і церковній справі, про які вже говорено вище. Але не зразу наважився уряд на деякі кроки, які хоч до певної міри полегшували долю місцевої корінної української людности й підіймали її значіння в краю.

Статистичні дані з 1838 року показують, що населення трьох обширних ґуберній: київської, волинської й подільської складалося з таких груп: 4.200.000 творили селяни-українці, поголовно панські кріпаки; над ними стояла дворянська верства, поголовно польська, в

числі 100.000 людей. Але серед них тільки третину творили дідичі, які володіли середньою або більшою земельною власністю, а величезна більшість (коло 65.000) належала до дрібної малоземельної або зовсім безземельної шляхти, яка служила в маєтках більших панів або орендувала у них маєтки. Шляхта по праву російського дворянства була звільнена від усяких податків і повинностей, у тому й від військової служби. Міське населення в числі 341.000 в незначній частині складалося з українських міщан, а в більшості це були жиди. Вони тримали в своїх руках майже цілу дрібну й велику торговлю по містах і містечках, орендували в дідичів корчми, млини, заводи, річні перевози, іноді й цілі маєтки, а багатші зпоміж жидів брали в оренду навіть маєтки з правом вимагати від селян панщину.

Хоча російський уряд у 1830 році й не зважився на такий крок, який зробив австрійський у 1846 році в Галичині, закликавши селян утихомирювати бунтуючих панів, одначе його головнокомандувач військом фельдмаршал Остен-Сакен видав у травні 1831 року відозву до селян правобережної України, щоб вони доносили урядові на тих своїх панів, які приставали до повстання, а тих із панів, хто виступав із зброєю в руках, просто арештовували й віддавали до рук владі. При чім тут же було обіцяно, що селяни ніколи вже не повернуться під владу збунтованих панів. Ця відозва була читана по всіх церквах у краю, й народ із ентузіязмом відгукнувся на заклик уряду. Спроби польського повстання на терені України не мали ніякого успіху. Але по втихомиренні польського повстання ніхто й не подумав про виконання обіцянок Остен-Сакена.

Народні маси були доведені до крайнього ступня забитости й духової темноти. Не могло їм помогти й своє православне духовенство, бо воно саме було мало освічене, принижене, вбоге й матеріяльно залежне від дідичів. Для народньої просвіти ніхто нічого не робив. Закриваючи давніші польські школи, уряд відкривав нові — російські, але й ці нові школи відкривано тільки задля дворянської молоді. Про київський університет було в урядовому документі заявлено, що він відкривається «для поляків південно-західнього краю».

Уряд розумів, що найпевнішим способом ослаблення в краю небезпечного для нього політично польського елементу було б поліпшення долі селянської української маси, яка перебувала в кріпацтві в польських дідичів. Але зважитися на якенебудь порушення святого принципу кріпацтва було для Миколи І найтяжче. Скоро по своєму вступі на престол у засіданні Державної Ради він заявив: «Я признаю, що в теперішній час всяка думка про увільнення селян була би злочинним замахом на загальний спокій і на добро держави». Зчасом цар Микола прийшов до переконання, що кріпацьку неволю селян треба якось скасувати; протягом цілого його тридцятьлітнього царювання безперервно засідали одна за другою пять таємних комісій, які виробляли ріжні проєкти селянської реформи. Але до кінця свого життя Микола І так і не зважився на якийсь практичний крок у напрямі скасування кріпацької неволі.

В 1838 році на посаду київського ґенерал-ґубернатора був призначений ґенерал Бібіков. Це був тип завзятого реакціонера, ворога всякої ліберальної думки, а в своїй адміністраційній практиці яскравого сатрапа-самодура. Але це був чоловік розумний і енерґійний. Він дуже скоро зрозумів ненормальність відносин у краю з погляду політичних інтересів російської держави й постарався дещо зробити для поліпшення правно-економічного становища селян-кріпаків. Суворо, крутими поліційними заходами приборкував він польські політичні аспірації, але щоб позбавити польський елемент у краю твердого ґрунту, вважав за потрібне щось зробити для українців-кріпаків. Бібіков насамперед звернув увагу на численну дрібну шляхту, котра особливо жорстоко пригнічувала селян, виступаючи як посередниця між дідичами та їх кріпаками в ролі управителів, довірених, орендаторів, і котра в часі повстання давала зпоміж себе головний контиґент узброєних повстанців. Ще перед призначенням Бібікова уряд наказав перевести ревізію прав на дворянство шляхти правобережної України. Бібіков енерґійно взявся переводити цю ревізію й протягом 1840—45 років особлива комісія під його безпосереднім проводом виключила з дворянського стану 64.000 шляхтичів, які не могли документами довести своїх дворянських прав, і приписала їх або до селян (розуміється, вільних), або до міщан. Згодом, як каже Орест Левицький, ця колишня шляхта, примушена взятися до продуктивної праці над землею, майже вся злилася з корінною українською людністю, засвоївши її спосіб життя, мову й звичаї.

Далі Бібіков узявся до селян. В краю жила доволі численна катеґорія так званих скарбових селян. Це були ті селяни, що мешкали в маєтках, сконфіскованих у римо-католицьких манастирів або в дідичів, замішаних в повстанні 1830 року. Ці маєтки звичайно віддавалися в оренду, здебільшого шляхтичам або жидам. Орендатори дуже жорстоко поводилися з селянами, старючися видушити з маєтків яко мога більше доходу. Бібіков звернувся до уряду з меморандумом, де яскраво змалював тяжке становище скарбових селян у руках орендаторів і запропонував перевести цих селян на становище так званих селян «оброчних»: це означало, що селяни мали бути обложені певним реґулярним податком на користь скарбу, а поза тим їм лишалася свобода провадити своє власне господарство на державних землях. Бібікову вдалося перевести цю реформу й таким робом хоч частина селян була увільнена фактично від кріпацької неволі. Ще важнішим його кроком було заведення в 1847 році так званих «інвентарних правил». Суть тих правил полягала в тому, що встановлявся певний порядок відбування панщини й точно зазначалося число днів, які селяни мали працювати на своїх дідичів; усякі роботи понад ці установлені дні дідичі мусіли оплачувати по затвердженій урядом таксі. Точно зазначався характер роботи чоловіків і жінок, при чому брався на увагу й вік селян. Панщизняна робота в свята строго заборонялася. Всякі натуральні побори на користь дідичів касувалися. Були зроблені обмеження дідичівської самоволі щодо селянських шлюбів, права здавати

селян у рекрути або засилати на Сибір. Панцизняні обовязки були розкладені за місяцями цілого року й заборонено було переносити їх із зимових місяців на літні, або навпаки.

Розуміється, «інвентарні правила» не були ще увільненням селян від кріпацької неволі, але вони до певної міри охороняли особу й власність селянина від безконтрольної влади дідичів і справді трохи поліпшили селянське становище. Одначе ці полегкості, що їх добився Бібіков для українських селян-кріпаків, були ослаблені зараз же після того, як Бібіков у 1852 році уступив із своєї посади й на його місце був призначений ліберальний князь Васильчиков. При ньому були видані «доповнення» до інвентарних правил, котрі паралізували самі правила. В результаті, як каже історик тих часів, «ніколи утиски над селянами не були такі сильні, як саме в цей час».

Наслідком цих хитань урядової політики в селянському питанні був дуже нервовий, тривожний настрій селян. То тут, то там виникали розрухи, які звичайно дуже суворо здушувано збройною силою. Великі непорозуміння викликали й самі інвентарні правила, зредаґовані дуже неясно. Селяни толкували їх на свою користь, а дідичі на свою. Наслідком цього селяни дуже часто відмовлялися зовсім виконувати панщину. Дідичі кликали поліцію й військо, й непокірних дуже суворо карано. Новіший дослідник селянських розрухів на правобережній Україні нараховує 55 селянських бунтів за часи безпосередньо по заведенні інвентарних правил. Та найширші розрухи виникли весною 1855 року в середній Київщині, обхопивши 8 повітів, себто половину ґубернії. Ці розрухи, які мають в українській історіоґрафії вже цілу літературу, здобули собі назву «Київської козаччини 1855 року». Вони виникли саме в тій місцевості, де ще збереглися живі спомини про козаччину й про колишню свободу. Тому гасло повороту до «козаччини» падало тут на надзвичайно підхожий ґрунт.

Весною 1855 р. російський уряд із приводу війни з Францією й Туреччиною видав маніфест, де всі піддані держави закликалися добровільно ставати в ряди війська для оборони батьківщини. Деякі загальні й неясні вирази маніфесту, виданого очевидно малозрозумілою українським селянам російською мовою й урочисто прочитаного по всіх церквах, дали селянам підставу думати, що це їх усіх цар кличе записуватися в козаки і йти воювати. В деяких селах сами священики поясняли селянам, що вони мусять стати на оборону святої віри й батьківщини так, як колись предки їх, козаки. Селяни кинулися творити відділи, вимагали від священиків, щоб вони приводили їх до присяги на вірну службу й записували в козаки. Розуміється, всяка робота на панів була покинута, бо селяни були певні, що запис у козаки робить їх вільними людьми. Коли в деяких селах священики почали казати, що селяни невірно зрозуміли царський маніфест, що цар зовсім не думає про повернення всіх у козаки, то селяни били священиків і казали, що ті ховають від них справжній царський маніфест, котрий усім дає волю. Для втихомирення розрухів були вислані військові відділи. Але селяни поставили їм опір. Тоді були прислані

сильніші військові відділи, опір селян був зломлений, і почалися жорстокі репресії. Тисячі селян, чоловіків і жінок, були вибиті на місці різками й кинуті в тюрму. Сотні пішли на заслання до Сибіру. Можна з певністю сказати, що спровокований народ заплатив за своє змагання до свободи потоками сліз і крови. Але бажана свобода вже наближалася. Її прискорила Кримська війна.

ЛІТЕРАТУРА

Д. Миллеръ, Превращеніе малорусской старшины въ дворянство, «Кіевск. Стар.» 1897, I—IV. Н. С(тороженко), Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вв., «Кіевск. Стар.» 1897, IV, VI, X—XII; його ж: Малороссійское ополченіе 1812 г., «Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца», кн. V, Київ 1891. И. Павловскій, Малороссійкое козачье ополченіе въ 1812 г., «Кіевск. Ст.», 1906, IX і X; його ж: Малороссійскіе козачьи полки въ борьбѣ съ поляками въ 1831 г., «Труды Полт. Губерн. Учен. Архивн. Комиссіи», в. VII, Полтава 1909; його ж: Къ исторіи Малороссіи во время генералъ-губернаторства кн. Н. Репнина, там же, в. I, Полтава 1905; його ж: Очеркъ дѣятельности малороссійскаго генералъ-губернатора кн. А. Куракина (1802—1808), Полтава 1914. М. Свідзинський, До історії козаччини 1812 р., «Наук Збірник Харк. Наук.-дослідн. кат. іст. укр. культури», ч. 5, Харків 1927. В. Щербина, Доля козаччини в Лівобережній Україні, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 100, Львів 1930, Br. Dembiński, Tajna misja ukraińska w Berlinie r. 1791, „Przegląd Polski", t. 3, Kraków 1896. М. Грушевський, Тайна місія українця в Берліні 1791 року, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. IX, Львів 1896. В. Горленко, Къ исторіи южно--русскаго общества начала XIX ст., «Кіев. Стар.», 1893, I, а також у збірці «Южно-русскіе очерки и портреты», Київ 1898. А. Лазаревскій, Прежніе изыскатели малорусской старины, «Кіев. Стар.», 1894, XII, (Яків Маркович); 1895, II (Ол. Мартос). Н. Василенко, Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорусскаго общественнаго строя, «Кіевск. Стар.» 1894, XI і XII. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923. А. Пыпинъ, Малорусская етнографія, Петербургъ 1891. С. Єфремов, Історія українського письменства. Ляйпціґ 1924 Н. Петровъ, Очерки исторіи украинской литературы XIX стол., Київ 1884. Н. Дашкевичъ, Отзывъ о сочиненіи г. Петрова, «Отчетъ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова», Петербургъ 1888. С. Єфремовъ Масонство на Україні, «Наше Минуле», 1918 кн. 3. Ів. Рибаков, 1825 рік на Україні, «Україна», 1925, VI. О. Гермайзе, Рух декабристів і українство, там же; Т. Слабченко, До історії «Малороссійскаго Общества», там же. Д. Дорошенко, Князь М. Репнін і Д. Бантиш-Каменський, «Праці Укр. Вис. Педаґ. Ін-та ім. Драгоманова», т. I, Прага 1929. Ю. Оксман, Одеське «гніздо змови» 1825 року, «Прапор Марксизму», Харків 1928, т. I. В. Базилевич, Декабристи на Україні, Київ 1926. «Декабристи на Україні», Збірник під редакцією С. Єфремова, т. I, Київ 1926, т. II під редакцією Д. Багалія. Київ 1930, Д. Багалій, Декабристи на Україні, Харків 1926. «Рух декабристів на Україні», Збірник під редакцією Д. Багалія, Харків 1926. «Повстання декабристів на Україні», Збірник Наук.-Досл. катедри, Харків 1926. Л. Добровольський, Decembriana (огляд наукової літератури про декабристів), «Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія, Київ 1927. М. Мочульський, Українська школа, умовини її появи в польській літературі, «Україна», 1917, кн. I—II. Л. Козлов-

скій, *Польскіе романтики украинской школы*, «Голосъ Минувшаго». Москва 1913, кн. VII і VIII. L. Wasilewski, Seweryn Goszczyński, Познань 1923 J. Tretiak, Bohdan Zaleski, tt. 1—3, Kraków 1911—1914. Ів. Франко, Антін Шашкевич, король балагулів, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка» т. 47, Львів 1902. Ол. Юровська, Куліш і Грабовський, «Україна», 1929, вересень. В. Гнатюк, М. Грабовський, і П. Куліш, «Записки істор.-філол. відд. Укр. Акад. Наук т. XXI—XXII і XXIII, Київ 1928—29; його ж: Падура, Рилеєв і декабристи, там же, т. XVIII, Київ 1928. В. Щурат, *Шевченко і поляки*, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 119—120, Львів 1917. Н. Стороженко, Кирило-Мефодієвскіе заговорщики, «Кіев. Стар.», 1906, II. С. Єфремов, Біля початків українства. Ґенезис ідей Кирило-Методіївського братства, «Україна», 1924, кн. 1—2. П. Зайцев, «Книги битія», як документ і твір «Наше Минуле», 1918, кн. I. М. Новицький, Шевченко в процесі 1847 р., «Україна», 1925, кн. 1—2. О. Гермайзе, Куліш і Костомарів як члени Кирило-Методіївського братства. Збірник «Шевченко та його доба», т. I, Київ 1925. Є. Рихлік, Славянофільство *кирилометодіївців*, «Записки ніжинського ІНО», т. VI, Ніжин 1926. М. Возняк, Кирило-Методіївське братство, Львів 1921. М. Грушевський, *Матеріяли* до історії Кирило-Методіївського братства, в «Збірнику памяти Шевчанка», вид. Укр. Наук. Т-во, Київ 1916. О. Левицкій, Тревожные годы. Очеркъ изъ общественной и политической жизни г. Кіева и Юго-Западнаго края въ 1811—1812 гг., «Кіевск. Стар.», 1891, X і XI; 1895 XI і XII; його ж: О положеніи крестьянъ Юго-Западнаго края во второй четверти XIX в., там же 1906, VII—VIII. И. Каманинъ, Послѣдніе годы самоуправленія Кіева по Магдебурскому праву, там же, 1888, V, VIII, IX. В. Иконниковъ, Кіевъ въ 1654—1855 гг., там же, 1904, IX—XII. В. Прокопович, Київська міліція, «Наше Минуле», 1918. І. П. Клебановскій, Къ исторіи польскаго возстанія въ Юго-Зап. краѣ въ 1831 г., «Кіевск. Стар.», 1905, VI. М. Ясинскій, Волненія крестьянъ кіевской губерніи въ 1855 г., «Чтенія О-ва Нестора-Лѣтописца», кн. IV, Київ 1890. П. Лебединцевъ, Записки о козащинѣ 1855 г., «Кіевск. Стар.», 1900, VII—VIII. Ст. Томашівський, Київська *козаччина 1855 року*, Львів 1902. Л. Добровольський, З київської козаччини 1855, «Укр. Наук. Збірник», т. I, Москва 1915. С. Шамрай, Київська козаччина 1855 р., «Записки Іст. Філ. Відд. Укр. Акад. Наук», т. 20, Київ 1928. Н. Василенко, Крестьянскій вопросъ въ Юго-Западномъ краѣ при Николаѣ I и введеніе инвентарей, «Великая Реформа», т. IV, Москва 1911. М. Корнилович, Бібіковські інвентарі, «Український Архів», т. I, Київ 1926.

XIV

ОЖИВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ ПІСЛЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 РОКУ. НАРОДНИЦТВО Й ХЛОПОМАНСТВО. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСТВА В РОСІЇ. ГАЛИЧИНА ПІД АВСТРІЄЮ. СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ. ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ. 1848-Й РІК. МОСКВОФІЛИ Й НАРОДОВЦІ. ВЗАЄМИНИ З УКРАЇНОЮ НАДДНІПРЯНСЬКОЮ.

Крах, який потерпіла Росія в Кримській війні, був крахом цілої державної системи царя Миколи I-го. Бюрократично-поліційне господарювання в краю не витримало того серіозного іспиту, яким була війна з коаліцією европейських держав. Росія виявилася дуже слабо підготовленою до війни. Не було майже ніякої комунікації. Інтендантура виявила свою повну нікчемність. Армія, вихована на бездушній, формальній дисципліні, билася хоробро, але була позбавлена доброго проводу й несла страшенні жертви в боях. Технічне узброєння було відсталим у порівнанні з ворогами. Військові невдачі й страшні втрати в людях почали хвилювати громадянство. Цар Микола не виніс сорому за погром своєї армії й цілої системи — й отруївся. Престол перейшов у 1855 році до його сина Олександра II, вихованого в ліберальному дусі відомим російським поетом Жуковським. Російське громадянство з одушевленням вітало нового царя, сподіваючися від нього реформ і змягчення суворого режиму попереднього царювання. І це змягчення наступило якось само собою ще раніше, ніж уряд видав якісь нові розпорядки або закони. Преса заговорила мовою, якої вона не знала до цього часу, й голосно почала заявляти про потребу реформ. Оживилася література, люди взагалі стали сміливіше себе почувати й говорити. Олександер II скоро по своєму вступі на престол дав амнестію членам Кирило-Методіївського Товариства, і всі видатніші діячі братства: Костомарів, Куліш, Білозерський і Шевченко зійшлись у Петербурзі, де був зорґанізований на той час духовий центр українського національного руху.

Загальне піднесення руху, яке обхопило освічені круги в цілій Росії, торкнулося також і українського громадянства. Вся увага кращих представників українського громадянства була звернута на спо-

дівану емансипацію селян від кріпацької неволі. В порівнянні з проблемою кріпацтва відступали на другий плян усі інші питання. Як російська, так і українська література працювали в тісному контакті між собою, що торкалося боротьби з кріпацтвом. Російські журнали містили українські поезії Шевченка, а великий російський письменник Турґенев переклав російською мовою «Народні оповідання» Марка-Вовчка, які були одним суцільним актом обвинувачення проти кріпацької неволі. Народ і його доля стають у центрі всіх помислів української інтеліґенції, вже підготованої романтизмом до ідеалізації народу, як носія високих моральних основ життя. Кріпацтво уявляється, як велике соціяльне зло, як найбільша несправедливість, яку треба чим швидше усунути. Ці ідеї лягають в основу цілого нового напрямку, який виявився однаково серед російського й серед українського громадянства й який трохи пізніше прийняв назву «народництва».

На Україні народництво прибрало яскравий національний відтінок. Для українських народників простий народ був носієм не тільки високих моральних прикмет, яких, мовляв, уже давно бракує освіченим клясам, але також і одиноким представником української національности, — в протилежність зросійщеному панству. Тому то для українських народників наближення до народу, до його мови, до його поезії було заразом і поворотом до своєї національности. Народники починають критично ставитися до своєї національної минувшини, до гетьманських часів, поскільки ті часи привели до поневолення народньої маси. В їх очах героями є лише ті козацькі провідники, які дійсно боролися за народню волю й яких за те зберегла в своїй памяті вдячна народня маса. Таким поборником демократичних і народолюбних ідеалів представлялося Запорожжя, про яке збереглося стільки народніх пісень і переказів. Народники поривають із історичною традицією української державности й національне відродження бачать у тому, щоб інтеліґенція повернулась, як вони казали, до народу, засвоїла його мову, перейнялася його інтересами й ідеалами, віддала себе цілком на службу народнім інтересам.

Але покищо цей народ перебував у кріпацькій неволі, й тому вся енерґія українських народників була звернута на те, щоб підготовити уми до скасовання кріпацтва, щоб переконати уряд і громадянство в необхідності цього скасування. Заразом ішла діяльна праця над тим, щоб підготовити літературу для народу, який мав стати вільним, розвинути народню українську мову до такого ступня, щоб вона могла стати знаряддям просвіти й науки. Так само йшла праця над вивченням минулого й сучасного життя народніх мас, особливо щодо опублікування памяток усної поетичної творчости народу.

Духовим осередком українського національного руху й його новим народницьким змістом став спочатку Петербурґ. Тут засновується українська громада, головну ролю в якій грали Костомарів і Куліш. Багаті українські поміщики Тарновський і Галаган дали Кулішеві кошти для заснування української друкарні й орґанізації видав-

ничого руху. В Петербурзі виходить ціла низка дуже важних українських видань: «Записки о Южной Руси» Куліша й його історичний роман «Чорна Рада», альманах «Хата», твори Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка-Вовчка, проповіді Гречулевича й багато інших. Після довгих безуспішних спроб добитися дозволу на видання українського журналу, В. Білозерському вдалося дістати в кінці 1860 року дозвіл на видання в Петербурзі українського місячника «Основа», який виходив протягом 1861—62 років, зробившися головним орґаном українського руху. На самій Україні також почали засновуватися «Громади» — в Полтаві, Чернігові, Харькові. В Києві повстала в 1860 році спочатку студентська громада, а потім і загальна. Громади дбали про орґанізацію українських шкіл, видання й розповсюдження українських книжок, улаштовували українські театральні вистави, концерти, відчити і взагалі старалися поширити українську національну свідомість серед усіх кругів громадянства. Тоді ввійшло в моду серед інтеліґентної молоді ношення народньої одежі, як українського національного убрання, співання народніх пісень, уживання української мови в розмові. В Чернігові в 1861—63 роках виходив український тижневик «Чернігівський Листок» під редакцією поета-байкаря Л. Глібова. По всіх важніших українських містах почали виходити українські книжки, особливо підручники для народніх шкіл і взагалі для народнього читання. Головна увага українського громадянства була зосереджена по-первах біля справи увільнення селян із кріпацької неволі.

Вперше урядово заявив про селянську реформу сам цар Олександер II у Москві весною 1856 р.: приймаючи представників дворянства, цар сказав їм, що він не має наміру скасувати кріпацтво негайно, але вважає, що це треба зробити неминуче, бо краще скасувати кріпацтво зверху, ніж дочекатися до того часу, коли воно почне скасовуватися само собою знизу. І цар радив дворянам добре поміркувати над способом переведення реформи. Властиво практична підготовка реформи почалася з заснування в кінці 1856 р. спочатку таємного комітету, який мав виявнити питання про реформу «повільну, без крутих і різких переворотів, по докладно й пильно обміркованому наперед пляну». Уряд довго вагався, не знаючи, як узятися за діло. Він то дозволяв обмірковувати проєкти реформи в пресі, то забороняв. У 1857 році дворяни литовських і білоруських ґуберній (Ковенської, Віленської й Городенської) звернулися до уряду з заявою, що вони готові покласти кінець кріпацьким відносинам шляхом добровільного порозуміння з селянами. Цар у своїм указі 20 листопада 1857 р. похвалив литовсько-білоруських поміщиків за їх бажання «увільнити селян від кріпацької залежности» й звелів заснувати в кожній із трьох ґуберній особливі комітети для обміркування проґрами реформи. По зразку цих комітетів почали орґанізовуватися комітети й по інших ґуберніях, а на початку 1858 року таємний головний комітет був зроблений явним і вже отверто занявся підготовкою реформи. Літом 1858 року при Головному Комітеті була заснована

спеціяльна Редакційна Комісія, яка занялася систематичним зводом усіх проєктів, які вироблялися на провінції ґуберніяльними комітетами. До цієї комісії були закликані також два видатні українські діячі, поміщики Чернігівської ґубернії Василь Тарновський і Григорій Галаган, які працювали в своєму ґуберніяльному комітеті й енерґійно обстоювали інтереси селян.

Як у головному Комітеті, так і в редакційній Комісії розпочалася завзята боротьба між представниками двох напрямків: один обстоював інтереси поміщиків і намагався перевести реформу так, щоб селяни дістали як найменше землі й заплатили за неї поміщикам як найдорожче; другий обстоював інтереси селян. Спочатку головою редакційної комісії був ґенерал Ростовцев, щирий прихильник ліберальної реформи, яка мала наділити селян можливо більшим наділом землі. Йому дуже помагав міністр внутрішніх справ Мілютін. Але коли в початку 1860 року Ростовцев помер, цар на його місце призначив оборонця поміщицьких клясових інтересів ґрафа Паніна, якому вдалося значно обтяти проєкт, виготовлений Ростовцевим. Вкінці реформа була опрацьована, прийнята Державною Радою й проголошена в формі царського маніфесту з 19 лютого 1861 року.

Увільнення селян із кріпацтва мало наступити не відразу, а ступнево, протягом двох років. Селяни діставали на свою власність землю, на якій вони раніше працювали в поміщиків, за певний викуп, який мали сплачувати протягом 20 років. Розмір землі, яка припадала на кожну мужеську душу, був установлений ріжно, в залежності від якости землі й характеру господарства. З цього погляду ґубернії імперії були поділені на кілька ґруп, при чім українські ґубернії лівобережні й правобережні були виділені в особливі ґрупи. Але розмір наділу землі взагалі був зменшений на 40%, на Чернігівщині на 25%, у Харківщині на 31%. Взагалі земля була оцінена дорожче від дійсної вартости й селяни переплатили принаймні на 45% більше, ніж мусіли б по справедливості заплатити. Розмір наділу на одну душу мужеського полу був установлений для українських ґуберній пересічно в $4^1/_2$ десятини (він хитався від $2^3/_4$ до 6 десятин). Ціла катеґорія селян так званих «дворових», тих, що були в свій час відірвані від хліборобської праці і взяті поміщиками для ріжних домашніх послуг, зовсім не одержали ніякої землі й повинні були записатися до міщанського стану. Взагалі селяни, хоча ставали особисто вільними, не діставали тої суми громадських прав, із яких користали інші верстви російського суспільства. Вони були поставлені під особливу опіку провінціяльної адміністрації, були звязані в своїх рухах волею тієї сільської громади, до якої кожний був приписаний; нижчий сільський суд мав право карати селян різками, тимчасом як для інших громадян тілесна кара була скасована.

Селяни не були вдоволені з суті реформи й особливо з способу її переведення. По багатьох місцевостях Росії, в тім і на Україні вибухали розрухи й нерідко реформу доводилося здійснювати за допомогою військової сили. Не була зовсім удоволена з реформи й ра-

дикальніша частина інтеліґенції. Та все-таки колишнє примітивне рабство було скасоване й перед освіченими кругами громадянства ставало тепер завдання поширити серед увільненої з кріпацтва сільської маси освіту, розвинути її політичний виднокруг, допомогти їй стати свідомими громадянами держави. Це було тим більше на часі, що уряд заповів реформи адміністрації, суду й запровадження земської й міської самоуправи. Головна увага була звернута на поширення серед народніх мас освіти: на створення популярної літератури, на видання підручників та на орґанізацію школи. На цьому полі за розмірно короткий час було чимало досягнуто. Куліш зорґанізував у Петербурзі видавництво народніх книжок і шкільних підручників. Костомарів орґанізував публичний збір грошей на цю мету. Почали орґанізовувати школи; для дорослих улаштовувано освітні курси по неділях, через що й самі школи здобули загальну назву «недільних» шкіл. Їх улаштовували й по містах і по селах. Багато студентів пішли простими народніми учителями по селах, інші брали посади сільських писарів, знов же інші продавали по ярмарках книжки. Це був початок того «ходження в народ», яке пізніше прибрало характер соціял-революційної пропаґанди. Але спочатку в діяльності цих студентів і взагалі інтеліґентів, які відмовлялися від продовження своєї науки, від карієри, часом навіть поривали з своїми близькими, щоб віддати всі сили на служення народові, не було ніякої революційної мети, а тільки бажання піднести культурний рівень мас.

Одначе провінціяльна адміністрація, а часом і поміщики підозріло ставилися до таких просвітителів. Особливо поміщики на Правобережжі з великим недовірям ставилися до культурно-просвітньої діяльности серед народу, до поширення українських популярних брошур і підручників. Вони засипали російську адміністрацію доносами на «хлопоманів», — так охрестили вони людей, які захоплювались інтересами «хлопів», обвинувачуючи їх у соціял-революційній пропаґанді, й добилися, наприклад, того, що деякі українські книжки було заборонено продавати на правобережній Україні, тимчасом як вони зовсім вільно продавалися на лівому березі, в сусідніх полтавській і чернігівській ґуберніях.

Але культурний український рух скоро знайшов собі й ідейних противників. Спочатку російське громадянство й російська преса прихильно ставилися до української літератури й до українських національно-просвітніх змагань. Російські журнали обох головних напрямків, так званих «западників» і «славянофілів», охоче друкували на своїх сторінках твори українською мовою або статті в обороні прав української мови на самостійний літературний розвиток, розвідки з поля української історії або етноґрафії. В українцях вони бачили союзників і товаришів у ділі виборення еманситації для кріпацької маси. Але вже в 1861 році відносини почали мінятися. Розвиток української літератури й зріст української культурно-національної діяльности почав тривожити націоналістичні великоруські круги, які хоч і називали себе славянофілами, але фактично стояли за повне під-

порядкування всіх славянських народів Росії, або, вживаючи вислову російського поета Пушкіна, стояли за те, щоб «усі славянські потоки злилися в російському морі». На сторінках славянофільських, а потім і чисто консервативних видань почали лунати голоси, що українська мова це ніяка мова, а тільки діялект, і що нема ніякої потреби творити якусь окрему українську літературу; що просвіта українських народніх мас українською мовою доведе тільки до відчуження їх від загально-російського життя. Знов же таки з польського боку почулися голоси, що українці не мають підстав для самостійного національного розвитку, бо українці належать до польського племени й українська мова це тільки діялект мови польської; український національний рух ці польські публіцисти виставляли як наслідок чиєїсь сторонньої інтриґи, спрямованої на шкоду польським інтересам, щоб ослабити польський елемент на правому березі Дніпра, який вони виставляли чисто польським краєм. Навіть жиди виступили проти українського руху, добачаючи в ньому небезпеку державного сепаратизму.

Український орґан «Основа» енерґійно відбивав ці атаки на всіх фронтах. Костомарів і Куліш у блискучих статтях боролись як із великоруським високодумством і нетерпимістю, вбачаючи в них темну спадщину старих московських часів, так із претензіями поляків до українських земель. Збиваючи закиди сепаратизму, редакція «Основи» формулувала українську національну проґраму в дуже скромних домаганнях свободи літературного розвитку й народньої школи та просвіти, підкреслюючи свою строгу державну льояльність і навіть брак яких би то не було політичних аспірацій. Костомарів переніс спір на сторінки загряничного журналу «Колоколъ», видаваного еміґрантом Герценом у Льондоні; в своєму листі до редакції «Колокола» Костомарів так сформулював тодішні українські бажання: українці дякують цареві Олександрові II за його наміри увільнити кріпаків (лист був видрукований у «Колоколі» на початку 1860 року) й просять лише, щоб він визволив народ не тільки по імени, але щоб народ користувався перед законом рівними правами з дворянством, бо інакшої свободи уперта в своїх старих переконаннях Україна не розуміє. «Ми бажали би крім того, каже далі Костомарів, щоб уряд не тільки не перешкаджав нам, українцям, розвивати свою мову, але щоб він поміг нам у цій справі й видав розпорядок, щоб у школах, котрі, як він сам заявив, будуть заведені для нашого народу, викладано предмети рідною, зрозумілою йому мовою, а не урядовою російською, бо інакше український народ буде виучувати тільки слова, але не розвивати свої знання. Більше ми не будемо жадати й домагатися для себе властиво нічого, крім спільних із усією Росією бажань. Навпаки, ми бажали б, щоб усі інші славяни злучилися з нами в один союз, навіть під берлом російського царя, коли той цар стане володарем вільних народів, а не всепожираючої татарсько-німецької московщини. В майбутньому славянському союзі, в який ми віримо й якого сподіваємося, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на

всьому просторі, де народ говорить українською мовою, з захованням єдности, заснованої не на згубній мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправности й своєї власної користи». Цей нарис української проґрами кінчить Костомарів енерґійною апострофою до росіян і поляків: «Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають своїми земель, заселених нашим народом»!

Українсько-російський і українсько-польський спори загострилися з того моменту, як поляки почали готовитися до повстання проти Росії, яке вибухло в 1863 році. Підготовка цього повстання, яка велася також і на правобережній Україні й мала своїм осередком Київ, сприяла між іншим появі одної громадської течії, яка значно зміцнила український рух. Я вже згадував про романтичне українофільство серед польської шляхти на Правобережжі й про так звану українську школу в польській літературі. З цього плятонічного українофільства виросла в кінці 50-х років течія, котра українське національне питання поставила й розвязала для себе зовсім радикально, — просто покинувши польський національний табор і перейшовши до українського. Ця течія виникла серед освіченої шляхетської молоді Київщини й Волині, яка вчилася в київськім університеті. Вона мала своїх попередників і ідейних батьків у представниках літературної української школи, але ще більший вплив мали на неї демократичні й радикальні ідеї, які ширились із-за кордону емісарами польських революційних орґанізацій і які взагалі доходили на Україну з Західньої Европи. Вже скоро після погрому польського повстання 1830—31 років проявився серед польської шляхти на правому березі Дніпра своєрідний рух, який дістав назву «балагульства». Це була свого роду демократична реакція шляхти проти панської пихи маґнатів, це був романтичний порив протесту проти умовних форм життя та перестарілих поглядів і понять; вона сполучувалася з ідеалізацією козаччини, як ідеалу вільного демократичного ладу, й виявлялася в змаганні наслідувати простоту відносин селянського життя, в уживанні народньої української мови, в ношенні народньої одежі, співанні народніх пісень і т. д. Балагули при всіх своїх крайностях і дивацтвах усе-таки будили думку про Україну, про якісь старі українські традиції. Під впливом соціял-революційних ідей, які приходили з заходу, в 50-х роках серед студентської молоді зпоміж шляхти виникла реакція проти балаґульства в формі так званого хлопоманського руху. Хлопомани прийняли симпатії балагулів до українства, але вони осуджували піяцтво й розпущеність балагулів і вимагали поважного відношення до життя: вони говорили про потребу еманципації кріпацької маси, про демократизацію суспільних відносин та про активне служення народу, щоб загладити гріхи своїх батьків і дідів перед цим народом. Хлопомани в цьому зовсім сходилися з лівобережними народниками. Коли з початком 60-х років серед польської студентської молоді в Київі почалась активна підготовка повстання, хлопомани не схотіли брати в ньому участи, заявляючи, що це повстання не обіцяє нічого доброго українським народнім масам, бо ведеться під старими

недемократичниими гаслами, що місце кожного справжнього сина місцевого краю — не в польському шляхетському таборі, а серед українського сільського люду, якому це повстання чуже й непотрібне. Коли спір дуже загострився, ґрупа хлопоманів під проводом Володимира Антоновича зробила сміливий крок, оповістила себе українцями, вийшла з польських студентських орґанізацій і разом із студентами з лівого берегу заснувала окрему українську громаду. На закиди з польського боку в зраді і ренеґатстві Антонович відповів на сторінках «Основи» своєю знаменитою «Сповіддю». Він заявив у ній, що шляхтичі-поляки, які живуть на Україні, мають перед судом своєї власної совісти тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятись його інтересами, повернутися до народности, колись покинутої їх предками, і невсипущою працею та любовю по мірі сил спокутувати те зло, яке вони зробили народові, котрий виховав багато поколінь шляхетських кольоністів і котрому ці кольоністи за кров і піт платили презирством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, моралі, гідности, або ж залишитися в ролі ненависних народові зайдів-паразитів, визискувачів чужої праці, ворогів національного розвитку цього народу. Антонович заявив, що він для себе вибрав перший вихід і тому не боїться ніяких докорів, бо має чисте сумління: він вертається до народности своїх предків, із табору чужинців-визискувачів переходить у табор, який хоче працювати для добра українського народу. За прикладом Антоновича пішли не дуже численні представники шляхетської молоді, але це все були здебільшого дуже цінні одиниці, з котрих деякі згодом віддали великі заслуги українській літературі й політичному рухові; вистане назвати імена самого Антоновича, що став професором київського університету й знаменитим ученим, видатного лінґвіста Костя Михальчука, етноґрафа Бориса Познанського, економіста Тадея Рильського й цілий ряд інших.

Поперваx російський уряд не звертав особливої уваги на зріст українського руху на початку 60-х років, гадаючи, що він ставить собі виключно літературні й культурно-просвітні завдання. Російська адміністрація навіть почала була видавати розпорядки й відозви до народу українською мовою, в інтересах зрозумілости для сільської маси. Кулішеві навіть було доручено перекласти закони про селянську реформу українською мовою, а в Києві коштом шкільної округи було видано кілька українських книжок для народніх шкіл. Одначе дуже скоро це толерантне відношення різко перемінилось. Вибух польського повстання дав російській реакційній пресі, на чолі якої стояв впливовий публіцист Катков, привід кричати, що за польським повстанням вибухне колись і українське, якщо уряд не вживе заздалегідь заходів; була пущена вигадка, ніби український рух повстав наслідком «польської інтриґи» й вигаданий на те, щоб ослабити Росію. Почалася плянова кампанія проти українського культурного руху, проти шкіл і проти літератури, ведена як у Москві й Петербурзі, так і в Києві, Одесі та по інших містах. Російське суспільство обхопив вибух московського шовінізму, а, вислуговуючися перед урядом, ріжні укра-

їнські перевертні й москвофіли старалися публично доводити, ніби український народ не хоче ані української школи, ані мови, засипали російську пресу ріжними наклепами й доносами на діячів українського руху. Все це збудило традиційну підозрілість і недовіря російської адміністрації й уряду до українського руху. Діяльність народників і хлопоманів на культурно-просвітньому полі викликала страх перед соціял-революційною пропаґандою серед народу, а розвиток українського національного руху збудив примару українського сепаратизму. Російський уряд взагалі ніколи не вірив, що на Україні зникли змагання до автономії, до державного сепаратизму, й ніякі запевнення, що український рух має лише чисто літературні й просвітні цілі, його не заспокоювали. Вже літом 1862 р. уряд почав одержувати від провінціяльної адміністрації донесення про розвиток української пропаґанди не тільки серед селян і міщан, але й серед війська, й що метою цієї пропаґанди є «відділення України від Росії». Це в звязку з постійним цькуванням з боку російської преси дуже стривожило уряд. Він розпочав репресії. Не помогли колективні заяви українців, наприклад, лист до редакції Катковського «Русскаго Вѣстника» з Київа, в кінці 1862 року, за підписом 21 громадянина з Антоновичем, Рильським, Житецьким, Чубинським на чолі, де автори рішуче протестували проти обвинувачення українських діячів у пропаґанді державного сепаратизму України від Росії й заявляли, що їх одиноке змагання — це «вжити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитися, самоусвідомитись, усвідомити свої потреби і вміти їх заявити, одним словом через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який його ставить закон». Та це не могло розвіяти підозрінь уряду. В Київі, Харькові, Полтаві, Чернігові й на провінції були переведені численні арешти серед української інтеліґенції. Чернігівська й Полтавська громади були цілком розгромлені й найактивніші їх члени, так само, як і низка українських діячів у Київі та Харькові, після тюрми й слідства були заслані до далеких північних ґуберній Росії (П. Чубинський, Ол. Кониський, В. Лобода, П. Єфименко, Ст. Ніс та інші); багато було вислано з місць їх побуту до других ґуберній, багатьох урядовців скинуто з посад або переведено на службу до інших міст. Кілька поміщиків або їх дітей інтерновано в їх маєтках без права виїздити. «Чернігівський Листок» припинено, всі недільні та інші школи з українським навчанням закрито. Цар вислав на Україну свого фліґель-адютанта Мезенцева спеціяльно розслідити справу «малоросійської пропаґанди». Нарешті в 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр із забороною видавати українські книжки для школи й народнього читання, мотивуючи тим, що «не було, нема й бути не може ніякої української мови». Внаслідок цих репресій у розвитку українського руху настав певний «антракт», який затягнувся аж до початку 70-х років, коли рух знову був ожився. Несприятливі умови для розвитку українського національного руху в межах Росії змусили українських діячів звернути свої погляди на ту частину української території, яка перебувала під вла-

дою Австрії в значно відмінних політичних умовах і на якій уже від кількох десятків років почалося національне відродження, в значній мірі під впливом українського письменства в Росії. Це була Галичина.

*

В кінці 1772 року Галичина перейшла під владу Австрії. Щоб заокруглити свої володіння на сході й забезпечити собі сполучення між Галичиною й Семигородом, Австрія в 1774 році приєднала до себе ще й північну частину Молдавського господарства з містами Чернівцями, Серетом і Сучавою, мотивуючи тим, що цей край колись належав до Галицького князівства. Справді, це було колишнє «Пониззя», яке лише в XIV ст. опинилося в руках молдавських господарів. Новий край, названий Буковиною, був заселений у північній своїй частині українським, а в південній мішаним українсько-румунським населенням. Молдавський господар протестував проти австрійської окупації, але його зверхник, султан турецький, дав у 1775 р. свою згоду, й молдавські протести нічого не помогли. Якийсь час Буковина управлялася військовою владою, а в 1786 р. її прилучено до Галичини, в злуці з якою вона перебувала до 1849 р., коли її відокремлено в осібну провінцію.

Як Галичина, так і Буковина прийшли під владу Австрії в дуже занедбаному стані, як економічному, так і культурному. Вищі верстви українського народу в Галичині були спольщені, на Буковині зрумунізовані. Уніятське духовенство в другій половині XVIII віку значно підупало й матеріяльно й духово. Нижче духовенство було темне й матеріяльно незабезпечене. Звичайним джерелом прожитку сільського священика був ґрунт двоспряжного селянина, та ще на цьому ґрунті сиділа вдова й діти попереднього священика. В деяких місцях священики повинні були робити панщину, і в 1777 році австрійський уряд мусів видати наказ, яким забороняв виганяти попів і дяків на панщину. Хоч уніятське духовенство, так само, як і народні маси, міцно держалося свого східнього греко-католицького обряду, як одинокого заборола рущини, але навіть серед найбільш освічених і свідомих представників духовенства помітний був загальний упадок духу й зневіра. Австрійський уряд сам спостеріг тяжкий стан уніятського духовенства і вжив заходів для поліпшення його долі. Насамперед він подбав за піднесення його освіти. Дві духовні семінарії для греко-католицького духовенства у Львові й Перемишлі, які існували ще за польських часів, давали дуже невисоку освіту. Австрійський уряд заснував у 1774 р. у Відні при церкві св. Варвари тз зв. «Barbareum», семінарію для уніятського духовенства, перенесену в 1784 р. до Львова, де вона стала ґенеральною семінарією для всіх греко-католиків Австро-Угорської держави. Поліпшено й матеріяльне та правне становище духовенства, що дуже піднесло його дух і сприяло пробудженню ідейних змагань серед його кращих представників.

Взагалі австрійський уряд звернув серіозну увагу на становище шкільної справи в краю, особливо на народнє шкільництво. Середня освіта в Галичині знаходилася цілком у руках монаших орденів — єзуїтського, василіянського й піярського, які мали в східній Галичині десяток середніх шкіл, де наука велася латинською й польською мовою. Австрія перемінила їх на державні ґімназії з німецькою мовою навчання; тільки в 1815 році заведено було й науку польської мови. Число середніх шкіл почало зростати, а в 1808 році відкрито першу ґімназію в Чернівцях на Буковині. Важніші були заходи на полі народнього шкільництва, де як у Галичині, так і на Буковині панувала повна темрява. Вже в 1774 році заведено три роди народніх шкіл: 1) одноклясові «парафіяльні», з наукою в рідній мові, 2) триклясові «тривільні» й 3) чотироклясові «нормальні» з наукою німецькою мовою. Як «рідна мова» була допущена й українська, властиво церковно-славянська з українською вимовою.

В кінці 1784 року у Львові засновано університет із чотирьох факультетів, із викладами німецькою, а на богословському відділі латинською мовою. Бажаючи швидче підготовити кадри освічених священиків і урядовців, австрійський уряд заснував у 1787 році у Львові провізоричний фільософічний і богословський інститути спеціяльно для українських студентів, т. зв. «Studium Ruthenum», який проіснував до 1809 року. В цім інституті наука мала викладатися «руською», себто українською мовою того часу. На професорів інституту, який своїми викладами вповні відповідав університетському навчанню, покликано не тільки уроженців Галичини, але також і кількох русинів із Закарпаття. «Studium Ruthenum» мало велике значіння для культурного розвитку Галицької Руси, виховавши кадри освіченого духовенства, з якого вийшло чимало видатних учених і громадських діячів. На Буковині засновано спочатку в Сучаві духовну школу, перенесену в 1789 р. до Чернівців, у 1818 році цю школу скасовано й аж тільки в 1827 році засновано богословський ліцей, який проіснував до 1875 р., коли в Чернівцях засновано німецький університет із трьох факультетів: фільософічного, богословського й правничого.

Особливу увагу мусів австрійський уряд звернути на економічне становище краю й на соціяльні відносини в ньому, головно на стан сільського населення. Пердовсім вирішив він зясувати маєткові відносини в краю, і вже в кінці 1772 року вийшов «патент» (наказ) про складення інвентарів, на основі яких патентом 1775 року заведено т. зв. рустикальний податок від землі. Ще раніше австрійський уряд скасував обовязок шляхти служити в посполитому рушенні, замінивши його грошовою контрибуцією. Марія-Тереза патентом з 1775 року наказувала панам по людськи поводитися з «хлопами» й не вимагати від них більше понад те, що стояло в інвентарях. Але цей патент мав більше плятонічне значіння. За Марії-Терези все залишилося ще по старому: нова ера наступила за Йосифа II (1780—1790), яскравого представника так званого осві-

ченого абсолютизму. Йосиф II був одушевлений бажанням зробити як найбільше добра для своїх підданих. «Поняття Йосифа, каже один анґлійський історик, про соціяльні й реліґійні реформи, були настільки передові, що найсміливіші новатори Франції майже нічого не могли додати до них десять років пізніше». Але в своєму змаганні радикально реформувати життя своєї ріжноплеменної монархії Йосиф зовсім не рахувався ані з національними особливостями окремих народів, ані з їх традиціями та звичаями, в яких бачив лиш пересуди та забобони. Він скрізь заводив централізм в управі, а в обсягу культурного життя — панування німеччини, не рахуючися з місцевими мовами. Він закрив манастирі, а з їх майна утворив т. зв. «реліґійний фонд» для добродійних цілей. Забороняв церковні процесії й паломництва, скасував усі привілеї при виплаті земельних податків, видав наказ про реліґійну толеранцію, зреформував університети, надавши їм світський характер; але маючи на увазі лише добро своїх підданих, він узброїв проти себе всіх, хто звик до старого укладу життя, хто був привязаний до реліґійних обрядів, до своїх національних особливостей, і в опозиції до цісаря-реформатора обєдналися найріжнорідніші елєменти населення й цілі краї. За місяць до своєї смерти (в лютому 1790 р.) Йосиф мусів узяти назад усі свої розпорядки, якими були скасовані старі установи в державі.

Але в житті української сільської маси Йосиф заслужив собі добру память. Заявивши весною 1781 року про свій намір «скасувати в цілій державі підданське невільництво й завести умірковане підданство», він видав у кінці року (спеціяльно для Галичини 5. IV. 1782 р.) свій знаменитий патент, який задержуючи ще панську юрисдикцію над селянами, давав селянам право женитися без дозволу пана й віддавати своїх дітей до ремесла або до школи, дозволяв їм шукати собі заробітку, де хто хотів, діставши відпустку від пана, яку той мусів дати безплатно. Ще перед виданням цього патенту панщина була обмежена законом до 30 днів. Далі пішли патенти, які ще більш облегшували становище селян, увільнюючи їх помалу від кріпацької залежности й від усяких докучливих податків та обовязків. Був зреформований і поміщицький суд: хоча пани й залишилися суддями, але мали скласти для цього особливий іспит, а хто не склав іспиту, мусів утримувати своїм коштом особливого суддю, так зв. юстиціярія або мандатора. Сільські громади діставали право вибирати своїх «пленіпотентів» — заступників на суді. Патентом із року 1785 наказано скласти катастер і, коли за 4 роки його закінчено, патент із року 1789 установив нове оподаткування по принципу, що ґрунт має служити хліборобові передовсім на його прожиток; тільки з того, що залишалось йому понад те, одну частину брала держава, а другу дідич. В процентовому відношенні це виглядало так, що 70% мало лишитися селянинові, 12% державі, а 18% дідичеві (як вартість панщини і всіх кріпацьких податків). Податок на державу мав стягати не пан, а війт, і передавав урядовцеві; коли взяти на увагу, що до того часу пани брали собі 80% прибутків селянина з

його господарства, залишаючи йому лише 20%, то легко зрозуміти, яку бурю незадоволення серед поміщицької верстви викликав цей патент. За ним пішов уже зовсім революційний патент про заміну всякої панщини грішми, але він не був уведений у життя, бо незабаром Йосиф II помер.

За його наступника Леопольда II (1790—92) наступила певна реакція. Проте, хоч Леопольд і не був таким щирим прихильником емансипації селян, як його брат, але все ж він був настільки ліберальний, щоб відхилити бажання поміщицької верстви — скасувати всі реформи Йосифа II й привернути старі порядки. Він тільки скасував патент про заміну панщини грішми, але наказував адміністрації стежити за тим, щоб шляхта не робила перепон селянам, які б хотіли за викуп увільнитися від панщизняних обовязків. Та цісар Леопольд скоро помер, а його син і наступник Франц II (1792—1835) зовсім занедбав справу селянської реформи. За його панування почалася справжня реакція на всіх полях суспільного життя. Тимчасом для Австрії наступили дуже тяжкі часи через постійні війни з Францією. Ці війни зовсім зруйнували народне господарство Австрії, яке було захитане ще з часів Семилітньої війни, й привели її до страшного банкротства. Випущені в величезній кількості паперові гроші довели до знецінення австрійської валюти, що повело за собою руїну або банкротство багатьох приватних людей і не давало змоги встановити якусь рівновагу в державних фінансах. При таких обставинах уряд не дуже поспішав і з селянською реформою, боячися нових економічних потрясень, і справа скасування панщини завмерла надовго. Економічне становище селян погіршилося від часу заведення в 1821 році ґрунтовного податку на основі нових інвентарів 1819 року, коли було допущено багато надужить при означенні приналежности лісів і випасів; позаписуваних майже скрізь за дідичами. З одного повстали безконечні процеси, при чому селяни покликалися на старі йосифинські інвентарі, а пани на інвентарі з 1819 року — й вигравали процеси. Багато сел було внаслідок цього зруйновано економічно.

Реформи за австрійських часів, хоча й проваджені бюрократичним способом і недоведені до кінця, підняли дух українського народу. Серед духовенства починають зявлятися люди, які вже свідомо виступають в обороні прав української народности, домагаються пошанування її мови в письменстві й житті. Серед них визначився Іван Могильницький, канонік перемиський, який обороняв права української мови в школі. Одначе він, як і більшість освічених людей того часу, був прихильником старої книжної мови, хоча вже був знайомий із першими велико-українськими виданнями. Коло єпископа Івана Снігурського в Перемишлі згуртувався в 20—30-х роках цілий гурт учених і патріотично настроєних священиків: Йосиф Левицький, автор граматики української мови (1834); Йосип Лозинський, етнограф і фільольоґ, історик Антін Добрянський, Іван Лаврівський та інші.

Та найбільший вплив на початок національного відродження українців в Австрії справили ідеї романтизму й славянського відродження, які ширилися серед чехів та поляків, і нарешті безпосередня знайомість із творами нової української літератури в Росії, з українськими етнографічними й історичними виданнями. Піонерами національного відродження Галичини судилося стати трьом вихованцям львівської семінарії, так званій «руській трійці»: Маркіянові Шашкевичеві, Іванові Вагилевичеві й Якову Головацькому. Всі вони були діти священиків і сами стали священиками. Ще на шкільній лаві захопилися вони ідеєю відродження славянських народів і під впливом українського письменства в Росії задумали працювати над відродженням української народности в Галичині, бажаючи оперти його на духовому звязку з Україною наддніпрянською, з її багатою національно-історичною традицією. В 1837 році Шашкевич видав збірник «Русалка Дністрова», першу книжку в Галичині народньою українською мовою. Ця книжка, дарма, що її скоро по виході уряд сконфіскував, зробила велике враження на молодь. Як писав пізніше Головацький, цею книжкою Шашкевич «запалив вогонь, котрий лише гробова персть загасити може, спас народ від загибелі й отворив очі кожному письменному чоловікові, в котрого лишилося ще незіпсоване руське серце, показав йому його положення й обовязки для народу й спосіб, як ті обовязки треба сповнити». Члени «Трійці» збирали народні пісні й публікували їх, писали статті до чеських, польських і німецьких часописів про життя й побут українського народу, стараючися викликати зацікавлення серед своїх і чужих. Піонерам національного відродження довелося працювати серед тяжких і несприятливих умов. В Австрії панувала з часів віденського конґресу загальна політична реакція. Поліція й цензура пильно стежили за кожною новою думкою й немилосерно нищили в самому зародку. Особливо підозріло ставилася влада до проявів національного пробудження серед славянських народів, добачаючи в них загрозу для спокою й цілости держави. Тому то й «Русалка Дністрова» не могла появитись у Львові й хоч вийшла аж у Будапешті, але була скоро по виході сконфіскована. Спеціяльно в Галичині уряд боявся польських конспірацій та польської революційної пропаґанди, яка знаходила собі відгук серед української шкільної молоді. Саме українське громадянство, представлене на ті часи майже виключно духовенством, було строго консервативне; воно почувало вдячність до австрійського уряду за свою емансипацію й держалося дуже стримано супроти всяких нових і ліберальних ідей. Серед деяких представників старшого покоління, які хоч і любили свою галицьку «Русь», але не бачили виглядів на піднесення її з упадку власними силами, все більше вкорінювалася думка що єдиний порятунок для тої Руси — опертися на могутню Росію й, замісць творити власне письменство й культуру на основі народньої мови прийняти готову, розвинену мову російську з її багатим письменством. У цих поглядах їх зміцняли звязки з російськими вченими т. зв. славянофільського напрямку, особ-

ливо з московським професором Поґодіним, які присилали їм російські книжки, листувалися з ними й твердили їм про єдність усіх «руських» племен. Це був початок так званого москвофільства в Галичині, корінь якого лежав у зневірі у власні сили й захопленні примарою великої й потужної Росії, яка, мовляв, визволить і ущасливить усі славянські народи. При таких настроях галицького громадянства зусилля «руської трійці» збудити зацікавлення до своєї народности, спонукати до практичної праці на користь народніх мас, знаходили дуже небагато відгуку. Шашкевич зломився під тягарем несприятливих обставин і вмер передчасно. За ним пішов і Вагилевич, зломившися морально задовго до своєї смерти. Один Головацький виявив значну відпорність і встояв на життьовому шляху. Талановитий, етноґраф, фільольоґ і добрий публіцист він виступив у 1847 році в одному німецькому журналі з гаряче написаною статтею, в якій змалював становище українського народу в Австрії й Росії, докоряв галицькому суспільству за його байдужість до національної справи й накидав цілу проґраму, як піднести політичне, культурне й економічне становище українського народу в австрійській державі. Ця стаття зробила велике враження на галицьке громадянство, розворушила його й спонукала до певних заходів на літературно-громадському полі. Але перше, ніж ці заходи здійснилися, вибухла в Відні революція 1848 року й відкрила широке поле для політичної діяльности, перед тим строго забороненої.

Ще за кілька літ до революції оживилася в Галичині діяльність польських революціонерів, які під проводом ґенерала Мєрославського почали підготовляти збройне повстання для відбудови польської держави. Австрійський уряд, щоб паралізувати діяльність революціонерів, став через своїх аґентів нацьковувати селян на дідичів, і в 1846 році в західній Галичині коло Тарнова польські селяни кинулися бити своїх панів, які нібито йшли проти цісаря, що стояв за селян. У східній Галичині було тихо, але народ явно стояв за цісаря. Австрійська адміністрація оцінила ці настрої народу й спонукала уряд перевести остаточне скасування панщини, що й було проголошено патентом 16 квітня 1848 року. Основою реформи був викуп селянських ґрунтів державою, якій селяни мали сплачувати протягом 40 літ, починаючи з 1858 року, за те й дідичі звільнялися від усяких обовязків щодо своїх колишніх підданих — заступати їх у суді, допомагати в тяжких випадках і т. п. Наслідком реформи в східній Галичині повстало коло 375 тисяч вільних селянських господарств. Та при переведенні реформи не було впорядковане право володіння на ліси й випаси, й це опісля викликало нескінченні процеси й руйнувало селян. За дідичами залишені деякі февдальні привілеї, наприклад так зване право пропінації — монополь на викурювання й продаж горілки та деякі інші, що на довгі часи залишилося джерелом ріжних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Та спочатку загальну увагу як уряду, так і суспільства заполонили революційні події, спершу в Угорщині, далі в столиці, в Відні, а далі майже по всій державі. Французька революція в лютому 1848 р. зразу розворушила всю Европу й відгукнулася дуже скоро й в Австрії. Вже в березні 1848 року Метерніх покинув владу й цісар мусів задовольнити виставлені мадярами домагання широкої автономії. Слідом за тим заворушилися чехи й предложили цісареві домагання злуки Чехії, Моравії й Шлеська в одну цілість, повного урівноправнення чехів із німцями в шкільництві та в адміністрації, скасування панщини, свободи друку, зібрань, релігії і т. д. Скликання німецького парляменту в Франкфурті подало думку скликати славянський конґрес у Празі, який зійшовся 2. червня й на якому були заступлені всі славянські народи Австро-Угорщини. В Галичині розпочався рух спершу серед поляків. Молодь почала демонстрації за Польщу в межах 1772 року, й українські студенти брали участь у цих демонстраціях. Польська Рада Народова видала 19 квітня відозву до «braci Rusinów» закликаючи до згоди та до спільної праці. Але серед українського громадянства вже наростала реакція. Пропущення українців в адресі до цісаря й аґресивність польської преси й громадянства прискорили рух українців до відокремлення й самостійної акції. Вже 19 квітня львівські русини подали до цісаря в імени українського народу петицію, де говорилося, що русини творять частину великого славянського народу, що вони — автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, що вони цінять свою народність і хочуть її зберегти; петиція прохала про заведення української мови в народніх і вищих школах, щоб закони видавано українською мовою й щоб урядовці її обовязково знали, щоб зрівнане було духовенство всіх трьох обрядів (римо-католицького, греко-католицького й православного) і щоб русинам були доступні всі уряди. 2 травня засновано «Головну Руську Раду», яка випустила проґрамову відозву — деклярацію, де говорилося, що русини галицькі належать до великого українського народу, який числить 15 міліонів, згадувалося про колишню самостійність і про колишні часи упадку та закликалось український народ до пробудження й до забезпечення собі кращої долі в межах проголошеної 25 квітня конституції. За почином Головної Ради по всіх більших містах у краю позасновано окружні ради, й рух перейшов на провінцію. Діяльність Головної Руської Ради зустріла неприхильне відношення з боку польської Головної Ради, яка домагалася, щоб русини виступали спільно з поляками. Вона спиралася на спольщену українську шляхту, яка складала окремий комітет і подавала від себе адреси до цісаря, де протестувала проти петиції 19 квітня й заявляла, що не хоче себе ні в чому відділяти від поляків. Для протиділання Головній Руській Раді зорґанізовано 23 квітня «Руський Собор», а супроти заснованої першої ґазети українською мовою «Зоря Галицька» засновано ґазету «Дневник Руський». Коли поляки почали орґанізувати свою національну ґвардію, то й

русини стали творити свою ґвардію — баталіони «руських стрільців».

Австрійський уряд поставився прихильно до домагань українців, котрі не пішли в своїх аспіраціях так далеко, як поляки, не виявляли сепаратистичних тенденцій і скрізь підкреслювали свою льояльність. Намісник Галичини ґраф Стадіон радив урядові спертися на українцях, як на льояльному з політичного погляду елементі. Так завязався тимчасовий аліянс українців із урядом, хоч він практично дав русинам дуже мало й зовсім не виправдав їх надій, пішли потім леґенди про «австрійську інтриґу» й про ґрафа Стадіона, що ніби то «вигадав русинів» у Галичині.

Українці теж узяли часть у Славянському Конґресі в Празі, Головна Руська Рада вислала туди своїх делеґатів, які виступали на зїзді спільно в одній польсько-українській секції, де головою був поляк Кароль Лібельт, а заступником українець Григорій Гинилевич. Та в секції повстав антаґонізм, українці домагалися проголошення поділу Галичини. За посередництвом чехів і росіянина — еміґранта Бакуніна осягнуто компроміс: домагання автономії й самоуправи для Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільна національна ґвардія з відзнаками обох народностей, окремі народні й середні школи. Революційна буря перервала праці зїзду й він мусів 11 червня розійтись.

Тимчасом у Львові зійшовся «Собор руських учених» (19. жовтня 1848 р.) при участі 118 членів. Його метою було установити для української мови однакові форми, зясувати ріжницю української мови від мови церковно-славянської, російської й польської й виробити правопис. На Соборі 23. жовтня виступив Головацький із своєю славнозвісною «Розправою о язиці южноруськім і его нарічіях», де, йдучи за Шафариком, установляв поділ руської мови на три самостійні наріччя: українське, великоруське й білоруське. Собор ухвалив прийняти етимольоґічний правопис Михайла Максимовича, установити одностайну ґраматику української мови, домагатися заведення української мови до всіх шкіл і підтримати домагання поділу Галичини на два окремі краї, польський і український. Ще літом 1848 року Головна Руська Рада проголосила заснування «Галицько-Руської Матиці» на зразок чеської та інших славянських «Матиць». Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути огнищем письменства й просвіти рідною мовою. До своєї діяльности Галицько-Руська Матиця приступила аж у 1850 році. В кінці 1848 року цісарським декретом засновано у львівськім університеті катедру української мови й літератури й призначено на неї Якова Головацького, який в січні 1849 р. розпочав свої виклади, а незабаром видав і ґраматику української мови. В листопаді 1848 р. прийшло до заворушень у Львові, і начальник австрійської залоги ґенерал Гамерштайн бомбардував місто. Взагалі становище в Австрії, в звязку з угорською революцією дуже загострилось. Але русини виявили велику льояльність до монархії, за що їх прозвано «тирольцями сходу». Вони зорґанізували баталіони

для охорони угорської границі, незмінно запевняли про свою відданість династії й зверталися до цісаря не з домаганнями, а з вірнопідданчими петиціями.

10. липня 1848 року зійшовся перший австрійський парлямент, у ньому на 383 послів було з Галичини 96 послів, із того 39 від українців (27 селян, 9 священиків і 3 світських людей: один дідич, один учитель ґімназії й колишній ґубернатор Галичини ґр. Стадіон). Українські посли в парляменті поставили внесок поділу Галичини, підпертий петицією з 15.000 підписів, і ще кілька домагань національного характеру. Українські посли-селяни дуже енерґійно виступили в справі панщизняної реформи, домагаючись як найменшого викупу панам за свої ґрунти. Але вже 7 березня 1849 року парлямент розпущено. В Австрії брала гору реакція, яка запанувала остаточно після того, як австрійський уряд за допомогою російського війська, присланого царем Миколою I, приборкав революцію на Угорщині. Конституцію 1848 року скасовано й уряд вернувся до давнішої системи централістично-бюрократичного правління. Літом 1851 р. розвязалася «Головна Руська Рада» й Галичина заснула на ціле десятиліття. Розчарування в здобутках національного руху 1848—49 років ще більше зміцнило москвофільські настрої й сам Головацький швидко опинився в таборі прихильників російської мови й письменства в Галичині. Мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках переривали лише суперечки про мову та правопис і так звана «азбучна війна», що виринула в кінці 50-х років через проєкт австрійського уряду накинути русинам латинський правопис. Усе українське громадянство одностайно повстало проти цього проєкту й оборонило свою славянську азбуку, хоч суперечки про те, чи вживати «кирилиці» чи «гражданки», провадилися й далі. Так само велася боротьба за чистоту греко-католицького обряду супроти замахів наблизити його до обрядів церкви римо-католицької. Як і в XVIII ст. уніятське духовенство твердо стояло за свій обряд, як за головне заборало своєї «руськости».

Нове оживлення в житті українського суспільства в Галичині почалося 1860 року під впливом загальних політичних подій. 20 жовтня 1860 року оголошено в Австрії нову конституцію, на основі якої заведено крайові сойми, які мали вибирати від себе делеґатів до Державної Ради в Відні. 26 лютого 1861 року конституцію змінено в ліберальнішому дусі. Галицький сойм мав складатися з 150 послів. На перших виборах українці провели 49 своїх послів. У соймі зразу ж закипіла національна боротьба, яка потім не вгавала аж до самої світової війни й упадку Австро-Угорської монархії. Тому, що на польському боці була величезна більшість послів, всі домагання українців національно-політичного характеру відкидалися так само, як і домагання з обсягу національно-культурного життя. Приборкання польського повстання в Росії відбилося на загостренні національного антаґонізму і в Галичині. Представники старшого покоління, настроєні консервативно, почали від свого культурного москвофільства схиля-

тися до москвофільства політичного. Коли російський уряд, щоб успішніше боротися з польським елементом на Холмщині, почав закликати туди на священицькі й учительські посади галичан і навіть уніятським єпископом у Холмі зроблено галичанина Михайла Куземського, сотні галицьких українців виїхали до Росії, й це зміцнило москвофільські настрої в Галичині, хоч значно ослабило культурні сили краю. Тимчасом Австрія була розбита в 1866 р. в війні з Прусією, й пішли чутки, що Росія забере Галичину. Це повело до отвертих проявів російської орієнтації. Цілий ряд видатніших галицьких діячів, які раніше стояли за відрубність українського народу, рішуче заявили про національно-культурну єдність галицької Русі з Великою Росією: Яків Головацький, поет Іван Гушалевич і талановитий популяризатор Іван Наумович, письменник Богдан Дідицький — усі стали на москвофільському становищі. Ґазета «Слово», заснована в 1861 році, яка раніше не мала виразно москвофільського характеру й навіть містила писання українців із Росії, тепер почала писати, що галицькі русини хочуть жити спільним культурним життям із Росією, що вони зрікаються своїх заяв із 1848 року і вважають себе за таких самих «русских», як і великоруси. Наумович у кінці 1866 р. проголосив це отверто з соймової трибуни. Одначе Росія Галичини не забрала, а Австрія перебудувала свій державний устрій на основі дуалізму з Угорщиною, давши своїм окремим історичним краям певну автономію. В Галичині австрійський уряд рішив опертися на поляків, як на більш вироблений культурно і політично елемент, і то до того більш льояльний із погляду на їх непримиренне становище супроти Росії після приборкання повстання 1863 р. Хоча формально в Галичині була проголошена рівноправність обох народностей, але фактично крайова управа була віддана в руки місцевої польської шляхти, в соймі через куріяльну систему виборів польським послам забезпечена величезна перевага; в школі від нижчої до університету польська мова дістала повні права й стала пануючою. Центр ваги в вирішенні міжнаціональних відносин був перенесений із Відня до Львова й галицьким українцям довелося провадити постійну й уперту соймову боротьбу за рівноправність на полі культурнім та економічнім. Ця боротьба, в якій справи формальні, питання мови, переважали над справами соціяльно-економічного характеру й яка не давала майже ніяких практичних наслідків для української сторони, почала розхолоджувати народні маси до участи в виборах і взагалі в парляментарському житті. Число україньких послів у соймі і в віденському парляменті стало зменшуватися при кожних нових виборах: селяни віддавали свої голоси тим, хто вмів здобути їх зручною аґітацією, а то й просто підкупом. Усе це вело до упадку політичного життя взагалі.

Для українців політична боротьба утруднювалася ще й тим, що від початку 60-х років галицько-українське громадянство фактично розбилося на два табори, які що далі, то завзятіше ворогували між собою. Як раз одночасно з приверненням конституційного ладу в дер-

жаві до Галичини докотилися хвилі українського національного руху на Наддніпрянщині. «Кобзар» Шевченка, твори Куліша, «Основа» та інші українські видання дійшли до Галичини й зробили величезне враження на галицьку молодь та викликали серед неї народницький рух, анальоґічний до руху на Великій Україні. Почали засновуватися студентські громади, твори Шевченка переписувалися й ширилися в сотнях списків, повстала мода на народню пісню й одежу, молодь почала записувати з уст народу пісні й казки, почалися спроби видання часописів народньою українською мовою й правописом, прийнятим на Україні, т. зв. кулішівкою («Мета», «Нива», та інші). Почалися й особисті зносини з українськими діячами в Росії — П. Кулішем, Ол. Кониським та іншими. Розпочалися гарячі змагання за мову, й прихильники національного розвитку на народній основі, прозвані народовцями, повели рішучу боротьбу проти заходів москвофілів (званих «твердими» або старо-русинами) змосковщити літературне і взагалі духове життя Галичини. Коли москвофіли опанували важніші культурні установи — Галицько-Руську Матицю, Ставропіґійський Інститут (колишнє Ставропіґійське братство) й Народній Дім, народовці заснували в 1868 році товариство «Просвіта», і взагалі кожен напрям почав творити свої власні паралельні заклади: клюби, товариства, орґани преси й т. д. З того часу ціле суспільне життя Галичини проходило під знаком цього фатального роздвоєння на дві національні орієнтації, які одна одну взаємно поборювали на культурнім, а пізніше на політичнім полі.

Та хоч народовці, не вважаючи на те, що до них прилучилися деякі впливові діячі старшого покоління, наприклад посли до сойму Степан Качала та Юліян Лаврівський, були спочатку значно слабші від старорусинів, за котрими стояла вся вища церковна управа, одначе розвиток національного руху в Галичині йшов невпинно вперед і мав певне значіння також і для українців наддніпрянських. Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то серед українських діячів виникла думка тимчасово перенести літературну роботу до Галичини, в умови вільнішого конституційного життя, зміцнити цим місцевий український рух у Галичині, щоб опісля, як настануть вільніші відносини в Росії, використати здобутки цього руху для України наддніпрянської. В 1867 році при матеріяльній допомозі українців російських засновано у Львові журнал «Правда», в якому писали П. Куліш, Ів. Нечуй-Левицький, Ол. Кониський, М. Драгоманів, Панас Мирний і ціла низка інших видатних письменників із України. На капітал, пожертвований українською поміщицею-патріоткою з Полтавщини, Єлисаветою Милорадовичкою, куплено у Львові друкарню й віддано до розпорядження заснованому в 1873 році «Товариству імени Шевченка». Участь російських українців у культурно-національному житті українців галицьких мала для останніх велике значіння: вона підбадьорила їх, зміцнила літературні здобутки, впливала на зміцнення поступових і демократичних течій серед галицького громадянства. І хоча в суспільно-політичних поглядах наддніпрянців і галичан скоро

дали себе чути певні ріжниці, зумовлені ріжницею обставин, у яких розвивалося громадське життя в Росії та в Австрії, проте ідейний вплив українців російських на галичан був дуже помітний і корисний для їх національного та політичного розвитку їх поза межі вузького провінціялізму й привчаючи до думки, що вони становлять частину одного великого українського народу.

На Буковині, яка хоч формально була до 1849 року злучена з Галичиною, але жила своїм окремим життям, революційні події 1848—49 років позначилися тільки револьтою православних попів проти деспотичного митрополита Миколи Гакмана та повстанням гуцулів у городах під проводом бувшого посла до парляменту Лукіяна Кобилиці. Коли зійшовся перший парлямент у Відні, то з Буковини були вибрані, крім одного посла-німця з Чернівців, самі селяни — 5 українців і 2 румуни. Та вони не відіграли ніякої особливої ролі в парляментському житті. Буковинським румунам, не вважаючи на спротив українців, удалося добитися відділення Буковини від Галичини: 4 березня 1849 року цісар Франц-Йосиф оповістив Буковину окремим коронним краєм. У царині культурного життя в краю панували нероздільно впливи німецькі, в церковному житті — румунські. Народ залишався фактично без школи, хоча на шкільну справу йшли величезні доходи з т. зв. релігійного фонду, який повстав іще за Йосифа II з секуляризованих манастирських маєтків. Становище трохи поліпшилося, коли управу школами віддано до рук місцевій установі, православній буковинській консисторії (до р. 1850 вона залежала від римо-католицької консисторії у Львові), а особливо коли в 1868 році держава взяла народнє шкільництво в свої руки. Тоді число шкіл почало швидко зростати. Серед інтеліґенції, головно духовенства, що ще не забуло своєї «руськости», панувало стихійне русофільство, та відгомін народовецького руху 60-х років долетів і до Буковини, де появилося кілька талановитих письменників, серед яких перше місце заняв Йосип Федькович «буковинський Шевченко», як його називали. Але ці письменники знаходили ще мало відгуку серед свого буковинського суспільства й мусіли прилучитися до літературного руху в Галичині, а Федькович навіть переселився був до Львова на становище редактора видань «Просвіти». Тільки в 1868 році повстало в Чернівцях перше українське товариство «Руська Бесіда», але й воно довго перебувало в руках москвофілів. В 1875 році відкрито в Чернівцях університет і в ньому зразу ж засновано катедру української мови й літератури, яку заняв галицький народовець Гнат Онишкевич.

Значно сильніший вплив і, здавалося, більші надії викликала революція 1848—49 років на Підкарпатській Русі. Ця маленька країна дала на переломі XVIII і XIX ст. ряд талановитих учених і письменників, із котрих деякі позаймали університетські катедри не тільки у Львові, як ось Ів. Земанчик, А. Павлович, П. Лодій, але й у Росії (той таки Лодій, Ів. Орлай, Гр. Балудянський та інші). Але на місцеве життя це не мало впливу, хіба що піддержу-

вало русофільські настрої. Коли вибухла мадярська революція, австрійський уряд знайшов собі проти неї опору в словаках і русинах. Серед останніх висунувся талановитий і енерґійний діяч Адольф Добрянський, який зумів зорґанізувати своїх земляків і добитися від уряду невеликої автономії для Угорської Руси, а сам був призначений її намісником (наджупаном). Але Добрянський був переконаний прихильник культурної єдности з Росією, він заводив до діловодства в урядах і до шкіл не місцеву народню мову, а старе книжне «язичіє» і взагалі не вважав за потрібне спиратися на місцевий народній елемент. Через те його патріотичні реформи не пустили глибшого коріння в народній масі й, коли настала реакція, й Добрянський залишив своє становище намісника, а особливо коли мадяри з початком 60-х років дістали в свої руки владу, то всі здобутки революційної доби були знищені. На Підкарпатській Русі запанувала мадярщина, супроти якої місцевий руський елемент виявився зовсім слабким. Хоча серед підкарпатських русинів у 50-х роках розпочався деякий літературний рух (поет Ол. Духнович), але, маючи виключно церковний і вузько-консервативний характер, він не міг причинитися до піднесення просвіти в народній масі. Занедбана духово й економічно, відтята від звязків навіть із сусідньою Галичиною, Підкарпатська Русь була здана на поталу злиднів і духової темряви.

ЛІТЕРАТУРА

Ів. Стешенко, Українські шестидесятники, «Записки Українського Наукового Т-ва у Києві», т. III, Київ 1908. С. Єфремов, Перед судом власної совісти. Громадська й політична робота В. Антоновича, «Записки Іст.-Філол. відділу Укр. Акад. Наук», т. V, Київ 1924. М. Драгоманов, Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії, Женева 1877, також «Громада», т. 2, Женева 1878; його ж: Историческая Польша и великорусская демократія, Женева 1881. І. Житецький, Київська Громада за 60-х років, «Україна», 1927, І. М. Гніп, Політичний рух на Україні в 1860-х роках, І. Полтавська Громада, Харків 1930. Ф. Савченко, Заборона українства 1876 року (розділ III, 1, 2), Київ 1930. И. Одинець (П. Єфименко), Къ вопросу объ украинскомъ народничествѣ, «Кіевск. Стар.», 1906, VII, VIII. Л. Струнина, Первыя воскресныя школы въ Кіевѣ, там же, 1898, VI. А. Миловидов, Недільні школи на Чернигівщині 1860 р., збірник «Чернигів і північне лівобережжя», Київ 1928. В. Граховецький, Перші недільні школи на Полтавщині, «Україна», 1928, IV. W. Lipiński, Szlachta na Ukuainie, I. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego, Kraków, 1909. М. Костомаров, Науково-публіцистичні й полемічні писання, Київ 1928. В. Антонович, Твори, т. І, Київ 1932. Збірка «Велика реформа», вид. І. Сітіна, тт. V—VI, Москва 1911. Г. Джаншіевъ, Изъ епохи великихъ реформъ, Петербургъ 1898. Н Семеновъ, Освобожденіе крестьянъ въ царствованіе Александра II, Петербургъ 1889—92. П. Милюковъ, Крестьяне въ Россіи, Энциклопед. словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVI, Петербургъ 1895. Н. Василенко, Первые шаги по введенію положеній 19 февраля 1861 г. въ Черниговской губерніи, «Кіевская Старина», 1901, кн. 3, 4 і 11. О. Воропановъ, Кре-

стьянская реформа въ Юго-Западномъ краѣ, «Вѣстникъ Европы», 1900, кн. VIII. Ів. Левицький, Погляд на розвиток низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій руського народнього шкільництва в рр. 1801—1825, «Збірн. Істор. Фільоз. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. V, Львів 1902. А. Андрохович, Львівське „Studium Ruthenum", «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», тт. 132. 146 і 150, Львів 1922—1929; його ж: Ів. Лаврівський, один із піонерів українського відродження в Галичині, там же, т. 128, Львів 1919. Ю. Желехівський, Іоанъ Снѣгурскій, его жизнь и дѣятельность, Львів 1894. Ом. Огоновський, Исторія літературы рускои, т. II, ч. 1, Львів 1889. М. Тершаковець, Галицько-руське літературне відродження, Львів 1908. М. Возняк, Епізоди культурних зносин галицької й російської України в І-ій половині XIX в., «Записки Укр. Наук. Тов. в Києві», т. XIII, Київ 1914. Е. Тишинська, Погодін і Зубрицький, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 110, Львів 1913. К. Студинський, Вступні розвідки до публікацій: 1) Кореспонденція Я. Головацького, «Збірник Філ. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка», т. VIII—IX, Львів 1905; 2) Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в рр. 1831—1846, «Записки Наук. Т-ва ім. Ш.», тт. 80 і 82, Львів 1907—1908; 3) Львівська духов. семінарія в часах М. Шашкевича, «Збірн. Фільол. Секції Н. Т. ім. Ш.», тт. XVII—XVIII, Львів 1916; 4) Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в 1797—1857 рр., «Укр.-руськ. Архів», т. XIII—XIV, Львів 1920. Ів. Франко, Панщина та її скасування р. 1848 в Галичині, Львів 1913. В. Щурат, На досвітку нової доби, Львів 1919. Ю. Левицький, 1 і 2 падолиста 1848 року у Львові, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 25, Львів 1898. Ів. Франко, Причинки до історії 1848 р., там же, т. 88, Львів 1909. М. Возняк, До історії української наукової й просвітної орґанізації в Галичині 1848 р., там же, т. 110, Львів 1912. Ів. Брик, Славянський зїзд у Празі 1848 р. і українська справа, там же, т. 129. Ів. Кревецький, Спроби орґанізовання руських національних гвардій у Галичині 1848—49, там же, т. 113, Львів 1913; його ж: Оборонна орґанізація руських селян на галицько-угорськім пограниччі 1848—49 р., там же, т. 53, Львів 1904; його ж: Руська самооборона на галицько-угорськім пограниччі 1848—49 р., там же, т. 107, Львів 1912; його ж: Справа поділу Галичини в рр. 1846—50, там же, тт. 93, 94, 95, 97, Львів 1910. Ів. Франко, Азбучна війна в Галичині 1859 р., «Укр.-руськ. Архів», т. VIII, Львів 1912. Ост. Терлецький, Галицько-руське письменство 1848—65 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицькоруської інтеліґенції, Львів 1903; його ж: Москвофіли й народовці в 70-х роках, Львів 1902. М. Драгоманов, Літературно-суспільні партії в Галичині (до р. 1880), Львів 1904.

XV

УКРАЇНСЬКИЙ РУХ 70-Х РОКІВ. УКАЗ 18 ТРАВНЯ 1876 РОКУ. 80-ТІ РОКИ. РАДИКАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ. РЕВОЛЮЦІЯ 1905—6 РОКІВ І УКРАЇНСТВО. УСПІХИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В АВСТРО-УГОРЩИНІ. УКРАЇНСТВО НА ПОРОЗІ СВІТОВИХ ПОДІЙ.

Український національний рух у Росії, що здавався таким сильним і многонадійним на початку 60-х років XIX ст., не пустив одначе глибшого коріння серед українського громадянства, а тим більше серед народніх мас. Українське панство, яке ще в 20—30-х роках у значній мірі зберігало національно-історичні традиції й будувало на них свої претензії до упривілейованого й провідного значіння в краю — під впливом із одного боку задоволення своїх станових домагань (після закону 1835 року), а з другого під впливом загальної політичної реакції в Росії, позбулося потроху свого українофільства й тільки окремі одиниці зпоміж українських панів піддержували національний рух 60—70-х років (Гр. Галаган, В. Тарновський, Є. Милорадовичка). Радикально-народницькі гасла, під якими розвивався український рух із кінця 50-х років, залякували й відштовхували від нього українське дворянство. Правда, й далі зпосеред української дворянсько-поміщицької верстви виходили гарячі прихильники національного руху, які грали в ньому провідну ролю, але вони майже всі поривали з своєю верствою, стаючи в ряди деклясованої інтеліґенції; дворянство ж, яко кляса, не тільки ставало осторонь від українства, але де-далі, щораз більше займало до нього неприхильне становище. Українське православне духовенство, зберігаючи більше звязку з народом особливо на Правобережжі, й даючи зпоміж себе значні кадри української свідомої національної інтеліґенції, було занадто звязане повною залежністю від свого духовного начальства й матеріяльною незабезпеченістю, щоб грати якусь самостійну ролю в громадському житті. Позбавлене, за малими виїмками, піддержки з боку найвпливовішої й заможньої поміщицької верстви, українство мусіло триматися далі зусиллями самої деклясованої інтеліґенції, яка виходила зпоміж збіднілого дворянства, духовенства, навіть селянства й міщанства й яка через відсутність у Росії політичної свободи й вільного громадського життя не

могла мати великого впливу й значіння. Ця інтеліґенція складалася з учителів, урядовців, представників вільних професій, і людей хоч трохи незалежних службово або матеріяльно серед неї було дуже мало. Цим пояснюється певна слаба відпорність українського руху супроти урядових утисків і репресій, які стали падати на нього вже з 1862 року.

Коли на лівобережній і степовій Україні (Полтавщині, Чернігівщині, Харьківщині, Катеринославщині й Херсонщині) заведено після 1864 року земське самоврядування, то завдяки цензовій системі виборів до земських орґанів перейшли представники дворянства, що вже прохололо, як ми бачили, до українства, й темного, несвідомого селянства. А до муніципій, після заведення в 1870 році міського самоврядування, перейшли представники зросійщеної міської буржуазії й несвідомого дрібного міщанства. Заступатися за українські національні інтереси не було властиво кому, а тимчасом і земства, й міські управи дістали великий вплив на таку важну галузь культурного життя, як шкільництво й бібліотечна справа. Тільки трохи згодом і то з великими зусиллями почала пробиватись українська течія в земствах та муніципіях.

З поширенням у цілій Росії в 60-х роках космополітичних і соціял-революційних ідей українська молодь також попадала під їх вплив і відривалася від свого ґрунту. Тимчасом як ці ідеї в більш-менш прихованій (з огляду на цензуру) формі устами талановитих і впливових письменників проповідувалися з сторінок численних російських журналів, українці не мали орґанів друку, які б обороняли українські позиції й пропаґували українську національну ідею. Коли повстали в Росії нелеґальні революційні партії («Земля і Воля», «Народня Воля», та інші), то багато активних і ідейних українців, особливо зпосеред молоді, ставали в ряди цих партій і гинули в боротьбі з російським урядом, вірячи, що загальна політична свобода в Росії, сама собою принесе визволення й для українського народу (Д. Лизогуб, Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, Кибальчич, Кравчинський, Осинський, Желябов та інші). В порівнанні з широкими політичними й соціяльними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітні постуляти здавалися занадто скромними й вузькими й не могли імпонувати молоді: вона де-далі, все більше захоплювалася космополітичними, але по суті лише всеросійськими, а не вселюдськими змаганнями, і в її очах українська мова та література ставали не більше, як засобом для легшої пропаґанди революційних та соціялістичних ідей (у чисто великоруському трактованні) серед українського народу.

Знов же таки й поширення освіти, яка хоч і ставала зчасом щораз приступнішою, але мала чисто російський характер; далі — загальна військова служба (заведена в 1874 р.), яка всю мужеську молодь послідовно рік за роком переводила через московську казарму (до того ж рекрутів-українців висилали відбувати службу поза межами України, а стаціоновані на Україні війська комплетувалися ви-

ключно з москалів); поширення російської преси й літератури, при повній відсутності, через заборону, друкованого слова українського, — все це допомагало обрусінню. Російська школа, абсолютно чужа не тільки мовою, але й духом для української дитини; офіціяльна церква, зроблена знаряддям русифікації; касарня, фабрика, залізниці, — всі ці установи, які тісно спліталися з народнім життям і впливали на нього, були могутніми засобами масової русифікації, супроти якої зусилля української інтеліґенції, позбавленої такої могутньої зброї, як друковане слово, й на кожному кроці пильно стереженої поліцією, були занадто слабкі. Український рух не міг угнатися за життям, з його широкими інтересами й потребами, й тратив із ним звязок. Українство вже в половині 60-х років обернулося в літературно-інтеліґентську течію, позбавлену впливів у земстві, в міському самоврядуванні, в пресі — одиноких чинниках, де в умовах російської дійсності виявлялося леґально громадське життя. Аполітичність і культурництво, якими свідомо обмежували себе українські діячі часів «Основи» (Костомарів, Куліш, Антонович, Житецький), тепер мстилися на українському руху, відтягаючи від нього активніші елементи й ставлячи його поза реальними громадським та політичним життям.

Одначе й зведений до характеру літературної, культурницької течії, український рух таїв у собі величезну потенціяльну силу, про що свідчив той успіх, який мало українське слово, українська книжка, як тільки вони досягли української маси, й те враження, яке робила українська пропаґанда, навіть коли вона служила зовсім іншим цілям (наприклад відома Чигиринська справа, де революціонер Я. Стефанович підбурив цілі села, користуючися українським словом і споминами про козацькі часи). «Кобзар» Шевченка, поскільки він доходив до читачів із народу, робив величезне враження і в багатьох розбуджував національну свідомість та навертав на шлях активної діяльности в українському дусі. Трохи згодом таке саме враження справляв український театр. Не менше враження справляло вільне українське слово закордонних видань, поскільки воно долітало на Україну. Навіть у няйтяжчі роки реакції, коли замовкали майже всі прояви українського життя, й воно ледве жевріло під гнітом утисків і заборон, не припинявся постійний приплив свіжих сил у ряди борців за національне визволення, й кадри цих борців постачали всі верстви українського суспільства: від українського панства, нащадків старих українських родів, до простих селян і робітників. І що було особливо знаменним — ці останні чим далі, то все більше давали відданих борців за українську справу. Як тільки хоч трохи слабнули зовнішні утиски, український рух прокидався з новою силою: на дні душі українського народу дрімали якісь укриті сили, приспані віковим лихоліттям, і досить було першої можливости, щоб вони прокинулись. Костомарів мав рацію, коли писав до московського славянофіла Аксакова, автора гарної на свій час розвідки про українські ярмарки, що «росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ: вони не підозрівають, що на дні душі кожного думаючого й недурного українця

спить Виговський Дорошенко й Мазепа — й прокинеться, коли настане слушний час». Що це було дійсно так, показує нам історія українського руху, котрий після кожного вимушеного «антракту» оживав з новою й усе більшою силою, аж поки не спалахнув широким полумям загального національного відродження в 1917 році.

На початку 70-х років зосередилися й зміцніли в Києві значні українські інтелектуальні сили, й він зробився з цього часу головним осередком українського руху. Київська Громада обєднала в собі ряд блискучих талантів на всіх полях культурного й громадського життя, які зуміли не тільки в широких розмірах орґанізувати працю з обсягу науки, письменства й мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю працю, сформулувати наново українську національну проґраму, нарівні з вимогами свого часу. Доволі назвати імена Антоновича, Драгоманова, Житецького, Чубинського, Михальчука, Лисенка, Вовка, Русова, Старицького, Нечуя-Левицького, щоб побачити, що це було виїмково щасливе сполучення видатних культурних і громадських діячів, біля яких стояв цілий ряд молодших талановитих сил. З кругів Громади вийшла ініціятива до створення українського наукового товариства під офіціяльною фірмою «Південно-Західньої Філії Російського Ґеоґрафічного Товариства» (засноване в 1873 р.). Товариство зорґанізувало наукові сили з усіх частин української землі й повело енерґійну роботу наукового дослідження української етноґрафії, словесности, історії, мови й економічного життя. З кругів цього товариства вийшли такі епохальні видання, як збірка історичних пісень українського народу Антоновича й Драгоманова (1874—75), збірки казок Драгоманова, чумацьких пісень Рудченка, монументальна праця Чубинського з етноґрафії Правобережжя і ціла низка інших. Коли результати української наукової праці були задемонстровані на археольоґічному конґресі в Києві 1874 року, вони здивували ввесь учений европейський світ і заімпонували йому своєю солідністю й своїм розмахом. У Києві за короткий час, завдяки деякому послабленню цензури, розвинулося видання українських книжок; поруч наукових праць, белетристики, поезій виходили цілі серії прекрасних популярних брошур для народу. Талановитий композитор М. Лисенко почав розробляти українську музику й створив українську національну оперу. Громада придбала собі газету «Кіевскій Телеграфъ», яка зробилася орґаном української думки. Були навязані живі зносини з іншими громадами, із яких найактивнішою була Одеська, з Галичиною та Буковиною. Політична думка київської Громади йшла по лінії федеративного устрою Росії з широкою автономією для України, навязуючи таким способом до традиції Кирило-Методіївського братства. В своїх суспільних поглядах Громада стояла на досить радикальному становищі, а деякі її члени схилялися до соціялізму. Ще радикальнішою з цього погляду була громада в Одесі. Як київські, так і одеські громадяни мали зносини з російськими революційними партіями.

Розвиток українського руху стривожив уряд, котрий добачав у ньому новий прояв політичного сепаратизму України, й місцеві ре-

акційні круги, котрі боялися соціяльно-революційної пропаґанди, в якій вони підозрівали українських діячів. Уже в кінці 1874 року до уряду було надіслано з Київа цілий меморандум, де українців обвинувачувано в тому, що вони хочуть «вільної України в формі республіки з гетьманом на чолі». Помішник куратора київської шкільної округи Михайло Юзефович, полтавський поміщик, імовірний автор цього меморандуму, почав домагатися закриття київської філії «Ґеографічного Товариства» й засипав петербурзький уряд новими доносами на український рух. Нарешті цар Олександер II наказав у серпні 1875 року створити спеціяльну комісію з міністрів внутрішніх справ і народньої освіти, обер-прокурора Синоду, начальника жандармерії й Юзефовича «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Комісія прийшла до висновку, що «допустити окрему літературу на простонароднім українськім наріччі значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекій будучині, України від Росії». Через те комісія вирішила закрити «Південно-західній відділ Ґеоґрафічного Товариства» в Київі, припинити видання «Кіевскаго Телеграфа» і вжити персональних репресій проти окремих українських діячів. Увінчував ці заходи таємний наказ, підписаний Олександром II за кордоном, у Емсі, 18 травня 1876 року про абсолютну заборону українського письменства. Заборонялося друкувати українською мовою книжки й навіть тексти до нот, виставляти українські театральні пєси й виконувати прилюдно українські пісні. Рівночасно комісія вирішила піддержувати матеріяльно москвофільський рух у Галичині, видаючи таємні субсидії москвофільським виданням, які особливо завзято боролися з українським рухом.

М. Драгоманову, якого зараз же звільнено з київського університету, й кільком іншим українським діячам (Вовкові, Зіберові, Подолинському) довелося еміґрувати за кордон. Київська Громада дала Драгоманову доручення заснувати за кордоном журнал, який би служив вільною українською трибуною й відстоював інтереси українського народу перед міжнароднім форумом. Заразом значна частина українських письменників перенесла друк своїх творів до Галичини. Наказ 1876 року не вбив ані української національної думки, ані української літератури, але він, у звязку з загальною реакцією, якою уряд відповідав на терористичну діяльність російських революціонерів, своє діло зробив. Політична активність українських громад дуже впала. В той час, як Драгоманів розвинув у Женеві дуже енерґійну діяльність, випускаючи журнал «Громада» й низку українських книг та брошур в соціялістичному й революційному дусі, українці в Росії, зневірившися в успіху політичної боротьби, почали знову схилятися до аполітизму й до чисто культурної роботи в національному дусі. Драгоманів залишився на якийсь час відірваний від українського життя в Росії й звернув головну увагу на українську справу в Галичині, завязуючи звязки з тамошньою молоддю. Патріярх українського руху Костомарів виступив із низкою статтей у російських журналах із дум-

кою «примирити з українством уряд», доводячи йому нешкідливість українського руху, який, мовляв, має виключно народо-просвітні цілі а самих українців переконуючи в тому, що вони повинні обмежитися «літературою для хатнього вжитку» та, замісць писати повісті й драми з життя інтеліґенції, або перекладати клясиків на українську мову, складати лище підручники та популярні книжки для народу. Певна річ, що Костомарів не переконав ані уряд, який по старому дивився в корінь справи й не вірив, що українці не сепаратисти, ані українського громадянства, яке, використовуючи тимчасове полегшення цензури з 1880 року, знову розвинуло було літературно-видавничий рух. Одначе глуха реакція, що почалася після вбивства Олександра II, привела до запанування думки про потребу покищо звернути всі сили на культурну працю, на створення наукових підстав українознавства в обсягу історії, археольоґії, етноґрафії, мови, історії письменства й мистецтва; осередком цієї наукової праці став місячник «Кіевская Старина», заснований у 1882 році. Крім того наукова праця, звичайно російською мовою, велася в низці офіційних наукових товариств у Київі, Харькові й Одесі, що були в українських руках і свою діяльність присвятили головно українознавству.

Доба 80-х років і першої половини 90-х була мабуть найглухішою в історії українського руху в другій половині XIX віку. Але й вона не була безплідною: за цей час виконано велику наукову працю, що стала підставою для пізнішого розвитку української науки вже в національній формі. Саме в цей час виступає на літературну арену ряд молодих сил, яким незабаром судилося стати окрасою українського письменства: Б. Грінченко, В. Самійленко, В. Леонтович, М. Коцюбинський, Леся Українка, А. Кримський та інші. В найбільш, здавалось, безпросвітні часи яскравим світлом блищить енерґійна діяльність на громадському й літературному полі Ол. Кониського, Т. Зіньківського й Б. Грінченка. В умовах строгої конспірації, непомітно для чужого ока, кермує українським рухом досвідчена рука В. Антоновича. Відновляються звязки з Драгомановим, і його різка критика аполітичности російських українців та їх ухилів у бік формального націоналізму вносить корисний фермент у розвиток української політичної думки, будить її, не дає застоюватись. В особі власника цукроварень Василя Симиренка, сина селянина з Київщини, українська культурна праця знайшла собі щедрого мецената. Таким же меценатом явився трохи пізніше поміщик із Херсонщини Євген Чикаленко. Обидва вони піддержували щедрою допомогою українські видання й товариства як у Росії, так і в Галичині. Найзнаменнішим, може, явищем українського життя 80-х років був несподівано блискучий розвиток українського театру, створеного на початку 80-х років М. Кропивницьким. Маючи в собі першорядні артистичні сили, такі, як сам Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, Оп. Саксаганський, Ів. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська та інші, трупа Кропивницького здобула українському театрові всеросійську славу, а, розпавшися опісля на десятки труп, стала важним чинником для про-

будження національного почуття в широких кругах громадянства. Обмежувана й переслідувана в Росії, українська політична думка розвивається в Галичині, де її органами являються видавані коштом українців із Росії та при їх найближчій участі журнали «Зоря», «Правда», «Життя і Слово», «Народ», та інші. Тут обмірковується важніші питання українського життя й викристалізовується національна ідеольогія. Українці російські беруть участь у галицькому житті і впливають на його розвиток: із одного боку В. Антонович і Ол. Кониський, з другого М. Драгоманів кермують цілими течіями духового й політичного життя галицьких українців. Від 1894 року новозасновану катедру української історії у Львові займає молодий київський учений М. Грушевський, і його приїзд до Галичини становить еру в її культурно-національному житті. Завязуються взагалі ближчі й частіші зносини між Україною й Галичиною й це має свій вплив на розвиток національного життя серед українців російських.

Наприкінці XIX століття виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісового українського націоналізму на широкій европейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою-но культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рямах власних орґанізацій. У 1897 р. відбувається в Київі всеукраїнський зїзд представників Громад і засновується «Загальна українська безпартійна демократична орґанізація», яка вибрала свій виконуючий центральний орґан, установила реґулярні зносини між громадами й періодичні загальні зїзди. Протягом короткого часу по всіх важніших містах України, не тільки ґуберніяльних, але й деяких повітових повстають свої громади, так само і в Петербурзі, звідки заводяться зносини з російськими політичними орґанізаціями. В 1899 році у Харькові гурток українських студентів під проводом Д. Антоновича засновує «Революційну Українську Партію», яка зразу виставляє гасло самостійної України. Ця партія обєднує в своїх рядах найактивніші елементи зпосеред українського студентства і взагалі молодшої інтеліґенції, засновує дуже жваве видавництво революційної літератури в Чернівцях і у Львові й, перевозячи цю літературу нелеґально до Росії, масово ширить її по селах. Революційна Укр. Партія дуже скоро перетворюється в партію соціял-демократичну; вона звертає всю увагу на ширення суспільно-революційних ідей і обмежується в своїй проґрамі домаганням для України лиш автономії. Прапор самостійної України переймає друга течія, що виділилася з Рев. Укр. Партії, т. зв. Народня Українська Партія, й гасло української державної самостійности вже не сходить із політичного овиду. Оперте одначе не стільки на національно-історичній традиції, скільки на теоретичних міркуваннях соціялістичної доктрини, воно ще мало приваблює до себе уваги, видаючися багатьом лише далеким ідеалом, майже нереальним та утопійним.

Початок XX століття в діях Росії позначився дуже скорим зростом політичного визвольного руху. Російський абсолютизм під натиском громадської думки й під впливом свого внутрішнього розкладу здавав помалу свої позиції, і навіть українство, яке завжди в очах російського уряду було предметом особливо пильного догляду, фактично діставало деякі полегші. Росте число українських видань, особливо популярних, починають виходити підручники для початкового навчання, засновуються українські товариства (правда, лише в Петербурзі й під офіційною російською назвою), відбуваються прилюдні українські культурні маніфестації, як наприклад, свято відкриття памятника Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 року, коли до Полтави зїхалися тисячі представників української інтеліґенції, в тому й делеґати з Галичини та Буковини, і у відповідь на заборону читати українські привіти улаштували дуже імпозантну культурну демонстрацію. Такими ж загально-національними святами всеукраїнського характеру були й ювілеї Івана Нечуя-Левицького та М. Лисенка в Київі. Українське слово починає прилюдно лунати на громадських зборах. Цілий ряд земств і міських дум виносить постанови про потребу завести в школах навчання українською мовою. Анальоґічні постанови виносять ріжні зїзди — аґрономічні, технічні та інші. Театральні зїзди ухвалюють резолюції про скасування обмежень для українського театру. Складаються петиції, вкриті тисячами підписів, про потребу скасування спеціяльних утисків над українським словом.

Російський уряд починає помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить уже на ширшу арену громадського життя. Перший вилім робиться в справі допущення українського перекладу св. Письма: Синод, який пів-століття не дозволяв українського слова в церковнім ужитку, тепер дає благословення українському перекладові Євангелія і видає його своїм коштом. У кінці 1904 року рада міністрів обмірковує спеціяльно справу скасування цензурних заборон над українським словом і констатує «низький культурний рівень українських ґуберній» через відсутність доступної для них мовою літератури. Рада запитує думки про цю справу в Академії Наук, київського й харківського університетів і в київського ґенерал-губернатора. Всі висловилися рішуче за скасуванням обмежень над українським словом. Академія Наук відповіла цілою, ґрунтовно умотивованою доповіддю, складеною найбільшими знавцями справи, а відповідь київського університету склав сам В. Антонович. Та доки уряд думав і міркував, вибухла восени 1905 року революція й українське слово здобуло собі свободу фактично, на основі маніфесту 17 жовтня 1905 р. про конституцію. Першою ластівкою був часопис «Хлібороб», видаваний братами Шеметами в Лубнях на Полтавщині. Потому пішли інші українські часописи в Київі, Полтаві, Харькові, Одесі, Катеринославі, Петербурзі, Москві та по інших містах. Українські партії: Радикально-Демократична, Селянська Спілка, Соціял-Демократична, Народня виступили тепер отверто. Почали засновуватись українські клюби, то-

вариства «Просвіта», розвинулося видання українських книжок, особливо підручників і популярних творів для народу. Трохи згодом — в 1907 році видано в Петербурзі під редакцією Василя Доманицького перше повне видання «Кобзаря» Шевченка, й широке громадянство вперше дістало змогу познайомитися з усіма творами свого великого національного поета.

Українські партії повели енерґійну аґітацію за автономію України. Всі вони прийняли в свої проґрами соціялістичні гасла. Взагалі, визволившися з ярма заборон та утисків завдяки революції, українське громадянство було настроєне дуже радикально, й тон усіх його виступів так само, як і тон української преси, був дуже гострий. Нечисленні консервативні елементи серед українського громадянства не виявили жадних спроб якоїсь орґанізації, й їх голосу не було чути. Взагалі українське панство, до якого ці елементи здебільшого належали, не винесло собі ніякої науки з грізних подій, які наростали перед його очима й глибоко захитували його політичне й економічне становище. Замісць прилучитися до українського національно-автономічного руху, й занявши в ньому певне місце, зрівноважувати крайні соціяльні змагання лівіших елементів, українське панство остаточно звязало свою долю з всеросійською реакцією та централізмом і тим підкопувало свою власну будучність як суспільної верстви. Російський уряд, хоча був примушений піти на уступки загальному визвольному рухові, не припиняв із ним як найгострішої боротьби й мобілізував усі реакційні та консервативні сили в державі для цієї боротьби. В його очах увесь український рух був частиною, і то одною з найнебезпечніших, загального революційного руху, й тому він невпинно боровся з ним, закриваючи українські видання, забороняючи українські товариства й арештовуючи українських діячів. Український рух, захоплюючи все ширші круги громадянства і вже знаходячи активний відгук серед селян і робітників, мусів розвиватися в атмосфері непримиренної боротьби з урядом і все гостріших проявів соціяльної революції, до якої змагали революційно-соціялістичні партії.

Весною 1906 року зійшовся в Петербурзі перший російський парлямент, так звана Державна Дума. Вибори до неї відбувалися серед розпучливої боротьби опозиційних і революційних партій із урядом, серед безупинних арештів та заборон. Революційні українські партії, як і російські, бойкотували ці вибори, одна тільки Радикально-Демократична Українська Партія виставила подекуди своїх кандидатів, самостійно або бльокуючися з партіями загально-російськими. Але, коли Дума зійшлася й гурток свідомих українських діячів, які були вибрані послами, — Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, заснував Українську Парляментську Громаду, то до неї зараз же вписалося понад 40 послів, вибраних на Україні. Серед них були видатні громадські діячі, такі, як барон Ф. Штейнгель, Микола Біляшевський, Ол. Свечин, Максим Ковалевський, Андрій Вязлов та інші. Що було особливо важливе, так це те, що до Укр. Парл. Громади вписалися майже всі посли-селяни, серед яких виявилися такі свідомі й відда-

ні українській справі діячі, як Гаврило Зубченко, Євген Онацький, Іван Тарасенко та Аркадій Грабовецький. Це був справжній тріюмф української ідеї. Він підняв дух українського громадянства, натхнув його новою вірою в своє діло. В Петербурзі негайно утворився український центр при участі місцевої громади, на чолі якої стояли видатні українські діячі й патріоти Ол. Лотоцький і П. Стебницький, до Петербурґу прибув зі Львова М. Грушевський, і при його участі засновано спеціяльний орґан «Украинскій Вѣстникъ», виготовлено деклярацію про автономію України, яку малося урочисто проголосити в Думі. Але саме напередодні цього наміреного виступу Дума була розпущена, проіснувавши всього 72 дні. Після розпуску Думи більшість її членів узяла участь у відомій політичній маніфестації, виїхавши до Виборґу у Фінляндії й підписавши там відозву проти уряду. Всі українські посли підписали цю відозву, разом із іншими були присуджені до тюрми й стратили право участи у виборах до 2-ої Думи. Це було дуже некорисно для української справи, бо хоч і в 2-ій Думі негайно ж склалася нова Українська Громада з 47 членів, але серед них вже не було старих досвідчених політиків, хоч були свідомі національно діячі, як ось священик А. Гриневич, М. Рубіс, селяни Є. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло. Українська Парл. Громада заснувала свій орґан «Рідна Справа», ведений популярно, щоб бути доступним для широких мас. Громада внесла до поданого міністерством законопроєкту свої поправки, домагаючися заведення навчання українською мовою в школах і заснування катедр українознавства по університетах. Були виготовані законопроєкти про автономію України, про місцеву самоуправу, про українську мову в суді, школі, церкві й т. д. Але й 2-га Дума була скоро розпущена (вона працювала всього 103 дні) і в Росії знову запанувала реакція. Виборний закон було замінено, і в дальших 3-ій та 4-ій Думах, хоча й були окремі посли-українці, але громад уже не закладалося й українських загальних інтересів заступати вже не було кому.

Уряд почав помалу ліквідувати здобутки революційних років. Багато українських періодичних видань було припинено, українські товариства були позакривані, а які й залишилися, то діяльність їх обмежувалася на кожному кроці, чимало українців було заслано на північ і до Сибіру, дехто еміґрував за кордон. Виклади українською мовою по університетах, які розпочали було в 1906—7 рр. деякі професори (М. Сумцов у Харькові, Ол. Грушевський у Одесі) були припинені, й уряд із новою енерґією заходився «очищати» школу від українських впливів. Та всетаки певні здобутки революції залишились. Залишилися деякі «Просвіти», українські клюби, «Українське Наукове Товариство» в Києві, коло двох десятків українських часописів, а головне — збільшився континґент свідомої української інтеліґенції, до якої пристало чимало видатних громадських діячів, до того часу байдужих до української справи; ще важніше було те, що українська національна ідея почала пускати глибше коріння в народі, особливо на Катеринославщині й Полтавщині. З українством почали

рахуватися російські політичні партії, як з поважною громадською силою. Засноване в 1908 року всеукраїнське політичне обєднання, т. зв. «Товариство Українських Поступовців», яке стояло на загальній плятформі конституційного парляментаризму й автономії України, входило в порозуміння з партією конституційних демократів («Кадетами») й трудовою, що виступали через своїх представників у Думах із критикою російської політики на Україні та взагалі піддержували українські домагання і в Думі і в своїй пресі. Російський уряд по старому дивився на український культурно-національний рух, як на переходовий ступінь до державного сепаратизму України. В цьому були переконані всі представники влади, починаючи від премієр-міністра Столипіна, котрий заявив про це отверто, мотивуючи цим заборону української мови для публичного вжитку, й кінчаючи звичайними жандармськими офіцерами, які, як згадує О. Русов у своїх споминах, були переконані, що українці «хочуть відділення України від російської держави в окрему самостійну державу з своїм гетьманом, своїми послами й консулами в чужих державах, своєю окремою монетною системою й своїм власним військом». І хоч офіційно представники зорґанізованого українства відхрещувалися від таких аспірацій, заявляючи, що українці не домагаються більшого, як автономія, але сама думка про самостійність України, висловлена отверто на переломі XIX і XX століть, не завмирала з того часу, знаходила собі адептів, особливо серед молоді й раз-у-раз підносилась отверто на терені Австро-Угорщини. Вона знаходила собі опертя в дуже успішному розвитку українського життя в Галичині та Буковині.

*

Народовецький напрям у Галичині, хоча й міцнів безупинно протягом 70-х років, але, спираючися головно на духовенство і дрібну буржуазію, настроєних консервативно й строго льояльно до австрійського уряду, помалу втрачував свій колишній народолюбний характер і зводився до формального націоналізму, незвязаного з реальними потребами українського народу в Галичині. Самі суперечки народовців із москвофілами носили характер домашнього спору за мову й за правопис, тимчасом як ніхто, як пише Франко, «не пробував вияснити народові основ конституційного життя, ані азбуки економічної та соціяльної науки», й народ, дарма що жив у конституційній державі, не знав, як користати з конституційної свободи. Він жив у поглядах, що «найвищу й одиноку власть у державі має цісар, що він може все зробити, і від його волі все залежить». А цісар Франц-Йосиф якраз не був прихильний до українського народу й не мав зовсім охоти щось робити на його користь! У відносинах із українцями російськими наступало певне відчуження на ґрунті ріжниці суспільно-політичних поглядів і розвивався своєрідний галицький партикуляризм (т. зв. рутенство), який обмежував свої інтереси виключно межами Галичини. Серед народу апатія й байдужість до парлямент-

ської політики дійшли до крайнього ступня й, наприклад, при виборах до сойму в 1879 р. галицькі українці провели всього двох своїх кандидатів.

Початок 80-х років приніс деяке оживлення. Народовці заснували в 1880 році великий політичний часопис «Діло», який був присвячений виключно місцевим галицьким справам, і вперше були скликані народні віча для обміркування потреб політичного й суспільно-економічного життя. Перед у цих заходах вів талановитий публіцист Володимир Барвінський. Саме тоді починає зростати ідейний вплив Драгоманова на молоде покоління. Драгоманів уже з половини 70-х років увійшов у близькі зносини з галицькою молоддю, стараючися навернути її на практичну діяльність серед народу, на його політичне й суспільне усвідомлення в дусі радикальних і навіть соціялістичних ідей. Помалу в Галичині склався цілий гурт людей, на чолі яких стояли Іван Франко й Михайло Павлик, які розвинули літературну й громадську діяльність у дусі ідей Драгоманова, й Драгоманів став духовним вождем цілого покоління. В діяльності Драгоманова було чимало сторін, які не були корисні для галицького суспільства: його безоглядні виступи проти церкви й духовенства в країні, глибоко привязаній до своєї церкви, де церква й духовенство мали за собою великі заслуги перед нацією; його абстрактний соціялізм і політичний радикалізм, які мало рахувалися з реальними умовами галицького життя; його проповідь космополітизму, який фактично був замаскованим пан-русизмом і який маловажив національне питання серед суспільства, яке ще мусіло боротися за елементарні права нації. Але з другого боку діяльність Драгоманова була перейнята глибоким ідеалізмом і зогріта щирою любовою до народу; Драгоманів закликав покинути безплідні теоретичні змагання про мову й братися до живої активної праці для добра народу; Драгоманів радив своїм прихильникам здобувати як найширшу освіту й вимагав серіозного, опертого на доброму вистудіюванні становища, підходу до громадської діяльности; нарешті він вимагав строгої етичности навіть у методах боротьби з противниками. Це все мало велике виховне значіння для галицького суспільства. Як згадує у своїх споминах його великий учень Франко, «Драгоманів був для нас (для галичан) правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писання, упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи европейської цивілізації. Можна сказати, що він за вуха тяг нас на той шлях».

В кінці 80-х років під ідейним проводом Драгоманова повстала в Галичині українська радикальна партія, яка поставила собі метою боронити інтереси селян; на кошти, які здобували прихильники Драгоманова на російській Україні, засновано партійну пресу («Народ», «Хлібороб») і видавництво та велася виборча аґітація. Молодій партії вдалося провести власних кандидатів і до сойму, і до парляменту. Діяльність радикалів спонукувала народовців і москвофілів самим

братися до активнішої праці на користь народніх мас. Знов же таки під впливом і при участі українців з Росії (головно В. Антоновича й Ол. Кониського) провідники народовців, піддержані галицьким митрополитом Сильвестром Сембратовичем, увійшли в порозуміння з намісником Галичини ґрафом Бадені, за яким стояли польські політичні круги: українські посли мали рішуче відмежуватися від москвофілів і стати виразно на становищі австрійського державного патріотизму, припинити свою опозиційну тактику й виступити проти поляків; за те українці в Галичині мали дістати ряд концесій на полі культурно-національному: поміч уряду для культурних українських установ, утраквізацію учительських семінарій, нову (третю) українську ґімназію, катедру української історії на львівськім університеті, українські написи на всіх урядах, залізницях, поштових скриньках і т. д. На основі цієї угоди, від якої творці її сподівалися «нової ери» в Галичині, посол Юліян Романчук виголосив у соймі в кінці 1890 року відповідну політичну декларацію. Угода викликала завзяту опозицію з боку радикальних і москвофільських кругів і взагалі не здобула собі популярности серед українського суспільства. Вона з політичного погляду довго не продержалась, і народовецькі посли скоро заняли знову опозоиційне становище, але її здобутки на культурному полі мали велике значіння для зміцнення національних українських позицій у Галичині.

Від половини 90-х років політичне й культурне життя галицьких українців почало дуже помітно розвиватись. В 1899 році поміркованіше крило радикальної партії злилося з народовцями. Так повстала одна національно-демократична партія, яка взяла провід у політичному житті народу. В своїй проґрамі вона заявила, що остаточною метою її змагань є «дійти до того, щоб цілий українсько-руський народ зеднався зчасом у одноцільний національний орґанізм». В тому самому часі заснувалася й українська соціял-демократична партія, яка устами свого делеґата на зїзді австрійської соціял-демократії в Брні в 1899 р. заявила, що її метою є «вільна держава українського люду, українська республіка». Ще раніш, а саме в 1895 р. заяву про політичну самостійність українського народу, як ідеал українських політичних змагань, склала на своєму зїзді у Львові українська радикальна партія. В 1900 році на двох протилежних кінцях української землі українська молодь маніфестувала своє признання до самостійности України, як національного ідеалу: в Харькові і в Полтаві Микола Міхновський виголосив реферат на цю тему на таємних сходинах української молоді, й гасло самостійної України було прийняте з ентузіязмом; а у Львові на публичному вічі українського студентства після реферату Льонґіна Цегельського, при загальнім одушевлені воно прийняло резолюцію, що його ідеалом є створення самостійної української держави. Коли деякі часописи в своїм австрійськім ультральоялізмі спробували висміяти цю резолюцію, як утопію, в обороні самостійної України, як національного ідеалу, виступило «Діло», а на сторінках «Літературно-Наукового Вістника» озвав-

ся блискучою статтею на захист цього ідеалу Іван Франко. Життьова дійсність була в ті часи дуже далеко від такого ідеалу, і в щоденному житті треба було боротися за речі часом дуже дрібні й елементарні, але проголошення високого ідеалу власної самостійної держави було тим світочем, який присвічував серед цієї щоденної боротьби й широко розсував межі політичного обрію. Протягом якогось півтора десятка років перед Світовою Війною український народ у Галичині зробив великий поступ на політичному полі. Москвофільство тануло з кожним роком, і суспільство ставало одностайним у своїх національних змаганнях, улегшуючи собі цим свої політичні здобутки. Число українських послів і в соймі і в парляменті невпинно зростало. Коли в 1907 році в Австрії вперше були переведені вибори на основі загального й рівного виборчого права, то українці провели 30 послів, які творили вже поважну політичну ґрупу, з якою треба було рахуватися в парляментарному житті. Весною 1914 р. було досягнуте порозуміння з польськими політичними кругами, на основі якого українці діставали 62 місця (більше третини) в соймі і ряд місць у важніших адміністраційних установах краю. Вся Галичина вкрилася сіткою спортових і ґімнастичних орґанізацій «Січей» і «Соколів». Дуже гарно почали розвиватися національні економічні установи: «Дністер», «Краєвий Союз Кредитовий», «Народня Торговля», «Сільський Господар» та інші. Широко розрослася кооперація й українські народні маси звикали шукати порятунку не в еміґрації, що була розвинулася в 90-х роках, не в надіях на ніби то прихильного цісаря, а в самопомочі і в економічній орґанізації. Український народ у Галичині ставав свідомим і солідарним. Уніятське духовенство під проводом свого митрополита графа Андрія Шептицького стало остаточно на народньо-українському ґрунті й поруч із молодою світською інтеліґенцією як і раніш, брало живу участь у національному житті.

В парі з політичним розвитком галицьких українців ішли їх успіхи на полі культурному. Українське шкільництво помалу, крок за кроком, досягло значних здобутків, порівнюючи з недавнім минулим. Перед війною українці мали вже 6 державних ґімназій і 15 приватних середніх шкіл. Число народніх українських шкіл досягло 3.000. В університеті у Львові мали українці 7 звичайних катедр і 4 доцентури. Огнищем наукового життя зробилося Товариство імени Шевченка, перетворене в 1893 році, за ініціятивою українців із Києва, на Наукове. Розквіт Товариства починається з переїзду до Львова проф. М. Грушевського, який у 1897 році став його головою. За короткий час Грушевському вдалося обєднати біля Товариства важніші вчені сили з усіх частин української землі й при щедрій матеріяльній допомозі меценатів із російської України розвинути таку широку науково-дослідчу й видавничу діяльність, що вже за кілька років Наукове Товариство ім. Шевченка було загально визнане за українську академію наук, якій бракувало тільки офіційного титулу. Доволі сказати, що Товариство до 1914 р. видало коло 300 томів наукових праць українською мовою з ріжних галузів знання, а більш усього з україно-

знавства. Поруч Грушевського головними діячами Товариства були з місцевих учених Іван Франко й Володимир Гнатюк. Великі заслуги коло культурного розвитку Галичини поклав митрополит А. Шептицький, особливо через заснування в 1913 р. Українського Національного Музею у Львові. На переломі XIX і XX ст. на літературному полі в Галичині появився ряд визначних талантів з Василем Стефаником і буковинкою Ольгою Кобилянською на чолі. Видаваний від р. 1898 у Львові Грушевським і Франком місячник «Літературно-Науковий Вістник» (у 1907 році перенесений до Києва) став усеукраїнським літературним орґаном, на сторінках якого писали найкращі літературні сили з цілої України. Найбільшою окрасою загально-українського письменства того часу був Іван Франко, найвизначніший літературний талант, якого коли видала галицька земля.

Маленька Буковина почала відроджуватися на початку 80-х років, стаючи щораз ближче до галицького й загально-українського життя. Справжньою ерою в її національному житті був 1885 рік, коли катедру української мови й письменства в черновецькім університеті обняв галичанин проф. Степан Смаль-Стоцький, який згодом став також послом до парляменту й віце-маршалом буковинського сойму. Його невсипущій енерґії й відданості справі завдячує Буковина свій культурно-національний поступ. У 80-х роках уперше провели буковинські українці своїх послів до буковинського сойму, а по виборах 1911 року мали їх 17 на всіх 53 послів. До парляменту в Відні висилала Буковина 5 послів, які виступали звичайно разом із українськими послами з Галичини. Перед війною Буковина на 300 тисяч українського населення мала 3 українські ґімназії, 1 учительську семінарію, українська народня школа була в кожному селі. Широко були розвинуті читальні по селах, руханково-пожарні «Січі» та кооперативи.

Коли поглянути на становище й розвиток українського народу під Росією та Австрією від половини XIX ст., то доведеться признати, що умови перебування під конституційним австрійським режимом були прихильніші, ніж під режимом царського абсолютизму. Хоча Росія й дивилася на Україну, як на «искони русскій край», заселений таким самим «русским» православним народом, але властиво ставилася вона до України як до кольонії й визискувала її природні багатства, даючи їй взамін далеко менше, ніж збирала з неї безпосередніми й посередніми податками. Перед війною Україна давала понад 26% усіх державних прибутків і покривала не тільки всі державні видатки на свої власні потреби, але віддавала майже цілу половину одержаних із неї коштів на потреби інших провінцій імперії. Вся фінансова, промислова й торговельна політика російської імперії велася в тому напрямі, щоб інтереси «центру», себто чисторосійських ґуберній, мали перевагу над економічними інтересами України. Залізниці будувалися так, щоб звязати українські землі як найближче не з Києвом, Харьковом або Одесою, а з Москвою. Тарифи укладалися так, що провезти продукти з Полтави чи з Харькова було дешевше

до Москви, ніж до Києва. Під претекстом польської небезпеки уряд аж до останніх років перед війною не заводив земського самоврядування на правобережній Україні й господарював у ній за допомогою бюрократичних установ. Зі страху перед українським сепаратизмом він умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові й не дозволяючи української літератури та преси, виганяючи українську мову з ужитку в церкві й взагалі в публічному житті. Він насилав на Україну хмари своїх учителів, урядовців, священиків умисне задля русифікації. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не найкращі елементи (до самої революції 1917 року на правобережній Україні вчителі діставали спеціяльну платню «за обрусіння»), які зовсім не дбали за інтереси населення. Наслідок урядової системи політики супроти України був той, що в порівнянні з великоруськими ґуберніями відсоток грамотних на Україні, що ще в XVII—XVIII вв. славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий. Талановитий український народ, про здатність якого до освіти, науки й мистецтва в один голос говорили всі чужинці, опинився в стані культурного занепаду й відсталости. А загально-російські політичні умови, які виховували не вільних та свідомих громадян, а затурканих рабів, яких тримано в послуху нагайками й різками, позбавлених всякого почуття державного патріотизму, навіть самого розуміння ваги державности, дали свої траґічні наслідки вже за часів революції 1917 року, роблячи український народ податливим на ріжні руїнницькі гасла й байдужим до гасел державно-творчого характеру. Вина за це цілком падає на російський царський режим, який майже нічого не робив для задоволення невідкличних економічних потреб української селянської маси, озлоблював її жорстокими репресіями й умисне держав у духовій темряві.

В порівнянні з цим перебування під конституційною Австрією, не вважаючи на далеко гірші соціяльно-економічні умови життя й меншу матеріяльну забезпеченість української сільської маси, на брак тої соціяльної опіки, яку всеж давали населенню земства (в обсягу хоча б охорони народнього здоровля), на байдужість чужого уряду, на виснажуючу сили гостру національну боротьбу в самому краю й на матеріяльну бідність своєї інтеліґенції, примушеної передовсім боротися за своє власне існування, — все ж таки вільніші політичні умови давали змогу леґальної боротьби за поліпшення своєї долі, виховували маси політично, давали освіту в рідній мові; все це робило галицького селянина, хоч і біднішого матеріяльно, значно свідомішим і політично більш виробленим, ніж його брати, селяни наддніпрянські.

Після першої революції в Росії, не вважаючи на часову реакцію, українське життя почало розвиватися щораз інтенсивніше й, хоч успіхи національної свідомости серед інтеліґенції залишали далеко позаду пробудження цієї свідомости серед народніх мас, але можна було з певністю думати, що з усуненням елементарних перешкод для народньої освіти й з утворенням української народньої школи, національне відродження українського народу піде прискореним темпом.

Галичина й Буковина з цього погляду випередили російську Україну й перед ними стелилися широкі перспективи національного розвитку. В такому стані захопила український народ, поділений між двома ворожими державами, велика світова війна, яка знову відкрила перед ним перспективи відбудови його державної незалежности.

ЛІТЕРАТУРА

Ол. Рябінін-Скляревський, Київська громада 70-х років, «Україна», 1927, кн. I—II. I. Житецький, Південно-Західній Відділ географ. Т-ва у Київі, там же, кн. V. Ф. Савченко, Заборона українства 1876 р. і Південно-Зах. Відд. Ґеор. Т-ва в Київі. 2. До історії укр. журналістики 1870-х рр. 3. Емський указ. Київ 1930. В. Науменко, До історії указу про заборону укр. письменства, «Україна», 1907, кн. V. М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціялізм, Київ 1914; його ж: Собраніе политическихъ сочиненій, 2 томи, Парижъ 1905—6; його ж: Листи на наддніпрянську Україну, Відень 1915. М. Грушевський, Місія Драгоманова, «Україна», 1926, кн. II—III; його ж: Освобожденіе Россіи и укринскій вопросъ. Петербургъ 1906. (Ол. Лотоцький і П. Стебницький) Украинскій вопросъ, вид. 3-те, Москва 1917. Н. Василенко, Политическіе взгляды Драгоманова, «Украинская Жизнь», 1912, кн. 6. Б. Грінченко, На безпросвѣтномъ пути, Київ 1912. О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ 1926. В. Дорошенко, Революційна Українська Партія, Львів 1921; його ж: Українство в Росії, Відень 1917. О. Терлецький, Москвофіли й народовці в 70-х роках, Львів 1902. М. Кордуба, Звязки В. Антоновича з Галичиною, «Україна» 1928. V. К. Левицький, Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914 рр. 2. тт. Львів 1929. Ів. Франко, Молода Україна, Львів 1910. Leon Wasilewski, Ukraina i sprawa ukraińska, Kraków 1912. Ю. Бачинський, Україна irredenta, з передмовою В. Дорошенка, Берлін 1924. Галичина, Буковина и Угорская Русь, Составлено сотрудниками ред. «Украинская Жизнь», Москва 1915. Ст. Смаль-Стоцький, Буковинська Русь, Чернівці 1896. И. Лучицкій, Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австріи (на Буковині), «Кiев. Стар.» 1901, кн. III і V.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Абазин, полк. брацлав. II, 139, 141.
Абрамович Микола I, 227.
Август II, кор. пол. II, 136—138, 141, 142, 148, 158, 186, 254, 261.
Август III, кор. пол. II, 254, 261, 262.
Авдій, художн. I, 95.
Авраамій, еп. Пинський I, 207.
Адам Бременський I, 76.
Адамович Семен II, 62, 114.
Аділь-Ґірей II, 77, 82, 83.
Аксаков I. II, 314.
Акундінов Тим. II, 27.
Альбовський Е. II, 229.
Амартол Ґеорґій I, 23, 26, 77.
Амурат, султ. тур. I, 215.
Андрій I, кор. угор. I, 48, 49.
Андрій II, кор. уг. I. 62, 83, 85.
Андрій Юрієвич Боголюбський I, 58, 59, 68, 84, 163.
Андрій Юрієвич гал. I, 93, 94.
Андріяшев Ол. I, 68, 96.
Андронік Комнен I, 82.
Андрохович А. II, 311.
Андрусяк М. II, 94, 158.
Анна Івановна, рос. цариця II, 166, 186, 189, 191, 194, 199, 204, 224, 225, 254, 270.
Анна Леопольдовна, рос. цар. II, 194.
Анна, ж. Ярослава Мудрого I, 48.
Анна Ярославна I, 48.
Анонім, угор. літописець I, 20.
Антонович Вол. I, 8—12, 15, 18, 25, 39, 62, 64, 68, 90, 98, 100, 112, 115, 129, 146, 149—151, 161, 202, 211, 212; II, 24, 37, 47, 63, 72, 90, 94, 106, 111, 158, 246, 248, 252, 257, 258, 266, 296, 297, 310, 314, 315, 317—319, 324.
Антонович Дм. I, 79; II, 213.
Антоновський Мих. II, 273.
Апостол Данило II, 137, 141, 144, 145, 159, 162, 164, 165, 173, 178, 180—186, 187, 189, 190, 197, 207.
Апостол Петро II, 183.
Аркас М. I, 13.
Арне Т. I, 38.
Арон, госп. молд. I, 191, 192.
Арсеній, грек I, 175.
Архангельський А. I, 195.
Асмуд, варяг I, 40.
Астаматій О. II, 92, 93, 119.
Аттила I, 31.
Ахія, царевич I, 216.
Ахмет-паша I, 201.

Багалій Дм. I, 11, 15, 25, 33, 39, 41, 68, 96, 112, 115; II, 134, 202, 212, 214, 221, 227—229, 246, 287.
Багатур, хан I, 86.
Бадені К. гр. II, 324.
Бадовський Ян I, 157.
Базилевич В. II, 287.
Базилевські, дідичі II, 203.
Байбуза Тих. I, 197.
Бакуринські I, 227.
Балабан Ґедеон I, 180, 181, 183.
Балабан Діонісій м. II, 58, 61, 98, 126.
Балудянський Гр. II, 309.
Бантиш-Каменський Дм. I, 7, 15, 18, 149; II, 3, 4, 68, 273.
Бантиш-Каменський Мик. I, 179; II, 63, 208.
Барабаш II, 49.
Барабаш Ів. II, 9, 12.
Барабаш Як. II, 54, 56, 57.
Баранович Лазар I, 222; II, 80, 86, 91, 98, 130.
Баранович Ол. I, 139, 143.
Барбашов А. I, 100, 112.
Барвінський Богдан I, 13, 25, 96, 112, 202, 212.
Барвінський Вікт. II, 134, 212.
Барвінський Волод. II, 323.
Барвінський Е. I, 161, 196.
Баршевський Г. I, 125, 130.
Барятинський Ів. кн. II, 189—191,
Барятинський Юр. кн. II, 59, 61, 66.

Батий, хан I, 64, 86, 88, 91, 98, 109, 139.
Баторій Стефан I, 128, 141, 156, 158, 171, 188, 198; II, 124.
Батюшков П. I, 195.
Бачинський Юл. II, 328.
Бегер Янчі I, 158.
Безбородько Андрій II, 197.
Безбородько Ол. I, 6; II, 208.
Безпалий ген. об. II, 79.
Бела III кор. уг. I, 83.
Бола IV кор. уг. I, 89.
Беннедіх Карл II, 148.
Беньовський Казим. II, 54, 58.
Березін I, 86.
Березовський М. II, 208, 210.
Беринда Памва I, 206.
Берлінський Макс. II, 273.
Бершадський I, 125.
Бестужев-Рюмін К. I, 21.
Бец, В. II, 24, 72, 94.
Беляев I, 50.
Бельовський Авг. II, 261.
Бельський Йоахим I, 154, 191.
Бельський М. I, 149.
Бібіков Дм. II, 285, 286.
Бібіков Ів. II, 195.
Біднов Вас. I, 176; II, 231, 245, 246, 249.
Білогруд Григор. II. 81.
Білозерський Вас. II, 280, 289, 291.
Біляшевський М. II, 213, 320.
Бірон Густ. II, 191, 193, 194.
Боболинський Леонтій I, 187.
Богданов, моск. бояр., II, 81.
Богішич В. I, 52.
Боговитини, I, 120.
Богун Іван II, 28, 29, 35, 36, 56, 68, 122.
Бодянський Йосип I, 6, 8.
Болеслав Кривоустий I, 84.
Болеслав Сміливий I, 55.
Болеслав Хоробрий I, 46, 47.
Бона Сфорца I, 167, 169.
Боняк, хан полов. I, 57.
Боплян Гіл. I, 149, 223.
Борецький Іов м. I, 206—208, 216, 222.
Борзобогатий, Іона еп. I, 166.
Борис Володимирович, кн. I, 46.
Борис Вячеславович, кн. I, 55.
Борисенок С. I, 125, 126, 130.
Боровиковський Волод. I, 5; II, 210.
Бородавка Яків I, 206, 209, 210.
Борозна Ів. II, 182.
Борозни I, 227.
Бортнянський Дм. I, 5; II, 210.
Борщак I. II, 146, 158.
Браницька гр. II, 238.
Браницькі гр. II, 250, 253.
Братковський Данило II, 140.
Брик Ів. II,311.
Броневський Мартин I, 178, 183.
Бронський Христофор I, 171.
Бруховецька-Долгорука II, 80.
Бруховецький Іван II, 51, 66—70, 74, 75, 76, 79, 80, 86, 98, 117, 119, 123, 129, 222.
Бугсгевден Альберт I, 101.
Будний Симеон I, 169.
Бужинський Гавриїл II, 208.
Булавін II, 241.
Бурдзейка I, 125.
Бурундай, тат. воєвода I, 91.
Бускевич Лев II, 81.
Бутович ген. осав. II, 156.
Бутурлін II, 34, 35, 41.
Буцінський П. II, 6, 37.
Бучинський Б. I, 13, 179, 195.
Бучинський Ол. II, 120.

Вагилевич Ів. II, 302, 303.
Вадовський коз. полк. II, 12.
Ваза Іван I, 198.
Вайсбах рос. ген. II, 163.
Валуєв П. гр. II, 297.
Валькевич Петро II, 197.
Василенко Мик. I, 11, 15, 158, 161, 176, 196, 212, 229; II, 134, 158, 177, 188, 196, 212, 228, 287, 288,310, 328.
Василенкова-Полонська Н. II, 231, 229, 245.
Василіїв Мих., полк. II, 221.
Василій арх. новгородський I, 99.
Василій Великий I, 77.
Василій I, в. кн. моск. I, 106.
Василій II, віз. імп. I, 45.
Васильєвський В. I, 79.
Василько Романович I, 84, 86, 89, 92, 94, 95.
Василько Ростиславович I, 57, 59, 80.
Васильчиков кн. II, 286.
Васильчиков А. II, 211.
Вацлав II, кор. чеськ. I, 93.
Ведель А. II, 208, 210.
Воликогагін Д. II, 67.
Величко Гр. I, 79.
Величко Сам. I, 3, 149; II, 3, 49, 63, 66, 68, 74, 92, 103, 110.
Велланський Дм. II, 208.

Вельямінов Ст. II, 176—180.
Верещака Прокіп II, 62.
Верлан, полк. II, 254.
Виговський Василь II, 53.
Виговський Данило II, 53, 59, 61, 64.
Виговський, Іван I, 12; II, 36, 44, 51—54, 56, 59, 60—65, 69, 73, 74, 102, 113, 116, 118, 122, 123, 129, 145, 222, 315.
Виговський Костянтин II, 53.
Виговський Федір II, 53.
Винський Григорій II, 210.
Вишата, воєвода I, 47, 48.
Височан Семен II, 18.
Вишенський Іван I, 183.
Вишневецький Дмитро (Байда) I, 155, 186.
Вишневецький Єремія I, 223, 225; II, 16, 18, 21.
Вишневецький Михайло, король II, 82, 84, 87.
Вишневецький Михайло, староста каневський, I, *141*, *158*, 170.
Вишневецький Олександер I, 141, 189.
Вишневецькі князі I, 111, 120, 139, 185, 199; II, 8, 250.
Вишневський Д. II, 212.
Вітовт в. кн. I, 100, 104—108, 114, 117, 121, 139, 164.
Владимирський-Буданов М. I, 54, 64, 98, 100, 115, 117, 118, 125, 129, 135, 141, 142, 143, 150.
Вовк Хв. I, 41; II, 246, 315, 316.
Вовк-Карачевський В. II, 63, 72.
Возняк М. I, 79, 195, 229; II, 288, 311.
Войнаровська Марта II, 102.
Войнаровський А. II, 102.
Войнаровський (батько) II, 102.
Война Павло II, 185, 191.
Войца-Сербин, полк. II, 96.
Войшелк кн. I, 104.
Володарь Ростиславич I, 59, 80.
Володимир Великий I, 21, 24, 39, 42, 44—46, 62, 69, 72, 76, 101, 207; II, 106.
Володимир Василькович I, 24, 93, 95.
Володимир Ольгердович I, 103, 115.
Володимир Ярославич I, 47, 59.
Володимир Ярославич гал. I, 83, 84.
Володимирко Володаревич I, 59, 80, 81.
Володислав Кормильчич I, 85.
Володислав Локеток, кор. пол. I, 93.
Володислав, угор. принц I, 48.
Володислав IV, король пол. I, 199, 204, 209, 210, 211, 220, 223; II, 8—13, 19, 25, 26, 126.
Володислав Ягайлович, кор. пол. I, 108.
Володкевич М. II, 255.
Володковський Дм. II, 179.
Вольф I. I, 100.
Воронецькі князі I, 120.
Воропанов О. II, 310.
Востоков А. II, 24, 71, 111, 112.
Вратіслав гр. II, 173.
Всеволод Юрієвич,užд. кн. I, 83.
Всеволод Ярославич, в. кн. I, 43, 55—57, 60.
Всеслав, кн. полоцький I, 69.
Вуєхович М. II, 100.
Вяземський кн. II, 200, 238.
Вязлов Андрій II, 320.
Вячеслав Ярославич, кн. I, 55, 56.

Габсбурґи II, 262, 264.
Гакман Микола м. II, 309.
Гакстгаузен Л. I, 50.
Галант І. II, 249.
Галецький Семен II, 193.
Галятовський Йоаникій II, 130.
Гамалія Андрій II, 100, 101, 162.
Гамалія Григорій II, 79.
Гамберіні I, 159, 160.
Гаммер І. I, 86.
Гаммерштейн, ген. II, 305.
Ганнібал II, 49.
Ганновер Натан II, 16.
Гаральд, анг. король I, 56.
Гаральд, норв. королевич I, 48.
Гарасимчук В. I, 13; II, 50, 57, 58, 63, 64, 71.
Гардізі, араб. письм. I, 40.
Гваньїні Ол. I, 154.
Геґель I, 49.
Гедимін в. кн. I, 102, 103, 108, 114, 115.
Гедиміновичі I, 114.
Гейза II, кор. ут. I, 80, 81.
Генрих II, нім. імп. I, 46.
Генрих III, нім. імп. I, 48.
Генрих IV, нім. імп. I, 55, 56, 78.
Гераклід, молд. госп. I, 186.
Гербест Венедикт I, 172.
Гермайзе Ос. II, 249, 255, 257—259, 266, 287, 288, 328.
Германарих I, 30.
Геродот I, 29.

Гертруда Бабенберзька І, 90.
Герцберґ, прус. мін. І, 5.
Герцен Ол. II, 294.
Герцик Григорій II, 155.
Гинилевич Григорій II, 305.
Гладкий В. II, 246.
Гладкий Йосип II, 242, 243.
Глембоцький І, 187.
Глинський Богдан І, 154.
Гліб Володимирович кн. І, 46.
Глібов Леонид II, 291.
Глоба, писарь запор. II, 234, 238.
Гнатюк Вол. II, 288, 326.
Гоголь Мик. І, 6; II, 274.
Гоголь Остап II, 68, 69, 83.
Гозій, еп. І, 171.
Гойські І, 169.
Головатий Антін II, 243.
Головацький Яків II, 302, 303, 305—307.
Голуб Оліфер І, 213, 215, 217.
Голубець М. І, 79, 96.
Голубєв С. І, 64, 173, 229; II, 135.
Голубинський Є. І, 53.
Голубовський П. І, 11, 64.
Гомер І, 24.
Горбань М. II, 249, 266.
Горбацький Йосиф І, 222.
Гордієнко Кость II, 153, 186.
Горецький Л. І, 186, 187.
Горленко Вас. II, 213, 287.
Горленко Дм. II, 144, 145, 155.
Горленко Лазар II, 100.
Горленко Яким II, 182.
Горностаєв О. II, 213.
Готський топарх І, 24.
Грабовецький Арк. II, 321..
Грабянка Гр. І, 3, 149, 187; II, 3, 49, 182, 193.
Граховецький В. II, 310.
Гребінка Євг. І, 6.
Греков В. II, 245.
Гречаний Степан II, 79.
Гречаний Федір II, 179.
Гречулевич Вас. II, 291.
Грива, зап. коз. II, 254.
Грибович, ген. осав. II, 85.
Григорій ігумен І, 89.
Григорій VII, папа І, 55.
Григорій XII, папа І, 175.
Григорович-Барський Василь II, 208.
Григорович-Барський Іван II, 210.
Гриневич А. II, 321.
Гришко полк. II, 139.
Грінченко Борис І, 202; II, 317, 328.
Грінченко Мик. II, 213.
Грінченко, коз. II, 226.
Гроза Ол. II, 279.
Груша Іван II, 44.
Грушевський Мих. І, 11, 13, 15, 18, 21, 23, 25, 26, 33, 39, 41, 47, 53, 61, 63, 65, 68—71, 74, 78, 79, 90, 93, 95, 96, 98, 101, 111—115, 123, 126, 129, 133—135, 137, 141—143, 148, 151, 160, 161, 167—170, 173—178, 179—196, 202, 212, 217, 229; II, 4—7, 14, 17, 19, 20, 24, 27, 35, 37, 38, 45, 48—50, 63, 90, 117, 145, 146, 158, 182, 187, 228, 229, 246, 287, 288, 300, 318, 321, 325, 326, 328.
Грушевський Ол. І, 11, 68, 129, 166, 197; II, 158.
Гулак Микола II, 280.
Гулак Артемовський П. II, 208, 274.
Гулевич, еп. І, 221.
Гулевичі І, 120.
Гуляницький Григорій II, 56, 57, 60, 62, 64, 68, 69, 122.
Гумілевський Філ., арх. II, 228.
Гундуліч Ів. І, 211.
Гуня Дмитро І, 224.
Гурський полк. II, 12.
Гусак, кошов. от. II, 109.
Гусейн-паша II, 87.
Густав-Адольф І, 219.
Гушалевич Іван II, 307.

Ґабор Бетлен І, 219.
Ґалаґан Гнат II, 163.
Ґалаґан Гр. II, 290, 292, 312.
Ґвинтовка, ген. суд. II, 80, 85.
Ґеорґіца Стефан II, 31.
Ґізель Інокентій І, 16, 98, 222; II, 36, 130.
Ґодунов Борис І, 199; II, 216.
Ґоліцин Вас. II, 99, 100, 101, 103—105.
Ґоліцин Дм. II, 160.
Ґоліцин Мих. II, 178.
Ґоловкін Гавр. II, 152, 160, 161, 185.
Ґонта Іван, II, 257—259.
Ґордон Патрик II, 90, 91, 92.
Ґощинський Сев. І, 10; II, 279.
Ґрабовський М. І, 144, 145; II 279.
Ґурьєв Вас. II, 189.
Ґурьєв полк. II, 259.

Давид Ігоревич кн. І, 57.
Данилевич Вас. І, 11, 41; II, 210, 229.

Данилевський Гр. II, 213.
Данило Грек (Олівеберґ) II, 44.
Данило Романович, король I, 23, 24, 84—96, 99, 163, 180.
Данилович, стар. чигир. II, 11.
Данилович І. I, 125.
Дашкевич Мик. I, 11, 12, 64, 90, 96 112, 115, 151; II, 287.
Дашкевич Остап I, 154, 157.
Дебагорій-Мокрієвич II, 313.
Демкович, сотн. I, 191.
Демченко Гр. I, 125.
Денис, бакалавр, I, 158.
Децій, рим. імп. I, 30.
Джанібек-Ґірай I, 215.
Джаншієв Г. II, 310.
Джебе, тат. воєвода I, 86.
Джиджора Ів. I, 13; II, 167, 182, 187.
Дзюба, запор. II, 252.
Дзюба, козак II, 226, 252.
Дівочка Онис. м. I, 166, 180.
Дідицький Богдан II, 307.
Длугош Ян I, 21 26.
Дмитрашко-Райча Т. II, 100, 101.
Дмитро Іванович, царев. москов. I, 199.
Дмитро Костянтинович, кн.użд. I, 20.
Дмитро Самозванець I, 199.
Дмитро, тат. кн. I, 103.
Дмитро тисяцький I, 88.
Добровольський Л. II, 287, 288.
Доброніга Володимировна, кн. I, 47.
Добрянський Адольф II, 310.
Добрянський Ант. I, 179; II, 301.
Довбуш Олекса II, 261.
Довгополенко Клим II, 155.
Довнар- Запольський М. I, 11, 100, 114, 115, 129, 143.
Долгоруков Яків II, 152.
Доманицький Вас. I, 13, 157, 161, 196, 212, II, 320.
Домонтович, ген. суд. II, 80.
Донець, полк. II, 221.
Донці II, 218.
Дорошенки II, 73.
Дорошенко Вол. II, 328.
Дорошенко Гр. II, 88.
Дорошенко Дм. I, 15: II, 287.
Дорошенко Михайло I, 209, 210, 215, 217; II, 73, 80.
Дорошенко Петро I, 202; II, 64, 70, 73, 76, 77, 78, 79, 80—90, 92, 96, 102, 103, 109, 113, 115, 116, 118, 126, 129, 196, 315.
Драгинич Ян II, 95.
Драгоманов Мих. I, 12; II, 38, 63, 231, 308, 310, 311, 315—318, 323, 328.
Древинський Лавр. I. 208, 214, 220, 221.
Дрозденко II, 70, 74.
Дубровицькі, князі I, 120.
Дубровський В. II, 168, 169, 187.
Дуґлас, рос. ген. II, 163.
Дука Іван, II, 95.
Дунин-Борковський II, 100.
Духнович Ол. II, 310.
Дьяконов Н. II, 37.

Еварницький, див. Яворницький
Едвард, королевич анґл. I, 49.
Ейлер II, 238.
Ейнгорн В. II, 37, 71, 94, 131.
Енґель Йоган II, 3, 4.
Еренкройц Ст. I. 125.
Ернест Ф. II, 213.
Етельред, англ. король I, 49.

Євпраксія Володимировна, кн. I, 56
Є (гунова) С. II, 71.
Єлизавета, рос. цариця II, 194, 196. 199, 224, 227.
Єлизавета Ярославна I, 48, 49.
Єнзен А. II, 158.
Єремія, патр. царгород. I, 166, 175, 180.
Єршов А., II, 134.
Єфименкова Ол. I, 11, 13, 74, 115, 117. 129, 130, 132, 143, 161, 177, 211; II, 24, 50, 72, 90, 93, 94, 188, 212, 228, 229. 266.
Єфименко Петро II, 212, 245, 297.
Єфремов С. I, 79, 195; II, 287, 288, 310.

Жданович Антін II, 27, 29, 44, 46, 64, 122.
Желехівський Юл. II, 311.
Желябов II, 313.
Желябужський, моск. двор. II, 46.
Животовський Павло II, 68, 91.
Жиґимонт I. кор. пол. I, 110, 117, 157.
Жиґимонт-Август II, кор. пол. I, 110, 115, 141, 155, 157, 169.
Жиґимонт III. I, 128, 141, 181, 198, 199, 208, 219, 220; II, 8, 124.
Жиґимонт Кейстутович I, 106, 107, 117, 121.
Жиґимонт, нім. імп. I, 106.
Житецький I. II, 328.
Житецький Павло I, 64; II, 297, 310, 314, 315.

Жолкевський Стан. I, 192, 193, 194, 203—205, 208; II, 11.
Жукович П. I, 168, 176, 179, 195, 207, 212, 229.
Жуковський Вас. II, 289.
Жураховський Василь II, 178.
Жураховський Іродіон II, 208.
Жученко Федір II, 86.

Забела I, 125.
Забіла Мих. II, 182, 189.
Забіла Петро II, 80.
Забіла Степан II, 100, 101.
Завістний, сотн. II, 40.
Загоровський Вас. I, 171.
Загоровський Є. II, 245.
Загоровські I, 120.
Зайців П. II, 288.
Закшевський В. I, 168.
Залеський Богд. I, 10; II, 279.
Залізняк Максим II, 257-259.
Замойський Ян I, 192, 198.
Заньковецька Марія II, 317.
Зарудний Самійло II, 35, 55, 122.
Заруцький Опанас II, 152.
Заславський Домінік II, 13, 16.
Заславський Януш I, 203.
Заславські, князі I, 139, 185.
Застирець Й. II, 158.
Затиркевич-Карпинська Г. II, 317.
Збаражські, князі I, 120, 139, 185.
Збіруйський Діонісій, єп. I, 180, 181.
Зборовський Рафаїл, арх. II, 195.
Зборовський Сам. I, 159.
Зеленський Сам. II, 145, 162.
Земанчик Ів. II, 309.
Земка Тарасій I, 206.
Земовит Мазовецький I, 105.
Зизаній Лаврентій I, 206.
Зібер Микола I, 173; II, 316.
Зіньківський Іван II, 217.
Злоба Тим. I, 186.
Значко-Яворський Мелх. II, 256.
Золотаренко Василь II, 62, 66, 67.
Золотаренко Іван II, 39, 42.
Зорка Самійло II, 49.
Зубрицький Ден. I, 93.
Зубрицький Н. II, 210.
Зубченко Гавр. II, 321.

Ібн-Даста I, 24.
Ібн-Ростех I, 40.
Ібн- Фадлан I, 40.
Ібн-Хаукал I, 24.
Ібрагім-паша I, 203, 204.
Ібрагим-бен-Якуб I, 40.
Іван Берладник I, 80—82.
Іван Діякон I, 39.
Іван III, цар моск. I, 108, 109.
Іван IV, Лютий, I, 199; II, 205.
Іван V, цар моск. II, 105.
Іван, ігум. печерс. I, 22.
Іваницький С. II, 266.
Іванишев Н. I, 130, 145, 179.
Іванов П. I, 11, 68, 96.
Івоня, молд. госп. I, 186, 187.
Ігнатович, зап. кошов. II, 232.
Ігорь, в. кн. I, 21, 40, 43, 45.
Ігорь Ольгович I, 23.
Ігорь Святославич I, 83, 85.
Ігорь Ярославич I, 23, 55.
Ізмайлов Андрій II, 161, 162.
Ізяслав I. Ярославич I, 47, 55—57, 69, 73, 78.
Ізяслав II. Мстиславич I, 23, 58, 60, 61, 80, 81, 83, 162.
Ізяслав III. Ізяславич I, 82.
Іларіон м. I, 21, 39, 77, 162.
Іловайський Д. I, 68; II, 6.
Іляш Караїмович II, 9, 12.
Інґ, кор. швед. I, 56.
Інґвар, кн. Луцький I, 84.
Інґіґерда Олафовна I, 48.
Інокентій III, папа I, 84, 101.
Інокентій IV, папа I, 89.
Іполитович Паісій I, 207.
Іскандер-паша I, 208.
Іскра, полк. корсун. II, 139.
Іскра Ів., полк. полт. II, 147, 148.
Іслам-Ґірей II, 21—22.
Істрін В. I, 21, 26.

Йоаким, м. моск. II, 98, 99.
Йордан I, 34.
Йосаф м. коринтський II, 28.
Йосиф II, імп. австр. II, 299—301, 309.

Кавелін К. I, 51.
Кадлец К. I, 52.
Казимир I., кор. пол. I, 47.
Казимир Великий I, 93, 103, 163.
Казимир II. Справедливий I, 83.
Казимир Ягайлович I, 108, 117, 118, 121.
Кайндль Р. I, 137.
Калиновський, стар. винн. I, 141, 191.
Калиновський Григ. II, 272.
Калиновський Мартин II, 12, 28, 31.

Калиновські II, 8.
Калинський II, 271.
Кальнишевський Петро II, 232, 234, 237, 238.
Кальнофойський Атан. I, 222.
Каманин Іван I, 11, 151, 161, 202, 211, 212; II, 5, 24, 50, 288.
Каменський П. гр. II, 238.
Кандиба Андрій II, 162, 182.
Канкрін гр. II, 276.
Канова II, 210.
Канонік Вишеградський I, 20.
Канут Великий I, 48, 49.
Капніст Вас. I, 5, 7; II, 271.
Капудан-паша I, 209; II, 91.
Караджич Вук II, 273.
Каразин Вас. II, 209, 274.
Карамзін М. I, 17, 49.
Кара-Мустафа II, 88.
Карл Зюдерманландський I, 198.
Карл-Роберт Анжуйський I, 93.
Карл X. — Ґустав, кор. швед. II, 41, 44, 45, 53, 60.
Карл XII. швед., II, 136—138, 142—145, 147—154, 157—159.
Карльсон Е. II, 148.
Карпека, наказ. полк. II, 179.
Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван II, 317.
Карпов Г. II, 6, 37, 50, 59.
Катерина I., рос. цар. II, 179, 223.
Катерина II. I, 12; II, 196, 200, 201, 203—205, 209, 225, 237—239, 256, 259, 269, 270, 275.
Катков Мих. II, 396.
Качала Степ. II, 308.
Кашперович, канцел. II, 79.
Каценко А. II, 245.
Квітка Григор. II, 228, 274.
Квітка Ілля II, 228, 273.
Кейстут I, 103, 105.
Keніґсек II, 150.
Керим-Ґірай калґа II, 78.
Кибальчич Дм. II, 313.
Кивлицький Євг. II, 266.
Кий I, 21.
Кирил, первоуч. слав. I, 65.
Кирил, м. київс. I, 163.
Кирил Турівський I, 77.
Кисіль Адам I, 220, 223; II, 14—16, 21, 23, 25, 30.
Кіліяни, брати II, 131.
Кінський гр. II, 173.
Кістяковський Ол. I, 125, 129; II, 212.
Кішка Самійло I, 197, 198.
Клебановський П. II, 288.
Клепатський П. I, 25, 112.
Клерк Едв. II, 211.
Клим Смолятич I. 77, 162.
Клименко П. I, 177; II, 134.
Климентій VIII., папа I, 182, 191.
Клирик Острожський I, 171, 183.
Ключевський В. I, 17, 27, 33, 52, 65, 66, 68, 73, 74, 79, 97, 147; II, 6.
Кмітич Криштоф I, 154.
Кобилиця Лукіян II, 309.
Кобилянська Ольга II, 326.
Ковалевський Іван II, 44.
Ковалевський Макс. II, 320.
Коваленко, полк. II, 92.
Ковнір Степан II, 210.
Козачковський Н. II, 210.
Козинські I, 120.
Козловський В. II, 287.
Козловський І. I, 63.
Козловський Ісаія I, 222.
Козловський Мих. II, 210.
Козьма Індикоплов I, 77.
Козьма Пражський I, 20.
Кожуховський, полк. II, 162.
Колесса Ол. I, 64.
Коломан, королев. уг. I, 85.
Колпак Опанас II, 209, 235, 237.
Коль Йоган I, 7; II, 275.
Колянковський Л. I, 100.
Комулович, легат I, 190.
Конарський Шимон II, 280.
Кондратієв Герасим II, 217.
Кондратієв, полк. II, 218.
Кондратієви II, 217.
Конецьпольский Слександер II, 12, 13.
Конецьпольський Станіслав I, 208, 217—219, 223.
Конецьпольські II, 250.
Кониський Олександер II, 297, 308, 317, 318, 324.
Кониський Юрій I, 6; II, 208.
Кононович Сава I, 224.
Копинський Ісаія I, 207, 214, 221.
Копистенський Захарія I, 154, 182, 183, 206.
Кордуба Мирон I, 13, 96; II, 5, 24, 50, 328.
Коренець Д. II, 71.
Корецький, кн. II, 26.
Корецькі, князі I, 111, 139.
Корзон Т. I, 147; II, 6, 77, 248, 249.
Коріят Гедимінович I, 103.

Коркунов Н. II, 37.
Корнилович М. II, 288.
Коровченко, нак. гетьм. II, 90.
Короленко П. II, 246.
Косинський Криштоф I, 178, 189, 190, 191, 205.
Косів Сильвестр I, 222; II, 20, 25 58, 98, 126, 130.
Костомаров Мик. I, 6, 8, 9, 11, 15, 21, 39, 52, 53, 68, 74, 93, 146, 176, 179, 187, 196, 229; II, 4, 24, 46, 47, 50, 51, 63, 70, 71, 90, 94, 103, 111, 112, 143, 158, 177, 188, 274, 280—282, 289, 290, 293, 294, 310, 314, 317.
Коструба Т. II, 187.
Костянтин Коріятович I, 103.
Костянтин Порфірородний I, 24, 39, 43.
Костянтин VIII., імп. віз. I, 45.
Котляревський Іван II, 272, 277, 291, 319.
Котляревський Ол. I, 64.
Котян, хан полов. I, 87.
Коховський Веспас I, 149.
Коцюбинський Мих. II, 317.
Кочубей Василь, ген. суд. II, 99, 100, 101, 108, 147, 148.
Кочубей Вас., полк. II, 164.
Кочубей Семен II, 197.
Кочубей Федір II, 164.
Кочубеївна Мотра II, 147.
Кочубеїха Любов II, 164.
Кошарнівський М. II, 135.
Коялович М. I, 173, 177, 179, 195.
Кравчинський С. II, 313.
Краснокутський Федір II, 225, 226.
Красс, швед. ген. II, 148.
Кревецький Ів. I, 13; II, 94, 266, 311.
Кремпський, полк. I, 194, 197.
Креховецький Ів. II, 44, 70.
Кречетніков, рос. ген. II, 256, 258, 259, 262.
Кривоніс Максим II, 16, 17.
Криловський А. I, 173.
Кримський А. I, 64, 65, 68, 195; II 317.
Крипякевич Ів. I, 13, 143, 157, 161, 229; II, 24, 50, 94, 119, 134.
Кричевський Станіслав-Михайло II, 5, 12, 13, 22.
Кроковський Йосаф м. II, 130, 195, 208.
Кромвель II, 47, 48.
Кропивницький Марко II, 317.
Кропивницький Мих. I, 220, 221.
Крупницький Б. II, 158.
Крутневич Гаврило I, 198.
Кубаля Л. II, 7, 40, 47.
Кудринський ф. I, 179, 195.
Куземський Мих. II, 307.
Кулага-Петражицький Іван I, 217, 220.
Куліш Пантелеймон I, 6, 8, 11, 15, 144, 145, 147, 150, 156, 161, 173, 176, 193, 195, 212, 229; II, 4, 6, 24, 46, 47, 50, 51, 63, 70, 71, 90, 94, 103, 111, 112, 143, 158, 177, 188, 274, 280—282, 289, 290, 293, 294, 310, 314, 317.
Кульчицький Юрій II, 96.
Кулябка Сильвестр II, 208.
Кулябка Ів., полк. II, 199.
Куницький Степан II, 96.
Кунцевич Йосафат I, 214.
Курбський Андрій I, 170, 171.
Куремса, тат. воєв. I, 91.
Курцевич Ієзекіїл I, 207, 209; II, 132.
Курцевичі, князі I, 120.
Кутлобуг, тат. кн. I, 103.
Кутшеба Ст. I, 115, 125.

Лаврентій, літоп. I, 20.
Лагода Андрій II, 218.
Лаврівський Ів. II, 301.
Лаврівський Юл. II, 308.
Лазаревський Ол. I, 11, 12, 15, 141, 143; II, 24, 103, 112, 134, 177, 187, 198, 202, 210—213, 287.
Ламанський В. I, 64.
Лаппо Ів. I, 100, 112, 115, 125, 129.
Лащенко Р. I, 26, 54, 79, 130; II, 38, 50.
Лебедев А. II, 229.
Лебединцев П. II, 288.
Лебединцев Ф. I, 173.
Лев Данилович I, 89, 93.
Лев II. Юрієвич I, 93, 94.
Лев Діякон I, 24.
Левенець Ів. II, 179.
Левенгаупт, швед. ген. II, 149.
Левента, уг. королев. I, 48.
Левицький А. I, 100, 179.
Левицький Григор. I, 5; II, 210
Левицький Дм. II, 210.
Левицький Ів. Ом. II, 311.
Левицький-Нечуй Ів. II, 308, 315, 319.
Левицький Йос. II, 301.
Левицький К. I, 79; II,328.
Левицький Орест I, 11, 168, 176, 179, 195; II, 25, 63, 72, 134, 187, 285, 288.
Левицький Ю. II, 311.
Лелевель Й. I, 100.
Леонид, спарт. цар II, 49.

Леонтович Волод. II, 317.
Леонтович ф. I, 52, 115, 129.
Леонтьєв М. II, 192.
Лепкий Б. I, 79.
Лесевицький, полк. II, 224, 225.
Лесевицькі II, 218.
Леопольд, герц. австр. I, 105.
Леопольд II. автр. імп. II, 301.
Леслі, рос. ген. II, 192.
Лешко Білий, кор. пол. I, 84, 85.
Лешков I, 50.
Лещинський Станіслав II, 138, 141, 142, 144, 145, 148, 156, 186, 254, 261.
Лизогуб Дм. II, 313.
Лизогуб Єфим II, 70, 100, 101, 111.
Лизогуб Яків II, 178, 182, 186.
Линниченко Ів. I, 11, 96, 115, 143.
Липинський В. II, 5, 7, 33, 38, 43—51, 63, 71.
Лисенко Ів. II, 85.
Лисенко Мик. II, 315, 319.
Лисенко Фед. II, 182, 189.
Лібельт К. II, 305.
Ліковський Е. I, 179.
Лінцевський Гервасій еп. II, 208, 256.
Лісовський Федір II, 164.
Ліутпранд Кремонський I, 39.
Лобанов-Ростовський кн. II, 275.
Лобачевський В. II, 246.
Лобисевич Опанас II, 195, 208.
Лобода В. II, 297.
Лобода Григорій I, 191, 192, 193.
Лодій П. II, 309.
Лозинський Йосиф II, 301.
Лозка Степан I, 206.
Лозкина Гальшка I, 206.
Ломиковський Вас. I, 7.
Ломиковський Іван II, 145, 146, 155.
Лопушан Богдан I, 186.
Лосенко Ант. II, 210.
Лоський Іг. II, 71, 213.
Лотоцький Ол. I, 26, 53, 176; II, 321, 328.
Лубенський Мартин II, 13, 14.
Лужецький II, 84.
Лука, м. білгород. I, 184.
Лукарис Кирил I, 182.
Лукашевич В. II, 276, 277.
Лукомський Степан II, 208.
Лукомські князі I, 185.
Лукьянов Ів. II, 133.
Лупул Василь II, 27, 31.
Лучицький Ів. I, 64; II, 202, 328.
Любавський М. I, 18, 66, 68, 100, 112, 114, 115, 129, 150.
Любарт Гедимінович I, 93, 102.
Любекер, швед. ген. II, 148.
Любецькі князі I, 120.
Любович Н. I, 168, 176.
Любомиров I, 79.
Любомирський Юрій II, 65, 76.
Любомирські князі I, 139; II, 250, 253, 254.
Людовик IX, кор. франц. I, 86.
Людовик Побожний, імп. нім. I, 39.
Людовик I, кор. уг. I, 93, 94, 105.
Ляґеркнона, швед. ген. II, 149, 150.
Лянцкоронський Предслав I, 154.
Лянцкороський I. II, 21.
Ляскоронський Б. I, 112.
Ляскоронський В. I, 11, 68.
Ляссі, рос. ген. II, 193.
Ляссота Еріх I, 153, 190, 198.
Лященко А. I, 26.
Л. Ч. (Шульгин Яків) II, 71.

Магмет-Ґірей II, 39, 40, 60, 77.
Магомет III, султ. тур. I, 216.
Магомет IV. II, 84.
Магомет, султан Хівн I, 86.
Маґнус, кор. данс. I, 48.
Мазепа Іван I, 12; II, 95, 99—110, 114, 115, 120, 123, 127—129, 133, 136—138, 140—155, 160—163, 166, 174, 175, 177, 182, 187, 207, 210, 231, 315.
Мазепина Марія-Магдалина II, 102.
Макаренко М. I, 79.
Макарій Булгаков м. I, 176, 179, 195, 229.
Макарушка О. I, 195.
Максим м. I, 99, 163.
Максимейко М. I, 73, 79, 100, 126, 129.
Максиміліян, ерцгерцоґ I, 194.
Максимович Гр. II, 212.
Максимович Дм. II, 162.
Максимович Ів. II, 155.
Максимович Мих. I, 8, 64, 98, 145, 150, 151, 173, 202, 212; II, 4, 247, 273, 305.
Малала Іван I, 23, 77.
Малиновський Іон. I, 100, 117, 129.
Малишевський I. I, 168, 176.
Мальчевський Ант. I, 10; II, 279.
Манасія Костянтин I, 77.
Мануїл Комнен I, 80.
Мануйлович Іван II, 179, 182.
Марія-Тереза, австр. імп. II, 299.
Марків Мих. II, 273.
Марко-Вовчок (Марковичка Марія) II, 290, 291.

Маркович Андрій II, 164, 165, 182, 189.
Маркович Микола I, 7, 8, 18, 187; II, 4.
Маркович Олексій I, 21.
Маркович Опанас II, 280
Маркович Яків I, 7; II, 271, 272.
Марковичі II, 182, 191.
Маркс Карл I, 13.
Мартин Ґалл I, 20.
Мартос Іван II, 210.
Мартос Олекса I, 7, 18; II, 3, 273.
Маршаль Джозеф II, 211.
Масуді I, 24, 40.
Матвєєв Артам. II, 81.
Матвєєв П. II, 71, 94.
Матес, фельдшер I, 158.
Маховський Себаст. II, 69, 77.
Мезенцев, рос. ген. II, 297.
Мельник Катер. I, 187, 229.
Менглі-Ґірей I, 109, 139.
Мендовг, литов. кн. I, 90, 93, 102, 104.
Метлинський Амвр. II, 274.
Меттерніх, кн. II, 304.
Методій, первоуч. слав. I, 65.
Меньшиков Ал. II, 150—152, 163, 164, 172, 179, 180.
Мєрославський, пол. ген. II, 303.
Миклашевський I. II, 214, 228, 229.
Миклашевський Мих. II, 138, 142.
Микола I, рос. імп. II, 242, 276, 278, 281, 282, 283, 284, 289, 306.
Микошинський Богдан I, 159, 189.
Миловидов А. II, 310.
Миловидов Л. II, 213.
Милорадович Гаврило II, 164, 182.
Милорадович Григ. II, 271.
Милорадович Михайло II, 162, 164.
Милорадовичка Єлиз. II, 308, 312.
Мирний Панас (Рудченко) II, 308.
Мирович Іван II, 141, 142.
Мирович Федір II, 155.
Михайло Всеволодович, кн. I, 87—89, 99, 180.
Михайло Романов, цар. москов. II, 216.
Михайло I, воєв. волос. I, 198.
Михайло Ґлинський, кн. I, 109.
Михайло Олелькович, кн. I, 108.
Михалон Литвин I, 110.
Михальчук Кость II, 296, 315.
Мігура Ів. II, 132, 210.
Міллер Дм. I, 11; II, 212, 214, 229 271, 287.
Мілюков П. I, 17; II, 310.
Мілютін Н., рос. мін. II, 292
Мініх, рос. ген. II, 166, 191—194, 204, 222.
Мірза-Авакянц Н. II, 135.
Міхновський Мик. II, 324.
Міцкевич Адам II, 281, 282.
Младанович II, 257, 258.
Многогрішний Демян II, 80, 81, 83, 85, 86, 114, 116, 120.
Могила Андрій II, 96.
Могила Єремія I, 192, 198.
Могила Петро I, 213, 221—223, 229; II, 10, 130.
Могила Семен I, 198.
Могиленко, полк. II, 139.
Могильницький Ів. II, 301.
Модзалевський Вад. II, 71, 134, 177, 187.
Мокієвські II, 102.
Мокрицький, офіціял II, 255, 256.
Молчановський Никандр I, 11, 68, 91, 96, 125, 126, 129, 143; II, 158.
Монтовти I, 120.
Моравський С. II, 187.
Моргилевський I. I, 79.
Мордовцев Д. II, 247.
Моріон, полк. I, 223.
Мосальські, князі I, 120, 185.
Мочуговський II, 276.
Мочульський М. II, 287.
Мошин В. I, 41.
Мрочек-Дроздовський П. I, 78.
Мстислав Володимирович Великий I, 58.
Мстислав Володимирович Тьмутороканський I, 21, 47, 59.
Мстислав Всеволодович черн. I, 87.
Мстислав Данилович I, 93.
Мстислав Ізяславич I, 61, 62, 84.
Мстислав Романович I, 87.
Мстислав Удатний I, 85—87.
Мстиславець Петро I, 170.
Мужиловський Силуян II, 44.
Мякінін Іван II, 182.
Мякотін В. II, 37, 38, 50, 134, 188, 202, 212.

Наливайко Даміян I, 171, 191.
Наливайко Северин I, 178, 191—195, 204, 205.
Наполеон I., імп. II, 275, 276.
Нарбут Т. I, 100.
Наришкін Сем. II, 189.
Наріжний Сим. II, 52, 64, 71.
Настасія Чагрівна I, 82, 83.

Насух-баша I, 201.
Наумонко Вол. I, 63; II, 328.
Наумов Ф. II, 180.
Наумович Іван II, 307.
Нахимовський II, 155.
Некрасов, донск. от. II, 241.
Немирич Степан II, 53.
Немирич Юрій II, 44, 53, 58, 62.
Немиричі I, 169.
Неплюєв Гр. II, 100.
Неплюєви II, 172.
Нестеренко Максим II, 25.
Нестор, літописець I, 21, 22.
Нечай Іван II, 42, 64, 122
Нечай Данило II, 28.
Нечитайло С. II, 321.
Нечипоренко Пр. II, 188, 212.
Нечковський Христофор I, 197.
Никифор, грец. літоп. I, 23.
Никифор, екзарх I, 182, 184.
Никифоров В. I, 229.
Николайчик Ф. I, 196, 229; II, 245.
Никон Великий I, 21.
Нідерле Л. I, 32, 33, 39.
Ніс Степан II, 297.
Ніфонт, м. гал. I, 163.
Новицький В. I, 63, 68, 78.
Новицький Ів. I, 11, 143, 161; II, 24.
Новицький М. II, 288.
Нольде Б. II, 37, 38, 50.
Носач Тимофій II, 70.

Обидовський, полк. II, 137.
Овчаренко Е. II, 229.
Огинські, князі II, 130.
Огієнко Ів. I, 167, 176; II, 135.
Оглоблин Ол. II, 94, 108—110, 112, 168, 188.
Огоновський Ом. II, 311.
Одінец Д. II, 38, 50.
Окиншевич Л. I, 114; II, 52, 115—117, 134.
Оксман Ю., II, 287.
Олаф, кор. норв. I, 48.
Олаф Триґвассон I, 26.
Олег, в. кн. київс. I, 21, 40, 42, 207.
Олег Святославич I, 44.
Олег Святославич черн. I, 56, 57, 60.
Олег Ярославич, гал. I, 82, 83.
Олександер I, рос. імп. II, 209, 275—277.
Олександер II, рос. імп. II, 289, 291, 294, 316, 317.
Олександер III. рос. імп., I, 12.
Олександер Казимирович I, 109, 117.
Олександер Коріятович I, 103.
Олексій м. I, 163.
Олексій Михайлович, цар моск. II, 37, 39, 43, 59, 61.
Олелько Володимирович I, 108, 150.
Олізаровський Томаш II, 279.
Олсуфьєв гр. II, 225.
Ольга, в. княгиня I, 21, 40, 43, 45.
Ольга Юріевна I, 82, 83.
Ольгерд Гедимінович I, 93, 99, 102—108, 164; II, 264.
Олянчин Д. II, 50, 188.
Онацький Евг. II, 321.
Онишкевич Гн. II, 309.
Опара Степан II, 73.
Орендаренко Тиміш I, 219, 223.
Оришовський Ян I, 158, 198.
Орлай Іван II, 309.
Орлик Пилип II, 110, 115, 136, 145, 146, 155—158, 159, 186, 222.
Орловський П. I, 212.
Осинський Вал. II, 313.
Осман II, султ. тур. I, 208—210.
Оссолінський Юрій II, 8, 13, 22, 28.
Осташевський Сп. II, 279.
Остен-Сакен, рос. ген. II, 284.
Острожська Анна-Алоїза I, 185.
Острожський Костянтин I, 170, 171, 176, 181—185, 189, 191.
Острожський Ян I, 189, 190, 203.
Острожські, князі I, 111, 120, 139, 171, 185.
Остророг Микола II, 13, 18.
Острянин Яків I, 213, 225; II, 30, 216.
Оттокар II, I, 89, 90.
Оттон Великий I, 43.

Павлик Мих. II, 323.
Павлищев А. II, 72.
Павло Алепський II, 40, 119, 133, 211.
Павлов-Сильванський Н. I, 74, 79.
Павлович А. II, 309.
Павловський Ф. II, 213, 287.
Павлуцький Гр. II, 213.
Павлюк (Павло Бут) I, 213, 224, 225.
Падалиця Т. (Фіш Зенон) I, 146.
Падалка Л. I, 143, 161.
Падура Тимко II, 279.
Паїсій, патр. II, 20, 21.
Палій Семен II, 136, 139—141.
Панін гр. II, 292.
Панін гр. Н. II, 225.
Папков А. I, 173, 177.

Папроцький Бартош I, 159.
Пархоменко В. I, 41, 42, 53; II, 97, 101, 212.
Парчевич Петро II, 45.
Пассек II, 189.
Пастернак Я. I, 41.
Паткуль II, 156.
Пац Юрій I, 154.
Пелеш Юл. I, 179.
Пельчицький Леон. I, 180, 181.
Перетц В. I, 74, 79.
Перфецький Евг. I, 21, 26; II, 266.
Пестель, полк. II, 277.
Петрановський Ярема II, 83.
Петрик Іван II, 95, 108—110, 129.
Петро I, цар моск. I, 12; II, 105, 107, *110, 111, 115, 132, 136—138, 140—142,* 144, 145, 147, 149, 150, 152—154, 157—161, 163—167, 170, 171, 174—179, 180, 185, 191, 194, 201.
Петро II, цар моск. II, 159, 180, 181.
Петро III, цар моск. II 199, 270.
Петро Акерович м. I, 89.
Петро Ратенський м. I, 163.
Петров А. II, 264, 265, 267.
Петров Н. I, 179, 195, 229; II, 135, 212, 229, 287.
Петровський М. II, 37, 52, 68, 71, 94.
Петрушевич Ант. I, 91.
Пекосінський Ф. I, 125.
Пипін Ол. I, 15; II, 272 287.
Пищевич А. II, 246.
Підкова Іван I, 157, 187.
Підкова Олександр I, 187.
Підкова Петро I, 187.
Піонтковський С. I, 66.
Пірлінґ П. I, 179.
Пісочинський Олександер I, 227.
Пісочинські II, 8.
Пічета В. I, 115, 125, 129.
Плано Карпіні I, 64, 86, 89, 98.
Платонов С. I, 17, 40, 54, 66, 78.
Плетенецький Єлисей I, 206
Погодін М. I, 21, 50, 64; II, 303.
Подвисоцький Каспар I, 193, 194, 197.
Подолинський С. II, 316.
Познанський Борис II, 296.
Покотило Яків II, 162.
Покровський М. I, 66, 67, 74, 147; II, 6, 51.
Полетика Василь I, 6, 7; II, 271, 273.
Полетика Григорій I, 5, 6, 7; II, 204, 208.
Полетика Іван II, 210.
Половець Семен II, 103.
Полозович Семен I, 154.
Полоус Федір I, 197.
Полоцький-Ситіянович Симеон II, 130.
Полуботок Павло I, 12; II, 159, 160, 176—179.
Попелі-Конашевичі I, 202.
Попов О. II, 50.
Порицькі, князі I, 120.
Потебня О. I, 64.
Потій Іпатій I, 181—184, 207.
Потоцький Андрій II, 60, 61.
Потоцький Йосиф II, 156, 261.
Потоцький Микола I, 225; II, 12, 28, 30, 44.
Потоцький Станіслав II, 65.
Потоцький Стефан II, 12, 13.
Потоцькі II, 8, 250, 257, 258.
Потьомкін Гр. II, 209, 238, 239, 243.
Предслава Волод., кн. I, 46.
Претвич Бернат I, 154.
Прєсняков А. I, 18, 52, 53, 68, 70, 78.
Присьолков М. I, 21, 26, 53.
Прозовський II, 237.
Прокопій I, 34.
Прокопович В. II, 288.
Прокопович Теофан II, 106, 130, 132, 208.
Прокопович Сава II, 100, 101.
Пронські, князі I, 169, 185.
Протасьєв Федір II, 162.
Прохазка А. I, 100, 115, 179.
Пруденцій, єп. I, 39.
Птолемей I, 34.
Пуласький Казимир II, 256.
Пушкін Ол. I, 6; II, 274, 294.
Пташицький С. I, 125.
Путята Дмитро I, 154.
Пушкар Мартин II, 54, 56—58, 123. 129.
Пшелуський, полк. II, 261.
Пясецький Павло I, 149.

Равіта-Ґавронський II, 6, 249.
Радакова Ол. II, 187.
Радивил Януш II, 21, 27, 29.
Радивили, князі I, 169, 171; II, 43.
Радивиловський Антоній I, 222; II, 130.
Радлов В. I, 153.
Разін Степан I, 9; II, 83.
Раїна Могилянка I, 170.
Раїн Іван II, 208.
Ракочій Юрій I—, II, 19, 21, 28.

Ракочій Юрій II—, II, 41, 44—46.
Ракушка Роман I, 3, 8; II, 119.
Реншільд, швед. ген. II, 154.
Рєпнін Мик. Вас. II, 258, 259.
Рєпнін Мик. Гр. кн. I, 7; II, 273, 276, 283.
Ржевський Іван II, 90, 91.
Рибаков Ів. II, 287.
Рильський Тадій II, 296, 297.
Різниченко В. II, 158.
Рогалевський Іларіон II, 191, 208.
Рогатинець Юрій I, 183.
Рогніда, кн. I, 40.
Рогоза М. м. I, 180, 181, 207.
Розанда Лупулівна II, 27, 31.
Розенфельд І. II, 37, 38, 50.
Розумовська Н. II, 195.
Розумовський Кирило II, 189, 195—200, 207, 209, 232, 238.
Розумовський Олекса II, 194.
Рожков Н. I, 54, 74, 79.
Ролле Йосиф I, 196; II, 6.
Роман Данилович I, 90.
Роман Мстиславич I, 23, 24, 61, 80, 83—85, 94.
Романовський В. II, 120, 212.
Романчук Юл. II, 324.
Ромодановський Гр. II, 60, 68, 79, 80, 81, 86, 88—92.
Рооп, рос. ген. II, 163.
Рославець Петро II, 114, 115.
Ростислав Володимирович, кн. I, 59, 80.
Ростислав Всеволодович I, 57.
Ростислав Іванович, гал. I, 83.
Ростислав Михайлович, черн. I, 86, 87.
Ростовцев М. I, 31, 41.
Ростовцев Я. II, 292.
Рубан Василь I, 5, 6; II, 208.
Рубіс М. II, 321.
Рубінштейн Н. I, 79.
Рубці I, 227.
Рубруквіс Вільгельм I, 86.
Руднев В. II, 188.
Рудницький Ст. I, 229.
Рудольф II, нім. імп. I, 159, 189, 191, 194.
Рудченко Іван II, 315.
Ружинський Богдан I, 155.
Ружинський Кирик I, 193.
Ружинський Мих. I, 187.
Ружинський Остап I, 150.
Ружинські, князі I, 120, 185.
Румянцев Ал. II, 178.
Румянцев Петро II, 189, 200—206, 209.
Русов Ол. II, 315, 322.
Рутський Вельямін I, 184, 207.
Рюрик, князь I, 17, 23, 37, 40.
Рюрик Ростиславич I, 59, 80, 84.
Рюриковичі, князі I, 114.
Рябінін-Скляревський О. II, 245, 328.

Савич Семен II, 178.
Савченко Ф. II, 310, 328.
Сагайдачний Гр. I. 202.
Сагайдачний-Конашевич Петро I, 197, 201—213, 215.
Садовський Микола (Тобілевич) II, 317.
Сайко Е. II, 321.
Сакович Касіян I, 202, 211, 215, 218.
Саксаганський Опанас (Тобілевич) II, 317.
Самійленко Волод. II, 317.
Самовидець II, 52, 63.
Самойлович Григорій II, 100, 101.
Самойлович Іван II, 73, 86—92, 95, 96, 97—101, 102, 103, 114, 115, 120, 123, 126, 128, 161.
Самойлович Семен II, 92, 101.
Самойлович Яків II, 101.
Самусь, полк. II, 139—141.
Сангушки, князі I, 111, 120, 185; II, 250.
Сарніцький Стан. I, 154.
Сартан, хан. тат. I, 86.
Сатановський Арсеній II, 130.
Свенціцький Іл. I, 176.
Сверчовський Іван I, 186, 187.
Свечин Ол. II, 320.
Свідзинський М. II, 287.
Свінельд, варяг I, 40.
Свірговський див. Сверчовський.
Свитригайло Ольгердович I, 107, 108, 117, 118.
Святополк Волод., кн. I, 46, 47.
Святополк-Михайло Ізяславович I, 56, 57, 76, 80.
Святослав Володимирович I, 46.
Святослав II Всеволодович I, 59.
Святослав Ігоревич I, 21, 43—45.
Святослав Ярославич I, 55, 56, 58, 59, 77.
Селім-Ґірей II, 83, 84, 88, 109.
Семашки I, 120.
Сембратович Сильв. м. II, 324.
Семенов Н. II, 310.
Сенкевич Г. I, 147.

Сенюти I, 169.
Сербин Іван II, 56.
Сергієнко М. (Грушевський М.) I, 96.
Серґєєвич В. I, 51, 52, 78, 115; II, 37.
Серебряников В. II, 212.
Сенявський Адам II, 141, 261.
Сильвестр, ігум. I, 22.
Симеон Олелькович I, 108, 124, 139, 151.
Симиренко Василь II, 317.
Симон Логофет I, 39.
Симоновський Петро I, 149; II, 208.
Синеус, кн. I, 37, 40.
Ситін, воєвода моск. II, 219.
Сінкел Георгій I, 77.
Сірко Іван II, 35, 61, 62, 69, 78, 82, 84, 86, 87, 89, 103, 129, 221.
Січинський В. I, 79.
Скабаланович М. I, 173, 177, 195.
Скальковський Аполон I, 11; II, 158, 231, 245—247.
Скарга Петро I, 172, 178, 183.
Сковорода Гр. II, 49, 208, 209, 210, 227.
Скорина Францишек I, 169.
Скоропадська Настасія II, 164.
Скоропадський Іван II, 150, 156, 159, 160, 163, 164, 172, 175, 182, 185, 189, 190, 191, 207.
Скоропадський Мих. II, 197.
Скорупи II, 120.
Слабченко М. II. 38, 134, 167, 187, 212, 231, 235, 245.
Слабченко Т. II, 287.
Славинецький Єпифаній II, 130.
Словацький Юлій II, 279.
Слуцький Юрій I, 170.
Слуцькі, князі I, 171, 185.
Смаль-Стоцький Ст. I, 33; II, 326, 328.
Смірнов Н. I, 96.
Смірнов П. I, 41.
Смоличев П. I, 68.
Смотрицький Гр. I, 171.
Смотрицький Мелетій I, 171, 185, 207, 214, 215, 218.
Снігурський Іван, єп. II, 301
Собєський Яків I, 211, 215.
Собєський Ян II, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 95, 138.
Собєські II, 250.
Соболевський Ол. I, 64.
Сокальський Волод. II, 238.
Сокольські, князі I, 120.
Соліковський Дм., єп. I, 175.
Соловйов С. I, 50, 51, 147, 176; II, 6, 50, 60, 72, 94, 112, 158, 187, 211.
Солонина Сергій II, 100, 101.
Сомківна Ганна II, 11.
Сомко Яким II, 11, 62, 66, 67, 129.
Сосимович Сопрон I, 218.
Софія Витовтовна I, 106.
Софія, царівна моск. II, 99, 104, 105, 192.
Спіцин А. I, 34, 41, 62, 65, 66.
Срезневський Ізм. I, 6, 8; II, 21, 228. 274.
Срібний Ф. I, 177.
Стадіон гр. II, 305, 306.
Стадник М. II, 63, 71.
Стадницький К. I, 100.
Станіслав-Август (Понятовський) II, 256, 259, 262.
Старицький Мих. II, 315.
Старушич Ігнатій I, 222; II, 10.
Стебельський Петро I, 179.
Стебницький П. II, 321, 328.
Стемпковський Й. II, 259.
Стефан, воєв. молд. I, 186.
Стефаник Вас. II, 326.
Стефанович Яків II, 313, 314
Стечинський Федір II, 176, 177.
Стешенко Ів. II, 310.
Стіллє Артур II, 148.
Столипін II, 322.
Стороженко Андр. I, 157, 161.
Стороженко Мик. В. I, 11; II,212, 288.
Стороженко М. I. II, 287.
Стрийковський Матвій I, 84, 110, 149.
Строганови II, 172.
Струнина Л. II, 310.
Студинський К. I, 179, 195; II, 266, 311.
Субутай, тат. воєв. I, 86, 87.
Сулима Іван I, 223.
Сулима Іван, ген. хорун. II, 162, 165.
Сулимка II, 69.
Сумцов М. I, 177, 195; II, 229, 321.
Суражський Василь I, 171.
Суслопарів II, 266.
Суховій Петро II, 73, 80, 81, 82, 129.
Сухомлин, коз. II, 226.
Сушицький Т. I, 112.
Сушко Ол. I, 176, 179.
Стеллецький Н. II, 212.

Талько-Гринцевич Ю. II, 279.
Тарановський Ф. I, 129.
Тарасевич Л. II, 210.
Тарасенко, ген. осав. II, 83.

Тарасенко Ів. II, 321.
Тарновський Вас. II, 290, 292, 312.
Текелій, ген. II, 237, 238, 240.
Теличенко І. II, 212, 213, 229.
Теогност м. I, 163.
Теофан, патр. єрусалим. I, 206—209.
Теофіль, віз. імп. I, 39.
Теплов Гр. II, 195, 196.
Терлецький Кирило I, 166, 180—182, 192.
Терлецький Ом. I, 96; II, 50.
Терлецький Ост. II, 311, 328.
Терновський С. I, 229; II, 111.
Тершаковець II, 311.
Тетеря Павло II, 35, 51, 55, 58, 67—70, 73, 103, 122.
Тимковський Ілля II, 208.
Тиссаровський Єремія I, 207.
Титмар Мерзебургський I, 46, 76.
Тишинська Е. II, 311.
Тишкевичі I, 111; II, 250.
Тищенко Мик. II, 134, 168, 188.
Тітов Ф. I, 176, 229; II, 135, 212, 266.
Ткаченко М. II, 134, 213, 245.
Товстоліс М. I, 125.
Товтивіл, лит. кн. I, 102.
Толстой П. II, 179, 180.
Томашівський Степан I, 13, 15, 25, 41, 53, 89, 91, 93, 94, 96, 179; II, 5, 17, 24, 288.
Томиленко Василь II, 40.
Томиленко, отам. I, 225.
Томша, молд. госп. I, 186.
Третяк II, 155.
Трощинський Дм. II, 208.
Трубецкой, кн. II, 37, 60-62, 64.
Трувор, кн. I, 37, 40.
Тугай-бей II, 13, 14, 17—18.
Тугоркан, полов. хан I, 57.
Тукальський Йосиф II, 68, 69, 79, 89, 92, 98 126.
Туманський Федір I, 5, 6.
Тупталенко Дмитро м. II, 130.
Тур Никифор I, 206.
Турґенєв Ів. II, 290.
Турковський Мих. II, 182.
Тустановський Зізаній I, 175.
Тяпкін В. II, 90.

Українка Леся (Лариса Косачівна) II, 317.
Уманець Ф. I, 176; II, 90, 103, 110 112, 143, 158, 182.

Фарлаф, варяг I, 40.
Фасмер М. I, 30.
Феденко П. II, 50.
Федір, кн. київс. I, 99.
Федір Іванович, моск. цар II, 216.
Федір Коріятович I, 103; II, 264, 265.
Федір Олексієвич, моск. цар II, 89.
Федоров Іван I, 170, 174, 175.
Федорович Тарас I, 213, 218.
Федькович Йосип II, 309.
Феліцин Е. II, 246.
Ферґані, араб. письм. I, 40.
Фердинанд III, імп. австр. II, 45.
Филимонович Максим (еп. Методій) II, 62, 67, 75—77, 98.
Филип II, кор. франц. I, 48.
Филип Швабський I, 84.
Филоненко I, 225.
Філіппов А. I, 54; II, 37.
Фірлей II, 21.
Флеров І. I, 173, 176.
Флоровський Ант. II, 245.
Фотій, патр. I, 24.
Франко Іван I, 79, 183, 194, 195; II 258, 266, 288, 311, 321—326, 328.
Франц-Йосиф II, австр. цісар II, 309.
Франц II, австр. цісар II, 301.
Францев В. II, 267.
Фридрих II прус. II, 262.
Фридрих Барбароса I, 82, 83.
Фридрих-Вільгельм, курфірст бранденбурзький II, 41, 83.
Фридирикевич, полк. II, 103.

Ханенко Микола II, 197.
Ханенко Михайло II, 68, 73, 82—85, 87, 88, 129.
Харлампович К. I, 176, 195; II, 131, 135.
Харко, сот. II, 217.
Хачебей, тат. хан I, 103.
Хвіст, Вас. II, 321.
Хвойка В. I, 41.
Хітрово Богдан II, 56.
Хмелецький Стефан I, 217, 218.
Хмельницька Ганна (Сомківна) II, 11, 42.
Хмельницька Єлена (Чаплінська) II, 11.
Хмельницький Богдан I, 17, 49, 138, 146, 201, 208, 225, 226; II, 3, 7, 9, 11—36, 37—40, 41—50, 51—55, 60, 66, 67, 69, 70, 73, 74, 76, 81, 83, 90, 92, 93, 108, 113—116, 118—122, 125—127, 130, 132,

139, 140, 144—146, 175, 176, 180, 181, 196, 198, 199, 206, 229, 247, 250, 263.
Хмельницький Михайло I, 28; II, 11, 12.
Хмельницький Тиміш II, 26, 31, 46, 51.
Хмельницький Юрій II, 37, 45, 46, 49, 51, 52, 62, 64—69, 73, 82, 90—93, 95, 96, 102, 120.
Ходика Федір I, 214.
Холкевич Григ. I, 170, 209.
Ходкевич Ян I, 185.
Ходкевичі I, 171.
Хорів, князь I, 21.
Хребтович Мелетій I, 181.
Христина, кн. I, 56.
Христина, кор. швед. II, 41, 59.
Хрущов, майор II, 224.

Цамблак Григорій м. I, 164, 180.
Цамблак Кипріян м. I, 164.
Цегельський Л. II, 324.
Целевич Олег I, 229; II, 94.
Целевич Юл. II, 261, 266.
Цертелев Мик. II, 273.
Цимісхій Іоан I, 44.
Цікалі-паша I, 203.
Цюцюра Тиміш II, 62, 64, 65.

Чайківський О. I, 202, 212.
Чайковський Михайло I, 10; II, 279.
Чалий Сава II, 254.
Чапличі I, 120, 169.
Чаплінський II, 11.
Чарнецький Стефан II, 40, 45, 69.
Чарниш Василь 271.
Чарниш Іван II, 164, 178.
Чарноцький Адам I, 25.
Чарторийська, кн. I, 171.
Чарторийський Адам II, 269.
Чарторийські, князі I, 111, 120, 139, 185; II, 250.
Чацький Т. I, 125; II, 269.
Чепа Адріян I, 6; II, 271, 273.
Черкас, козак II, 226.
Черкаський Ір. I, 128, 130; II, 196 212.
Чернов В. I, 79.
Чертков, рос. ген. II, 238.
Четвертинський Гедеон м. II, 98, 99.
Четвертинський Степан II, 45.
Четвертинські, князі I, 120.
Чечель Дмитро II, 150.
Чижевський П. II, 320.
Чикаленко Евг. II, 317.
Чистович I. I, 177, 195.
Чінгіз—хан I, 86.
Чорний Гр. I, 217, 218.
Чубатий Микола I, 13, 96, 114, 115, 129, 179.
Чубинський Павло II, 297, 315.
Чуйкевич Федір II, 198.
Чуйкевич Семен II, 162.

Шагін-Ґірей I, 215, 216.
Шайноха К. I, 146; II, 7, 13.
Шакловитий II, 100, 105.
Шамрай С. II, 288.
Шараневич Ісид. I, 21, 91; II, 266.
Шаула I, 192, 193.
Шаумбург, рос. ген. II, 153.
Шафарик П. II, 305.
Шафіров II, 152.
Шафонський Опанас II, 273.
Шафранов П. II, 37, 50.
Шах I, 187.
Шахматов Ол. I, 18, 21, 22, 25, 26, 33, 34, 39, 40, 41, 65.
Шаховський Ал. II, 189, 190, 224, 225.
Шашкевич Антін II, 279.
Шашкевич Маркіян II, 302, 303.
Шварно Данилович I, 90.
Шевирьов С. I, 50.
Шевченко Тарас I, 6, 11, 148, 169; II, 257, 278, 280, 289—291, 308, 314, 320.
Шелухин С. I, 79.
Шемет Волод. II, 320.
Шемети, брати II, 319.
Шемберґ II, 12.
Шептицький Андрій м. II, 325.
Шереметьєв Борис, II, 98, 110, 114.
Шереметьєв Василь II, 57, 62, 65, 66.
Шереметьєв, воєв. II, 191, 218.
Шерер Йоган II, 178.
Шийкевич Захар II, 75.
Шиманов А. II, 245.
Шираї II, 120.
Широцький К. I, 79; II, 213.
Шлецер А. I, 21, 73.
Шліпенбах, швед. ген. II, 137.
Шляпкін А. II, 131.
Шміт Ф. I, 79.
Шраг Ілля II, 320.
Штейнгель Федір, бар. II, 320.
Шульгин Яків I, 11; II, 177, 188, 248, 257, 266.
Шумлянський Йос., еп. II, 263.

Щек I, 21.
Щербаківський Д. II, 213.

Щербина В. II, 37, 50, 211, 266, 287.
Щербина Ф. II, 246.
Щербінін, майор II, 225, 226.
Щирський І. І., 132, 210.
Щурат В. II, 246, 288, 311.

Юзефович Іван І, 214.
Юзефович Михайло II, 316.
Юнаків М. II, 148, 158.
Юрій Володимирович Довгорукий І, 58, 60, 80, 81.
Юрій Коріятович І, 103.
Юрій 1 Львович І, 93, 163.
Юрій Ярославич І, 62.
Юрій II — Болеслав Тройденович І, 93, 94, 122.
Юрій II Всеволодович Мужд. І, 88.
Юркевич В. II, 229.
Юст Юль II, 133.
Юшкевич Амвросій II, 208.
Юшков С. І, 74, 79.

Яблоновський, корон. гетьм. II, 70, 140.
Яблоновський Ол. І, 139, 141, 142, 147, 150, 156; II, 6.
Яблоновські II, 250.
Яворницький Дм. І, 11, 159, 161; II, 72, 94, 112, 134, 231, 245, 246.
Яворський Стефан II, 130, 208.
Ягайло Ольгердович І, 104—108, 114, 121, 132, 164.
Ягеллони І, 141.
Яґужинський II, 173.
Ядвига, кор. пол. І, 94, 105.
Язловецький Юрій І, 157, 185.
Яковлів А. І, 130, 161, 167; II, 37, 38, 50.
Якун варяг І, 40.
Ян-Казимир IV II, 18, 19, 31, 32, 42, 45, 51, 62, 68, 82, 102, 136.
Яненко-Хмельницький Павло II, 27.
Яненченко-Хмельницький Іван II, 92.
Яновський Гр. II, 210.
Ярополк Ізяславич І, 56.
Ярополк Святославич І, 44, 45.
Ярослав Всеволодович Суздальський І, 99.
Ярослав Ізяславич І, 61.
Ярослав Мудрий І, 3, 21, 24, 42, 46—49, 55, 58, 60, 69, 72, 73, 74, 162.
Ярослав Осмомисл І, 80, 81—83.
Ярославна І, 83.
Ярошевич І. І, 116, 125.
Ясинський Варлаам м. II, 106, 130.
Ясинський М. І, 125, 126; II, 288.
Яскульський II, 14.

Abraham Wł. I, 96, 176.
Antoni J. (Rolle) I, 196.
Arne T. I, 41.

Bukowski I, 176.

Czermark W. I, 176; II, 24, 71.

Dembiński Br. II, 287.
Diche Charles I, 32.
Dorošenko D. I, 25; II, 94, 158, 213.
Dubiecki M. I, 229.

Ehrenkreutz St. I, 130.

Feldman I. II, 158.
Franko I. I, 195.
Frąś Z. I, 24.

Górski K. II, 94.

Halecki O. I, 112.
Hniłko A. II, 71.

Ignotus II, 226.

Jabłonowski Al. I, 143, 161, 229; II, 135.
Jensen A. II, 158.

Kolankowski J. I, 112.
Korduba M. II, 50.
Korzon T. II, 71, 94.
Kot St. I, 176.
Kraszewski J. II, 266.
Kubala L. II, 24, 50, 71.
Kutrzeba St. I, 112, 129.

Lappo I. I, 130.
Lewicki A. I, 195.
Likowski E. I, 195; II, 266.
Lipiński W. II, 24, 71, 310.

Łoziński W. I, 143.

Morawski M. I, 176.

Niderle L. I, 41.

Odinec D. II, 50.

Pawłowski Br. II, 266.
Pappée Fr. II, 266.
Pelesz J. I, 96; II, 266.
Pfitzner I. I, 112.
Piekosiński Z. I, 130.
Prochazka A. I, 112, 195.
Pułaski K. I, 161.

Rawita-Gawroński Fr. II, 24, 50, 94, 266.
Rypka J. II, 50, 94.

Stadnicki K. I, 112, 176.
Stiłle A. II, 158.
Szajnocha K. II, 24.
Szaraniewicz Iz. I, 143.
Szelągowski A. I, 79.
Szujski I. I, 176.

Šležas P. I, 112.

Tomkiewicz Wł. I, 229; II, 24.
Tretiak J. I, 212; II, 288.

Vasmer M. I, 41.

Wasilewski L. II, 288, 328.
Wolff I. I, 112.

Zakszewski W. I, 176.

ЗМІСТ

Том І

I. Розвиток української думки й наукових історичних дослідів з кінця XVIII століття й до наших днів 3

II. Питання про схему історії східньої Европи в звязку з історією України. Назви «Русь» і Україна». Джерела української історії: літописи, записки чужинців, памятки юридичні; здобутки археології 16

III. Природа України як фактор історичного розвитку. Передісторичне минуле української землі. Грецька колонізація північного Чорноморя і кочовики. Розселення славян у східній Европі. Питання про початки українсько-руської державности в історичній літературі. Варяги та їх участь в організації українсько-руської державности 27

IV. Перші київські князі. Охрещення України-Руси. Володимир Великий і Ярослав Мудрий. Київська держава та її міжнародне становище. Питання про форму державного устрою київської Руси-України в науковій літературі 42

V. Початок розпаду Київської держави. Половецька руїна. Княжі усобиці. Відокремлення земель. Науковий спір про нібито великоруське населення Наддніпрянщини в домонгольську добу. Сформування великоруської народности 55

VI. Політичний і суспільний устрій Руси-України за часів Київської держави. Економічні відносини. Просвіта й мистецтво. . . . 69

VII. Галицько-Волинська держава. Володимирко. Ярослав Осмомисл. Роман. Король Данило і його рід. Татарська руїна. Упадок Галицько-Волинської держави. 80

VIII. Становище Наддніпрянської України-Руси після татарської руїни. Литва. Перехід українських земель під владу князів Литовських. Литовсько-польські унії. 97

IX. Устрій і побут на українських землях в складі Великого Князівства Литовського XIV—XVI століттях. Князівська влада й органи центральної й краєвої управи. Пани-Рада. Суспільні верстви. Литовський Статут і Копні суди. 113

X. Західньо-українські землі під Польщею. Їх політична й суспільно-економічна еволюція. Наслідки Люблинської унії для східноукраїнських земель. Наддніпрянські землі й нова їх колонізація. 131

XI. Різні погляди на причини й характер польсько-українських відносин XVI—XVII століть. Питання про походження української козаччини в історичній літературі. Умови й обставини формування козаччини. 144

XII. Становище православної церкви в литовській і в польській державах. Відокремлення московської митрополії. Внутрішня організація православної церкви на українських землях. Занепад церковного життя в другій половині XVI віку. Початки відродження й роля в ньому міщанства. Церковні братства. . . 162
XIII. Церковна унія в Бересті. Спроби унії в XIII—XV століттях. Православні єпископи на чолі уніонної акції. Берестейський собор і його ближчі наслідки. Релігійна полеміка й боротьба. Перші козацькі повстання. Рухи Косинського й Наливайка. 178
XIV. Козаччина на початку XVII століття. Петро Конашевич-Сагайдачний. Козаччина в обороні православної церкви. Відновлення православної ієрархії. 197
XV. Козаччина в 20—30-х роках XVII століття. Повстання Жмайла й Тараса Федоровича. Соймова боротьба за православіє. Петро Могила і його доба. Повстання Павлюка й Острянина. Обєднання українських земель під Польщею. 213

Том II

I. Хмельниччина в історіографії. Польська Річ Посполита напередодні повстання Хмельницького. Причини повстання. Особа Богдана Хмельницького. Підготовка повстання. Перші успіхи. Кампанія 1649 року і Зборівський трактат. 3
II. Берестецька кампанія. Білоцерківський трактат. Молдавська політика Хмельницького. Нова війна з Польщею. Союз із Москвою 1654 р. Його оцінка в історичній літературі. Московсько-українська війна з Польщею 1654—1656 років. Політичні пляни Хмельницького. Союз із Швецією й Трансильванією. Смерть Богдана Хмельницького. Оцінка його особи в історичній літературі 25
III. Гетьманування Івана Виговського. Розрив із Москвою. Гадяцька унія. Бій під Конотопом. Юрій Хмельницький гетьманом. Переяславська умова 1659 р. Чуднівська кампанія і новий польсько-український союз. Роздвоєння України. Тетеря і Брюховецький. Похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну. Анархія на Правобережжі. 51
IV. Петро Дорошенко. Подорож Брюховецького до Москви й заведення воєвідської управи на Лівобережжі. Війна Дорошенка з Польщею 1667 року. Повстання Брюховецького проти Москви. Дорошенко опановує Лівобережну Україну. Його боротьба з Суховієм і Ханенком. Многогрішний гетьманом на Лівобережжі. Турецька політика Дорошенка й війна 1672 р. Самойлович. Упадок Дорошенка. Чигиринські походи. Юрій Хмельницький — «князь України». Бахчисарайський мир. 73
V. Заходи Туреччини й Польщі біля кольонізації Правобережної України. «Вічний мир» Москви з Польщею і його наслідки для України. Підпорядкування української церкви московському патріярхові. Кримський похід 1687 р. й упадок Самойловича. Гетьман Мазепа. Його внутрішня політика. Повстання Петрика. Війна з Туреччиною й Кримом. 95

VI. Українська козацька держава другої половини XVII століття. Її територія й устрій. Гетьман. Козацька Рада. Старшина. Військо. Фінанси. Торговля. Суспільні верстви й їх взаємні відносини. Запорожжя. Просвіта й культура. 113
VII. Участь України у великій північній війні. Мазепа окупує Правобережну Україну. Арешт Палія. Шведсько-український союз. Похід Карла XII на Україну. Батурин і Полтава Московський терор. Смерть Мазепи на еміґрації. Гетьман Пилип Орлик і його конституція. Похід Орлика на Правобережну Україну. Прутська кампанія. Діяльність Орлика на еміґрації. 136
VIII. Політика російського уряду супроти гетьманщини після полтавської катастрофи. Деморалізація козацької старшини. Канальні роботи. Нищення української закордонної торговлі. Гетьман Скоропадський і його становище. «Малоросійська Колеґія». Павло Полуботок. Новий курс супроти України за царя Петра II. Гетьманування Данила Апостола. 159
IX. Друга Малоросійська Колеґія. Російсько-турецька війна 1734—1740 років та її тяжкі наслідки для гетьманщини. Кирило Розумовський гетьманом. Напрямок його діяльности. Судові реформи. Зріст значіння старшини. Скасування гетьманщини. Петро Румянцев малоросійським ґенерал-ґубернатором Скасування української автономії. Історичне значіння гетьманщини. . . . 189
X. Заселення Слобідської України. Слобідські козачі полки. Їх соціяльний і економічний устрій. Землеволодіння. Військова служба. Російські реформи XVIII віку. Скасування козацького устрою. Культурне життя Слобожанщини. 214
XI. Запорожжя після свого переходу в 1734 році під російську владу. Його політичний і соціяльний устрій. Економічне життя. Сербська кольонізація запорозьких земель. Зруйнування Запорозької Січі. Запорозька еміґрація в Туреччині. Поворот задунайських запорожців до Росії. Азовське козацьке військо. Козаки Чорноморські або Кубанські. 230
XII. Правобережна Україна в XVIII ст. Гайдамацькі рухи. Коліївщина 1768 р. Опришки в Галичині. Церковна унія в Галичині та її наслідки. Прилучення Галичини до Австрії. Підкарпатська Русь. 247
XIII. Обєднання українських земель під Росією. Перетворення козацької старшини в російське дворянство. Початки українського національного відродження. Опозиційні настрої на Лівобережжі в першій чверті XIX віку. Польське українофільство. Кирило-Методіївське Братство. Російська політика на Правобережжі. Київська козаччина 1855 року. 268
XIV. Оживлення українського національного руху в Росії після кримської війни. Селянська реформа 1861 року. Народництво й хлопоманство. Репресії проти українства в Росії. Галичина під Австрією. Скасування панщини. Початки національного відродження. 1848-й рік. Москвофіли й народовці. Взаємини з Україною Наддніпрянською. 289
XV. Український рух 70-х років. Указ 18 травня 1876 року. 80-і роки. Радикалізація українського руху. Революція 1905—6 років і українство. Успіхи українського національного руху в Австро-Угорщині. Українство на порозі світових подій. 312

Літературно-художнє видання

Дорошенко Дмитро Іванович

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 2-Х ТОМАХ

Том II

(від половини XVII століття)

Репринтне видання

Київ «Глобус»

Технічний редактор К. П. Дворська
Художній редактор І. П. Козіна

Здано на виробництво та підписано до друку 28.07.92. Формат 60×90 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура журнальна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 22.
Умовн. фарб.-відб. 22. Обл.-вид. арк. 27,3. Додатковий тираж 50 000 пр. Зам. 2-252.

Видавництво «Глобус», 252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.
Поліграфкомбінат «Україна»,
254119, Київ, вул. Пархоменка, 38—44.

Дорошенко Д. І.

Д 69 Нарис історії України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття).— К.: Глобус, 1992.— 349 с.

ISBN 5-7707-1420-4 (укр.) (т. 2)

ISBN 5-7707-1694-0 (укр.)

Двотомник Д. І. Дорошенка — одного із найвизначніших істориків XX ст.— дає огляд історії України як процесу розвитку української державності. У книзі вміщено вичерпні історичні відомості практично про всіх гетьманів України. Чимало сторінок твору висвітлюють факти і події, які відсутні у роботах М. Грушевського, М. Аркаса, М. Костомарова та інших відомих українських істориків.

Д $\frac{4702640101 - 018}{206 - 92}$ Б3-24-5.92 ББК 63.3 (2 Ук)

